PRVA IN DRUGA PREKOMORSKA BRIGADA

25-I

SREČKO VILHAR
ALBERT KLUN

PRVA IN DRUGA PREKOMORSKA BRIGADA

PRVA IN DRUGA PREKOMORSKA BRIGADA

(Iz ocen strokovnih recenzentov)

»Po mojem mišljenju je študija dobro napisana in ni nobene potrebe, da bi se predelala. Pisana je zanimivo, v historiografskem pogledu pa je na višini zahtev znanstvenega aparata.

V pogledu faktografije sta se oba avtorja trudila, da svoje delo zasnujeta in podpreta z izvirnimi dokumenti, izvodi iz objavljene literature in s pričevanji udeležencev (nekdanji italijanski vojaki, interniranci, zaporniki idr.), ki so v veliki meri obogatili vsebino in ji tudi dali pečat zgodovinske resničnosti. Pri opisovanju dogodkov ni nikakršnih umetnih konstrukcij in olepšav, nasprotno, avtorja sta vseskozi ostala na realističnih osnovah, kakor pri odmeri objektivnih činiteljev in kritični oceni ljudi in dogajanj, tako tudi pri uporabi dokumentov in pričevanj, ki so jima bili na razpolago. To pa je tudi v popolnem skladu s principi sodobne historiografije.«

MIROSLAV STEPANČIČ
polkovnik JLA
sodelavec Vojne enciklopedije
v Beogradu

»Delo, ki sta ga pripravila Srečko Vilhar in Albert Klun, je pomemben prispevek k zgodovini enot NOVJ, saj obravnava vrsto vprašanj, ki so bila doslej znana ozkemu krogu ljudi, so pa zelo pomembna za razumevanje in nadaljnje raziskovanje enot NOVJ, ki so nastajale zunaj Jugoslavije. Metoda in ob delava snovi povsem ustrezata. Knjiga zato ne bo služila samo širokemu krogu bralcev, temveč tudi vsem onim, ki raziskujejo zgodovino naše narodnoosvobodilne borbe.«

MIROSLAV LUŠTEK
sodelavec Inštituta za zgodovino
delavskega gibanja v Ljubljani

KNJIGE O PREKOMORSKI ENOTAH

Pričujoča knjiga Prva in Druga prekomorska brigada je nastala na pobudo komisije za razvijanje tradicij NOB republiškega odbora ZZB Slovenije in osrednjega odbora prekomorskih brigad v Ljubljani. Podobno kakor knjiga Tretja prekomorska brigada (izšla v Knjižnici NOV in POS, 25 — II v maju 1967) obravnava ta publikacija ustanovitev in borbeno pot Prve in Druge prekomorske brigade, s tem da posebej in temeljito razčlenja politično situacijo in narodnoosvobodilno gibanje na Primorskem, gibanje med Primorci v emigraciji, v zaporih in internaciji v Južni Italiji, gibanje med primorskimi Slovenci in Istrani na afriškem kontinentu, položaj naših ljudi v »posebnih kazenskih bataljonih«, zlasti pa še v tistih, ki so bili na Sardiniji in so moralili pozneje v Francijo. Ta poglavja so zlasti pomembna zato, ker osvetljujejo zgodovinsko situacijo, v kateri so se znašli naši ljudje pred velikimi dogodki druge svetovne vojne. Zato je to poglavje uvod k vsem monografijam posameznih prekomorskih enot, ki so že izšle in še bodo objavljene v Knjižnici NOV in POS.

V programu so še naslednja dela iz tega področja (delovni naslovi):

— Četrta prekomorska brigada;
— Peta prekomorska brigada »Ivana Turšiča-Iztoka«;
— Artilerijska brigada VIII. korpusa;
— Prva in Druga tankovska brigada;
— Prekomorci — letalci (1. in 2. eskadrilja, letalska baza v Alžiriji itd.);
— Slovenci v mornarici NOVJ (mornarji-prekomorci, slovenski pomorski odredi itd.);
— Kulturna dejavnost med prekomorci (partizanski pevski zbor »Srečko Kosovel«, partizanske prekomorske tehnike, gledališča itd.).

Osnovni namen vseh teh publikacij je, da objektivno in zgodovinsko dokumentirano spregovorijo o tistih časih, ko se je šlo za usodo slovenskega naroda, ki se je boril tako na domačih tleh, kakor tudi razkropljen širom po svetu. Knjige o prekomorcih govore zlasti o tem, kako se je daleč od domovine in večkrat prepuščen samemu sebi naš človek odločal za narodnoosvobodilni boj, neglede, če se je nahajal v zaporu, internaciji, konfinaciji ali »posebnem kazenskem bataljonu«. Ves boj naših ljudi je bil usmerjen k istemu cilju: porazu fašizma in priključitvi Slovenskega primorja in Istre k Jugoslaviji. Kakšen je bil ta boj in koliko žrtev je terjal, o tem skuša spregovoriti pričujoča knjiga.

KNJIŽNICA NOV IN POS 25-1

SREČKO VILHAR

ALBERT KLUN

PRVA IN DRUGA PREKOMORSKA BRIGADA

NOVA GORICA 1967

Spominu padlih borcev in bork
1. in 2. prekomorske brigade

S R E Č K O V I L H A R

PRIMORSKI SLOVENCI NA DOMAČIH IN TUJIH TLEH V ROJU ZA OSVOBODITEV DOMOVINE

PRIMORSKA OD LETA 1934 DO VOJAŠKE KAPITULACIJE ITALIJE

SLOVENSKA POKRAJINA OB JADRANU

Priroda je bila Slovencem darežljiva. Dala nam je vsega po malo in tudi morje, ki je nam okno v svet. Pestrost naše zemlje je opazil že pesnik Valentin Vodnik in jo izrazil v pesmi, ki pove, da je za Slovence tudi morje eden od virov bogastva. To sicer zelo preprosto resnico pa so v času razsvetljenstva poznali le redki slovenski izobraženci, ki pa se še niso zavedali, da jo je razkril gospodarski zagon, ki je prinašal nove poglede na Številna življenjska vprašanja.

Vsaka slovenska pokrajina ima na sebi nekaj svojstvenega: zemljepisne posebnosti in pa ljudi s svojo posebno zgodovinsko dediščino. Oboje se med seboj prepleta. Se posebej velja to za Primorsko in pa za tisti del Istre, kjer živijo poleg Hrvatov tudi Slovenci. Ti so bili nad 500 let pod Benečani, a pod Avstrijo upravno združeni s Hrvati. Obdobje narodnega preporoda se je pri istrskih Slovencih začelo z zamudo, toda zato pa je bil spopad s silami, ki so ga zavirale, močnejši.

Na zahodu se Primorska dotika Jadranskega morja, ob Soči pa se razteza v Furlansko ravan. Živ stik z romanskim življem je dal večjemu delu te pokrajine poseben pečat. Od zahoda so primorski Slovenci skozi stoletja prejemali dobro in zlo in dolg za usluge večkrat plačali s težkim jarmom. Za gospodarsko dejavnost nam je morje nakazovalo pota proti jugu in zahodu. Z zahodom je bila povezana gorata Tolminska, ki je svojo živinorejo in svoje sirarstvo bogatila s prastarimi izkušnjami poromanjene Kamije.

Tudi Trst je vtisnil Primorski neke posebnosti. Slovenska okolica je bila temu mestu prvo bližnje zaledje. Od tod nemara tudi dejstvo, da so imeli Slovenci v njem več veljave v drugi polovici 18. stoletja kot pa v dvajsetih in tridesetih letih 19. stoletja. Dva tržaška odličnika sta namreč že 1. 1776 zahtevala, naj bi v mestu odprli slovenske šole.*) V zadnjih tristo letih se je Trst razrastel v emporij razsežnega avstro-ogrskega cesarstva. V vedno bolj široko zaledje je iz njega pronical podjetniški duh in utiral pota številnim koristnim pobudam. Ta blagodejni pojav pa je po drugi strani spremljalo za nas tolikaj tragično poitalijančevanje tisočev in tisočev Slovencev. Podrejen položaj v mestu je Slovence prisilil, da so začeli vedno bolj rabiti jezik svojih gospodarsko močnejših sosedov. Tako je bilo v Trstu, Gorici, Kopru in drugih mestih. Narodni preporod je sicer zaustavil ta do tedaj skorajda prirodni tok poitalijančevanja, toda politični boji, ki so vzniknili iz tega procesa, so bili nemara prav zato zelo ostri. Na Primorskem so skušale slovenske meščanske stranke omiliti medsebojna nasprotja in se družiti v zveze. Razvoj v tej smeri je značilen zlasti za obdobje italijanske imperialistične okupacije.

Globoke sledove je primorskim Slovencem zapustila prva svetovna vojna. Temeljito je opustošila najbolj plodne predele njihove ožje domovine. Tisoči primorskih Slovencev so morali v begunstvo. Vojna jih je razkropila po vsej Avstriji in pognala v največjo bedo. Iz taborišč, kjer so razsajale lakota in bolezni, se marsikdo nikdar več ni vrnil. In tisti, ki so se vrnili, so prišli z grenkimi izkušnjami na porušene domove, a vendar opogumljeni, ker jih je trda begunska šola naučila vztrajnosti in jim je vlila zaupanje v lastno moč. Kako naj si sicer razložimo, da se je pokrajina ob Soči tako hitro dvignila iz razvalin, pa čeprav so jo krivične mirovne pogodbe odtrgale od njene matične domovine? Ozemlje, ki ga je Italija zasedla, je dobilo ime »Venezia Giulia« (Julijska Benečija), Slovenci pa so uporabljali izraz »Julijska krajina«* Kmalu pa je prišlo še novo zlo: fašizem. Fašistični obla-

>) Elio Apih: La società triestina nel secolo XVIII, Torino 1957, s. 129.

* Z rapalsko pogodbo 12. novembra 1920 je Italija sankcionirala priključitev Primorske (tudi političnega okraja Postojna in dela sodnega okraja Idrija, ki sta prej pripadala Kranjski), Istre m nekaterih krajev Dalmacne (Zadar, otočje Last ovo in otok Palagruža). Od Avstrije si je zagotovila del Koroške. Leta 1924 je I talna anektirala Se Reko. Tako si je pridobila okrog 9000 km^2 ozemlja z okrog 950.d00 prebivalci. Pod fašistično Italijo je bilo okrog 600.000 Slovencev (tu pa smo vključili tudi beneške Slovence, ki niso zajeti v gornjih številkah) in Hrvatov (Lavo Čermelj: Slovenci in Hrvatje pod Italijo, Ljubljana 1965, s. 11—12 in 17).

strti ki so dobro vedeli, da je gospodarstvo temelj vsega napredka Našemu ljudstvu so zadali težke udarce najprej na gospodarskem področju. Prisilili so ga, da je začelo životariti in gospodarsko propadati. Naš Človek je moral biti vsak hip pripravljen, da vzame culo in se odpravi v široki svet. Tako se je začelo najstrašnejše razseljevanje naših ljudi. To razseljevanje lahko primerjamo le z dobo turških vpadov, ko so roparji odganjali v sužnost tisoče mož, žena in otrok. Fašistična oblast je želela, da bi se izselilo čim več naših ljudi, a ne v Jugoslavijo, od koder bi se lahko Še vrnili, marveč daleč čez morje, od koder ni bilo poti nazaj. O tem, kakšna je bila uradna italijanska politika, nam zgovorno pričajo nekateri dokumenti iz puljske prefekture. Puljski prefekt je 7. 11. 1928 z zadovoljstvom poročal v Rim: »Brez dvoma je odseljevanje slovanskega življa največjega političnega pomena, treba pa bo proučiti možnost priseljevanja delavcev iz starih pokrajin zato, da ne bi zanemarili dela na poljih, zlasti pa še, ker bomo ta dela z izgradnjo vodovoda pospešili in razširili, potem ko bodo — kakor upamo — v naslednjem letu začeli graditi vodovod.«[1])

V nekem drugem poročilu notranjemu ministrstvu v Rim pa je isti prefekt 1. 1. 1929 poročal tudi naslednje: »Nadaljuje se množično odseljevanje domačega kmečkega prebivalstva v Argentino. Gre za pojav, ki ga vlada podpira in ki bo omogočil, da se bodo ti kraji v glavnem iznebili nezaželenih elementov.«[1])

Najznačilnejša poteza tega izseljevanja je bila v tem, da stvar ni imela samo gospodarski, marveč predvsem politični pomen. Izseljevanje se je začelo širiti ravno v času svetovne gospodarske krize, torej v obdobju, ko so se na zahodu za izseljence vrata skoraj popolnoma zaprla. Naši ljudje, ki jim je šlo premoženje na boben, so odhajali v najbolj zaostale dežele Južne Amerike. V tem času se je bil celo dobršen del slovenske in hrvaške ilegalne protifašistične organizacije iz Julijske krajine enostavno preselil v Argentino. Naši izseljenci so se skušali tam organizirati po domačem vzorcu in so imeli tu in tam precejšnje uspehe. Slovenski protifašistični tisk je več let prihajal ilegalno iz Argentine na Primorsko. Številni primorski izseljenci so v tujini nadaljevali boj proti fašizmu.

J) Vjekoslav Barbalič: Izbor dokumenata o etničkom sastavu i poli tičk im prilikama Istre, Vjesnik Državnog arhiva u Rijeci, IV/1957, s. 374.

3) Prav tam, s. 378.

Italijanski fašisti so tako računali, da se bodo s Primorske in Istre postopoma izselili skoraj vsi naši ljudje; tisti, ki bi ostali, pa naj bi se že čez nekaj let odnarodili. Fašisti so napovedovali Slovencem potemtakem žalosten konec. Toda čeprav so bili udarci, ki so padali po naših ljudeh, zelo težki, se take želje fašistom niso izpolnile.

Fašizem se je na Primorskem lotil zlasti izobraženstva, saj so prav izobraženci bili ena izmed glavnih ovir fašistične raznarodovalne politike. Zaradi strahovitega pritiska je morala večina izobražencev bodisi v Jugoslavijo bodisi drugam v Italijo in zato je nastala na Primorskem žalostna praznina.

Na Primorskem je slovenski delavec povezal svoj boj z italijanskim delavskim gibanjem. Upal je, da mu bo naslovitev na milijonske množice italijanskega proletariata prinesla vsestransko izboljšanje. Znano pa je, da italijansko delavstvo ni imelo takšnega vodstva, ki bi lahko zaustavilo pohod italijanskega fašizma. In tako je primorskim Slovencem praksa pokazala, da jim ne more nihče drugi dati uspešnejše pomoči kot samo matična domovina, na katero se lahko naslonijo. Tako je ravno matica ohranila politično in kulturno vlogo v boju za združitev slovenskega naroda, katerega ozemlje so si imperialisti med seboj enostavno razdelili. Zato je prav naslonitev na matično deželo bila odločilnega pomena za osvoboditev Primorske, ki je 25 let ječala pod fašističnim jarmom. To dokaj dolgo obdobje je slovensko pokrajino posebej zaznamovalo. Jasno je začrtalo meje, do kod je drvel fašistični plaz. Po letu 1927 ni bilo več na Primorskem nobene slovenske šole.* Vsi tisti Slovenci, ki so začeli leta 1923 in pa v naslednjih letih obiskovati prvi razred osnovne šole, so se materinega knjižnega jezika lahko učili le še doma pod vodstvom

* Italijanizacija slovenske ioleje rezultat zloglasne Gentilejeve šolske reforme. Giovanni Gentile je bil v letih 1922—1924 minister za šolstvo. Znan je zlasti kot urednik »Velike italijanske enciklopedije«, ki je znanost prilagodila potrebam fašizma. Po vojaškem zlomu Italije leta 1943 se je Gentile pridružil salojevski republiki. 15. aprila 1944 so ga v Firencah ustrelili pripadniki italijanskega narodnoosvobodilnega gibanja.

Gentileiu je fašistična stranka zaupala nalogo, da fašizira italijansko šolo. 1. oktobra 1923 je predložil vladi zakon, ki ie dobil ime »Določilo šolskih stopenj in didaktičnih programov za osnovnošolski pouk« (Ordinamento dei gradi scolastici e dei programmi didattici dell' istruzione elementare). Vlada sa je še istega dne sprejela in takoj objavila pod številko 2185 v »Bollettino ufficiale del Ministero dell Istruzione Pubblica. L/1923, vol. II., št. 47, s. 4061—4068.

V členu 17. tega zakona beremo naslednje: »S šolskim letom 1923—24 se uvede v vse tujerodne osnovne šole pouk v italijanskem jeziku.

staršev in kot samouki. Sadove tega potujčevanja čutijo Se **danes** tisti, ki so bili tedaj tako prizadeti in šele prihodnost bo izbrisala vsako sled.

V zvezi s strašnim pustošenjem, ki ga je italijanski fašizem puščal za seboj, se je na Primorskem z vso ostrino in neštetokrat postavljalo vprašanje: Od kod naj ljudstvo črpa novih moči za svoj težak boj? Edini izhod je bil seveda v boju, ki je vlival zaupanje v osvoboditev.

CRNI OBLAKI NAD EVROPO

Velika nesreča za primorske Slovence in istrske Hrvate je bila v tem, da so bili nasilno priključeni deželi, v kateri so se prav takrat močno zaostrila notranja nasprotja. Iz teh nasprotij je zraslo fašistično gibanje, ki je težilo za tem, da odpravi vse demokratične svoboščine. Fašizem je spretno izkoriščal razcepljenost v demokratičnem taboru, zlasti pa v delavskem. Po znanem pohodu na Rim (1922) je kralj imenoval Mussolinija za predsednika vlade. To je fašistom omogočilo, da so spremenili volilni zakon in si pri parlamentarnih volitvah leta 1924 zagotovili precejšnje uspehe.

Se istega leta so umorili Mateottija, borbenega voditelja socialistične stranke. Ta dogodek je sicer sprožil močno protiakcijo demokratičnih sil in povzročil v fašistični stranki krizo, toda že naslednje leto je Mussolini izkoristil tri atentate za novo ofenzivo proti demokratičnemu taboru. Z uvedbo odkrite fašistične diktature leta 1926 je slavil novo veliko zmago.

Fašisti so razpustili vse opozicionalne politične stranke in ustanovili posebno sodišče za zaščito države. Fašistična ofenziva je bila zdaj v polnem jeku tudi v Julijski krajini. V naslednjih

V šolskem letu 1924—25 bo v italijanskem jeziku ves pouk tudi v vseh drugih razredih imenovanih šol.

V naslednjih šolskih letih se bo na enak način uvedel pouk v italijanščini še v ostalih razredih, dokler ne bo v enakih letih, kolikor traja šolanje, v vseh osnovnih in meščanskih šolah pouk v celoti v italijanskem jeziku.

Vzporedno z nadomestilom tistega jezika, ki se zdaj uporablja, z italijanskim, se uvede v dodatnih urah pouk drugega jezika.«

Nepoučen človek si ne bi nikdar mislil, da lahko vsebuje zakon z gornjim naslovom to, kar smemo imenovati popolno uničenje slovenskega in hrvaškega šolstva v Julijski krajini. Do »pouka drugega jezika« (mišljena sta slovenski in hrvaški) ni seveda nikdar prišlo. Tiste slovenske in hrvaške učitelje, ki so bili usposobljeni za pouk v italijanskem jeziku, so italijanske fašistične oblasti premestile v notranjost Italije. Vsi ostali, v kolikor niso zbežali v Jugoslavijo, pa so bili odpuščeni iz službe ali pa upokojeni.

dveh letih so bila razpuščena vsa slovenska prosvetna društva in dokončno je bik> uničeno tudi naše šolstvo. Na Primorskem in v Istri pa je začel odpor vedno bolj naraščati. Da bi primorske Slovence čim bolj ustrahovali, so začeli fašistični oblastniki prirejati krvave procese s smrtnimi obsodbami. Leta 1929 so obsodili na smrt Vladimira Gortana in leta 1930 Ferdinanda Bidovca skupaj s tremi tovariši. Računali so, da bodo s takimi procesi demoralizirali slovenski življ; na ta način naj bi se še sam enostavno prepustil usodi tragičnega uničenja. Račun pa je bil zgrešen. Fašistično nasilje je še bolj okrepilo narodovo voljo, da brani svoj obstoj.

Smrtne obsodbe v Julijski krajini so po vsem svetu močno razgibale tudi slovensko emigracijo in zlasti še tisti del, ki se je

Tremiti, otok, na katerem so bila za časa fašistične vladavine In ie zlasti za časa 2. svetovne vojne koncentracijska taborliča

zatekel v Jugoslavijo. Med emigranti je začela aktivneje posegati v boj zlasti mladina. Tisti čas je »Istra«, **glasilo jugoslovanske emigracije iz Julijske krajine, v svojem uvodniku zapisala: »Nič več ne dvomimo, prepričani smo, da je naš življ močan in ne-**

premagljiv. ZAPAŽAMO, DA FASISTICNO NASILJE V JULIJSKI KRAJINI NE DELUJE PORAZNO IN UBIJALNO, ampak v političnem smislu celo za nas pozitivno in koristno, in da se je politična zrelost našega ljudstva v Julijski krajini POVZPELA DO SVOJEGA VIŠKA ravno pod fašizmom.«[4])

Leto 1932 je na Primorskem in v Istri že teklo v znamenju okrepljene akcije proti fašizmu. Sredi leta je množica slovenskih kmetov demonstrirala proti fašizmu celo v samem Kopru, tedaj znanem fašističnem gnezdu, tehnika KP v Gabrovici pa je ob tisti priložnosti razmnožila na tisoče protifašističnih letakov in poslala med ljudi časnik »Kmetski glas«.

Vzporedno z naraščanjem fašističnega terorja so se vedno bolj množili tudi procesi pred posebnim sodiščem v Rimu; Še nadalje se je širila emigracija iz Julijske krajine; z njenim nacionalnim problemom se je začel zdaj seznanjati ves demokratični svet. Z vso ostrino je prodrlo vprašanje: Katera pot vodi k osvoboditvi našega zatiranega ljudstva v Julijski krajini? Z nadaljnjim razvojem so se vedno bolj razblinjali stari upi slovenskih liberalnih in katoliških prvakov s Primorske, da se bodo vodilni narodi med seboj sporazumeli in v svojih državah zaščitili narodne manjšine. Porast odpora proti fašizmu je spremljalo tudi idejno razčiščevanje. Z zastarelimi nazori pač ni bilo mogoče več kazati ljudstvu pravo pot v njegovem boju za svobodo. In čeprav je bil tedaj fašizem skoraj po vsem svetu na zmagovitem pohodu, je bilo iskanje te borbene poti uspešno.

Ko se je Mussolini utrdil na oblasti, je izdelal program ekspanzije italijanskega imperializma. K temu so ga silila notranja protislovja. V svojem načrtu je postavil na prvo mesto Balkan. Takoj se je spravil na malo Albanijo, pridobil za svoje načrte kralja Zoguja in začel zatem uresničevati svojo politiko obkoljevanja Jugoslavije. Hrvaški ustaši so uživali tedaj vso podporo v fašistični Italiji. Mussolini si je zlasti prizadeval, da bi oddvojil Hrvate od Srbov. Ustašem je celo pošiljal orožje za oborožen upor proti srbskim centralistom. Iskal je tudi ugodnega trenutka, da bi napadel Jugoslavijo. To Mussolinijevo akcijo na Balkanu pa je začel motiti Hitler. Mussolinijeva akcija na Balkanu je bila namreč trdno povezana s politiko krepitve Avstrije kot samostojne države. Ta pa je bila tedaj v rokah najbolj reakcionarnega

[4]) Naš narod u Julijskoj krajini je neoboriv! Zagreb, Istra, IV/1932, 5, s. 1.

krila avstrijske buržoazije, ki je v Mussoliniju gledala prirodnega **zaveznika.** Hitlerjev prihod na oblast je bil brez dvoma eden od **vzrokov,** da je po letu 1933 fašistična Italija svojo ekspanzijo vsaj **deloma** preusmerila v Afriko. K temu je pripomoglo tudi dejstvo, da je leta 1931 po 14 letih vojskovanja uspela v Cirenajki in Tripolitaniji zadušiti narodnoosvobodilno gibanje Arabcev-Senusijev.

Z intervencijo v Španiji pa se je italijanski fašizem dokončno vpregel v Hitlerjev voz nacistične Nemčije. Logika vsega razvoja **je** bila poslej taka, da je moral Mussolini vse svoje vojne načrte prilagajati ekspanziji Hitlerjeve Nemčije. Z okupacijo Avstrije je Hitler z enim udarcem zdrobil samostojnost italijanskega fašizma. Poslej je moral Mussolini loviti priložnosti, da je pobiral zase le drobtinice tistega plena, ki ga je ugrabil nemški osvajalec.

V začetku leta 1933 je prišel Hitler na oblast. Program za svojo nacionalsocialistično stranko je že leta 1924 postavil v svojem delu »Mein Kampf«. Razsodil je, da je Nemčija pred izbiro, da se razširi ali pogine. Življenjski prostor Nemčije je iskal najprej v Rusiji in pri njenih sosedih. Svoje pristaše je pozval na totalno vojno, ki si jo je zamišljal takole: »Množični zračni napadi, nepričakovani naskoki, teroristična dejanja, sabotaže, atentati, izvršeni v zaledju, umori voditeljev, uničujoči sunki na vseh šibkih mestih nasprotnikove obrambe, zadani kakor s kladivom, vsi hkrati in brez pomišljanja na rezerve in izgube — taka bo prihodnja vojna. Velikansko kladivo, ki bo vse zdrobilo.«[3]) Ko se je Hitler tako dokopal do oblasti, je svoj militaristični stroj takoj pognal naprej. Njegov vojni pohod se je začel na široki fronti: Nemčija je izstopila iz Zveze narodov in se začela navkljub versajski pogodbi množično oboroževati, začele so padati glave državnikov, ki so bili Hitlerju na poti (Dollfuss, Barthou, jugoslovanski kralj Aleksander), zasedba Posaarja, intervencija v Španiji, oblikovanje »osi« Berlin—Rim, protikomintemski pakt, zasedba Avstrije in razkosanje češkoslovaške, vdor v Poljsko in s tem začetek druge svetovne vojne.

In Mussolini? Dokler ni prišel Hitler na oblast je bil še »pacifist«. Leta 1932 je izjavil: »Potruditi se moramo, da si zagotovimo mir za štirideset, petdeset; da, celo za sto let.«[6]) Toda dve leti zatem je govoril že takole: »Ideja vojne plava v zraku. Vojna

[3]) Zgodovina diplomacije 3, Ljubljana 1948, s. 475.
[6]) Bratko Kreft: V Ženevi nič novega. Književnost, Ljubljana, III/1935, 1—2,

lahko nastane v tem ali onem trenutku. Italija mora biti od danes naprej pripravljena za vojno in italijansko ljudstvo mora postati vojaško ljudstvo, da, še več, razviti se mora v militari* stično in bojevniško ljudstvo.. V)

Leta 1934 so bile v fašistični Italiji že v polnem teku priprave za vojaški napad na Etiopijo.

Leta 1932 je Hitler izjavil, da se bo dvigal po stopnjah. Te »stopnje« so močno opogumile Mussolinija in fašistične generale v Španiji. Hitler je še leta 1935 zatrjeval, da potrebuje Nemčija štirideset do petdeset let nemotenega miru in da tedanji nemški rod si ni zastavil naloge, da bi pripravil novo vojno; nasprotno, da poskuša odpraviti posledice svetovne vojne. Prav tega leta pa sta fašistična Nemčija in Italija podprli fašizem v Španiji z oboroženo intervencijo, Mussolini pa je bil na tem, da »pokori« Etiopijo. Francoski in angleški liberalni politiki, v kolikor niso bili tudi sami odkriti fašisti (Lavai), so verjeli lepim besedam in s tem omogočili, da sta Hitler in Mussolini nekaj let zatem sprožila drugo svetovno vojno. Oba sta le čakala, da bi najprej uspešno izpeljala svojo intervencijo v Španiji. Dokler sta imela tam zvezane roke, sta na vzhodu sklepala celo prijateljske pogodbe. 25. 3. 1937 sta v Beogradu Stojadinovič in grof Ciano podpisala prijateljsko pogodbo med Jugoslavijo in Italijo. V njej pa ni bik) niti besedice, ki naj bi kakorkoli merila na Slovence in Hrvate v Julijski krajini.

Kaj so torej lahko spoznali Slovani v Julijski krajini v času velike fašistične ofenzive? Najprej to, da obljubam fašističnih oblastnikov ni verjeti, pa tudi to, da fašizem ni vsemogočen. Številni Slovenci in Istrani, ki so jih fašisti tirali v etiopsko pustolovščino, so opažali v sami fašistični vojski precejšnjo dezorganizacijo in so se prepričali, da se tudi drugi narodi ne pustijo kar tako podjarmiti. Zaradi žilavega odpora je postala Etiopija za italijanskega fašističnega napadalca sila trd oreh, saj je kazalo, da bo agresor celo poražen, če ne bi imel okupator tačas Francije in deloma Anglije na svoji strani, bi bil razvoj dogodkov vsekakor drugačen.

Prijateljska pogodba med fašistično Italijo in Jugoslavijo naj bi veljala, v kolikor ne bi bila podaljšana, 5 let, to je do 25. 3.

[7]) Bratko Kreft: V Ženevi .... s. 37—38.

1942. Ko pa je bila španska **republikanska vojska poražena, itali* janskim fašistom ni bila več potrebna in je zato niso več upo- števali.**

Z vojno v Etiopiji in revolucijo v Španiji so si pridobili pri* **morski Slovenci** to Istrani **nove** izkušnje, ki so bile v marsičem **tako** temeljite, da jih niti nadaljnji fašistični teror ni mogel izbri* **sati.** In tem izkušnjam se je kmalu pridružilo še novo spoznanje, **da se** Hitler, ki je prišel na meje Jugoslavije in Italije ter seveda **tudi** Primorske, ne bo ustavil tu, marveč nadaljeval svoj krvavi vojni pohod. Zdaj je še toliko bolj stopila v ospredje tudi tragika nekdanjih razprav o nacionalnem vprašanju, ki so polnile stolpce slovenskih meščanskih časnikov, ki pa niso nikdar nakazovale praktične poti za njegovo učinkovito rešitev. Kljub temu pa usodni dogodki, ki so bili pred vrati, niso našli našega ljudstva nepripravljenega.

SLOVENSKO NACIONALNO VPRAŠANJE IN PRIMORSKI SLOVENCI

V času povečanega fašističnega pritiska so se na Primorskem v zvezi z nacionalnim vprašanjem izoblikovale tri struje: prva je videla rešitev v delavskem revolucionarnem gibanju, ki naj bi narodnim manjšinam zagotovilo pravico do samoodločbe in s tem tudi do odcepitve; druga je računala, da se bo vprašanje slovenske manjšine pod Italijo rešilo z meddržavnimi sporazumi, ki ji bodo zajamčili kulturno avtonomijo in varstvo Zveze narodov; tretja struja pa je izražala menje, da je vprašanje primorskih Slovencev moč rešiti edinole z odcepitvijo od Italije in priključitvijo k tedanji Jugoslaviji. V prvo strujo so se vključevali delavci in najbolj revni kmetje, drugo strujo so sestavljali predvsem voditelji nekdanjih meščanskih strank, liberalne in katoliške, v tretji struji pa se je združevala predvsem mladina najbolj levega krila nekdanje liberalne stranke, ki se je začela po letu 1927 zbirati okoli organizacije TIGR.* Značilno za celotno množico slovenskega prebivalstva na Primorskem pa je bilo, da si je želela združitve z matično domovino. Dolgo pa ji ni bilo jasno, katera pot bi lahko zanesljivo vodila k temu cilju.

Ko je bil svet že na pragu druge svetovne vojne, sta se zadnji dve struji kaj kmalu znašli v slepi ulici. Upanje, da bodo celo

* TIGR, kratica, ki pomeni Trat — Istra —• Gorica — Reka.

take države, kot ita bili Mussolinijeva Italija in **Hitlerjeva Nem-**čija, pristali na to, da zaičitita narodne manjšine, **se je razblinilo** v prazen nič. Od velesrbske buržoozije, ki je vedno **bolj krepila** fašistične oblike vladanja in je tudi sama nacionalno **zatirala** Makedonce, Slovence, Hrvate in le druge jugoslovanske **narode,** glede Primorske in Istre pa tudi ni bilo kaj pričakovati. In **tako** je prva struja po sami logiki razvoja vedno bolj pridobivala **na** moči.

Leta 1934 sta se nacistična Nemčija in faiistična Italija mrzlično oboroževali. Daljnovidnim je bilo kot na dlani, da stoji svet pred vrati nove krvave vojne. Kaj se bo zgodilo s Slovenci, ko bodo nacistične horde krenile v splošen napad? Kateri državi bodo pripadali in kje bodo potekale bodoče meje te države? Obe vprašanji sta prav v letu 1934 stopili močno v ospredje in terjali načelnih odgovorov ter silili naše ljudstvo k še zagrizenejšemu boju za obstanek.

Z letom 1929 si je fašizem utrl pot tudi v Jugoslaviji. Jarem nacionalnega zatiranja je poslej vedno bolj občutil tudi matični del slovenskega naroda, ki je bil s svojim političnim in kulturnim središčem poklican, da zbira okoli sebe svoje razkropljene ude. Prav zdaj so se v vsej svoji tragiki pokazale zle posledice raz kosanosti slovenskega naroda na več držav. In stanje je bik) še toliko bolj porazno, ker je šlo za majhen narod.

Tàòas se je fašistični teror v Julijski krajini naglo stopnjeval. Zdaj so bili primorski Slovenci in Istrani na tem, da zgubijo še tistih nekaj knjig, ki jih je še dovoljevala skrajno ostra fašistična cenzura. To je postalo povsem jasno, ko so fašisti 27. 1. 1934 v Gorici aretirali pisatelja Franceta Bevka in ga obsodili na 3 leta konfinacije. To dejstvo pa ni v Jugoslaviji kaj preveč ganilo prvakov slovenskega liberalizma in klerikalizma. Ničesar niso napravili, da bi doumeli, kako črni oblaki so se začeli zbirati nad tistim delom slovenskega naroda, ki je še zadržal nekaj svoboščin. Samo v levo usmerjeni reviji »Književnost« zasledimo nekaj misli o tem: »Od slovenske javnosti pa bi pričakovali malo več zanimanja za Bevkovo usodo.. .«*) Meščanski prvaki pa so se v tistih usodnih letih trudili, da bi celo naše izobraženstvo čim bolj uspavali. Toda slovensko nacionalno vprašanje je zdaj z vso močjo sililo v ospredje, in zdaj sta zlasti vodilni slovenski reviji »Knji-

•) »Književnost«. 11/1934, 3, s. 92.

ževnost« in »Sodobnost« posvečali pozornost nacionalnemu vprašanju. Tudi pri Slovencih si je vedno bolj utiralo pot prepričanje, da fašizem pač ne bo rešil nacionalnega vprašanja, pač pa, nasprotno, da bo celo okrepil nacionalno zatiranje po vsem svetu. Rešitev tega vprašanja je potemtakem nakazoval le boj proti fašizmu na široki fronti. Manjšinski kongresi (gibanje okoli dr. Vilfana) so sicer obveščali svet o fašističnem terorju v Julijski krajini, toda kako anahronistično je izzvenelo tisto, kar je tedaj dr. Josip Vilfan izjavil v Ljubljani v nekem svojem predavanju: »Na vsak način stoje naši kongresi na stališču: o mejah in spremembah mej se ne sme govoriti. Mi iščemo rešitev v danih mejah. Rekel bi, kakor sem že nekoč opozoril, da smo pravzaprav element konservativnosti, ohranjevanja statusa quo, antirevizionisti.«[1])

Samemu dr. Vilfanu, nekdanjemu predsedniku manjšinskih kongresov, ne bi mogli zameriti, če je za Slovence in Hrvate pod fašistično Italijo skušal uveljaviti načelo legalne lojalnosti, to je boriti se za pravice predvsem legalno v okviru danih meja, ker je znano, da teče vsak boj po več tirih, toda čim so začeli Vilfanove nauke tigrovski voditelji v Jugoslaviji (dr. čok) vsiljevati emigrantom iz Julijske krajine, se je takoj pokazalo, da tako sporazumaštvo vodi do nevarnih iluzij, ki odvračajo človeka od borbenosti.

Na več držav razseljeni Slovenci naj bi pustili ob strani prav tisto vprašanje, ki je bilo zanje življenjskega pomena: namreč združitev razmetanih delov v celoto. Začasno bi seveda prišla prav tudi kulturna avtonomija, toda kdo naj bi jo zajamčil? Vilfanova vera v dobroto imperialistov, ki naj bi se le pustili prepričati, da je treba nacionalne manjšine zaščititi, se je morala prej ali slej prevreči v bridko razočaranje.

Vse drugače je gledala na slovensko nacionalno vprašanje KPJ. Težak položaj tako Jugoslaviji kakor tudi v Italiji je vodil k temu, da sta se KPJ in KPI med seboj tesno povezali in zatem izdajali »Delo« kot skupno glasilo. Da je imela ta skupna akcija pozitivne odmeve tudi na Primorskem, ne more biti nobenega dvoma. Po krvavem pokolu delavcev na Dunaju, ki ga je izvršil Dollfuss v dneh od 12. do 15. februarja 1934, in s tem na široko odprl vrata nemškim nacistom, je začela tudi KPA še tesneje sodelovati s KPJ in KPI. Eden od sadov sodelovanja je bila »Izjava« vseh treh nave-

[1]) Dr. Josip Wilfan: Manjšinski kongresi. Sodobnost, Ljubljana, 11/1934, s. 149.

denih partij v zvezi s slovenskim nacionalnim vprašanjem. V njej je rečeno tudi tole: »Glede na to, da je slovenski narod že pred svetovno vojno (prvo; op. avt.!) živel razkosan v Avstriji, na Ogrskem in v Italiji (tu so mišljeni beneški Slovenci; op. avt.!), da je že leta stremel po osvoboditvi in združitvi vseh njegovih delov, da je bil po svetovni vojni z imperialističnimi mirovnimi pogodbami nasilno še bolj razkosan, glede na to, da ga zdaj srbska, italijanska in avstrijska fašistična buržoazija narodno zatira kakor tudi gospodarsko izrablja in pleni, se KSJ, KSI in KSA zdi potrebno, njihovo geslo samoodločbe s pravico do odcepitve od v poštev prihajajočih držav nadopolniti in določiti z geslom BOJA ZA ZDRUŽITEV SLOVENSKEGA NARODA. Komunistične stranke vseh treh dežel izjavljajo, da bodo revolucionarni boj slovenskega naroda za njegovo osvoboditev in združitev brezpogojno podpirale in da se bodo za uresničenje tega cilja tudi dejansko borile.«“)

»Izjava« smatra narodno-sporazumaško politiko (Vilfan, Besednjak) za »najnevarnejšo oporo vladajočih fašističnih režimov znotraj slovenskega naroda. ‚Sporazumaši' množice zadržujejo od revolucionarnega boja, olajšujejo še nadalje to zatiranje in so vedno pripravljeni uvrstiti se v vladne organe fašističnega in narodnega zatiranja.«")

Zasluga »Izjave« je bila zlasti v tem, da je obudila staro geslo »Zedinjene Slovenije«, in ga obenem povezovala z bojem proletariata in protifašističnih množic na splošno.* »Izjava« je imela globoke odmeve pri vseh svobodoljubnih Slovencih, še posebno pozornost pa so ji posvečali primorski Slovenci. Zanimivo je, da je nakazala perspektivo združitve, ni pa mogla odgovoriti na vprašanje, v kateri državi naj se zbero razmetani udi slovenskega naroda. To je razumljivo, saj je tedaj tudi v Jugoslaviji vladal fašizem in KPJ se je po težkih udarcih v prejšnjih letih šele začela vnovič krepiti.

») »Delo«, Ljubljana, XVII/1948, 1, s. 66.

H) Prav tam, s. 67.

* V zvezi z »Izjavo« sta KPJ in KPI takrat sprožili zlasti v Franciji in Belgiji močno politično akcijo med jugoslovanskimi in italijanskimi emigranti, ki naj bi prispevala k snovanju široke protifašistične fronte. Ustanavljali so »italiiansko-jugoslovanske odbore«. V načrtu je bilo tudi snovanje »odborov za osvoboditev in združitev slovenskega naroda« in pa akcija za ustanovitev »glavnega odbora« v Parizu, ki naj bi povezoval vse navedene emigrantske odbore. Uresničevanje tega lepega načrta pa je, kot kaže, zavrla revolucija v Španiji (Po osebnih zapiskih Staneta Vilharja v Ljubljani).

Kako močno je stopilo tičas v ospredje slovensko vprašanje, nam lepo pojasnjuje sklep IV. konference KPJ leta 1934 o ustanovitvi KPS (tudi KPH), ki pa se je uresničil šele 1. 1937.

Reorganizacija KPJ na federalističnih načelih je slovenskim komunistom omogočila, da so se lahko tesneje povezali z množico in v večji meri posvetili tudi vprašanju slovenske narodne manjšine v Italiji in Avstriji. Leto 1934 je važna prelomnica za KPJ tudi zato, ker so se v tem Času okrepila njena pokrajinska vodstva in ker se je skoraj popolnoma očistila frakcionaštva in sektaštva.

Ustanovni kongres Komunistične partije Slovenije leta 1937 nam jasno izpričuje, da se je partija zavedala nevarnosti, ki je grozila slovenskemu narodu in je zato nakazovala edino možno pot, ki naj bi vodila k njegovi združitvi in osvoboditvi. V »Manifestu«, ki ga je navedenega leta naslovila slovenskemu ljudstvu, je močan poudarek na nevarnosti, da bodo nacifašisti v bližnjih letih poteptali Slovenijo. Tu beremo tudi naslednje: »Mednarodni dogodki in položaj znotraj Jugoslavije se razvijajo v taki smeri, da brez vsakega pretiravanja lahko rečemo: SLOVENSKI NAROD V VSEJ SVOJI ZGODOVINI NI BIL SE NIKDAR V TAKO VELIKI NEVARNOSTI, V KAKRŠNI JE DANES ... Slovenski narod je med tistimi narodi, ki jih ta osvajalna in vojna politika združenih vojnih hujskačev NAJBOLJ OGROŽA. Slovenija leži na križišču, kjer se sekajo poti na Balkan in od tod dalje na Bagdad, pot iz Srednje Evrope preko Trsta na Sredozemsko morje ter pot iz Italije v Podonavje. To jasno dokazuje njeno veliko važnost za Hitlerja kot Mussolinija in nobenega dvoma ni, da je SLOVENIJA ENA TISTIH DEŽEL, PO KATERI NAMERAVAJO FASISTICNI ROPARJI NAJPREJ STEGNITI SVOJE ROKE.«[11])

Te ugotovitve jasno dokazujejo, da je KPS že tedaj dobro razumela položaj doma in v svetu in se temeljito pripravljala na kritične čase, ki so že trkali na vrata.

V »Manifestu« beremo še: »Nevarnost, ki preti slovenskemu narodu, se je posebno povečala z nemško-italijansko pogodbo. Zveze med obema fašističnima priganjačema postajajo vedno tesnejše. Italijanski fašizem pa je stari zakleti sovražnik slovenskega naroda in si prizadeva popolnoma iztrebiti slovensko narod-

[11]) »Delo«, XVII/1948, 1, s. 70.

no manj Sino v Italiji. Ista usoda čaka tudi ostale Slovence, ki bi pripadli pri poravnavanju medsebojnih računov med fašistično bratovščino nenasitnemu italijanskemu fašizmu. Italijanski fašizem se Sloveniji ne more odpovedati. Slovenija je za Italijo zveza s Srednjo Evropo in Podonavjem ter pot na Balkan, ona je zanj zaloga premoga in lesa, ki ju Italija nima v zadostni meri.

ZATO POMENI NEMSKO-ITALIJANSKA ZVEZA ZA SLOVENSKI NAROD STRASNO NEVARNOST, DA GA BODO FASISTIČNI ROPARJI VNOVIČ RAZKOSALI. Jugoslovanski del (Slovenije), četudi sam zatiran, pa je danes matica slovenskega naroda, njegovo kulturno središče, iz katerega črpajo novih sil tudi Slovenci v Italiji in Avstriji. Ako bi se fašističnim osvajalcem posrečilo razkosati tudi ta del, tedaj bi bil to za ves narod UDAREC V SRCE. RAZKOSAN, RAZBIT BI TEM LAŽE PODLEGEL NASILNIM FASISTICNIM RAZNARODOVALNIM METODAM, KI PO SVOJI BREZOBZIRNOSTI IN PO SVOJEM CINIZMU NIMAJO PRIMERE V ZGODOVINI.«“)

»Manifest« KPS ocenjuje tudi prijateljsko pogodbo med Italijo in Jugoslavijo. O njej beremo: »Z najnovejšim paktom z Italijo se je Jugoslavija popolnoma priključila bloku fašističnih vojnih hujskačev in je še bolj podčrtala svoje sovraštvo do najsilnejše trdnjave miru, do Sovjetske zveze, s katero noče navezati diplomatskih odnosov. 650.000 Slovencev in Hrvatov v Primorju in Istri je s tem paktom popolnoma prepuščenih Mussoliniju in poitali j ančevan j u.«[14])

V primerjavi z »Izjavo« iz leta 1934 pomeni »Manifest« KPS iz leta 1937 velik korak naprej, ker jasno pove, kateri državi naj bi v bodoče pripadali Slovenci. To izredno važno programsko načelo pa je »Manifest« razčlenil takole: »Prihodnost slovenskega naroda in njegov narodni obstoj bosta zagotovljena le v svobodni zvezi bratskih narodov Jugoslavije v OBLIKI ZVEZNE DRŽAVE. V TA NAMEN JE TREBA SKLICATI KONSTITUANTE, ki naj odloči o obliki bodočega sožitja narodov današnje Jugoslavije. Slovenski narod pa mora dobiti SVOJ LASTNI DEMOKRATIČNO IZVOLJENI PARLAMENT. Treba je podpreti boj slovenskih narodnih manjšin v Italiji, Avstriji in drugod za njihove narodne

u) »Delo«, XVII/1948, 1, s. 71.
[14]) Prav tam, s. 71.

pravice, kajti slovenski narod se ne more in ne sme odpovedati svojemu staremu cilju: ZDRUŽENI IN SVOBODNI SLOVENIJI.«“)

Ponovno je treba poudariti, da je KPS v svojem »Manifestu« z izredno jasnostjo prikazala položaj v svetu in na Slovenskem in s tem tudi pokazala vsem svobodoljubnim Slovencem, katera pot jih vodi v lepšo bodočnost. V najbolj kritičnih časih je edinole KPS realno ocenila tudi položaj slovenskih narodnih manjšin in jih opozarjala na zgodovinsko vlogo matice. Prav »Manifest« KPS si je s svojo izredno mobilizatorsko močjo utrl pot tudi na Primorsko in je postal tudi program Tomažičeve skupine v Trstu. Razgibal je nadalje primorsko emigracijo v Jugoslaviji. Pisanje »Istre« dokazuje, da je prišlo med emigranti do močnega previranja. Navedeni časnik je takrat zapisal tudi tole: »Da ni prišlo do večjega strujanja že prej (namreč med emigranti; op. avt.l), je treba iskati vzroke v posebnih razmerah. Toda v zadnjih dveh letih je prišlo do dogodkov, ki niso razburkali le našo emigracijo. Najprej vojna v Abesiniji, ki je vzvalovala ves svet in posebno pa nas, zatem vojna v Španiji, ki je imela in ima prav tako velike odmeve, in zatem zadnji sporazum med Rimom in Beogradom. Ti trije dogodki so imeli velik vpliv na našo emigracijo. Z vsemi tremi dogodki so povezovali razne nade in zaskrbljenosti. Ti trije dogodki imajo še kako velike odmeve v Julijski krajini in se še v potenciranem obsegu zrcalijo v naši emigraciji.«[1*])

»Istra« je skušala zatem potegniti tudi nekaj zaključkov, saj je zapisala: »Kadar mislimo na žalostno usodo našega naroda (v Julijski krajini; op. avt.!), moramo imeti pred očmi razvoj svetovnih dogodkov. Naj svet še tako tava v raznih zablodah, eno je gotovo, da mednarodna pravičnost po vsem svetu napreduje. In takrat bo zasijalo sonce tudi primorskim Slovencem.

Ali naj mirno in križem rok čakamo tistega veselega dne? Nikdar ne, ker biti pasivno ob strani, ko gre za našo lastno bodočnost, pomeni toliko, kot pomagati našim zatiralcem. Naša dolžnost je, da smo trdni v protifašističnih vrstah resnične demokracije ... USODA NARODOV SE NE PISE V ENEM DNEVU IN V ENI POGODBI. Usoda narodov je v njih samih; v njihovih

*) »Delo«, XVII/1948, 1. s. 72.
**) Previranje. »Istra«, Zagreb, IX/1937, 16, s. 1.

srcih; v njihovih dušah, v njihovem zaupanju v bodočnost. To zaupanje moramo utrditi v srcih nas vseh, če si hočemo lepšo bodočnost zaslužiti in jo doseči.«[1*])

Pred letom 1937 bi v »Istri« zaman iskali takih misli. Bolj kot katerikoli drugi dogodek je v tistem času primorske Slovence in Istrane prizadel sporazum med tedanjo fašistično kliko v Beogradu in pa fašističnimi oblastniki v Rimu. KPS je takorekoč s prstom pokazala na izdajstvo: jugoslovanski fašisti so slovenski živelj v Julijski krajini enostavno prepustili na milost in nemilost Mussoliniju.

Ideja ljudske fronte, ki je v svetu razgibala široke množice, je tudi na Slovenskem pognala korenine. KPS si je bila popolnoma na jasnem, da edinole z jasno izdelanim programom o rešitvi slovenskega nacionalnega vprašanja lahko pritegne v boj proti fašizmu najširše slovenske množice. In tako se je kmalu izkazalo, da je bila takrat prav ljudska fronta najprimernejša oblika boja za reševanje slovenskega nacionalnega vprašanja. Pod geslom združitve vseh Slovencev ob naslonitvi na jugoslovanske narode sta se pozneje KPS in OF borili proti fašističnim okupatorjem. Ta boj pa se je končal z zmago slovenskih ljudskih množic predvsem zato, ker je KPS pravilno razumela njihove težnje in se postavila na Čelo boja za rešitev slovenskega nacionalnega vprašanja.

LETA VELIKIH RAZOČARANJ IN NOVIH UPOV

Leta 1934 se je ves že dokaj trdno povezani fašizem v svetu zagnal v nove akcije. Kjer fašisti še niso bili na oblasti, so kovali zarote. Ta splošna fašistična ofenziva pa je naletela pri ljudstvu na močan odpor. Ljudski fronti v Franciji in Španiji sta fašizmu zadali težke udarce.

Krepitev antifašističnega gibanja v svetu je ohrabrilo tudi primorske Slovence in Istrane. Po težkih udarcih, ki so zadeli protifašistično gibanje v Julijski krajini v letih 1928—1932, se je začela zdaj tu KP ponovno dvigati in prav tako tudi slovensko narodno revolucionarno gibanje, iz katerega je zrasla organizacija TIGR. Medtem ko je KP raztegnila mrežo svojih organizacij predvsem v mestih in njihovi okolici, je imel TIGR to prednost, da je

[i7]) Jan Kacin: Usoda narodov se ne piše v enem dnevu. »Istra«, IX/1937, 23, s. 1.

svojo organizacijo lahko uspešno širil tudi v oddaljenih, samotnih naseljih in mu zaradi tega fašistična policija ni mogla do živega. Organizacija pa je imela to hibo, da so bili skoraj vsi njeni voditelji v emigraciji ali pa v zaporih. Tisti voditelji v emigraciji, ki so bili v glavnem v Jugoslaviji, pa so začeli usodo Primorske in Istre povezovati s politiko velesrbske buržoazije. Ta pa je prav tako odločno krenila na pot fašizma in se kmalu znašla v bratskem objemu z Mussolinijem in Hitlerjem. Posledice te politike so se pokazale najprej v tem, da vodstvo TIGR ni bilo sposobno, da primorskim Slovencem in Istranom dà tak program, ki naj bi jih zanesljivo in varno vodil v njihovem boju za obstoj. Od tod dejstvo, da se je na Primorskem po letu 1937 močno okrepil vpliv KPS. In to bo takoj razumljivo, če pomislimo, da je bila to edina slovenska partija, ki se je odločno borila za združitev vseh Slovencev in ta svoj boj dosledno povezovala z mednarodnim protifašističnim gibanjem.

Na pobudo Petra Nardina je začela na Goriškem leta 1933 delovati tehnika KP. Razmnoževati je začela »Delo«, glasilo slovenskih komunistov Julijske krajine. Na Primorskem »Delo« ni več izhajalo že od leta 1928. To novo »Delo« pa je izhajalo vse do konca leta 1935.")

Boj proti fašizmu je bil povsod težak, a najtežji je bil vsekakor na Primorskem, kjer je nad našim ljudstvom visel močan fašistični policijski aparat*

Čim se je na Primorskem in v Istri protifašistično gibanje nekoliko okrepilo, je prišlo zatem tudi do obsežnih aretacij. Velikokrat policija niti ni posebno izbirala. Aretirala je predvsem tiste, ki so bili osumljeni protifašistične dejavnosti. Te ljudi je sodišče obsojalo na težke zaporne kazni, pa čeprav ni bilo za njihovo »prevratniško« dejavnost nobenih dokazov. Ta metoda, ki jo je fašizem skoraj redno uporabljal, pa odkriva njegovo nemoč. Zelo hude so bile aretacije maja 1934. Emigrantski list »Istra« je

") Vidko Vremec: Uprli so se fašizmu. »Primorski dnevnik«, Trst. XIX/1963, 289, s. 3.

* Leta 1935 je imela Italija 43.000.000 prebivalcev, njena redna vojska pa je Stela 621.000 mož. V času njenega vstopa v vojno leta 1940 pa je njena kopenska vojska stela 1.634.950 mož. v to Stevilko pa ni vključenih 120 legij fašistične milice. Te številke nam lepo povedo, v kakšnem razmerju sta bili slovenska in hrvaška nacionalna manjšina v Julijski krajini proti, številčni moči italijanskega naroda. V letih 1926—1935 so se podeseterile italijanske policijske sile v Julijski krajini. Samo kvestura (policija) v Gorici je razpolagala z več sto policijskimi agenti. Izkušnje pa nas učijo, da zatiranega naroda, če je enoten, pa čeprav majhen, ne more uničiti nobena sila.

takrat zabeležil: »V začetku maja je bila skoraj vsa Furlanija in del Goriške preplavljena z letaki protifašistične vsebine. Posamezna poslopja, zlasti uradna, pa tudi hiše izrazitih fašistov so bile Čez noč popisane z napisi izzivalne protidržavne in protifašistične vsebine. Jasno je, da je to dejstvo povzročilo zlasti v fašističnih krogih veliko razburjenje. 2e takoj začetka so si ustvarili mnenje, da je tu na delu velika in dobro organizirana podtalna protifašistična organizacija. Dolgo so stikali in iskali pravih povzročiteljev, dokler se jim ni posrečilo najti v Gorici prve sledove... Aretacijam v Gorici so sledile številne aretacije v Krminu, Gradiški, največ pa je bilo aretiranih delavcev iz Tržiča, delavcev iz ladjedelnic, pa tudi večje število intelektualcev. Po mnenju našega poročevalca je bilo do danes aretiranih okoli 500 do 400 ljudi. Največ aretiranih je Italijanov, pa tudi Slovencev ni malo med njimi. Da se poslužujejo fašistične preiskovalne oblasti vseh mogočih sredstev pri zasliševanju, nam jasno potrjuje že zadnja vest o dveh smrtnih žrtvah... Vendar pa so vsa ta dejstva za nas jasen dokaz o nerazpoložen ju italijanskega delovnega ljudstva nasproti fašizmu.«[1*])

Leta 1935 je bilo v Rimu pred posebnim sodiščem 9 procesov proti komunistom iz Julijske krajine; januarja najprej proti skupini iz okolice Kopra (Ernest Vatovec) z obsodbo 9 komunistov na 54 let zapora. Komuniste iz Goriške in Furlanije pa je posebno sodišče razdelilo na 5 skupin: 18 komunistov iz prve skupine (6.5.1935) je bilo obsojenih na 154 let zapora, 16 iz druge skupine na 73, 18 iz tretje skupine na 140 let, 10 iz četrte skupine na 65 let in 6 iz pete skupine (16. 5. 1935) na 21 let zapora.") Od tistih, ki so prišli pred posebno sodišče, ni bil nihče oproščen. Med obsojenimi je bil tudi eden od tedanjih organizatorjev KP na Goriškem, Peter Nardin, če gornjemu številu 68 obsojenih komunistov dodamo še 20 iz drugih procesov, tedaj vidimo, da je bik) leta 1935 pred posebnim sodiščem v Rimu obsojenih 88 komunistov iz Julijske krajine. Leta 1934 je posebno sodišče v Rimu obsodilo 9 **pripadnikov** TIGR, toda naslednjega leta ni bilo pred navedenim sodiščem nobenega procesa proti tigrovcem. S tem seveda ne mislimo reči, da je TIGR zmanjšal svojo dejavnost. Tačas so se začeli fašistični oblastniki močno zaganjati tudi v slovenske in

**) Tristo aretacij po Goriškem. »Istra«, VI/1934, 32, s. 1.
20) Aula IV. Tutti i processi del Tribunale speciale fascista, Roma, 1961, s. 285—287.

hrvaške duhovnike in jih precej obsodili na konfinacijo. Leta 1934 so **fašistične** oblasti prepovedale v Reziji cerkvene pridige v domačem slovenskem narečju in postavile pesnika Ivana Trinka pod policijsko nadzorstvo.*

Močne odmeve so imeli leta 1934 v Julijski krajini zlasti naslednji dogodki: poostritev odnosov med fašistično Italijo in Etiopijo, pokol proletariata na Dunaju ter umor kralja Aleksandra, Barthouja in Dollfussa. Vsi ti dogodki so jasno kazali na krepitev fašistične ofenzive. Naši ljudje so se vedno bolj nagibali k združevanju vseh naprednih sil v enotno protifašistično fronto.

V začetku leta 1935 so se Grki na otočju Dodekaneza z orožjem v rokah uprli italijanskim fašističnim oblastnikom. Upor so fašisti v krvi zadušili. V tem času je fašistična Italija sprožila svoj roparski napad na Etiopijo. Fašisti so hoteli izpričati svojo moč tudi doma in zato so uprizorili v Rimu celo vrsto procesov predvsem proti delovnim ljudem iz Julijske krajine. To taktiko so uveljavljali tudi pozneje. Nič čudnega, če so naši ljudje na Primorskem govorili, da je bilo posebno sodišče v Rimu namenjeno predvsem njim.

Februarja 1935 so začeli fašisti mobilizacijo za vojno v Etiopiji. Prvi vpoklici so zadevali predvsem diviziji »Gavinana« s središčem v Firencah in »Peloritana« s središčem v Messini; v pristojnost teh je spadala množica vojaških obveznikov iz Julijske krajine. Pokrajino ob Jadranu je zajel val ogorčenja. Primorske Slovence in Istrane naj bi zadelo najhujše: pahnili naj bi jih v prve vrste okupatorjev etiopskega ljudstva. Poleti 1935 so že zbežale v Jugoslavijo prve skupine mobiliziranih primorskih Slovencev in Istranov.

Leto 1935 je potekalo v Julijski krajini v znaku najbolj surovega fašističnega terorja. Ko je prišel italijanski kralj 9. junija v Koper na odkritje spomenika Nazariju Sauru, so bili koprski zapori nabiti z aretiranci iz bližnjih slovenskih vasi. Tokrat se je

* Beneški Slovenci in Rezijani, ki so leta 1866 prišli pod Italijo, niso nikdar imeli svojih slovenskih šol; slovenska beseda pa se je še dolgo zatem ohranila v cerkvi. Nadnjo so se fašisti spravili v letih 1933 in 1934. Najprej so prepovedali slovenske pridige v Beneški Sloveniji in zatem še v Reziji. Ker si. niso naši ljudie znali drugače pomagati, so začeli zapuščati cerkve. Pred letom 1866 je bilo tiskanih v Vidmu za potrebe beneških Slovencev kar lepo število slovenskih naboinih knjig, po navedenem letu pa le še dva katekizma v beneškem narečju. Beneška Slovenija m Rezija sta klasičen primer potujčevanja narodne manjšine, ki je že pred mnogimi leti zbujala v svetu pozornost zaradi svojih folklornih posebnosti. (Glej npr.: Videmski prefekt je prepovedal slovenske pridige po vseh cerkvah Beneške Slovenije. »Istra«, Vi/1934, 19, s. 3).

pokazalo, kako spretno se je znal fašizem skrivati za imeni, ki so količkaj pomenila za italijanski narod.

Po drugi strani je vojna v Etiopiji zbudila primorskim Slo* vencem in Istranom nove upe, da bo italijanski fašizem kmalu poražen. Vojaških beguncev, imenovanih »Abesinčev«, se je samo v Jugoslaviji nabralo okrog 5000. Oblasti so jih začele naseljevati zlasti v Bistrenici v Makedoniji. Tako je nastala tu pomembna primorsko-istrska kolonija, ki je pozneje dala tudi svoj delež v narodnoosvobodilnem boju makedonskega naroda. Svetovno časopisje je posvečalo precejšnjo pozornost dejstvu, da je bil prvi »italijanski« vojak, ki je zbežal na stran Abesincev, Klement Sergo, Istran z vasi Bregi. Sprejel ga je sam cesar Haile Selasic in razgovor z njim so objavili številni demokratični listi. Po okupaciji Adis Abebe pa so fašisti Serga ujeli in ga 28. 7. 1936 v Rimu obsodili na smrt.

Ob začetku leta 1936 je Italija poslala v Etiopijo nove vojaške enote. Med njimi tudi 5. regiment. Tik pred vkrcanjem na ladjo v Agrigentu so iz njega izločili Slovence in Hrvate in jih odpeljali na otok Pantelleria. Očitno so se bali novih dezerterstev in pobegov na stran Etiopcev.

V času vojne v Etiopiji je bil zelo aktiven »Odbor za pomoč protifašističnim obsojencem in deportirancem v Italiji« pod predsedstvom pisatelja J. R. Blocha. Ta odbor je naslovil poseben poziv — med drugim tudi v slovenskem jeziku — svetovni javnosti. V njem je rečeno tudi naslednje: »Slovanske narodne manjšine v Italiji, grško ljudstvo na otokih Dodekaneza in domači prebivalci kolonij so pod grozo trdih vojaških zakonov in vojnih sodišč. Smrtne obsodbe nad uporniškimi voditelji so na dnevnem redu.[21]) Na mednarodnem mladinskem kongresu za mir v Bruxellesu, ki je bil marca 1936, so delili brošuro, v kateri so bile slike bazoviških žrtev.

Posebno sodišče v Rimu je bilo zelo aktivno tudi leta 1936. 2. 3. je obsodilo skupino furlanskih in slovenskih komunistov iz Julijske krajine, ki je štela 25 članov in kmalu zatem še skupino 9 komunistov, dijaka Vladimira Kendo iz Idrije pa je obsodilo na 18 let zapora, češ da je pripadal slovenski iredentistični organizaciji »Branibor«. S podobnimi obdolžitvami je sodišče obsodilo tudi večjo skupino kmetov iz okolice Pazina.

[21]) »Istra«, VII 1/1936, 7, s. 3.

Italijanska fašistična vojska je sicer zasedla Etiopijo, toda pred okupatorjem abesinsko ljudstvo ni padlo na kolena. Zatekalo se je k partizanskemu načinu vojskovanja. Naši najzavednejši rodoljubi so temu boju etiopskega ljudstva celo pomagali, kar priča npr. dejstvo, da se je tega boja udeležil tudi Anton Ukmar s Proseka pri Trstu, ki je bil več časa pri abesinskih partizanih kot svetovalec.

Italijanski fašizem je bil v teh letih na višku svoje moči in je Italijo s kolonijami vred proglasil za cesarstvo. Ko je bila vojna v Etiopiji še v teku, je sklenila italijanska fašistična vlada nov sporazum z Albanijo in si jo v vsakem pogledu podredila. Očitno je postalo, da je pomenil ta korak pripravo za bližnji pohod na Balkan. V jugoslovanskih časnikih so se tedaj pojavljali članki s takimi naslovi: Za Abesinijo pride na vrsto Jugoslavija, Italija se pripravlja na novo vojno, Velika vojska na meji nad Idrijo itd. Po okupaciji Etiopije je bilo jasno tudi primorskim Slovencem in Istranom, da postaja njihov položaj brezupen. Vendar pa je tlelo v njih še eno novo, veliko upanje v poraz fašizma, in to je bila revolucija v Španiji.

Leta 1935 je Kominterna na svojem VII. kongresu obravnavala predvsem problem fašizma: kako zajeziti njegov pohod in kako preprečiti novo svetovno vojno, ki so jo pripravljali fašistični oblastniki? Praksa je pokazala, da se fašizmu lahko uspešno upre edinole široka ljudska fronta. Te ideje so se oklenili tudi voditelji protifašističnega gibanja v Julijski krajini. Leta 1936 so KPI in voditelji Narodnega revolucionarnega gibanja Slovencev in Hrvatov v Julijski krajini (NRGSHJK) podpisali sporazum za skupen boj proti fašizmu, ki naj bi vodil k ustanovitvi in krepitvi široke ljudske fronte in uničenju fašistične diktature.[21])

Na Primorsko so začeli zdaj prihajati novi ilegalci-protifašisti. Tak primer navaja Vidko Vremec takole: »Na moj dom (mišljen je dom Alojza Besednjaka, op. avt.!), je prišel 1. junija 1936 komunistični funkcionar Stane Vilhar, ki ga je poslala Kominterna na Primorsko. Že nekaj let je prebival v Parizu in Sovjetski zvezi, doma je bil iz Kromberka pri Gorici. Pripeljal ga je Alojz Budin. Pripravil sem mu primeren prostor za bivanje v hramu s posebnim vhodom. Ilegalec je ostal pri meni dva meseca, en mesec pa ga je skrival Jože Čermelj v Vrtovinu. Dodobra izšolan za take

[21]) Un patto di unità d'azione fra il PCI ed MNRSC della Venezia Giulia. Lo stato operaio, X/1936, 2, s. 132—136.

prilike, je kmalu spoznal stanje v kraju in v odročnih predelih. Dajal je preudarna navodila in sprejemal samo skrajno zanesljive ljudi.

Po njegovem naročilu sem zahajal na zvezo v Renče k Jožetu Cotiču, dalje k Jožetu Susiču, v Šempeter h Kristjanu Gulju in Ludviku Fevču v Vrtovin, h Kantetovim (štirje sinovi padli v NOB!) v Gornjo Branico itd.

V kovčku z dvojnim dnom je prinesel Stane veliko literature. Med njo je bil tudi znamenit govor Dimitrova na sedmem kongresu Kominterne, v katerem je označil fašizem kot «odkrito terористično diktaturo visokega finančnega kapitala'.

Spominjam se njegovega izrecnega navodila, da ne smemo navezovati stikov z nepoznanimi komunisti. Vsaki celici je določil posebno številko. Za korespondenco nam je izdelal pravcati šifrarij.

Dne 25. avgusta 1936 ga je Franc Zgonik spremil v Trst. Od tedaj dalje nisem imel več stikov z njim.«")

Kako se je tisti čas KPI trudila, da bi se za boj proti fašizmu v Julijski krajini izoblikovala široka ljudska fronta, vidimo iz njenega letaka iz leta 1936, ki sta ga podpisala tudi Slovenca Ivan Regent in Albin Vodopivec. Na letaku beremo, kako je Mussolini izdal prvotni program fašistične stranke, v katerem so bile tudi točke: agrarna reforma, volilna pravica za žene, nacionalizacija vojne industrije, zagotovilo minimalne plače delavcem, proglasitev republike itd. Poziv se zaključuje takole: »Boriti se za enotnost delavcev in kmetov, za enotnost Severa in Juga, in za enotnost Italijanov z narodnimi manjšinami Južne Tirolske in Julijske krajine.«*[4])

Protifašistično gibanje v Julijski krajini se je nenehno krepilo kljub številnim zastraševalnim procesom pred posebnim sodiščem v Rimu. Zelo močno postojanko je imelo zlasti v Trstu in okolici. Tu se je v gibanje že leta 1934 vključil tudi Pinko Tomažič. Ko je prišlo do vojne z Abesinijo, je leta 1935 emigriral v Jugoslavijo, toda pozneje se je vrnil in leta 1937 je bil na navedenem področju eden od glavnih organizatorjev KP in narodnorevolucionamega gibanja. Na pobudo komunistov je začel v Trstu izhajati list

[H]) Vidko Vremec: Uprli so se fašizmu. »Primorski dnevnik«, XIX/1963. 290, s. 3.
[M]) »Istra«, VII 1/1936, 38, s. 3.

»Fronte popolare« (1936—-1937). Urejevala sta ga Mario Kocman in Bruno Cecchi. Ta list »so prevajali tudi v slovenščino in ga Sirili med ljudmi v okolici.«[1*])

Primorski Slovenci in Istrani so upali, da bo fašizem v Španiji poražen. Mnogo jih je odšlo v Španijo in se tam vključilo v vrste republikanske vojske. Večina ljudi na Primorskem se jc takoj ogrela za idejo ljudske fronte, ki pa vendarle ni mogla močneje zaživeti, pa čeprav sta se KPI in NRGSHJK sporazumeli glede skupne akcije. Vzroke za ta pojav je treba iskati v naslednjem: V času nagle rasti fašističnega gibanja v Italiji KPI do leta 1926 ni posvečala pozornosti nacionalnemu problemu Julijske krajine. To je bil čas, ko so imeli v njej važno besedo pristaši tedanjega sekretarja KPI Bordige. Prav tako kot nekoč Trocki v Rusiji so nacionalno gibanje proglašali za meščansko. To je v Italiji onemogočilo uspešnejšo povezavo med delavci in revnejšim kmečkim prebivalstvom, pri Slovencih in Istranih v Julijski krajini pa krepilo nacionalistično orientacijo, ki je bila skoraj slepo usmerjena k tistim političnim silam v Jugoslaviji, od katerih pa ni bilo moč pričakovati, da bi kaj prispevale k osvoboditvi našega ljudstva izpod fašističnega jarma. To pot je ubrala tudi večina voditeljev emigracije s Primorske in iz Istre, ki se je zatekla v Jugoslavijo.

Po krvavih procesih, ki so se končali s smrtnimi obsodbami Slovencev in Hrvatov, je bilo opaziti pri italijanskih komunistih zlasti v Trstu in Gorici nek strah pred NRGSHJK. Vodstvo KPI je sicer pravilno postavljalo vprašanje odnosa med italijanskimi komunisti in NRGSHJK, saj je bilo v sporazumu leta 1936 rečeno, da ni vreden svobode narod, ki zatira drug narod in nadalje, da v Trstu ni mogoč uspešen boj proti imperializmu, če drugi narod ne dobi popolne pravice do samoodločbe in v tej zvezi tudi do odcepitve. Elio Apih navaja v svoji študiji »Dal Regime alla Resistenza« tole: »Toda tržaški komunisti ali vsaj njih del niso delili mnenja z vodstvom partije in so se bali neizogibnega slovanskega prevladovanja, kajti slovenski nacionalizem in iredentizem v Julijski krajini sta bila močna.«[26])

[1*]) Dal Pont-Leonetti-Massara: Giornali fuori legge. La stampa clandestina antifascista 1922—1943, Roma, 1964, s. 218.

[H]) Elio Apih: Dal Regime alla Resistenza. Venezia Giulia 1922—1943, Udine, 1963, s. 50.

Sporazum med KPI in slovenskimi narodnimi revolucionarji na Primorskem je torej naletel na težave. Manjkalo je ravno tisto, kar je bilo za skupno fronto velikega pomena: akcija italijanskih komunistov v Trstu. Trst pa je bil prvorazredna baza italijanskega imperializma! Saj je prav ladjevje tržaškega Lloyda v letih 1935—36 prepeljalo v Vzhodno Afriko glavnino italijanske vojske, ki je zasedla Etiopijo.

Italijanski komunisti v Trstu in še nekaterih drugih večjih mestih zlasti v Istri so glede svojih pogledov na primorske Slovence in istrske Hrvate marsikaj podedovali od svoje lastne buržoazije, ki je že skoraj sto let živela v prepričanju, da se bo slovensko prebivalstvo v dobršnem delu Primorske in Istre postopoma poitalijančilo in prav tako v prepričanju, da to prebivalstvo ne bo v gospodarstvu in kulturi zlepa doseglo ravni Italijanov. Te koncepcije je že v času Avstrije skušal izpodbiti tržaški socialistični ideolog Angelo Vivante, vendar njegovi pogledi niso prodrli v širše vodstvo italijanskega delavskega gibanja v Trstu, pa čeprav se je to vodstvo precej ogrevalo za avtonomizem in celo za internacionalizacijo tržaškega ozemlja. Naziranja, ki so jih italijanski komunisti v Trstu in drugih mestih podedovali od lastne buržoazije, so bila dolgo še zelo močna in so doživela prvi večji poraz šele v času narodnoosvobodilnega gibanja.

Za zbližanje med komunisti in pristaši slovenskega narodnega revolucionarnega gibanja na Primorskem pa ni manjkalo ovir niti med slovenskimi komunisti in še posebno ne med tistimi, ki so živeli v mestih. Pravilo: ena država, ena partija, je ravno v primeru Julijske krajine odkrivalo nevarne vrzeli. Vse okrožnice, ki so jih tu prejemali razni partijski komiteji, so bile pisane v italijanščini; vse temeljno partijsko gradivo je bilo v tem jeziku. Marsikateri vodilni slovenski komunist, ki je živel v mestu, je vedno bolj izgubljal stik s slovenskim jezikom in slovensko kulturo in se začel zaradi prakse, ki je bila v KPI v veljavi, postopoma italijanizirati. Pri tem ga je nekaj časa tolažila misel na milijone italijanskih delavcev, ki so v letih 1919—21 pokazali mnogo borbenosti in bili skorajda že na pragu revolucije. Tako se mu je zazdelo, da je slovenski narod še bolj majhen, kot je v resnici bil in da je torej šibek člen v verigi mednarodnega revolucionarnega gibanja. Nemara bi bilo bolje, če bi Slovenci na Primorskem v času revolucionarnega gibanja ljudske fronte v letih 1935—37 imeli KP z veliko več avtonomije, kot jo je v resnici tedaj imela. Tako

stanje je imelo za posledico, da so se slovenski komunisti iz mest **le** s težavo približevali slovenskemu in hrvaškemu narodnorevolucionamemu gibanju. Slovenski narodni revolucionar pa je dajal poudarka ravno boju za ohranitev slovenskega jezika in kulture (to je bil eden od elementov, ki je KPS omogočil, da je stopila na čelo splošnoslovenskega narodnoosvobodilnega gibanja!) in s tem tudi kompaktnosti naše narodne manjšine pod fašistično Italijo.

Slovenski komunisti na podeželju pa so šli, lahko bi rekli čisto nagonsko, ravno v nasprotno smer. Postajali so vedno bolj dostopni za sodelovanje s slovenskimi narodnimi revolucionarji (TIGR). Težava, ki jo je bilo treba premostiti, pa je bila predvsem v svojevrstnem nasprotju med mestom in vasjo.

Slovenski nacionalizem na Primorskem in v Istri je po letu 1918 izgubljal svoj šovinistični značaj, ravno tisto, kar je poganjalo iz vodstva slovenskega liberalizma in klerikalizma, zato je dejansko prenehal biti nacionalizem; evoluirai je v nacionalno revolucionarno gibanje. Nacionalizem pa se je ohranil predvsem v emigrantskem vodstvu TIGR v Jugoslaviji. Na Primorskem je moral pod silo razmer vedno bolj plahneti jez med slovenskimi komunisti in tigrovci. Enotnost v boju proti fašizmu je najprej zajela podeželje in med NOB je začela vedno bolj prevladovati tudi v mestih. Toda to je bil že čas močnega naraščanja vpliva KPS na Primorskem.

Pri odmiku tigrovske baze na Primorskem od vodstva v emigraciji je igrala precejšnjo vlogo sporazumaška politika tigrovskih voditeljev v emigraciji. Sama KPS ni zamudila nobene priložnosti, da je ne bi razgalila pred množico emigrantov, kar pa je že pomenilo tudi naraščanje vpliva KPS na Primorskem. In ko se je sporazumaštvo v emigrantskem vodstvu TIGR leta 1937 zelo nevarno razbohotilo, se tigrovci na Primorskem niso zanj prav nič ogrevali. To je bilo važnega pomena za velik prelom leta 1941, ko so se začele na Primorskem zdrave sile združevati v OF slovenskega naroda.

Res se zdi danes skoraj neverjetno, da je vodstvo TIGR* v emigraciji z dr. Čokom na čelu znalo tako nasedati fašističnim splet

* V imenu TIGR ni ničesar, kar bi spominjalo na Slovence in Hrvate v Julijski krajini. V ozadju je bilo pač jugoslovanstvo, ki je potiskalo ob zid tudi same Italijane. Nekaj podobnega je bilo z nazivom »Zveza jugoslovanskih emigrantov iz Julijske krajine«. Ne more biti nobenega dvoma o tem, da so prihajala taka in podobna imena iz skupine okrog dr. I. M. Coka v Beogradu. TIGR in »Zveza« sta imeli nekaj časa tudi skupno vodstvo. Razvoj pa je šel na Primorskem vedno bolj v levo in je tu nastajalo samostojno vodstvo TIGR, ki je začelo izgubljati

kam. Po podpisu prijateljske pogodbe med fašistično Italijo in Jugoslavijo je fašistični vijak v Julijski krajini nekoliko popustil. Iz zaporov so izpustili nekaj Slovencev in Hrvatov in Goriški Matici ter Mohorjevi družbi dovolili, da sta lahko izdali nekaj slo* venskih knjig, pa tudi Istrani so lahko izdali nekaj svojih. Prišlo je celo do »kulturnega sodelovanja« med fašistično Italijo in Jugoslavijo. Ljubljanska Opera je odšla gostovat v Trst. Na Reki je začela izhajati dvojezična revija »Termini«, ki naj bi skrbela za poglobitev navedenega sodelovanja. In to je bilo dovolj, da so se nekateri tigrovski voditelji prepričali, da se je v Julijski krajini stanje spremenilo na bolje. V listu »Istra« je zavel zdaj popolnoma »nov veter«, ki je odgnal še tisto peščico dobrih sotrudnikov, saj je list postal skoraj pravo režimsko glasilo fašistične klike v Beogradu.

Tudi v letu 1937 so se nadaljevali v Rimu procesi proti slovenskim protifašistom iz Julijske krajine. Zanimiv je primer študenta Andreja Manfrede iz Kobarida, nekdanjega tigrovskega voditelja na Tolminskem, ki ga je posebno sodišče v Rimu 2. 5. 1937 obsodilo na 7 let in 6 mesecev zapora zaradi komunistične propagande. Tega leta je imelo to sodišče že tako polne roke dela, da je zečalo lažje primere kar v precejšnjem obsegu odstopati drugim sodiščem. Obsodbe v Rimu seveda še ne dajo jesne slike o fašističnem terorju v Julijski krajini, saj so antifašiste poleg posebnega sodišča sodila tudi druga sodišča. Kako globoke odmeve je imela v Italiji in seveda tudi na Primorskem španska revolucija, pa nam zgovorno pričajo procesi v Rimu leta 1938. Tega leta je bilo tu obsojenih 299 članov KPI (od tega 30 iz Julijske krajine, predvsem Istranov iz Motovuna, Pulja in Rovinja), 75 primerov pa je sodišče odstopilo drugim sodnijskim instancam.”)

V letih 1937—38, ko smo bili že na pragu druge svetovne vojne, se je položaj v Italiji in še posebej v Julijski krajini v marsičem močno spremenil. Domov so se začeli vračati Številni politični obsojenci, ki so odsedeli po več let zapora. Domov se je vrnilo tudi

stik z dr. Čokom in njegovimi somišljeniki. Nejasno ime TIGR je vse manj privlačevalo, ko je KPS tudi primorskim Slovencem jasno pokazala perspektivo revolucionarnega združevanja vseh Slovencev. (Problem obširneje obravnava Ivo Juvančič v svoji študiji »Stališče KPI do slovenskega narodnega vprašanja v razdobju med obema vojnama«, in sicer v poglavju »KPI, TIGR m primorska emigracija 1934—1936«, s. 128—147, rokopis, Inštitut za narodnostna vprašanja, Ljubljana).

”) Aula IV, s. 341—363.

več emigrantov, ki so pred leti zbežali v Jugoslavijo. Važno vlogo v boju proti fašizmu so zatem odigrali zlasti ti slednji, ker so si bili v Jugoslaviji nabrali bogatih izkušenj.

Položaj, ki je tedaj nastal, se lepo zrcali v delovanju skupine Pinka Tomažiča, ki je s svojo revolucionarno dejavnostjo zajela dobršen del Primorske.

NADALJEVANJE BOJA V EMIGRACIJI

Slovenci in Hrvati so zapuščali Julijsko krajino iz različnih vzrokov, v prvi vrsti pa zaradi fašističnega terorja. V času med dvema vojnama jih je odšlo v emigracijo nad 100.000.*) če upo števamo, da je bilo leta 1920 v Julijski krajini okrog 600.000 Slovencev in Hrvatov, tedaj vidimo, da je gornja številka zelo visoka. Pod fašizmom je množica naših kmetov prišla ob zemljo in morali so v široki svet s trebuhom za kruhom. Tragično pa je bilo tudi to, da je moralo — kakor je znano — zapustiti svojo rodno zemljo skoraj vse naše izobraženstvo. Brez dvoma gre tu za eno najbolj mračnih obdobij zgodovine Primorske.

Strašna razkropljenost po vsem svetu, gospodarska nemoč in zaskrbljenost glede sebe in doma so našim emigrantom hromile telo in ubijale duha ter zavirale, da bi se pravočasno usmerili, kot je to terjal svetovni napredek. Iz enega je raslo novo zlo. Zaradi svojega negotovega položaja je marsikateri emigrant po* stal orodje v rokah reakcionarnih sil. Slovenski zgodovinar bo moral to obdobje še temeljito osvetliti, da bi bilo zatem jasno, kako vsestranske in strašne so bile posledice narodnega zatiranja slovanske manjšine pod fašistično Italijo.

Primorski Slovenci in Istrani so v času fašizma usmerili svoj emigrantski tok predvsem v Jugoslavijo. Ta jim je bila najbližja in tu je bila tudi njihova matična domovina. Prvi val emigracije gre v leta od 1918—20. Prvi emigranti so bili predvsem bivši državni uslužbenci, ki so pa v Jugoslaviji prišli na dobre položaje in se kasneje odtujili svoji zatirani zemlji. Strahoviti socialni problemi, ki se začno pojavljati v Sloveniji in Jugoslaviji, gredo v glavnem mimo njih, ali pa se ti ljudje celo boje socialne revolucije. Beda slovenskega ljudstva jim je zbujala strah. Znanje je še vedno

M) »Slovensko Primorje in Istra«, Beograd, 1953, s. 159.

veljala Cankarjeva prispodoba: »Ko so vzklikali ,Naj živi domo* vinai' niso mislili na domovino, marveč na sebe in svoje položaje.« V tej skupini pa so bile seveda tudi častne izjeme. Taka je bila Maša Gromova, ki je v poznejših letih po Ljubljani iskala kruh in Čevlje za sestradane emigrante.

Drugi val emigracije pa je zajel predvsem tiste, ki so v letih 1927—1935 zapuščali Julijsko krajino zaradi povečanega fašističnega pritiska. Tretji val, v letih 1935—1937, pa je bil povezan z vojno v Etiopiji in S španskо revolucijo.

Do leta 1928 je bil v Jugoslaviji razširjen le tip emigrantskega društva, kot je bila »Soča« v Ljubljani, h kateremu prištevamo emigrante iz obdobja 1918—1920. Ko so prišli politični emigranti v letih 1927—28 (Ivan Regent, Joža Pahor itd.), se je izkazalo, da tak tip društva ne ustreza več. Zaradi tega so emigranti-komunisti dali 1. 1928 pobudo za ustanovitev »Organizacije jugoslovanskih emigrantov« (ORJEM). V njej naj bi bik) prostora za vse tiste, ki so bili demokratično usmerjeni. Vsa emigrantska društva te vrste pa je odplahnila šesto januarska diktatura. Novi režim je začel preganjati vse levo usmerjene emigrante. Zanje se je položaj nekoliko izboljšal šele leta 1931. Tedaj so vsepovsod po Jugoslaviji začela nastajati nova emigrantska društva in navede» nega leta so emigranti ustanovili »Zvezo jugoslovanskih emigrantov Julijske krajine«. Za predsednika so izvolili dr. Ivana Marijo čoka. Ta »Zveza« pa je smela delovati le, če so se njeni člani pokoravali politiki fašističnih klik v Beogradu. Nekateri menijo, da tàòas še ni prišlo med emigranti do ostrejše politične diferenciacije,[1*]) dejstva pa kažejo ravno nasprotno. »Zveza« je sicer skušala emigrante socialno zavarovati, ni jim pa znala dati idejnega programa. Zato se je večina emigrantov »porazgubila« v raznih jugoslovanskih strokovnih in prosvetnih organizacijah, kot je bila v Sloveniji »Svoboda«. Za dokaz, da je prišlo v njenih vrstah že zelo zgodaj do izredno ostre diferenciacije, naj navedemo naslednji Žibernov opis emigrantskega društva v Ljubljani »Mlade Soče«: »Velika in glavna skrb društva (misli na leto 1932; op. avt.!) pa je bila zbirati emigrante-proletarce, ki so pribežali v tistih težkih časih v Jugoslavijo. Goli, bosi in lačni, mnogi razočarani nad novo domovino, ki so si jo predstavljali popolnoma drugačno in lepšo, so tavali okoli, prepuščeni samim sebi. Mar-

*) »Slovensko Primorje in Istra«, s. 163.

sikoga, večino, je društvo rešilo in aktivizirak). Številne akcije, kot so: organiziranje stavke ob gradnji nebotičnika z raztresanjem velike možice letakov, stavka na Ljubljanici, ki so jo takrat regulirali, trošenje letakov, parol, obešanje rdečih zastavic, organiziranje prireditev z naprednimi programi, izleti itd., vse je bik) dokaz temu. Dramski odsek je priredil skupno s Svobodo kolektivno igro ,Hlapec Jernej' v Delakovi prireditvi in pod njegovo režijo. Prireditev je takrat pomenila kulturni dogodek svoje vrste in je močno razgibala napredno Ljubljano. Turistični odsek je organiziral često težke ture, člani tega odseka pa so hodili tudi ilegalno čez mejo in navezali tako mnogo stikov v Primorju. Marsikdo pa je takrat prvikrat slišal v društvu razlago temeljnih načel marksizma-leninizma, vtem ko so najbolj zanesljivi dobivali v proučevanje tudi ilegalno literaturo... Iz inozemstva je prihajala ilegalna literatura, zlasti ,Stato operaio', glasilo komunistične partije, ilegalna izdaja lista ,Humanité\ kasneje je prišla cek) v cirilici pisana Zgodovina VKPb', in sicer skrita pod naslovom ,La Chaine' (Veriga) — roman... Posebno širino je dalo društvu dejstvo, da so bili v njem včlanjeni in aktivni člani iz Beneške Slovenije in Rezije. Ni zato naključje, da je bik) v društvu zanimanje prav za te predele slovenske zemlje posebno veliko. Večkrat je bil povabljen in je imel predavanja v društvu o teh Slovencih dr. Tuma, takratni najboljši poznavalec razmer v Beneški Sloveniji in Reziji. Ta je tudi dal članom društva na razpolago za študij svojo bogato knjižnico o Beneški Sloveniji in Reziji. Društvo je navezalo stik z znanim voditeljem beneških Slovencev I. Trinkom-Zamejskim. Stik sicer ni mogel biti tak, kakor bi bik) treba, ker tega niso dopuščale razmere, ostalo pa je pismo, ki je bilo po osvoboditvi izročeno naši univerzitetni knjižnici, ker nima samo osebnega, temveč tudi splošen pomen... Nič čudnega ni — če pogledamo samo gornje in se spomnimo na čas, v katerem je društvo delovalo — da delo društva ni moglo ostati prikrito policiji in njenim ovaduhom. Z vsemi silami je skušala zato policija prodreti v društvo. Obljubljala je brezposelnim emigrantom celo plače in podobno. Toda s tem ji ni uspelo priti do konca. Končno ji je pomagal slučaj in sreča. Uspelo ji je odkriti skladišče ilegalne literature in nekatere sodelavce, med njimi nekatere člane društva. Dne 2. novembra 1932 je bilo tako aretiranih več komunistov, med njimi 9 članov ,Mlade Soče', in sicer: Srečko Vilhar, Damas Sedmak, Boris Božič, Josip Košuta, Franc

Hvalič, Albert Sulčič, Peter Bogateč, Maks Valentinčič in Tine KlanjSček, kasneje pa še v drugi zvezi manjša skupina drugih članov društva. Mnogo članov se je že prej, to je takoj po odkritju prve skupine, umaknilo, nekateri celo čez mejo v Italije ali Avstrijo. Društvo je bik) odtlej pod stalnim nadzorstvom *po-*

Srečko Vilhar, soavtor knjige, v kaznilnic! Sremska Mitroviča leta 1937. V 1. prekomorski brigadi je bil komandir čete, nato član ožjega štaba brigade »Fontanot« in upravnik partijske Sole na Rogu. Je nosilec partijske spomenice 1941

licije in kmalu nato je bilo razpuščeno... Zaprte tovariše je policija odgnala v Beograd, kjer so v Glavnjači in na Adi Ciganliji čakali na velik proces pred izrednim sodiščem za zaščito države. Proces je bil največ seveda po zaslugi emigrantskega vodstva, konkretno predsednika ,Zveze' dr. čoka, ki bi vse to lahko preprečil, storil pa je nasprotno, ,monstre-proces\ to je v opomin vsem emigrantom... Dne 2. junija 1933 je bila po osem dni trajoči razpravi izrečena sodba nad vsemi, in to s kaznimi od enega in pol do sedem let strogega zapora. Kazni so vsi obsojenci prestajali v Sremski Mitroviči. S tem seveda njihovega preganjanja ni bilo konec. Po prestani kazni so še vse izgnali iz države, ker so bili vsi italijanski državljani... »Mlada Soča' je bila s tem

kot društvo uničena, člani so se razšli, ni pa bila s tem uničena **misel, ki jo je vcepila** svojim članom. Povsod, kjer so se člani **pojavili, so nadeljevali** svoje revolucionarno delo proti fašizmu. **Najdemo** jih na Dunaju, kjer se bore z dunajskimi proletarci, v **Španiji,** kjer sta padla Maks Valentinčič in Peter Bogateč, Boris **Božič** si je nakopal bolezen, za katero je potem umrl, Jože Križaj pa se je proslavil kot letalec. Najdemo jih v vseh naprednih **vrstah** doma in končno v narodnoosvobodilni borbi. Težko je **našteti** vse, ki so padli v tej borbi, ker so imena obledela v spominu. Navajam samo nekatere: Ivan Jug, kmet iz Rut pri Volčah, ki je bil izgnan 1932 iz Jugoslavije, Franc Hvalič, Bajc, Špacapan, Mezgec in drugi.«[3*])

V vsaki skupini, ki je odhajala na robijo v Sremsko Mitrovico, zlasti če je bila iz Slovenije, je bil redno v njej tudi kakšen emigrant iz Julijske krajine.

V društvu »Mlada Soča« so se zbirali predvsem mladi emigranti, ki so zbežali s Primorske v letih 1928—1932. Med njimi je bilo tudi več Članov KP. To društvo je postalo kaj kmalu tarča tako ljubljanske policije kakor tudi italijanske fašistične špijonske mreže. V tej stiski so komunisti iz »Mlade Soče« organizirali nekaj celic, da bi v njih razpravljali o vprašanjih, ki jih ni bilo moč javno obravnavati. Tudi ta skupina se je morala nenehno vbadati s težkimi socialnimi problemi, kajti med mladimi emigranti je bilo veliko takih, ki so bili sestradani in raztrgani.

Tako so se pogostoma razblinjali v nič tudi lepi načrti z zasužnjeno domovino. Vse, kar je napravila »Mlada Soča«, je bilo storjeno v mrzlični naglici. Marsikoga, ki se je včlanil v društvo, ni bilo moč pravočasno preveriti. To stanje je policiji znatno olajšalo delo. Planila je po članih nekaterih celic in to predvsem po tistih, ki so se sestajale v društvenih prostorih. Bile so se komaj osnovale in med njenimi člani je bilo tudi nekaj nekomunistov. Lepemu številu komunistov iz »Mlade Soče« pa tudi z obsežnimi aretacijami ni mogla do živega. Pri skupini komunistov iz tega društva policija dejansko ni našla nič. Bila pa je nekaj časa prepričana, da je ujela glavne organizatorje KP v Ljubljani, to pa seveda ni bilo res. KP se je začela prav tedaj vnovič krepiti ne samo v tovarnah, marveč tudi med dijaki in študenti na univerzi.

*) (Jožko Žiberna)—šk—: Odlomek iz predvojne revolucionarne borbe primorskih emigrantov. »Naši razgledi« Ljubljana, 1/1952, 2, s. 14—15.

Emigranti so pogosto ma razpravljali o zelo kočljivem vprašanju: Kako naj se emigrant, ki je ostal italijanski državljan, vključuje v revolucionarni boj jugoslovanskih narodov? Ce se je poleg tega, da je deloval v svojem društvu, vključil še v »Sokola« ali »Orla«, ni imel pri oblasti težav, toda če je vstopil v KPJ, ni tvegal le zapora, marveč tudi izgon v fašistično Italijo. V takem primeru bi prišel v klešče fašistične policije, ki je stezala roke po njem še pred njegovim begom v Jugoslavijo. Domač komu* nist kot jugoslovanski državljan pa je bil v toliko na boljšem, ker ni bil v nevarnosti, da bi ga izgnali iz države. Ta okolnost je močno hromila emigrantsko organizacijo.

Emigrantsko glasilo »Istra« ni tedaj nikdar niti z besedico omenilo aretacij emigrantov. Po aretacijah v Ljubljani je pisalo, da je potrebno »razčiščevanje emigrantske miselnosti«”) in pa ugotavljalo: »Mi v emigraciji si nismo še ustvarili politične taktike. Mi še nismo precizirali, kakšen je naš politični cilj in si nismo še izbrali zaveznikov.«[12])

Jugoslovanski fašistični oblastniki so brezobzirno izkoriščali poseben položaj emigrantov — italijanskih državljanov. Nekaj podobnega pa se je tisti čas dogajalo tudi v Franciji, Argentini in še drugod. Vsekakor pa je res, da so primorski emigranti povsod po svetu nadaljevali svoj boj proti fašizmu. Eden od emigrantov piše v svojih spominih: »Kljub vsem težavam smo nadaljevali z revolucionarnim delom v vrstah francoske KP... Tako smo leta 1930 organizirali napad na fašistično gnezdo v pariškem predmestju Pontin... Naš namen je bil dokazati fašističnim provokatorjem, da v Franciji ne bodo gospodovali kot v Italiji :.. Ko smo vdrli v njihovo gnezdo, smo razbili vse, kar nam je prišlo pod roke. Med fašisti je nastal pravi preplah, pa čeprav jih je bilo najmanj dvakrat več kot nas... Te akcije se je udeležilo kakšnih deset tovarišev, večinoma primorskih Slovencev... Ta naš podvig proti fašistom v srcu Pariza leta 1930 je dvignil veliko hrupa ne samo v Franciji in Italiji, temveč tudi drugod po svetu... Ko sem po trimesečni kazni v zloglasnih zaporih ‚Sante’ v Parizu spet zadihal sveži zrak, sem se ob izhodu iz zgradbe obrnil nazaj in prečital nad pročeljem slavno geslo francoske

[31]) Beseda emigrantom ob dvanajsti uri! »Istra«, IV/1932, 47, s. 5.
[32]) Dragova n Sepid: Problem naše emigracije. Prav tam, s. 1.

revolucije: Liber té, egal ite, fratemité. V tem trenutku sem si nehote otipal ustnice, za katerimi so se mi kot posledica ‚božanja' **francoske policije majali vsi sprednji** zobje,«")

Sonja Urbanc, **hčerka** emigranta Zorana Kralja iz Trebč pri **Trstu,** ki je kasneje padel v NOB v bitki za Mostar, je opisala **težko** življenje svojega očeta, nekdanjega emigranta v Argentini. Pripoveduje tudi tole: »Oče je bil aktiven Član JLjudskega odra' in odličen organizator dramskega odseka; izkazal se ni le v Buenos Airesu, temveč tudi v provinci Cordova.., Tudi v tem obdobju je bil večkrat zaprt... Po vrnitvi iz Cordove so ga napadli slovenski monarhisti, češ da je v njihovih društvih usta* novil komunistične celice in to povedali tudi policiji. 13. 12. 1934 so ga na njegov rojstni dan aretirali in kaznovali s pregnanstvom.
V zaporu so ga mučili.. .«**)

»Zveza jugoslovanskih emigrantov Julijske krajine« je bila sicer v rokah sporazumašev, toda pod vplivom dogodkov v svetu je marsikdo iz njenih vrst spregledal in se odločil za dosleden boj proti fašizmu. Na svojem III. kongresu v Mariboru leta 1934 je njen odbor takole ocenil slovensko mladino s Primorske, ki je takrat bežala v Jugoslavijo: »S seboj je prinesla ta mladina, izkušena v revolucionarnem, podtalnem delu proti fašizmu, nepomirljiv, nekompromisen in do skrajnosti borben in požrtvovalen duh.«") Ta kongres je močno razdražil italijanske fašiste. Glasilo fašistične stranke »II Giornale d'Italia« mu je posvetilo kar prvo in drugo stran in združilo svojo nejevoljo pod velikim naslovom »Opozorilo Evropi — Nov težak dokument srbske provokacije — Zborovanje v Mariboru.«[3*])

Atentat na kralja Aleksandra v Marseju so emigranti pripisovali le Mussoliniju, pa čeprav je res, da so niti vodile tudi v Berlin. V umoru so videli potrdilo, da se fašistična Italija pripravlja za pohod na Balkan. Nerazpoloženje proti italijanskemu fašizmu je zategadelj med njimi vedno bolj naraščalo.

Proti koncu leta 1935 se je, kot že rečeno, zatekla v Jugoslavijo množica vojaških beguncev iz Julijske krajine, ki se niso hoteli bojevati proti Etiopiji. Istočasno pa so začele iz Italije prihajati vesti o težkem gospodarskem položaju ter o dezorgani-

[M]) Ciril Ušaj: Napad na fašistično gnezdo v Parizu 1. 1930, s. 4, rokopis. Mapa 1. in 2. PB, IZDG.
[M]) Sonja Urbanc: Zorko Kralj, str. 1, rokopis. Mapa 1. in 2. PB, IZDG.
») »Istra«, VI/1934, 35, s. 5.
») Il Giornale d'Italia, Roma, XXXIV/1934, 226, s. 1—2.

zaciji v italijanski fašistični vojski. Med emigranti je začelo zdaj kliti upanje, da bo fašizem v Etiopiji doživel poraz. Sledilo pa je precejšnje razočaranje. Na drugi strani pa so s fašistično agre* sijo v Španiji in junaškim bojem španskih revolucionarjev rasle nade v poraz fašizma. To je bil zdaj čas velike in globoke dife* renciacije med emigranti.

V času vojne v Etiopiji in španske revolucije je imel italijanski fašizem precej zvezane roke. Da bi se zavaroval na Vzhodu, mu je bila potrebna tudi prijateljska pogodba z beograjsko fašistično kliko. Fašistične priprave v tej zvezi so emigrante prisilile, da so začeli resno razmišljati, kje naj iščejo zaveznike. Zanimivo je, da so jih iskali najprej v taboru italijanskega antifašizma, vendar pri desničarjih in centralistih. List »Istra« je prinesel i&tas izvlečke znane knjige o fašizmu, ki jo je napisal Ignazio Silone.[17]) Emigrantskemu vodstvu pa še dolgo zatem ni bilo jasno, da bi morali zaveznike iskati predvsem v Jugoslaviji sami. No, stvar se je vendar počasi premaknila naprej. Ob vojni v Etiopiji je list »Istra« zapisal tudi tole: »V teh kritičnih in zgodovinskih časih je treba vse sile združiti v protifašističnem taboru.«*)

Po »porazu« Etiopije in v času, ko je vzplamtela španska revolucija, se je med emigranti še bolj okrepilo levo usmerjeno krilo. Ob koncu leta 1936 je Rudolf Golouh takole nakazal načela, za katera naj bi se borili emigranti iz Julijske krajine: »Današnja situacija terja nujno, da stopi jugoslovanska emigracija iz dosedanjega tesnega miselnega kroga, da zajame v širini, da prelomi s šablonskim pojmovanjem svoje naloge, da pridobi v globini. Primorski problem ne more biti samo zadeva samih Primorcev, pronikniti mora v zavest vseh Jugoslovanov in vsega sveta. Primorski emigranti se ne smejo omejevati pri svojem delu le na svoj krog, temveč se morajo v tem svojem boju nasloniti na ves ostali narod in na ves prosvetljeni, napredni, socialni in nacionalno pravični svet. SPOJITI MORAJO PREDVSEM SVOJO STVAR S STVARJO DEMOKRATSKEGA DELA SVETA. Idejna preosnova v tem pravcu je nujno potrebna... Primorski emigrant bi grešil proti svoji naravi in grešil na stvari, ki jo zastopa, če bi deloval v pravcu fašizacije javnega življenja, ker bi s tem le pomagal onim tendencam, ki so danes povsod na delu, da

*) Tone PeruSko: Postanak fašizma. »Istra«, VII/1935, 32, s. 3.
[17]) (Tone PeruSko) t. p.: Abesinski rat i mi. »Istra«, VII/1935, 48, s. 1.

izročijo Evropo fašističnim velesilam, katerih politika je predvsem naperjena proti malim narodom in proti slovanstvu vobče **in** prvenstveno... Nujno potrebno je, da se primorska emigracija zave svojega poslanstva. Vrednost vsakega gibanja je v njegovi vodilni ideji.«*)

Zaprtost, o kateri govori Golouh, je pomenila veliko oviro za odločnejšo protifašistično usmeritev emigracije. Njegova kritika pa je letela predvsem na vodstvo, ki je skušalo emigrante speljati na kriva pota. Velikega pomena pa je bilo to, da je Golouh svoje programske misli izrazil v uvodniku »Jadranskega koledarja« za leto 1937, ki je imel dokaj visoko naklado. Lahko si torej mislimo, da je prišlo med emigranti do temeljite razprave prav o problemu, ki ga je zelo jasno razložil ravno Golouh. Nekaj časa je izgledalo, da je ideja splošne protifašistične fronte skorajda prevladala, ker je tudi glasilo »Istra« tisti čas pisalo: »Iz resignacije in pasivnega priznanja dejstev črpa fašizem hrano za svojo prepotenco, a iz odkritega priznanja fašističnega prava (kot je tisto dr. Tresiča-Pavičiča) dobiva fašizem odkrito pobudo za nadaljnja nasilja in nezakonitosti. In taka priznanja in hrabrenja se zatem neposredno zrušijo na ramena našega ljudstva v Julijski krajini.

Toda, ne samo to: v posledicah, ki se bodo čutile, se bo to zrcalilo tudi v odnosih med Italijo in Jugoslavijo... Vsakomur, ki količkaj misli, je danes jasno, da se sila, ki si jo je Italija pridobila v Afriki in na Sredozemskem morju, obrača agresivno proti Balkanu in Srednji Evropi... Albanija postaja baza evropske imperialistične akcije fašistične Italije... Te misli so namenjene tistim, ki jih lahko razširjajo v svojem okolišu proti defetizmu, resignaciji in nevednosti tistih, ki se bojijo in hrabrijo fašizem.«[40])

Za razpoloženje med emigranti leta 1936 in 1937 je poučen tale zapis Angela Segulina, ki se je leta 1936 udejstvoval v emigrantskem društvu »Nanos« v Mariboru: »Društvo primorskih emigrantov ‚Nanos' je imelo svoj sedež v mariborskem gradu. V njem so se zbirali večinoma siromašni emigranti. Organizirali so svoj pevski zbor, ki je pridno gojil slovensko pesem, za katero je bilo tedaj veliko navdušenih pevcev. Tisti čas je bilo tam mnogo

*) Rudolf Golouh: Naloga naše emigracije v današnjem položaju. Jadranski koledar 1937, Zagreb, s. 21—22.

[40]) Jugoslavija i fašistični imperializam. »Istra«, VIII/1936, 27, s. 1.

mladih emigrantov, med njimi sem spoznal Pinka Tomažiča. Po* gosto sva se sestajala in se pogovarjala o političnih vprašanjih. Najino poznanstvo je kmalu preraslo v sodelovanje. V samem društvu je Pinko prodiral s premišljenimi prijemi. Odbral je nekaj zanesljivih tovarišev in jim zaupal tajne naloge.

Slo je za osnovanje partijske celice, ki je imela v tedanjem političnem vrenju in razčiščevanju ideoloških vprašanj pomembno vlogo. Komunisti so začeli obširno akcijo za pomoč Španiji, Čeprav so bili pogoji za tako delovanje težki, ker so oblasti nasprotovale taki dejavnosti. Spoznal se je tudi z Angelom Besednjakom-Donom, narodnim herojem, ki je padel v NOB, in z diligimi znanimi mariborskimi komunisti. V kratkem obdobju, ki ga je pridobil v tem kraju, je Pinko pokazal lastnosti premišljenega organizatorja in taktičnega revolucionarja.«[41])

Po podpisu prijateljske pogodbe med fašistično Italijo in Jugoslavijo 25. 3. 1937 se je začelo močno krepiti sporazumaško krilo emigracije. Beograjska fašistična klika je začela pritiskati na emigrantske voditelje, le-ti z dr. Čokom na čelu pa so se ji hlapčevsko podrejali. Sporazum je bil podpisan dvajset dni potem, ko so v Gorici fašistični oblastniki tajno pokopali slovenskega učitelja Lojzeta Bratuža. Fašistični škvadristi so ga prisilili, da je pil strojno olje in je zaradi zastrupljenja zatem umrl 16. 2. To je samo eden od tragičnih dogodkov iz časa priprav prijateljske pogodbe! Za sporazumaške voditelje pa to še ni bilo dovolj močna lekcija. Pod njihovim pritiskom se je moralo emigrantsko glasilo »Istra« preusmeriti. O pogodbi je takrat zapisalo: »Rešeni sta bili dve plati: gospodarska in politična med Jugoslavijo in Italijo. Na gospodarskem področju so bili doseženi veliki uspehi ... Italija in Jugoslavija sta se približali in spoprijateljili. Nekdanje sovraštvo je bilo odstranjeno. Italijanski listi so začeli hvaliti Jugoslavijo, njene prebivalce, voditelje, zemljo... Komu se bi sanjalo pred leti, da bo gostovala naša opera v Politeama Rossetti?«*[2])

Zadnji kongres »Zveze emigrantov« je bil 1. 1937 v Slavonskem Brodu. Staro vodstvo se je sicer še vedno obdržalo na krmilu, toda razkol v emigrantskih društvih je bil potlej popoln. Ožje vodstvo »Zveze« ni hotelo več sklicati kongresa. Verjetno je tako ravnalo po namigu beograjske fašistične vlade. Zdaj se je

[4>]) Vidko Vremec: Uprli so se fašizmu. »Primorski dnevnik« *XIX/1963,290,* s. 3.
[n]) Bilanca po sporazumu. »Istra«, IX/1937, 27, s. 1.

v vsej jasni luči pokazalo, da se je »Zveza« s svojim zastarelim, sporazumaškim programom docela preživela. Emigracija je krenila na nova pota, ne da bi čakala »Zvezinih« navodil. Emigranti so se začeli zdaj v večjem obsegu vključevati v Široko demokratično fronto jugoslovanskih narodov, mnogi so stopili tudi v vrste KPJ.

V zvezi s primorsko emigracijo zlasti v Sloveniji pa je treba osvetliti še eno vprašanje. Emigranti so se neštetokrat znašli med kladivom in nakovalom. Ker so bili v pretežni večini narodnjaško usmerjeni, so često postajali tarča takoimenovane klerikalne gonje, postajali so sredstvo za obračunavanje med klerikalci in liberalci. Ta stvar je dobila dokaj ostre oblike, ko se je začela po letu 1928 pojavljati v Sloveniji množica primorskih emigrantov. Med njimi je bilo tudi veliko komunistov. Liberalci, ki so radi nastopali kot zaščitniki emigrantov, saj so imeli v rokah Jugoslovansko matico, naslednico Ciril-Metodove družbe, so spremenili taktiko. Emigrant je zdaj prejel »podporo« le, če je imel dobre zveze. Položaj emigrantov pa se je poslabšal še zaradi gospodarske krize. Mnogi brezposelni emigranti so tavali po vsej Jugoslaviji in nekaj jih je našlo zatočišče tudi v bosanskih rudnikih. Klerikalna gonja proti emigrantom ni nikdar popustila. Zlu, o katerem je tu govora, se je pridružilo še naslednje: po italijanski okupaciji Primorske in Istre se je veliko bivših državnih uslužbencev iz Trsta, Gorice in Kopra odselilo v Slovenijo, največ pa v Maribor, čeprav so bili to bivši avstrijski uradniki, vendar niso bili avstrijakanti. Mnogi od teh so igrali vodilno vlogo zlasti v »Sokolu« in »Jadranski straži«. Med njimi je prevladovala želja po čim krepkejši naslonitvi na Beograd, na velesrbsko buržoazijo. Ta struja, ki je stremela po nekem pretiranem centralizmu in obenem tudi sanjala o neki veliki in močni Jugoslaviji, je bila zelo močna. Imela je mnogo skupnih črt z emigrantsko skupino, ki se je pozneje zbirala okoli dr. Čoka. V drugo strujo pa gredo bivši nižji uradniki. Med njimi so bile še žive narodnobudniške ideje in panslavizem. Večji del te struje se je v »Sokolu« postopoma znašel na levih pozicijah. Obe struji pa sta bili v protiklerikalnem taboru. Mnogi od tistih prvih emigrantov so se zaposlili na policiji in v raznih kaznilnicah, saj so tako službo opravljali že doma in podobno zaposlitev so v Sloveniji po prvi svetovni vojni z lahkoto dobili, ker se je od tu izselilo, zlasti iz Maribora, veliko nemških uradnikov. Ta položaj nekaterih emi-

gran tov so spretno izkori&ali pristaši slovenske ljudske (katoliške) stranke. V svoji gonji proti liberalnim prvakom so s prstom kazali na policijo: tam so vaši prijatelji in zavezniki, vi se vsi skupaj prodajate Beogradu! Taki očitki so postali še ostrejši, ko je začela prihajati v Slovenijo množica novih primorskih emigrantov. Med njimi so bili zelo redki taki, ki bi se bili priključili katoliškim organizacijam. Klerikalna gonja je vnovič vzplamtela in parole klerikalcev so tu in tam prodrle tudi v množico. In zato so morali naši emigranti toliko bolj stradati. Tega se še danes živo spominjajo! Toda ohranili so si v dobrem spominu delavce, ravno tiste, ki so v Sloveniji tudi sami veliko trpeli. Edino ti so jim prožili roko in pomagali v težavah. To pa je bil brez dvoma tudi eden od vzrokov, da so številni emigranti postali člani KPS.

Med tem ko so se klerikalci in liberalci prepirali, so se oboji drug za drugim udinjali velesrbski buržoaziji in bili vsak hip pripravljeni sklepati sporazume z nacifašisti, so se zbirali nad Evropo temni oblaki, ki so napovedovali krvavo vihro. Slovenski sporazumaši so si bili preveč v laseh, da bi videli, kaj se je okrog njih dogajalo, Se naprej so se prepirali za stolčke. V usodnem trenutku je morala zato nastopiti Osvobodilna fronta, ki je slovenskemu narodu pokazala pravo pot k svobodi, sporazumaši pa so se večinoma znašli na okupatorjevem bregu.

NA VELIKI PRELOMNICI

Münchenski sporazum septembra 1938 je dodobra sprostil nacifašistični vojaški stroj. Praksa je Hitlerju in Mussoliniju pokazala, da se je taktika izigravanja prijateljskih pogodb in drugih sporazumov dobro obnesla. Zbegani imperialistični konkurenti na Zahodu se niso streznili, dokler jih ni končno nenasitnost fašistične Nemčije in Italije prisilila, da jima napovedo vojno.

Da bi imel Hitler čim bolj proste roke v svoji soseščini, je 23. 8. 1939 sklenil s Sovjetsko zvezo pakt o nenapadanju. Za Sovjetsko zvezo je bil ta pakt obrambnega značaja, kajti münchenski sporazum je razkril nevarno ost imperialistične Anglije in Francije, ki je Hitlerjevo Nemčijo očitno usmerjala proti Vzhodu; kar priča zasedba Avstrije in češkoslovaške. Očitno je bik), da je v novem položaju Sovjetska zveza lahko računala le na lastno moč; v taboru imperialističnih držav ni našla več nikogar, na katerega bi se bila lahko oprla.

Ko je Hitler napadel Poljsko, verjetno ni niti računal» da mu bosta Anglija in Francija že takoj napovedali vojno, sicer bi po uničenju te države kaj kmalu našel pretvezo za napad na Sovjetsko zvezo. Vojno proti njej je moral za nekaj časa odložiti. Takoj po prvem razpletu vojne z Anglijo in Francijo je izjavljal, da se ne bo odrekel prijateljskim odnosom s Sovjetsko zvezo. Ob napovedi vojne Franciji 10. 6. 1940 pa je Mussolini v svojem govoru v Benetkah trdil: »Italija ne namerava zaplesti v vojno drugih narodov, s katerimi meji na kopnem in na morju. Moje besede naj vzamejo na znanje: Švica, Jugoslavija, Grčija, Turčija in Egipt.«*)

Nekaj mesecev zatem, namreč 28. 10. 1940, pa je italijanska fašistična vojska vdrla v Grčijo iz svoje vojaške baze v Albaniji. Pred tem je Mussolini 9.10. pregledoval v črnem vrhu nad Idrijo koncentracije fašistične vojske, ki so imele nalogo, da čakajo na ukaz za pohod na Jugoslavijo. V tem času pa se je Mussoliniju zdela Grčija nevarnejša, saj bi se v njej lahko ugnezdili Angleži, s katerimi je bil v vojni. Tako je Mussolini odložil na poznejši čas akcijo, ki jo je bil že pripravil.

čas od Hitlerjevega napada na Poljsko pa do 6. aprila, ko so fašistične horde navalile na Jugoslavijo, je bil za Slovence buren. Vsakomur je bilo jasno kot na dlani, da bo vojna postopoma potegnila v svoj vrtinec ves svet. Vse slovenske politične stranke in skupine so prihajale v tem času na dan z novimi programi in nakazovale smeri reševanja slovenskega nacionalnega vprašanja, eni neresno in špekulativno, po načelih svoje stare sporazumaške taktike, drugi pa z opozorili, da se bo vprašanje rešilo le, če se bo v boju proti fašizmu združil ves slovenski narod. Ta dramatični boj je v tem času spremljal vsak Slovenec, seveda pri tem niso bili izvzeti niti primorski Slovenci in Istrani, pa čeprav jih je od njihove matice ločevala fašistična državna meja. Vsem svobodoljubnim Slovencem je postalo jasno, da je edina sila, na katero se lahko zanesljivo opro, edinole Sovjetska zveza. In od tod tudi po vsej Sloveniji akcija za ustanovitev »Društva prijateljev Sovjetske zveze« in zahteva naprednih Jugoslovanov po vzpostavitvi rednih diplomatskih odnosov s Sovjetsko zvezo. Ko se je ta akcija začela, je ministrstvo za notranje zadeve v Beogradu izdalo odredbo o konfinacijah. Koncentracijska taborišča v Bi leči, Ivanjici in drugod so se začela takoj polniti s komunisti in sploh poštenimi demokrati. Tacaš je italijanski konzul iz Ljubljane poročal

*) Enciclopedia Italiana 1938—1949, Treccani, Roma 1959, s. 97.

v Rim: »... neglede na kakršenkoli politični račun |.. gledajo ljudje z neko nagonsko simpatijo na to, da bi velika slovanska mati začela uveljavljati svoj vpliv v Srednji Evropi in na Bal* kanu...«")

Razvoj v smereh, ki smo jih nakazali, je imel globoke odmeve tudi med našimi ljudmi v Julijski krajini. Prav tako kot si ptica v viharju nagonsko išče zavetje, so se začeli v letih 1938—1940 **vračati iz Jugoslavije domov na Primorsko in v Istro številni emigranti, da bi težke in najbolj kritične čase preživeli v bližini svojcev. Prihajali so neglede na to, da jih je mnoge čakal fašistični zapor, ker so se bili svojčas izognili vojaški službi. Polniti so se zdaj začeli zlasti vojaški zapori v Trstu in vojaška kaznilnica v Gaeti. Med povratniki so bili tudi taki, ki so se v Jugoslaviji aktivno borili v vrstah KPJ.**

Stane Vilhar pripoveduje o vračanju emigrantov na Primorsko in v Istro tole: »Gospodarska kriza je naše ljudi naravnost prisilila, da se vrnejo domov, pa čeprav niso mogli pričakovati, da se bo s tem njihovo stanje izboljšalo. Med približno 70.000 emigranti iz Julijske krajine v Jugoslaviji je bilo mnogo takih, ki so bili v izredno težkem materialnem položaju. Tisti, ki so ostali brez zaposlitve, npr. v Franciji in Belgiji, često drugega izhoda sploh niso imeli; oblasti so jih kratkomalo izgnale iz dežele... Cela vrsta komunistov, političnih emigrantov, je bila zaradi svoje politične dejavnosti obsojena tudi v Jugoslaviji na dolga leta ječe. Ti tovariši so tako v Sremski Mitroviči kot v drugih zaporih izpopolnili svojo marksistično izobrazbo.«*)

V tistem času pa so izgnali iz Jugoslavije vse emigrante iz Julijske krajine, ki so se bili pred oblastmi politično kompromitirali ali pa so bili obsojeni na zaporne kazni. Eden od nekdanjih političnih obsojencev v Jugoslaviji Albert Sulčič iz Sv. Križa pri Trstu opisuje svoje doživljaje iz tistega časa takole: »Ko sem odhajal iz Sremske Mitroviče, sem se čutil močno oboroženega z revolucionarno teorijo. Kot komunista in obenem italijanskega državljana so me izgnali iz Jugoslavije. Zagrebška policija me je tirala na grško mejo pri Dževdželiji. Takrat je vodil grški proletariat težke boje. V teku so bile velike stavke in druge akcije. Priključil sem

[44]) Elio Apih: Italia. Fascismo e antifascismo nella Venezia Giulia (1918—1943), Bari, 1966, s. 38.

[4S]) Stane Vilhar: Nekaj podatkov o delavskem gibanju v Julijski krajini in v Italiji nasploh v obdobju med dvema vojnama, str. 47, rokopis, IZDG.

se njihovem boju. V Pireju **so me** aretirali in zadržali v zaporu. **Sledila je preiskava.** Zatem so me izročili italijanskim fašistom. **Pot** od Pireja do Trsta je bila zelo mučna. Končno sem končal **v** tržaških vojaških zaporih v ulici Tigor. Po obsodbi pred vojaškim sodiščem na dve leti zapora so me odpeljali v trdnjavo

Albert Sulčič, **politkomisar 2. čete 1. bataljona 1. prekomorske** brigade, **nato je bil v 13. proletarski brigadi komisar udarne** čete. **Albert** Sulčič **je član KP od leta 1928 In je nosilec partizanske spomenice 1941.** V I. **prekomorsko brigado je prilel** z otokov **Tremiti**

Gaeto in pozneje od tu v disciplinski polk na Sardinijo (Sassari), kjer sem našel tovariša Albina Dujca. Med slovenskimi vojaki sva organizirala komunistično celico... 25. oktobra 1938 sem se po sedmih letih vrnil domov. Takoj sem ukrenil potrebno, da se je tovariš Dujc (tudi on je bil nekaj časa v Sremski Mitroviči) povezal s tržaškimi komunisti. Bil sem pod strogim policijskim nadzorstvom, uspel pa sem kljub temu. Pri delu mi je pomaga) tovariš Budin iz Koludrovice. Poznal sem številna .komunistična gnezda'. Skupaj s tovarišem Dujcem in Budinom sva jih povezala v enotno organizacijo.«[46])

*) Albert Sulčič: Iz spominov na moje delo v KP in na boj proti fašizmu, str. 6, rokopis. Mapa 1. in 2. PB, IZDG.

To je bil zdaj čas novega močnega vzpona KPS in krepitve njenega vpliva na Primorskem, številni primorski emigranti so se seznanili z delom KPS in njenim programom. Najlepši primer nam daje Pinko Tomažič, ki se je vrnil iz Jugoslavije v Trst vsestransko oborožen z izkušnjami KPJ. Okoli njega se je izoblikovala organizacija, katere program je imel mnogo stičnih točk s programom leta 1941 v Ljubljani ustanovljene Osvobodilne fronte. Tomažič je našel na Primorskem ugodna tla za široko protifašistično dejavnost. Marca 1937 je postavil skupaj z Viktorjem Batisto, ki ga je poznal še iz emigracije v Jugoslaviji, tehniko za izdajanje »Dela«. Glasilo je imelo podnaslov »Komunistična stranka Julijske krajine«. Časnik se je lotil zek> važnih nalog in med temi so bile zlasti razprave o nacionalnem vprašanju. »Delo« je propagiralo ideje ljudske fronte, populariziralo Sovjetsko zvezo in delovnega človeka pripravljalo na oborožen boj proti fašizmu.[47])

Protifašistično gibanje okoli Pinka Tomažiča se je vidno krepilo in si polagoma utiralo pot po vsej Primorski. »Delo«, ki je po dolgih letih molka vnovič izhajalo, je posvečalo največjo pozornost predvsem slovenskemu nacionalnemu vprašanju. Komuniste in protifašiste je seznanilo v »Izjavo« treh komunističnih partij iz leta 1934. Pazljivo je sledilo zlasti razvoju dogodkov v Španiji, razpletu odnosov med fašistično Italijo in Jugoslavijo in opozarjalo, da bosta Hitler in Mussolini sprožila novo svetovno vojno.

Na Primorskem se je zdaj prvič zgodilo, da fašistična policija dolgo ni mogla priti na sled dobro organiziranim protifašistom, kar pa je bilo brez dvoma posledica večje politične zrelosti. In tako je začel Pinko Tomažič misliti na pokrajinsko konferenco KP. To svojo zamisel je uresničil 14. aprila 1940, ko so se pri vasi Briščiki v okolici Trsta sestali: Srečko Colja, Alojz Budin, Rudi Vilhelm, Ferdo Rukin, Kristjan Gulja, Armid Ukmar, Anton Požrl, Rihard Cebron, Dolenc (Postojnska) in nadalje še dva zastopnika za goriško in ilirskobistriško področje ter dva tržaška Italijana.[4*]) Sprejeli so program, ki je zajel predvsem naslednje:

Izkoriščano slovensko in italijansko delovno ljudstvo si bo lahko izvojevalo svobodo le v oboroženem boju proti fašizmu; imperialistična vojna bo potegnila v svoj vrtinec tudi vse male države Evrope. Le-te se bodo morale v svoji obrambi nasloniti na

[47]) Vidko Vremec: Uprli so se fašizmu. »Primorski dnevnik«, XIX/1463, s. 3.
[4*]) Prav tam, s. 3.

Sovjetsko zvezo, braniteljico miru in malih narodov; po zmagi nad fašizmom bodo združeni vsi Slovenci; da bi uresničili enotno politično akcijo proti fašizmu, bodo slovenski komunisti na Primorskem tesno sodelovali z italijanskim proletariatom in v akcijo pritegnili tudi vse protifašistične sile.*)

Ta program je temeljil na načelih, na katerih je slonel tudi program KPS. Razvoj primorskih komunistov prav v tej smeri pa je lahko omogočil le stik s KPS.

Komaj dva meseca po tej konferenci je fašistična Italija stopila v vojno na strani Hitlerjeve Nemčije. Vojna je vzplamtela v italijanskih kolonijah in oktobra 1940 tudi na Balkanu z italijanskim fašističnim napadom na Grčijo. Mobilizirani primorski Slovenci in Istrani so se zdaj znašli na številnih frontah in nekateri že takoj dezertirali v bodočo zavezniško vojsko. V Etiopiji, Somaliji in drugod jih je bilo mnogo ujetih. Tisti, ki so tä6äs služili v italijanski vojski, pa so opažali v njej precejšnjo zmedo. Pohod v Francijo je bil kaj klavrn. Fašistična Italija ni zasedla niti ozemlja, ki ga je njena propaganda skozi desetletja postavljala v ospredje svojega ekspanzionističnega programa (Savoia. Nizza, Korzika). Že v začetku Mussolinijeve »invazije« se je pokazelo, kakšna nemoč se skriva za bombastičnimi govori in obljubami. Kakor hitro se je njegova vojska zapletla v večjo akcijo, kot npr. v Grčiji, je prišla v zagato. Svetovno fašistično politiko je vodil predvsem Hitler, Mussolini mu je stal ob strani le kot ponižni in strahopetni oproda.

Zaradi porazov v Grčiji in tudi uporov v Albaniji v tistem času je prišla italijanska fašistična vojska v hude škripce. Napadena Grčija je avtomatsko postala zaveznica Velike Britanije. Grčija bi se lahko že kmalu spremenila v važno vojaško bazo vojske, ki se je zoperstavila Hitlerju. Hitler je bil zaradi tega tu na oprezu. Očitno je bilo, da se bo morala vojna razširiti, saj je imel med ostalim v načrtu tudi to, da obračuna s Sovjetsko zvezo.

Beograjska protiljudska vlada je v strahu pred Hitlerjem in Mussolinijem kapitulirala in s tem izdala jugoslovanske narode. 25. 3. 1941 je na Dunaju podpisala trojni pakt in se s tem vključila v »os«, ki sta jo Hitler in Mussolini 27. 9. 1940 podaljšala do Tokia, še pred podpisom pakta se je vlada Cvetkoviča-Mačka celi

**) Vidko Vremec: Uprli so se fašizmu. »Primorski dnevnik«, XIX/1963, 294, s. 3.

dve leti besno zaganjala v vse tiste, ki so se zbirali v široki ljudski fronti, ld naj bi Jugoslavijo branila pred fašistično invazijo. Ta vlada pa je še na druge načine pomagala vojskujočim fašističnim silam. Večji del žita je izvozila v Nemčijo in cek> v tolikšni meri, da je prebivalstvu začelo primanjkovati kruha še pred samim vdorom fašističnih vojska v Jugoslavijo. Kot odgovor na nesramno izdajstvo je prišlo do znanih dogodkov 27. 3. 1941, ko je ljudstvo v množičnih demonstracijah v Beogradu in drugih mestih jasno povedalo, da ima s Hitlerjem in Mussolinijem raje vojno kot pa pakt. Državnemu udaru generala Simoviča je zatem 6. 4. 1941 sledila invazija Jugoslavije.

Italijanski fašisti pa so se na invazijo pripravljali že leta 1940 in zato izvedli na Primorskem znane množične aretacije. Med aretiranimi je bil tudi Pinko Tomažič. Okupacija dela Slovenije aprila 1941 in nadaljnje revolucionarno vrenje na Primorskem sta jim dala pobudo za krvav obračun. Aretiranim antifašistom je fašistična policija zdaj priključila še nekatere emigrante, ki jih je zajela na zasedenem ozemlju. Tako je prišlo v Trstu, kamor se je zdaj posebno sodišče iz Rima že vnovič preselilo, da bi sodilo Slovence, do pravega »monstre-procesa«, ki je trajal 12 dni in se je končal 14. 12. 1941 s smrtno obsodbo Pinka Tomažiča in še štirih tovarišev, ki so že naslednjega dne omahnili pod streli na openskem strelišču. Nekaj na smrt obsojenih so pomilostili na 30 let zapora.

Aretacije spomladi in poleti 1940 so zajele celò Primorsko. Od ustreljenih je bil doma iz Trsta le Pinko Tomažič, Simon Kos je bil iz Nemškega Ruta na Tolminskem, Vadnal iz Slavine na Krasu, Bobek iz Ilirske Bistrice, Ivančič pa iz Bovca.

Ostali obsojeni so bili iz naslednjih krajev: Trsta, Nabrežine, Doline, Marezig pri Kopru, Zgonika, Komna, Divače, Slavine, Ilirske Bistrice, Milj, Dobrovega v Brdih, Postojne, Podgrada, Mirna pri Gorici, Renč, Bovca, Kobarida, Tolmina, Grahovega in Branika na Vipavskem. Na procesu so bili potemtakem s cele Primorske.

Ob napadu na Jugoslavijo so fašisti iztresali ves svoj gnev nad primorskimi Slovenci in Istrani. Naše ljudi so začeli množično izseljevati iz obmejnega področja.

V dveh dneh so italijanske fašistične oblasti izselile vse slovensko in hrvaško prebivalstvo iz področja na italijansko-jugoslovanski meji. Na železniških postajah od Podbrda do Mosta na

Soči, v Postojni in drugod se je nakopičila množica naših ljudi, od koder so jo z vlaki odvažali v notranjost Italije. Prihajalo je do pretresljivih prizorov. Brez dvoma je Šlo tu za dogodke, ki so pustili za seboj težke posledice.

Črtomir Šinkovec pa nam pove o tedanjem položaju na jugoslovanski meji tole: »Trdnejša ugotovitev, da je vojna resnično pred durmi — vojaštva je bilo vedno več kot preveč — je bila izpraznitev vseh obmejnih vasi. To so italijanski oblastniki pravili zelo naglo, le nekaj dni pred napadom. 2e 3. in 4. aprila so odgnali, razen občinskih uslužbencev in gasilcev, vse prebivalstvo. Hkrati so prišli italijanski trgovci in od nesrečnih kmetov pod ceno odkupili živino. Vse drugo je podivjano vojaštvo izropalo in opustošilo. Samo iz Knežaka so odgnali 878 vojnih beguncev, iz Novokračin 82 družin, prav tako so izpraznili Trpčane in vse druge obmejne vasi. Ljudi so odgnali v razne kraje Italije, največ v Toskano, v okolico Firenc, od koder so se vrnili po treh tednih begunstva.«[10])

Razpad stare Jugoslavije je napravil na slovensko prebivalstvo pod Italijo zek) mučen vtis. Mnogi naši ljudje niso mogli razumeti, zakaj je jugoslovanska vojska tako naglo razpadla.

»Vdor v Jugoslavijo je sicer odplaknil iz krajev pod Snežnikom precej vojaštva, vendar je z novicami, ki so prihajale od onstran meje, nastajalo grozljivo vzdušje. Jugoslavija, od katere so primorski Slovenci pričakovali pomoči, je bila na tleh, pregažena, poteptana. Pred fašističnimi krvniki (namreč v Jugoslaviji, op. avt.() so ponižno, kakor brez pameti in hrbtenice, zaklečeplazili nekateri generali in Škofje, bani in župani. Predstavniki političnih strank, razen ilegalne komunistične partije in še nekaterih naprednih organizacij, so hiteli, v bojazni za svoje mehke stolčke, kdo bo tujim krvnikom izkazal poniževalnejši poklon... Ljudje, ki so vse to videli in slišali, so se zgražali na dnu svoje zdrave pameti in srca. Zato so se v pričakovanju in natihoma oklenili rešilne bilke, ki je postajala čedalje močnejša in številnejša v partiji komunistov. Iz nje je zrasla, kakor blagovest, spočetka Antiimperialistična fronta, pozneje pa Osvobodilna fronta slovenskega naroda.«[11])

Vzdušje zbeganosti in pobitosti na Primorskem in v Istri ni trajalo dolgo. Vsi napredni Slovenci so se znašli v enakem polo-

[10]) Črtomir Šinkovec: Uporni svet pod Snežnikom, Nova Gorica, 1966, s. 145.
[11]) Prarv tam, s. 145—146.

Žaju, a KPS pred zgodovinsko nalogo, da skupaj z OF v oboroženem boju izbojuje vsem Slovencem združitev in svobodo. Obe vprašanji sta bili med seboj neločljivo povezani Prek stare meje so se zdaj začeli krepiti taki stiki s Primorsko, kakršnih do zdaj nismo poznali. Slovenska KP je bila zdaj nekaj čisto drugega, kot je bila na istem ozemlju KPJ še pred petimi ali šestimi leti. V nekaj letih se je razrasla v organiziran odred politično najbolj prekaljenih Slovencev, ki je dobro vedel, pred kakšne naloge ga postavlja zgodovina. Ta odred je pomenil rešitev za Primorsko, ki je bila gospodarsko popolnoma na tleh in je sploh močno zaostala v triindvajsetih letih fašističnega nasilja. Stare protifašisti6 ne voditelje, v kolikor niso trohneli v zaporih, je fašizem razgnal po vsem svetu. Jedro Slovencev, njihov matični del, pa je zadržal ne samo svojo gospodarsko in kulturno moč, ampak s krepitvijo KPS pridobil tudi politično. To so zdaj, ko je začela stara italijansko-jugoslovanska meja polagoma izginjati, dobro razumeli tudi primorski Slovenci. Zanimiva je primerjava let 1914—18 in 1941—45. V prvem primeru nismo imeli Slovenci niti ob začetku in niti ob koncu vojne take politične sile, ki bi bila sposobna, da slovenski narod združi, v začetku leta 1941 pa smo tako silo imeli in imeli so jo tudi ostali jugoslovanski narodi. Ob koncu druge svetovne vojne so jugoslovanski narodi pod vodstvom te sile vzeli oblast v svoje roke.

Če se zdaj kritično ozremo na sodelovanje med KPI in KPJ (KPS) in dalje še med KPI in NRGSHJK — Narodno revolucionarno gibanje Slovencev in Hrvatov v Julijski krajini (TIGR), vidimo, da ni rodilo zaželenih sadov. KPI bi se bila verjetno vse drugače angažirala v svojem političnem delu v Julijski krajini, če bi drugače ocenila razvoj revolucionarnega gibanja v Jugoslaviji. Med italijanskimi komunisti je bilo močno razširjeno prepričanje, da bo italijanski proletariat prej izpeljal revolucijo in prišel na oblast kot pa delovno ljudstvo v Jugoslaviji. Njihovo zanimanje za nacionalni problem Julijske krajine je močno opešalo prav v usodnih letih tik pred drugo svetovno vojno. KPI je začela zgubljati stik s NRGSHJK tudi zaradi tega, ker je bilo njeno vodstvo predaleč, nekoliko tudi zaradi močne zaposlitve z revolucijo v Španiji in zaradi težkega položaja, v katerem so se znašli tudi številni italijanski prostovoljci — povratniki iz Španije leta 1939. Medtem ko je imela KPJ močno vodstvo, ki je delalo doma, je bilo vodstvo KPI v glavnem še vedno v emigraciji. KPI

pa se niti ni mogla veliko povezovati z NRGSHJK, ker je bilo vodstvo tega gibanja prav tako daleč in je njegov vpliv po letu 1937 dobesedno usahnil. Njen glavni vodja dr. Ivan Marija Cok se je aprila leta 1941 enostavno preselil v London skupaj s k ra ljem Petrom in generalom Simovičem.

Položaj KPI leta 1940 lepo označuje znani italijanski zgodovinar, ko ugotavlja: »Nemški vdor v Francijo je italijanskemu antifašizmu v emigraciji iztrgal iz rok organizacijsko in politično zaledje in razmetal od ene do druge točke sveta njegove politične eksponente. Celo ideološka revija KPI JLo Stato operaio' se je preselila v New York, neposreden stik z italijansko situacijo se je bliskovito prelomil, doma pa se je začel nov val političnega preganjanja, ki je pognal v zapore ali konfinacijo odločne borce za svobodo.«")

Po zasedbi in razdrobitvi stare Jugoslavije je pri primorskih Slovencih z vso silo stopilo v ospredje vprašanje: Kako hitro in kako uspešno povezati se z matično deželo, ki je bila politično in organizacijsko najbolj pripravljena na boj proti okupatorju. Usoda matične dežele pa je bila zopet odvisna od tega, v kolikšni meri se bodo vsi demokratično usmerjeni Slovenci odzvali pozivu KPS in OF na boj proti okupatorju. To vprašanje pa je z vso silovitostjo stopilo v ospredje, ko je Hitlerjeva Nemčija napadla Sovjetsko zvezo. V proglasu KPS »Za Osvobodilno fronto slovenskega naroda«, ki je izšel poleti 1941, beremo: »SLEHERNI zavedni Slovenec mora po svojih močeh prispevati v tej veliki borbi. Osvodobilna fronta mora postati posoda, v kateri se bo razvijalo celokupno življenje slovenskega naroda. Zajeti mora vsa področja udejstvovanja, prodreti na sleherni sektor, kjer živijo in delajo Slovenci. Odbori Osvobodilne fronte naj se formirajo v sleherni občini, sleherni vasi, sleherni tovarni, v vseh uradih in ustanovah, pri vseh poklicih in na vsem teritoriju, kjer žive Slovenci, od Jadranskega morja do severne meje, od Celovca in Velikovca do Kolpe... VES SLOVENSKI TERITORIJ MORA POSTATI ENO SAMO BOJIŠČE, NA KATEREM SE BIJE BOJ OD VASI DO VASI IN OD HIŠE DO HIŠE.«")

[B]) Roberto Battaglia: Storia della Resistenza italiana, Torino, 1964, s. 31.

b) »Delo«, glasilo Centralnega komiteja Komunistične partije Slovenije 1941—1942, Ljubljana 1947, s. 58.

Za tak boj je bila potrebna široka množična organizacija, ki jo je bilo treba šele ustvariti. In ta organizacija se je poslej izoblikovala in na Primorskem zajela sleherno vas.

Pred nacifašističnim vdorom v Jugoslavijo so primorski emigranti Se močno verovali v moč beograjskih vlad in njihove vojske. To zmotno verovanje je bilo močno razširjeno zlasti med izobraženci. Mnogo hitreje so se znašli revni emigranti, delavci in bivši mali kmečki posestniki, ki jim je fašizem pobral zemljo. Ta vrsta emigrantov se je po letu 1937 brez pomisleka vključila v jugoslovanske protifašistično usmerjene organizacije. Emigrantska društva, ki so bila že itak na vladnih pozicijah, pa so bila leta 1940 enostavno razpuščena. Tedanja beograjska vlada Cvetkovič-Maček se je bala zamere pri Mussoliniju.

Ob napadu na Jugoslavijo je nekdanje tigrovsko vodstvo v Sloveniji osnovalo »Soško legijo«, v katero se je prijavilo okrog 2000 primorskih emigrantov. V načrtu je bilo, da se legija priključi jugoslovanski vojski. Toda akcija ni rodila posebnih sadov, saj je kmalu zatem jugoslovanska vojska razpadla. Važno pa je dejstvo, da so z legijo emigranti dokazali, da so pripravljeni boriti se proti okupatorju. Eden od legionarjev, tigrovec Danilo Zelen iz Senožeč, je na Dolenjskem maja 1941 padel v spopadu z italijanskimi karabinjerji.*[4])

Med primorskimi emigranti v »Ljubljanski pokrajini« je bilo veliko takih, ki so bili pri italijanskih fašistih črno zapisani. Za marsikoga od njih je bila edina rešitev umik v ilegalo ali pa odhod v partizane. Akcija OF je imela med njimi ugodne odmeve in lahko rečemo, da so se skoraj v celoti vključili vanjo. V tej zvezi pripoveduje Rudolf Golouh tole: »Vodstvo OF mi je med drugim zaupalo organizacijo beguncev iz Primorja. Sestavil sem poseben odbor iz petih vidnejših oseb, ki so morale pobegniti pred fašisti iz Julijske krajine, in z njihovim sodelovanjem kmalu pridobil za OF večino primorske emigracije.«[55]) V odboru so bili poleg Golouha tudi Jože Pahor, dr. Kralj, železničar Žiberna in še nekdo.[5*])

V letih 1937—1941 je prišlo pri primorskih Slovencih do velikega političnega preobrata. Pod vplivom KPS so zanesli na Primorsko emigranti, ki so se jeli vračati iz Jugoslavije, živo misel

[M]) »Slovensko Primorje in Istra«, s. 167.
[M]) Rudolf Golouh: Pol stoletja spominov, Ljubljana, 1966, s. 404.
[M]) Pismo R. Golouha Sr. Vilharju z dne 1. 3. 1967. Mapa 1. in 2. PB, IZDG.

o nujnosti boja za združitev vseh Slovencev in pa vero, da je moč to doseči samo z oboroženim bojem proti fašizmu. Tičas so na Primorskem skupinice slovenskih nacionalistov, bodisi liberalcev ali katolikov, le še životarile. Skoraj popolnoma so bile izgubile stik z množico. Se v večji meri pa je to veljalo za sporazumaško vodstvo v emigraciji, ki je usodo Primorske povezalo z velesrbsko buržoazijo. In v tem položaju je skupina okoli Pinka Tomažiča na Primorskem zanetila misel osvobodilnega gibanja slovenskega naroda, ki je nekaj let zatem ob pomoči tega gibanja v matični domovini zajela tudi vso slovensko pokrajino ob Jadranu.

NARODNOOSVOBODILNO GIBANJE NA PRIMORSKEM DO VOJAŠKE KAPITULACIJE ITALIJE

Pod italijansko imperialistično okupacijo so primorski Slovenci skupaj z istrskimi Hrvati preživljali težke krize. Fašizem jim je polagoma uničil vse, kar so si mukoma zgradili v času svojega narodnega preporoda in pa takoj po prvi svetovni vojni. In tako so se znašli v položaju najbolj zatiranega kolonialnega naroda. To je bil glavni vzrok, da so se v svojem velikem trpljenju dokončno prepričali, da od fašizma ni moč pričakovati nič dobrega.

Primorski Slovenci lep čas niso vedeli, kako je bilo pravzaprav v svetu z zbiranjem demokratičnih sil in kako naj bi se odigrale odločilne bitke za osvoboditev Primorske. Mnogi od njih so skoraj slepo verovali v moč tedanje jugoslovanske vojske. Prav nič niso vedeli o dvorskih in generalskih spletkah v Beogradu in le malo o tem, kako se je velesrbska buržoazija (skupaj s slovensko in hrvaško) udinjala fašizmu. Potem ko je Hitlerjeva Nemčija napadla Sovjetsko zvezo in so se pozivu KPS in OF na oborožen boj proti okupatorju začele odzivati široke množice, je postalo polagoma tudi primorskim Slovencem jasno, kje je njihovo mesto.

KPS je posvečala Primorski veliko pozornost. Da bi ji čim hitreje in uspešneje pomagala, je ustanovila posebno komisijo za to pokrajino, ki so jo sestavljali: Tone Tomšič, dr. Vito Kraigher, Boris Kraigher, dr. Aleš Bebler, Stane Bidovec in Jožko Žiberna.[57]) Od tega časa so začeli po navodilih CK KPS organizi-

[n]) Iz pisma Jožka Žiberne Sr. Vilharju z dne 22. 1. in 2. 1967. Mapa 1. in 2. PB, IZDG.

rano odhajati na Primorsko predvsem tisti primorski emigranti, komunisti, ki so imeli več izkušenj. Med prvimi, ki so tako odšli, so bili: Oskar Kovačič, Ervin Dolgan in Teme Velušček. Pri svojem delu se je prvi omejil predvsem na Trst, bližnji Kras in del Istre. Dolgan je imel nalogo, da pripravi teren za prve oborožene akcije, Velušček pa se je posvetil predvsem Goriški. Vsi trije so že našli na Primorskem slovensko protifašistično organizacijo, ki je bila dobro izhodišče za akcijo proti fašističnemu okupatorju. Da je slovenska protifašistična organizacija na Primorskem nekaj časa rasla takorekoč brez redne povezave s KPS in KPI, je seveda razumljivo. V težkem ozračju in pričakovanju razpleta nadaljnjih dogodkov je bilo treba računati tudi na lastno pobudo. Tako pripoveduje Bogomil Vižintin v svojih spominih, da so se junija 1941 nekje med Kostanjevico in Renčami sestali komunisti: Angel Kodrič, Avgust Dugulin-Maks iz škrbine, Avgust Spacapan-Stmad, Jože Volk, Aleksander Silič iz Bilj, Franc Žižmond iz Volčje drage, Franc Brumat in Lucijan Bratkovič. Pogovorili so se o položaju in povezavi s CK KPS.[5*]) Prav junija 1941 sta se drug za drugim zglasila pri Bogomilu Vižintinu v Renčah najprej Oskar Kovačič in zatem še Ervin Dolgan. Kljub množičnim aretacijam v Trstu je našel Kovačič zveze tudi tu. Povezal se je s Valerijo Kocjančič*Špelo, Antonijo Bidovec, Emilom Coljo, Nado Šemrov in Srečkom Konzuljtom.[5*]) Oskar Kovačič je našel zatem močne postojanke tudi v okolici mesta, povezal se je s komunisti v Plavjah, v Škofijah, Rižani, Vremskem Britofu, škrbini itd. Enake niti je razpletal tudi Ervin Dolgan. Oba sta se zatem vrnila v Ljubljano, toda kmalu sta se zopet pojavila na Primorskem. Že junija se jima je pridružil še Anton Velušček-Matevž iz Ločnika. V Trst pa sta zdaj poleg Oskarja Kovačiča prišla še brat Leon in Franc Hvalič, doma iz Kromberka. Povezava med slovenskimi komunisti na Primorskem in CK KPS je bila vzpostavljena. Slovenski komunisti na Primorskem, še vedno člani KPI, so zdaj prešli v KPS.

Jeseni 1941 so v Trstu že delovali odbori OF. Prvo večjo akcijo so ti odbori izvedli med procesom proti Pinku Tomažiču in tovarišem. Razširili so nad 20.000 letakov treh vrst. »Prvi je obravnaval pet temeljnih točk OF in ljudstvo pozival k podpisova-

*) B. M. Vižintin: Kako smo začeli. Goriški zbornik 1947—1957, Nova Gorica, 1958, s. 91.

») Trieste nella lotta per la democrazia, Trst, 1945, s. 40.

nju posojila za osvoboditev; drugi je napadal fašistične oblastnike, ki so priredili v Trstu zastraševalni proces proti Slovencem. Ta letak je napovedoval svobodo, tretji pa je pozival italijansko ljudstvo, naj pomaga svojim častnikom in vojakom v partizanske vrste.«*)

Akcija je povzročila med fašisti pravi preplah in ohrabrila delovno ljudstvo. Zaradi akcije OF in pa procesa je fašistična policija dobila okrepitve z raznih strani Italije. Na važnejših mestih so tokrat po tržaških ulicah postavili celo strojnice. Vsa policija se je pognala v besen lov za slovenskimi protifašističnimi aktivisti in aretirala brata Kovačič ter več drugih tovarišev tik pred obsodbo Pinka Tomažiča in njegove skupine. Od Tomažičeve skupine jih je bilo 5 obsojenih na smrt in ustreljenih, 43 pa obsojenih skupaj na 978 let zapora.") Ko še ni preteklo leto zatem, so sodili v Rimu tudi skupini Oskarja Kovačiča in jih obsodili 17. 9. 1942 skupaj na 163 let zapora.[62]) Fašisti so računali, da bodo s takimi zastraševalnimi obsodbami primorske Slovence in Istrane spravili na kolena. Zgodilo pa se je ravno nasprotno. Prav po teh obsodbah je OF razširila mrežo svojih organizacij po vsej Primorski.

Proti koncu leta 1941, ko sta se bili na Primorskem že dokaj okrepili KPS in OF, je stopilo v ospredje vprašanje odnosa med KPS in KPI. Ta čas je bilo v Trstu, Gorici in nekaterih istrskih mestih nekaj skupinic Članov KPI, to je italijanskih komunistov. Bili so popolnoma osamljeni in brez zveze s CK KPI. Slovenski komunisti in aktivisti OF so jih pozvali k sodelovanju, vendar brez uspeha. Italijanski komunisti so se v teh krajih bali navezati take stike in so čakali direktiv KPI. V vsej jasnosti se je zdaj pokazalo, kako usodno napako bi zagrešili KPS in OF, če ne bi svojega boja v »Ljubljanski pokrajini« in drugih delih Slovenije takoj povezali tudi z bojem primorskih Slovencev za svobodo. Tu je bil zdaj tisti zgodovinski čas o združitvi vseh Slovencev, o katerem je govorila leta 1934 »Izjava« treh partij. Prav v smislu »Izjave« sta KPS in OF vzeli pobudo revolucionarnega boja na Primorskem v svoje roke.*

[M]) Trieste nella lotta per la democrazia, s. 41.
«) Aula IV, s. 454—456.
[tt]) Prav tam, s. 493.
* V času NOB sta se KPS in OF večkrat sklicevali na »Izjavo« treh komu. nističnih partij iz leta 1934. Lovro Kuhar (Prežihov Voranc) je takrat (med NOB) o njej zapisal: »Te jasne in odkrite besede, na katerih vse stranke tudi danes

Slovenskim komunistom • na Primorskem je bilo jasno, da **imajo italijanski komunisti pravic», da Se nadalje delujejo v svojih organizacijah KPI, zlasti tam, kjer je živelo strnjeno italijansko prebivalstvo. Težak boj proti okupatorju, zlasti po 8. 9. 1943, pa je moral nujno privesti do tega, da so vsi iskreni protifašisti obeh narodnosti v tem boju bratsko strnili svoje sile.**

Z aretacijo Oskarja Kovačiča in tovarišev je nastala v Trstu praznina, vendar ne za dolgo, kajti že februarja leta 1942 sta prišla sem po navodilih CK KPS Albin Cotar in Darko Marušič (oba bivša primorska emigranta), nadalje poleti tržaški partizan Pepi Udovič, jeseni pa Stane Bidovec, ki je pobegnil iz koncentracijskega taborišča v Italiji. Ob koncu leta 1942 je začel v Trstu že delovati okrožni odbor OF. Že **zopet so sledile množične aretacije, toda prodor OF je bil tako močan, da ga ni mogla zaustaviti niti najhujša fašistična policijska gonja. »Od 15. decembra je bil ves policijski aparat noč in dan nenehno na nogah. Mesto Trst je bik) dobesedno prekrito z napisi, ki so slavili zmago pri Stalingradu, in pokrito z letaki, ki so napovedovali zmago. Ta zmaga je fašistom pregnala spanec... Ob zori novega leta 1943 sta navdajala tržaške borce velika borbenost in nezlomljiva vera, pa čeprav so jih močno prizadele težke** izgube.«[6]) **Prav ta čas je rodilo dobre sadove tudi sodelovanje med KPS in KPI. V tovarnah in podjetjih je zrasla organizacija »Unità operaia — Delavska enotnost«, ki je združevala delavce obeh narodnosti v boju proti fašizmu.** Že **zopet so padali protifašistični borci in Trst je potreboval okrepitve. Tako sta zdaj prišla v mesto Franc Medved, Marica Škabar in zgodaj spomladi 1943 Branko Babič.**

Trst je bil brez dvoma trd oreh tudi za najboljšega aktivista OF. To mesto je bilo poleg Milana druga zibelka fašizma. Tu so fašisti izvedli izredno močno koncentracijo policijskih sil. V Trstu so se že pod Avstrijo poitalijančili tisoči Slovencev in Hrvatov. Tu so se morali aktivisti OF spopasti s tipom Slovenca, ki je že bil na tem, da postane Italijan. Star pregovor pravi, da je poturica hujši od Turka. V Trstu, ki je bil za italijanski imperializem odskočna deska za prodiranje na Balkan, se je bil zakoreninil

neomajno vztrajajo, nam pričajo, da imajo Slovenci v svojem boju za svobodo poleg južnoslovanskih bratov, s katerimi jih je usoda danes bolj kot kdaj prej nerazdružno povezala, zaveznike tudi pri tistem NAJBOLJŠEM delu nemškega, avstrijskega in italijanskega naroda, ki ni NIKDAR niti z besedo niti z dejanjem segel po slovenski zemlji.« [(Pavle Vilhar) Lovro Kuhar: O slovenskih mejan. Agitacijsko propagandna komisija pri CK KPS. »Primorski ponatis«, 1943, s. 7].

[6]) Trieste nella lotta per la democrazia, s. 45.

italijanski nacionalizem naj hu j Se vrste. In vendar je tu OF v razmeroma kratkem času uspešno aktivizirala množico slovenskega prebivalstva in položila temelje bratstvu med Slovenci in Italijani.

Za nadaljnjo krepitev slovenskega narodnoosvobodilnega gibanja na Primorskem je bila pomembna partijska konferenca na Kremancah 8. julija 1941. Kmalu po konferenci je začel delo« vati na Goriškem pokrajinski komite KPS, ki so ga sestavljali Avgust Špacapan, Avgust Dugulin in Jože Volk.*[4]) Se večjega pomena je bila partijska konferenca na Skalnici pri Gorici 6. aprila 1942. Udeležili so se je delegati s cele Primorske. Nov pokrajinski komite KPS za Primorsko so od aprila dalje sestavljali Tomo Brejc, Jože Lemut in Anton Velušček. Do tega časa smemo govoriti le o posameznih žariščih Osvobodilne fronte na Primorskem. Novi komite je začel s široko akcijo za njihovo trdnejšo povezavo in obenem poglobitev narodnoosvobodilnega gibanja.**) Tomo Brejc je o položaju na Primorskem sredi leta 1942 zapisal tudi tole: »Naše organizacijske priprave niso v nobenem skladu z velikostjo nalog... Naša največja težava na Primorskem je pomanjkanje srednjega in višjega kadra, ki ga v kratkem času ni bilo mogoče vzgojiti. To nam povzroča hude skrbi, kajti osvobodilno gibanje se širi, boj postaja vsak dan ostrejši... KPS ima na Primorskem skupaj 53 članov na terenu ... Le pomoči rabimo in smo prepričani, da nam jo bo Centralni komite KPS tudi dal, Če mu bo to mogoče. Poudarjam še enkrat: Primorska je velika in za ves naš osvobodilni boj ogromnega pomena. Kar je bilo zamujeno, je treba nadoknaditi, kar se le da hitro... Na Primorskem dela zdaj okrog 100 odborov OF... v njih je prav malo dobrih organizatorjev.«*[4])

V istem poročilu je Brejc ugotovil, da osvobodilno gibanje še ni zajelo delavcev v večjih središčih in da se pristaši osvobodilnega gibanja močno bojijo fašističnih represalij.

Podobno je opisal položaj na Primorskem tudi Boris Kraigher, ki je poleti 1942 skupaj s sedmimi tovariši zbežal iz taborišča v Gonarsu in se zatem nekaj časa zadrževal na Goriškem. Po nje-

•*) B. M. Vižintin: Kako smo začeli. Goriški zbornik, s. 94—95.

**) Tone Ferenc: Kratek pregled razvoja KPS in OF v Slovenskem Primorju od decembra 1942 do septembra 1943. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, Ljubljana, 1/1960, 1, s. 105.

[66]j Poročilo sekretarja PK KPS za Primorsko Toma Brejca z dne 22. avgusta 1942 CK KPS o položaju v Slovenskem Primorju. Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji, Ljubljana, 1966, knj. 3, s. 94—98.

govem mnenju so bile tedaj na Primorskem **glavne ovire za** močnejii razmah osvobodilnega gibanja zlasti strah **ljudstva pred** represalijami in pa to, da si Osvobodilna fronta **še** ni **znala** poiskati zaveznikov zlasti v mestih.[0])

Položaj za krepitev osvobodilnega gibanja na Primorskem pa je bil vendarle ugoden. CK KPS je pošiljal sem vedno nove politične aktiviste, boj proti okupatorju pa je tudi tu postopoma izoblikoval vrsto sposobnih in osvobodilnemu gibanju predanih voditeljev. Sredi novembra 1942 je prišel na Primorsko tudi Aleš Bebler, bivši španski borec in eden od glavnih organizatorjev partizanstva v Sloveniji. Tàéas so dozoreli pogoji za sklicanje prve pokrajinske konference KPS za Primorsko, do katere je prišlo 4. in 5. decembra 1942 na Vrhu pri Braniku. Udeležili so se je: Aleš Bebler, Anton Velušček, Darko Marušič, Avgust Dugulin, Avgust Špacapan, Julij Beltram, Bojan Stih, Andrej Kumar, Srečko Cebron, Ivan Kosovel, Martin Greif, Vidko Hlaj in Še štirje tovariši.**) Konferenca je izdelala načrt za okrepitev KPS in OF. V tej slednji so do tega časa prevladovali le najbolj revni kmetje.

Za Severno Primorsko pa je bila konferenca posebej 22. in 23. decembra 1942 v Kanalskem Lomu. Udeležili so se je: Dušan Pirjevec, Franc Savli, Ferdo Kravanja, Jaka Štucin, Jaka Platiša, Albin Kovač, Adrijan Kumar, Franc Jakopič, Tone Bavec in Emil Filipčič (slednja dva iz štaba Soškega odreda).[1]*)

Jeseni 1942 so na Primorskem ustanovili še pokrajinski odbor OF, katerega prvi tajnik je bil Anton Velušček. Novega poleta osvobodilnemu gibanju na Primorskem je zatem dala pokrajinska konferenca v Lokah pri Kromberku 14. februarja 1943. »Navzoči so se razglasili za pokrajinski plenum OF za Primorsko in sprejeli resolucijo, v kateri so obsodili staro ‚narodno' vodstvo in ugotovili, da program OF, ki ga izražajo njene temeljne točke, in politika IOOF v celoti ustrezata težnjam in željam primorskega ljudstva. Jugoslovanski begunski vladi v Londonu so odrekli pravico zastopati primorske Slovence pred svetom in poudarili, da je za prihodnost slovenskega naroda odločilna moč njegove par-

[67]) Poročilo organizacijskega sekretarja CK KPS Borisa Kraigherja z dne 9. oktobra 1942 sekretarju CK KPS Francu Leskošku o razmerah v Gonarsu in položaju na Primorskem. Prav tam, s. 352—354.

[u]) Tone Ferenc: Kratek pregled .. ., s. 111.

[«]) Prav tam, s. 115.

tizanske vojske, da so napredne in svobodoljubne sile italijanskega naroda naravne zaveznice slovenskega narodnoosvobodilnega gibanja in jih je zato treba krepiti.«[1"])

Spomladi 1943 je prišel na Primorsko tudi dr. Jože Vilfan. Kmalu zatem je Vilfan poročal izvršnemu odboru OF: »Vtisi, ki sem jih dobil po poti, od kar smo prestopili staro mejo, po karavlah in pri ljudeh, kjer smo se ustavili zaradi hrane, potrjujejo v obilni meri sliko, ki so jo dali tovariši pred odhodom: Primorska je obljubljena dežela OF.«[71])

Primorska je pričakala povsem pripravljena padec fašizma 25. julija 1943 in pa vojaško kapitulacijo Italije 8. septembra 1943. Nov in še mogočnejši revolucionarni polet je zdaj zajel še

Skupina italijanskih antifašistov, ki se je borila v sestavu enot NOV J

zadnji kotiček Primorske. Dogodki, ki so sledili kapitulaciji,^ so pokazali, da je bila na Primorskem OF edina resnično organizira na politična sila, ki je obenem pomenila oblast.

[70]) Tone Ferenc: Kratek pregled . . s. 125.
[71]) Prav tam, s. 133.

Pot od prvih odborov OF do široke fronte osvobodilnega gibanja, od peščice partijcev do močne KPS, od prvih partizanskih čet do brigad, je zahtevala zlasti na Primorskem veliko truda in žrtev. Vse to pa je bik) po eni strani zasluga CK KPS, ki je pošiljal na Primorsko svoje najboljše partijske delavce, po drugi strani pa tudi močne narodne zavesti samih Primorcev. Trd boj proti okupatorju je pokazal, da si Slovenci lahko izvojujejo svobodo le, če vse svoje sile strnejo v celoto in se obenem opro še na boj ostalih jugoslovanskih narodov.

RAZMAH PARTIZANSTVA NA PRIMORSKEM

Primorski Slovenci in Istrani so dolgo čakali, da bi napočil čas, ko bodo lahko obračunali s fašističnimi oblastniki. Ta čas pa je bil zdaj tu. Proti okupatorju so se uprli vsi jugoslovanski narodi in primorskim Slovencem je postalo jasno, da je od izida tega boja odvisna tudi njihova svoboda. Po fašističnem napadu na Sovjetsko zvezo se je boj proti okupatorju v Jugoslaviji razmahnil v globino in širino. In primorski Slovenci naj bi zdaj čakali, da jim svoboda pride sama nasproti? Tega ni mislil nihče. Naši ljudje so pozorno sledili razpletu dogodkov v Jugoslaviji in v svetu in takorekoč spontano prihajali do zaključka, da je zdaj napočil tisti zgodovinski trenutek, ko se je treba dvigniti z orožjem v rokah proti fašističnim zatiralcem.

Na Primorskem so si fašisti ustvarili močno mrežo obveščevalne službe. Svoje zaupnike so imeli prav v vsakem večjem kraju. Med Slovenci je bilo največ izdajalcev v vrstah nekaterih imovitejših ljudi. Na kvesturah so sestavljali sezname sumljivih in kontrolirali vsak njihov korak. V takem položaju bi vsaka oborožena akcija na Primorskem pred 1941 doživela neuspeh. Zato pa se tigrovci pred navedenim letom niti niso spuščali v akcije z italijanskimi oboroženimi silami. Omejevali so se le na požige italijanskih šol in na obračune z domačimi izdajalci. Ta položaj se je začel spreminjati z italijansko okupacijo dela Jugoslavije. Misel na oboroženi boj se je začela na Primorskem krepiti predvsem zaradi razmaha partizanstva v Sloveniji. Spodbujali pa so jo tudi porazi italijanske vojske. V Cirenajki so Britanci v zimski ofenzivi 1940/41 zajeli kar celo italijansko armado.

Začetek ni bil lahek. Upoštevati je treba, da je bilo veliko moških na Primorskem vpoklicanih v redno italijansko vojsko in so bili ti povečini poslani v Etiopijo in Libijo, veliko jih je bilo v zaporih, interniranih in konfiniranih ali pa v »posebnih kazenskih bataljonih« (battaglioni speciali). Dela KPI ni bilo nikjer čutiti. Skupinice italijanskih komunistov v mestih so se zaprle v svoj ozek krog in vodile politiko čakanja. Seveda je v začetku Primorski manjkalo tudi orožje, manjkali so izkušeni vojaški oziroma partizanski organizatorji; borci so se morali oboroževati tako, da so sovražniku trgali orožje iz rok.

Precej drugačen je bil položaj v »Ljubljanski pokrajini«. Italijanska fašistična oblast se je tu znašla pred težkim problemom, kako zgraditi mrežo policijske obveščevalne službe. KPS in OF sta se ji uspešno zoperstavljali. Tudi z orožjem je bilo tu boljše, ker so ga komunisti in protifašisti precej poskrili, ko je razpadla stara jugoslovanska vojska.

Vendar je bilo treba začeti tudi na Primorskem in v Istri. In da bi oboroženi boj rodil uspehe, sta KPS in OF vložili vanj ves svoj trud. To pa je bilo tudi v skladu z njunim političnim programom in tudi z »Izjavo« treh partij iz leta 1934. Razvoj je pokazal, da zatirani narod v danem položaju lahko uveljavi pravico do samoodločbe in do odcepitve le z orožjem v rokah.

Edvard Kardelj je že 1941 zapisal: »Akcijo je treba začeti takoj in z vsemi sredstvi. Pričakovanje, da bomo svobodo dobili v dar na zlatem krožniku, je enakovredno dezertiranju iz Osvobodilne fronte... Na vsem teritoriju, kjer žive Slovenci, od Jadranskega morja do severne meje... mora postati slovenski teritorij eno samo bojišče.«[72])

Začetki partizanskega boja na Primorskem so tesno povezani s stiki, ki sta jih tu vzpostavila Oskar Kovačič in Ervin Dolgan. Iz poročil, ki sta jih dala CK KPS in pa glavnemu poveljstvu partizanskih čet Slovenije, je bilo razvidno, da je tudi na Primorskem napočil ugoden trenutek za partizanski oboroženi boj proti okupatorju. In tako je Ervin Dolgan odšel na Mokre h Krimskemu bataljanu, kjer so konec avgusta 1941 ustanovili Primorsko partizansko četo (imenovala se je tudi Tomšičeva in pozneje Pivška četa), ki naj bi kar takoj krenila na Primorsko. Poleg Dolgana so bili v njej še: Milko Puntar s Proseka pri

[72]) Edvard Kardelj: Za Osvobodilno fronto slovenskega naroda. Delo. Ljubljana, 1941, s. 2.

Trstu» Benjamin Čehovin iz Čehovinov pri Gornji Branici, Ivan Sancin-Joco iz Doline pri Trstu, Peter Čelik —Peter Tolminski iz Reke pri Cerknem, Franc Zagar-čemberlen iz Zage pri Bovcu in Slavko Likar-Lojze iz Šturij pri Ajdovščini. Ko govori o tej četi, pravi Citomir Šinkovec tole: *To so bili večinoma delavci in kmetje, ki so živeli kot begunci v Jugoslaviji in okusili njen grenki kruh. Zvečina so se izmikali italijanski mobilizaciji za vojno v Etiopiji. Na Mokrcu so se prostovoljno odločili, da bodo Sli na Primorsko in se na ožjih, domačih tleh borili proti fašističnemu nasilju.«[71])

Stane Semič-Daki, ki je dobro poznal Notranjsko, je prvo primorsko partizansko četo spremil do stare jugoslovansko-italijanske meje. V svojih spominih je o njej zapisal tudi naslednje: »Dobili smo nalogo pripraviti skupino, ki bo odšla na Primorsko in ki naj bo sestavljena iz samih Primorcev. Primorci, ki so bili med nami, so bili zelo zavedni in dobri borci. Dobro so se zavedali, da morajo iti v domače kraje in tudi tam zanetili plamen osvobodilnega boja. Ko so nam ob slovesu stiskali roke, nam je bilo hudo, ker nas je vezalo močno tovarištvo.«*[4]) četa je verjetuo odšla čez mejo 12. 9. 1941.

Italijanski fašistični okupatorji, ki so iz dela okupirane Slovenije ustanovili »Ljubljansko pokrajino« (Provincia di Lubiana), so se dobro zavedali, kaj pomeni ta pokrajina za Primorsko in poskrbeli, da bi bila od nje čim bolj oddvojena. Ker je bil partizanski boj v Sloveniji v polnem razmahu, so se italijanski fašisti močno bali, da se ne bi takoj razplamtel tudi na Primorskem. Vedeli so tudi, da imata CK KPS in glavni odbor OF svoj sedež v »Ljubljanski pokrajini«. Stara meja je bila zato močno zastražena, kar pa je vsaj začetka pomenilo kar precejšnjo oviro za razmah partizanstva na Primorskem.

Dolganova partizanska četa je 28. 10. 1941 izvedla prvo večjo akcijo s tem, da je pri Kilovčah minirila železniško progo. Pomembno vlogo v akciji je igral Karlo Mask) iz Ostrožnega brda, ki se je priključil prvim primorskim partizanom. Zaradi eksplozije je vlak z nemškimi letalci iztiril. Bilo je mnogo mrtvih in ranjenih. Vest o tej uspeli akciji se je razširila po vsej Primorski in povzročila pravi preplah med fašisti.

[73]) Črtomir Šinkovec: Uporni svet pod Snežnikom, s. 150—151.
[74]) Prav tam, s. 151.

Dolganova Primorska četa je poleg bojnih reševala tudi Ite* vilne politične naloge, predvsem pa je pripravljala naše ljudi na razširitev oboroženega boja proti okupatorju, četa se je začela kmalu številčno krepiti. Se pred Karlom Maslom so se priključili bratje Evgen, Slavko in Viktor Kante iz Gornje Branice, Franc Čehovin iz Čehovinov, Pavel Rustja in Tone Ferjančič-Zvonko iz Gradišča, Aleš Sorta-Prešeren iz Manč in Vojan Rehar iz Sturij pri Ajdovščini")

Povsem spontano in samoiniciativno je zrasla tdčas na Krasu partizanska skupina okoli Antona Šiblja-Stjenke, bivšega tigrovca, ki je organiziral sabotažne akcije.

Povsod po Primorski so nastajala jeseni 1941 politična jedra, ki so pozneje omogočila, da so primorski Slovenci in Istrani razširili svoj oboroženi boj proti okupatorju. Vse po načelu: zdaj ali nikoli!

Eden od prvih aktivistov na ilirskobistriškem področju Jože Zidar-Jadran iz Topolca pripoveduje v svojih spominih, da se je njegovo področje na lastno pobudo povezalo s partijskim komitejem na Reki in s hrvaškimi partizani.[7]*)

Kmalu po akciji v Kilovčah je odšel Dolgan ponovno v glavni štab NOV in POS (do maja 1942 je imel svoj sedež v Ljubljani) poročat o razvoju partizanstva na Primorskem. Ker je Primorski četi primanjkovalo nabojev (imela je jugoslovansko orožje) in so razmere terjale razširitev oboroženega boja proti okupatorju, je predlagal, da poveljstvo pošlje nove okrepitve na Primorsko. Tako so sklenili, da se z novo četo prebije čez staro mejo Mile Spacapan-Igor. Zaradi močno zastražene meje, snega in drugih težav pa se je morala ta četa vrniti na svoje izhodišče. Dolgan pa se je med tem vrnil v svojo četo. V času njegove odsotnosti se je marsikaj spremenilo. Ceti so se medtem pridružili še: Anton Primc-Dušan iz Jasena, Ivan Brozina-Slovan iz Jelšan, Ivan Samsa iz Šembij, Jože Grbec-Kriks iz Vrbice, Ivan Cekada iz Male Bukovice, Jože šoštar-Miho iz Gornjega Zemona in še nekateri drugi.[77])

Primorska četa je štela februarja 1942 30 mož. V drznem napadu na sovražnikov bunker na železniški postaji v Štanjelu

[n]) Črtomir Šinkovec: Uporni svet pod Snežnikom, s. 153.
[w]) Prav tam, s. 157.
[w]) Prav tam, s. 158, 163.

3. 2. 1942 je sovražniku iztrgala iz rok prvi puškomitraljez skupaj z municijo. TdČas se je četi pridružil Janko Premrl-Voj ko.

Nov korak naprej k razširitvi partizanstva na Primorskem je pomenil konec marca 1942 prihod čete iz Sercerjevega bataljona, ki sta jo vodila Mile Špacapan in Jaka Platiša-Franc. Sestavljena je bila večinoma iz Primorcev, bivših emigrantov. Na Suhorju v Brkinih se je povezala s Primorsko oziroma Pivško četo. Potlej so bile partizanske akcije na Primorskem skoraj na dnevnem redu. Zaradi partizanov, ki so se mudili v Brkinih, je tjakaj pridrvela podivjana fašistična vojska. Začeli so se požigi slovenskih vasi (prvi Ostrožno brdo in Suhorje). Na udaru je bilo tokrat predvsem ilirskobistriško področje.

Do prvega večjega boja med partizani in fašistično vojsko na Primorskem je prišlo 18. 4. 1942 na Nanosu. Partizane je obkolila številčno desetkrat močnejša fašistična vojska. V tem boju je pretrpela največje izgube Pivška četa. Fašisti so celo ujeli nekaj partizanov in tako je prišlo 25. 6. 1942 pred posebnim sodiščem v Rimu do prvega velikega procesa proti primorskem partizanom. Na njem je bilo izrečenih 15 smrtnih obsodb (6 v kontumaciji in med temi sta bila tudi Janko Premrl in Karlo Maslo), vsi ostali (7) pa so dobili po 30 let zapora. Takoj po procesu so bili v trdnjavi Forte Bravetta ustreljeni: Franc Vičič iz Postojne, Ivan Čekada iz Male Bukovice, Josip Hreščak iz Postojne, Pavel Rustja iz Gradišča pri Vipavi, Franc Srebot iz Pivke, Leopold Frank iz Kilovč, Karel Kaluža iz Postojne, Anton Bele iz Slavine in Viljem Dolgan iz Topolce”) Kmalu po boju na Nanosu je fašistična policija ujela težko ranjenega Ervina Dolgana. Posebno sodišče v Rimu ga je 25. 1. 1943 obsodilo na 30 let zapora”)

Po bojih na Nanosu se je Pivška četa, ki je imela največ izgub, umaknila v Brkine in se preimenovala v Brkinsko četo. Poveljeval ji je Karlo Mask). Ceta Mileta Špacapana, ki je nekaj časa zatem operirala na Vipavskem, je dobila ime Vipavska četa.
V njenem vodstvu je bil tudi Martin Greif-Rudi. Tedaj pa je povsem samostojno vzniknila na Krasu partizanska skupina, ki jo je vodil Anton Sibelj iz Tomačevice in se po bojih na Nanosu že omenja kot Kraška četa. Na podoben način je nastala v Brdih četa Alberta Boleta-Miloša, ki je 3. 3. 1942 dezertiral iz italijanske vojske, imenovana Briška četa. Pri organizaciji te čete sta po*

™) Aula IV. s. 48Ì—482;
n) Prav tam, s. 529.

leg njega sodelovala tudi Ivan Brozina-Slovan iz Jelšan ter **Franc 2agar*čemberlen.** V **isto** obdobje spada tudi ustanovitev **Tolminske čete.** Njen pobudnik je bil Mirko Skočir-Miško, ki je v zgod**nji pomladi** 1942 dezertiral iz italijanske vojske. Obstoj navede**nih pet** čet lepo kaže, da je spomladi leta 1942 partizanski boj **že zajel** celo Primorsko. Tako so tu že nastali pogoji za ustano**vitev prvega** partizanskega bataljona na Primorskem, ki je dobil **na predlog** Janka Premrla-Vojka ime »Bataljon Simona Gregorčiča«, do česar je prišlo 10. avgusta 1942 v Vitovljah nad Ozeljanom. V bataljon, ki sta ga vodila Martin Greif in Jožef Lemut-Saša, sta se zaenkrat vključili le Tolminska in Vipavska četa, vendar le zaradi trenutnih težav v povezovanju. 28. 9. 1942 se je ena od partizanskih čet pojavila pri Dreki v Beneški Sloveniji.

Od poletja 1942 dalje je bilo partizanstvo na Primorskem v naglem in močnem razvoju. Da bi preprečili odhod v partizane, so začele fašistične oblasti mobilizirati nove letnike. Mladina pa ni hotela v vojsko in si je raje izbrala pot v partizane. Priliv v partizanske enote je bil zdaj tako močan, da je že napovedoval perspektivo bližnjega množičnega upora proti okupatorju. Zdaj je Primorska potrebovala nove pomoči, kajti primanjkovalo je vodilnega vojaškega kadra zlasti za vodenje večjih oboroženih akcij.

Cete Gregorčičevega bataljona so se v pičlih dveh mesecih tako okrepile, da so iz njih lahko zrasli novi bataljoni. Medtem je prišla nova pomoč iz »Ljubljanske pokrajine«. 20. oktobra 1942 je prekoračil mejo s svojim Loškim odredom Mirko Bračič, tržaški rojak. Z združitvijo vseh partizanskih enot na Primorskem je tàòas nastal Soški odred. Število borcev pa je tako hitro raslo, da sta iz Soškega odreda nastala Severnoprimorski in Južnoprimorski odred. Iz teh dveh odredov sta bili 10. aprila 1943 ustanovljeni Gregorčičeva in Gradnikova brigada. Še pred tem (21.2.1943) je glavni štab NOV in POS ustanovil primorsko operativno cono. Tako je bila Primorska na tem, da organizira večje partizanske enote, ki so bile pogoj za zagrizene j ši boj proti okupatorju.

V zborniku »Slovensko Primorje in Istra« beremo: »V tem času je doživelo primorsko partizanstvo prav posebno presenečenje. Angleška letala so spustila pri Kanalu skupino Primorcev, bivših italijanskih ujetnikov, z radijsko oddajno postajo, ki jih je organizirala v Afriki za svojo službo kraljeva jugoslovanska

armada. Primorci so prišli v stik z ljudstvom, zvedeli, kaj počenjajo Četniki Draže Mihajloviča — ,kraljeva jugoslovanska armada'— v Jugoslaviji, in se takoj izjavili proti kralju Petru II. in Mihajloviču — za Tita. To so po radiu sporočili tudi v Kairo 11. Tako je Stab primorske cone prišel do zveze s tujino.«")

1943. leta se je položaj za Hitlerja in Mussolinija na vseh frontah močno poslabšal. 14.5.1943 so zavezniki osvobodili Severno Afriko, Rdeča armada pa je bila že od konca leta 1942 v polni in uspešni ofenzivi. Glavni Stab NOV in POS je zdaj poslal na Primorsko Branka Hrasta — Jako Avšiča z nalogo, da z novima brigadama organizira prvi pohod v Beneško Slovenijo. Od konca junija 1943 sta se obe brigadi ostro borili z italijansko vojsko in končno tudi prodrli v slovensko pokrajino, ki je še ni bilo zajelo narodnoosvobidilno gibanje. Jaka Avšič je ta pohod označil takole: »Važnosti tega pohoda v Beneško Slovenijo pa so se tudi dobro zavedali naši primorski partizani. Saj so bili zavedni, odločni in hrabri sinovi svojega naroda, vsak je bil pripravljen žrtvovati svoje življenje za svobodo. In res, v vseh borbah pri tem pohodu se ni nihče nikdar umaknil s položaja, nikogar niso Italijani ujeli živega, v nobenem jurišu ni bilo strahopetcev. Petindvajset let fašističnega zatiranja jih je prekalilo in jim dalo jekleno voljo. Čeprav so bili raztrgani, bosi in lačni, niso nikdar godrnjali. Takšne borce sta imeli brigadi Simona Gregorčiča in Ivana Gradnika, 5. in 6. slovenska brigada... Bili so to sinovi Krasa, Brd, Banjške planote in vseh drugih krajev prelepe Primorske ... Ves naš pohod po Benečiji so spremljale neprestane borbe s sovražnikom. Za vsako ceno nas je hotel zadržati in uničiti. Ni mu uspelo. Nemogoče je popisati borbe in druge dogodke na tem pohodu. Ne smejo pa ostati pozabljene borbe na Špiku, pri Cenebli, nad Beneškimi Brezjami, v dolini reke Učeje, na Stolu in Lemežu, obe veliki bitki na Krnu, v Reziji, pri Huminu in drugod, v katerih sta Gregorčičeva in Gradnikova brigada pisali slavne strani naše zgodovine.«*[1])

Veliki uspehi narodnoosvobodilnega gibanja na Primorskem so bili po eni strani rezultat močne narodne zavesti primorskih Slovencev, po drugi strani pa tega, da je KPS pravilno ocenila položaj doma in v svetu in v tem smislu tudi odločno in pravo-

*°) »Slovensko Primorje in Istra«, s. 370.
[11]) Jaka Avšič: Naš pohod v Beneško Slovenijo. Propagandni oddelek GS NOV in POJ, SL, 1944, s. 2 in 10.

časno ukrepala. Na Primorsko in druge slovenske pokrajine je v okrepitev pošiljala svoje najboljše aktiviste. Na ta način si je zagotovila popolno enotnost slovenskega narodnoosvobodilnega gibanja.

V nekem svojem pismu Titu (23. 4. 1942) je Edvard Kardelj takole ocenili položaj v Italiji: »V Italiji se začenja RAZPAD v pravem pomenu besede. Vsakodnevne množične demonstracije, vojaški upori itd. Mussolini izgublja tla pod nogami...«[11])

Vse to je bilo seveda v prvi vrsti posledica porazov italijanske fašistične vojske v Jugoslaviji, Rusiji in Afriki. 25. 7. 1943 je padel fašizem in dobra dva meseca zatem je pred zavezniki kapitulirala še italijanska vojska. Primorska in Istra sta zdaj doživeli pravo vstajenje. Naše ljudstvo je začutilo, da je prišel trenutek, ko lahko vzame oblast v svoje roke. Mlado in staro je navalilo na fašistične vojašnice in bunkerje in sovražnika razoroževalo. Niti ni čakalo, da se vrnejo fantje in možje, ki so bili v vojaških taboriščih v Italiji, v kolikor niso dezertirali že prej in odšli v partizane, in ni čakalo vrnitve zapornikov ter konfinirancev. Ljudstvo je napadalo, zmagovalo in se oboroževalo. To je brez bvoma najveličastnejša slika dne, ko se je bilo razvedelo, da je italijanska vojska kapitulirala. Bila je to živa podoba gneva, ki se je bil nabral v naših ljudeh v 25 letih fašističnega jarma, izraz neomajne zvestobe naših ljudi slovenskemu narodu in volje, da svojo usodo povežejo z usodo jugoslovanskih narodov. Domov so se v naslednjih dveh dneh začeli vračati deportiranci vseh vrst, nekateri celo oboroženi in partizanske vrste so se na mah podeseterile.

Naše ljudstvo si je izvolilo narodnoosvobodilni svet za Slovensko primorje, ki je bil zdaj najvišji ljudski predstavnik oblasti. Le-ta je odredil splošno mobilizacijo. Ustanovljenih je bilo kar šest novih brigad. V tem času je nastala na Primorskem italijanska garibaldinska udarna brigada (Brigata Triestina d'Assalto). Toda v dneh velikega praznika za primorske Slovence, ko so se bili že osvobodili, je udarila nanje nemška nacistična vojska. Tako je stopilo narodnoosvobodilno gibanje tudi na Primorskem v novo fazo. Obračunati je bilo treba s še enim in močnejšim sovražnikom. Nemci so sprožili proti partizanom obsežno in krvavo ofenzivo. Povsod ob glavnih cestah, koder se je pomi-

[11]) Zbornik dokumenata i poda taka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovanskih naroda. Borbe u Sloveniji 1942. god., Beograd, 1953, s. 136.

Velikega partizanskega zborovanja na Okroglici leta 1953 so se udeležili tudi nekdanji borci 1. In 2. prekomorske brigade. Prvi z leve Je Mirko G la vi na, desno od njega Anton Sturm, prvi z desne pa Stane Bobnar, politkomisar brigade in narodni

kala nemška motorizirana vojska, so kot ogromni kresovi zagorele slovenske vasi. Nemške horde so na Primorskem v prvih dneh oktobra dobesedno poklale tisoče naših ljudi. Revolucionarnega poleta našega ljudstva pa ni zaustavil niti ta pokol.

Število partizanskih borcev se je zdaj tako pomnožilo, da sta se iz primorske operativne cone (III. alpske operativne cone) lahko osnovali 2 diviziji in z odlokom vrhovnega štaba NOV in POJ 22. 12. 1943 še IX. korpus. Prvič v svoji zgodovini so primorski Slovenci tako dobili svojo veliko vojaško formacijo. V njej so poslej videli jamstvo, da si bodo v skupnem boju z jugoslovanskimi narodi izvojevali svobodo.

Za osvoboditev Primorske in Istre ter njuno priključitev novi Jugoslaviji pa se je v tem času razraslo še novo gibanje. Tisoči primorskih Slovencev in Istranov, ki so se v Srednji in Južni Italiji rešili zaporov ter internacije, so se združili z ostalimi Jugoslovani, s katerimi so delili enako usodo. Tako so nastale jugoslovanske prekomorske vojaške enote, v katere se je vključilo več tisoč primorskih Slovencev. To je bil za Primorsko in Istro svojevrsten plebiscit, ki nam skupaj z deležem teh enot razkriva zelo pomembne strani težkega boja primorskih Slovencev in Istranov proti fašističnim okupatorjem in zasluži, da dobi častno mesto tudi v zgodovini slovenskega narodnoosvobodilnega boja.

Uspehi partizanskega gibanja na Primorskem so bili po eni strani posledica pomoči, ki sta mu jo nudila CK KPS in glavni štab NOV Slovenije, po drugi strani pa odločne volje Primorcev, da se z orožjem upro okupatorju.

»POSEBNI KAZENSKI BATALJONI«

Slovenci in Hrvati, ki so po italijanski okupaciji Primorske in Istre odhajali k vojakom kot vojaški obvezniki, so prihajali v vojsko, ki je bila vse drugo kot vzorna ali disciplinirana voj? ska. V deželi kronične brezposelnosti in izseljevanja je bil boj za obstoj tako oster, da se je zaradi tega marsikateri revež trudil, da za stalno ostane v njej. To mu je omogočil zakon. Ce je napredoval v desetarja ali kaj več, je po odsluženem vojaškem roku lahko podpisal izjavo, da želi ostati v vojski. Takega vojaka se je oprijelo ime »firmaiolo« (podpisanec). To je bil kruhoborec v pravem pomenu besede; ponavadi ni imel nobenih idealov in glavna skrb mu je bila, da si je v vojski zagotovil dovolj visoko plačo. Na moč se je trudil, da se prebije naprej. Ce je imel srečo, se je njegova vojaška kariera zaključila s tem, da je dobil najvišji podoficirski čin, to je čin »marescialla«. Ker so se s takim nazivom v drugih vojskah lahko ponašali le največji vojskovodje, je dobila beseda »maresciallo« v italijanski vojski še poseben, nekoliko ironičen prizvok vsemogočnosti. Vsi novinci so prišli v roke teh »maršalov«, ki so z njimi ravnali skrajno surovo, da bi si s tem laže pridobili zaupanje oficirjev.

Kmalu so se seznanili še z drugim zlom. Vsi vojaki v vojski so ga označevali z besedo »camorra«. Uporabljali so jo, če je bila hrana slaba, če je primanjkovalo česarkoli, če so se poslabšale higienske razmere itd. Pomenila je isto kot kraja. Vojak se ni mogel nikar iznebiti občutka, da je hrana, ki jo je zajemal iz »gavette« (menažke), tako zelo preskromna ne zaradi tega, ker bi bila vojska revna, marveč zato, ker se je našlo v njej toliko ljudi, ki so znali spretno prazniti skladišča in se na račun vojske zalagati z raznimi dobrinami. Včasih pa je bila govorica o »ca-

moni« tudi pretirana, toda krožila je, ker je prišlo to že v navado. Taki in drugi vzroki so vodili k temu, da se v mnogih primerih tisti, ki so prihajali od vojakov, niso mogli pohvaliti, da so doživeli v vojski slavno življenjsko prelomnico. Bili so v vojski, »sott'la naia«, ki je zanje pomenila tudi obdobje nepotrebnih težav, sitnosti in dolgočasja.

Slovenci in Istrani so v italijanski vojski živeli nekako v zaprtem krogu. Družili so se v skupinice bodisi zaradi tega, ker niso poznali dovolj italijanskega jezika in sploh kot pripadniki zatirane narodne manjšine. Zato so bili vselej tarča »firmaiolov«. Le-ti so jih le redkokdaj zadeli v živo, ker je vsaka taka skupina pomenila svojevrstno organizacijo. Dogajalo pa se je tudi, da so morali pogosto odgovarjati za prestopke, ki jih niso nikdar zagrešili.

Nekako do leta 1926 so italijanske vojaške oblasti še računale, da se bodo Slovenci in Istrani v italijanski vojski prilagodili in naučili italijanskega jezika. Zato so jim ponekod tudi brezplačno delili »Priročno knjižico za slovenske vojake v italijanski vojski« * Po navedenem letu pa so fašisti v italijanski vojski poostrili kontrolo nad primorskimi Slovenci in Istrani in iz prometa je izginila poslej tudi »Priročna knjižica«. Od tedaj naših ljudi niso več pošiljali na odslužitev vojaškega roka v take elitne enote, kot so bili planinski polki. Tiste, ki so bili politično osumljeni, so redno pošiljali k vojakom na Sardinijo. Tu so jih uvrščali v kazenske čete in bataljone.* Izolacija je bila skoraj popolna.

Vsak italijanski polk je imel ponavadi enoto, ki je dobila ime »disciplinska četa« (compagnia di disciplina). Za disciplinske kazni v vojski je bila predvidena premestitev vojaka v tako četo. Tistega, ki je odhajal v disciplinsko četo, so predhodno degradirali, če je imel čin.[83]) Ce je število tako kaznovanih vojakov naraslo, so osnovali tudi disciplinske bataljone. Za slovenskega in hrvaškega vojaka je bilo že dovolj, da je bil nečesa osumljen, zlasti pa politične dejavnosti, in že so ga zatem vtaknili v disci-

* Vinko Bandelj: Priročna knjižica za slovenske vojake v Italiji. Manualetto per i soldati sloveni in Italia. Gorizia—Gorica, Narodna tiskarna 1923, 203 s. 8. (Razdeljena je na tri poglavja: Slovnica italijanskega jezika, Vojaški pouk in Slovarček).

Druga izdaja je iz leta 1926. Pozneje te knjižice niso več tiskali. Odkupovala so jo vojaška poveljstva in jo slovenskim vojakom delila prezplačno.

* V vojaških kazenskih enotah na Sardiniji je bilo več slovenskih političnih delavcev in med njimi tudi: Stane Vilhar, Albert Sulčič, Albin Dujc in še drugi.

®[3]) Vinko Bandelj: Priročna knjižica.. ., 1926, s. 104.

plinsko četo. Skozi take enote so romali tisoči fantov s Primorske in Istre. Marsikdo se je tudi zaradi tega vračal domov ogor* čen in Se bolj narodno zavedat. Tak povratnik je bil tudi kovač Alojz Vilhar iz Postojne, ki so ga kot vojaka vojaške oblasti v Turinu preganjale. Rudolf Golouh je o njem in njegovem rojaku Molku napisal tole: »Izmed mnogih nenavadno hrabrih dejanj primorskih upornikov je tisto leto zbudilo posebno pozornost dejanje postonjskega rojaka Molka: nekje v Istri se je spopadel s karabinjerji, ko so ga ustavili na cesti. Molek je bil oborožen in je dva karabinjerja ustrelil. Skušal je nato pobegniti čez mejo pri Planini. Karabinjerji in policisti, ki so bili poslani za njim, so ga v Prestranku obkolili. Tu je skupaj s svojim tovarišem Vilharjem sprejel boj. Streljala sta oba na obkoljevalce, jih nekaj ubila in se nato z zadnjim nabojem še sama ustrelila. Ta vest se je tisti večer bliskovito razširila po Ljubljani in hudo razburila duhove.«[14])*

O dogodivščinah slovenskih in hrvaških vojakov v italijanski vojski bi lahko napisali debelo knjigo. Bila bi brez dvoma poučna in zanimiva. V spominih, ki govore o italijanski vojski in fašističnih zaporih, beremo tudi tole: »Med sosedi (mišljeni so vojaški zapori v Gaeti, op. avt.!) je bil tudi Sever (partizansko ime Nanos). Njegova zgodba je bila preprosta in je dala misliti. Ko je služil vojsko, je njegov fašistični komandant govoril zaničevalno o Slovencih. Sever je skočil iz čete in ga podrl na tla. Zatem je končal v Gaeti. Tudi Sever je bil dober tovariš.

Med sosedi je bil tudi neki Gerbec (Italijani so mu pravili Džerbek), doma nekje iz Slovenske Istre. Ker je bil protifašist, so ga poslali v konfinacijo. Tamkaj se je poročil z neko domačinko in sklenil, da se ne bo vrnil več domov. Po nekaj letih so se fašistične oblasti spomnile nanj in poklicali so ga k vojakom. Javiti se je moral v Neapelj. Prav tistega dne je v tem mestu naletel na skupino vojakov, ki so demonstrirali po ulicah. Zdaj se je v njegovem spominu obudil ves njegov boj proti fašizmu. Priključil se jim je. Prišlo je do prask in končno tudi do njegove aretacije in obsodbe. Poslali so ga v Gaeto.«[*5])

[M]) Rudolf Golouh: Pol stoletja spominov, s. 279.

* Dogodek se nanaša na znani napad na italijansko financarsko vojašnico v Prestranku leta 1926. V ozadju je bila organizacija, ki jo smemo jemati za eno od predhodnic TIGR.

[“]) Srečko Vilhar: Obrazi iz Gaete (Zapisi iz zaporov). Jadranski koledar 1957, Trst, s. 162.

Cim bolj se je italijanski faiizem pripravljal na vojno, tem bolj so faiistične vojaške oblasti zaostrevale svoj odnos do Slovencev in Istranov v vojski. V vedno večjem številu so jih vključevale v disciplinske čete in bataljone; pogostoma so jih dodeljevali tudi preskrbovalnim enotam, da bi tudi na ta način onemogočili stik z ostalo vojsko. Ko se je na Primorskem in v Istri v zvezi z vojno v Etiopiji in špansko revolucijo močno okrepilo narodnorevolucionamo gibanje, so Slovence in Hrvate zadrževali v vojski brez pravega povoda tudi po več let. Služili so jo tudi po deset let in čez. Eden od teh, doma nekje s Kanalskega, je izjavil, da ima za seboj Štiri vojne. Najprej so ga poslali v Etiopijo in tu so se premikali s fronte na fronto. Leta 1936 so njegovo enoto premestili v Španijo. 2e zopet je bil na fronti. Mislil je tudi na beg, a se mu ni posrečil. Po letu 1939 (konec španske revolucije) je imel nekaj počitka, toda pozneje so ga poslali v Rusijo. Tudi tu je poskusil mnogo gorja. Zaradi bolezni in izčrpanosti je prišel za nekaj časa domov. Cim se je okrepil, je odšel v partizane. Svoja najlepša leta je pustil v italijanski vojski.

Primorski Slovenci in Istrani so dobro poznali položaj v italijanski vojski in na temelju izkušenj se je v njih zakoreninilo prepričanje, da italijanska fašistična vojska ne bi dolgo vzdržala nobene težje vojne. Zato so si take vojne tudi želeli in v tej želji gradili vse svoje velike upe. To stanje na Primorskem in v Istri se zrcali v spominih književnika Franceta Bevka:

»Pričakoval sem vojno napoved Italije. Ali Mussolini pojde v vojno? Pojde. To prepričanje mi je vsiljevala že zgolj želja, da bi se to zgodilo... Napovedal je vojno, da bi delil plen nemških uspehov... Srce se mi je oddahnilo. Nisem se varal v svojih upih. Italija gre v vojno. Bilo mi je, kakor da so v enem samem hipu izpolnjene vse nade tlačenega ljudstva, poplačani vsi njegovi napori dvajsetih let, maščevano vse trpljenje. Zdelo se mi je, da že vidim plapolati tolikokrat zasramovane in onečaščene slovenske zastave, da že slišim vzklikanje in petje nepregledne množice v zanosu navdušenja. Prevzemala me je radost, kakršne še nisem občutil. Ce bi bil hotel, bi ne mogel skrivati svojih občutkov.

Pred mojimi duševnimi očmi je stal Mussolini, kot sem ga videl nekoč, ko se je peljal pod mojim oknom. Stoje v avtomobilu, vzravnan, smehljajoč se je napihnjeno razkazoval: to sem jaz — ustanovitelj imperija. Zdaj je ugriznil v kamen, bedak! Mnogo-

krat sem previsoko ocenjeval njegovo politično modrost. Nisem poznal pravega razmerja vojskujočih se sil, a verjel sem v neogiben poraz napuha, laži in gorja. Prav je tako! Dobro je tako! Gorel sem od zadoščenja!«)**

Ko je fašistična Italija stopila v vojno, so primorski Slovenci in Istrani, ki so v njej služili, v večini primerov dobro vedeli, kakšne naloge jih zdaj čakajo. Kako daleč so šli njihovi upi in kako prodorni so bili, priča zopet njihovo zadržanje. Eden od obsojenih pred posebnim sodiščem v Rimu Rudolf Vilhar, ki je pred tem služil vojsko na Sardiniji, je 1942 **pisal domov: »Manca il cibo e speriamo arrivi pesto l'Orso che farà finire la guerra.«* Zaradi tega stavka je prišel pred posebno sodišče v Rimu in bil 3.** 2. **1942 obsojen na 3 leta zapora") Citat smo navedli tudi v italijanščini zaradi značilne besede igre. »Orso« sicer pomeni »medved«, toda zaradi svoje oblike v tem primeru tudi »URSS« oziroma »Sovjetska zveza«.**

Pozimi 1940—1941 so Angleži ujeli v spopadih z italijansko fašistično vojsko tudi več Slovencev in Hrvatov iz Julijske krajine. Täko skupino 45 mož so namestili v taborišče Agami pri Aleksandriji. Jože Korošec iz Premencana pri Miljah pripoveduje, da se je cela skupina prijavila konec marca 1941 v »Poljsko armado«. Takoj so jo poslali na fronto v boj proti italijanski in nemški fašistični vojski. Da bi jih zavarovali v primeru, če jih sovražnik ujame, so jim spremenili rodbinska imena. Na ohranjeni matrikuli ima Korošec zapisano: »Korszig Jožef — 1920 — A P«.

Na isti način so se slovenski in hrvaški vojaki vključevali v enote, ki so se borile proti fašistični vojski, tudi v Rusiji, Albaniji in Grčiji.

Ko je na Primorskem in v Istri že plamtel narodnoosvobodilni boj, so bili pod orožjem vsi letniki od 1910 do vključno 1923. Bili so na frontah ali pa v vojaški internaciji. Tako so lahko odhajali v partizane le najmlajši, tisti, ki so bili oproščeni vojaške službe in pa taki, ki so dezertirali iz vojske. Osvobodilna fronta se je na vse načine trudila, da se poveže s tistimi, ki so bili pri vojakih. Večkrat ji je to uspelo kljub daljavi in kljub izolaciji, v katero

[5]) France Bevk: Pot v svobodo, Koper, 1965, s. 8—9.

* »Primanjkuje hrane in upamo, da bo kmalu prišel Medved, ki bo napravil konec vojni«.

[7]) Aula IV, s. 471.

so pahnili slovenske vojake. Zanimiv je tale primer, ki zadeva Sardinijo, staro znanko slovenskih vojakov: »Spomladi leta 1942 **so** našli pri vojakih 16. artilerijskega regimenta in pri nekih drugih enotah, nameščenih v mestu Cagliari (Sardinija), brošure in proglase slovenskega partizanskega gibanja. Slovenski vojaki niso hoteli povedati, kako so dobili material in bili obsojeni brez drugih dokazov, z izjemo tega, da so izpričali svojo protifašistično privrženost, ,kot člani uporniške bande«. Vseh pet obtoženih slovenskih vojakov: Josip Brezavšček iz Cepovana, Josip Kofol z Mosta na Soči, Milan Krivec prav tako z Mosta, Ivan Sivec iz Libušenj in Josip Kutin iz Kobarida, je bilo 16. 10. 1942 pred posebnim sodiščem v Rimu obsojenih skupaj na 134 let zapora.")

Zanimivo je tudi, »da so iz italijanske vojske začela prihajati pisma, v katerih so slovenski mladeniči iskali stik z organizacijami OF... Ustanavljali so skrivne krožke..., in pošiljali celo denar za narodni davek in posojilo (na primer iz Neaplja).«")

Ko je fašistična Italija stopila v vojno, se je znašla takorekoč čez noč pred zamotanim vprašanjem slovenskih in hrvaških vojakov iz Julijske krajine. Glavni štab je pripravil nekaj ukrepov, da jih izloči iz redne vojske. Toda, kako ugotoviti zlasti za tiste iz mest (Trst, Gorica itd.), kakšne narodnosti so, če jim je fašistični zakon spremenil rodbinska imena? Zdaj se jim je neučakanost glede poitalijančevanja slovenskega prebivalstva temeljito maščevala.

V zvezi s pripravami fašističnega napada na Jugoslavijo je prišlo poleti 1940 na obmejnem področju do precejšnje koncentracije italijanskega vojaštva. Tu je bilo seveda tudi precej Slovencev in Istranov, kar pa je močno vznemirilo italijanske fašistične oblasti. Le-te so začele opozarjati vojsko na razne nevarnosti. Slovenci in Hrvati iz Julijske krajine, ki jih uradna italijanska fašistična statistika že davno sploh ni več omenjala, so postali zdaj iznenada predmet Številnih razprav. Iz njih vidimo, kako počasna so bila vojaška poveljstva pri reševanju vprašanja vojakov slovenske in hrvaške narodnosti bodisi zaradi birokracije, ki je vladala v vojski, bodisi zaradi njene politične razdvojenosti.

*) Aula IV, s. 495—496.
**) Tone Ferenc: Kratek pregled razvoja KPS .. ., s. 118.

Poleti 1940 je reški prefekt v enem od svojih obširnih poročil ministrstvu za notranje zadeve v Rimu poročal tudi naslednje: »6. t. m. sem opozoril poveljstvo vojaške divizije »Bergamo* v Opatiji, kakšne nevšečnosti nastajajo v tej kočljivi coni zaradi prisotnosti številnih vpoklicanih vojakov drugih narodnosti, ki pripadajo vojski kakor tudi vojaški milici.

Med temi nevšečnostmi so predvsem pogosta dezerterstva I tajnim pobegom čez mejo in slovanska iredentistična propaganda teh vojakov s petjem v hrvaščini in slovenščini v prostem času po cestah in v javnih lokalih; medtem pa vojaki obiskujejo tudi tujerodne kmečke družine, ki prebivajo vzdolž meje, in z njimi tudi govorijo v slovanskem jeziku, ki ga Italijani ne razumejo in zaradi tega tudi ne morejo nadzirati teh pogovorov.

Potegoval sem se na omenjenem poveljstvu tudi za to, da bi opozoril nadrejene, da je docela nujno, da premestijo vojake drugih narodnosti, ki so tu nameščeni, in medtem tudi ukrepal, da aretirajo tiste vojake, ki so peli v javnih lokalih v slovanskem jeziku, in tudi odredil, da se zapro lokali, kjer je bilo tako petje, kajti z odlokom 19. 12. 1939 štev. 024766 so bile take manifestacije prepovedane.

Poveljstvo divizije ‚Bergamo' je 10. junija sporočilo, da je že pred časom, na zahtevo ministrstva za vojsko, odposlalo svojim polkom seznam tujerodnih vojakov, za katere se je mislilo, da jih je treba premestiti drugam, in polkom izdalo tudi ukaz, da v pričakovanju dokončnih navodil premestijo k skladiščem (depositi)* tiste, za katere se ne ve, če so naklonjeni Italiji.

Takšna načela so zatem vojaške oblasti potrdile na sestanku na tukajšnji prefekturi in komandant divizije, general Bellotti, je celo izjavil, da je v vojaških vrstah, ki so v tej coni razmeščene, od skupnega števila 12 %tujerodnih vojakov.

Toda ker se položaj ni spremenil in se zdaj zaradi vojnih in mednarodnih dogodkov še bolj čuti potreba, da se imenovani vojaki v celoti oddaljijo in ne le zaradi tega, ker je v takem položaju divizija .Bergamo', marveč tudi divizija »Lombardia' in v takem položaju so sploh oddelki, ki so razmeščeni v tej obmejni coni. Smatram torej, da je več kot umestno, da se oddaljijo iz te

* Beseda »deposito« pomeni v italijanski vojaSki terminologiji veliko več kot skladišče. Slo je dejansko za zbirni center, ki ga je imel vsak polk. Imel je nalogo, da ga je oskrboval z vsem potrebnim, v zvezi z vojnimi okraji pa je skrbel tudi za vpoklice in mobilizacijo. V zbirnem centru so bile skoraj redno tudi velike vojaške delavnice.

pokrajine vsi tujerodni vojaki. Za Reko je tak ukrep dvakrat nujen, kajti, kot sera že poročal 24. 6. pret. raes., Štev. 010718, da bi hlinili odnose dobrega sosedstva z balkansko državo (misli na Jugoslavijo, op. avt.)), s katero mejimo, in v ***pričakovanju bliinjih na-***

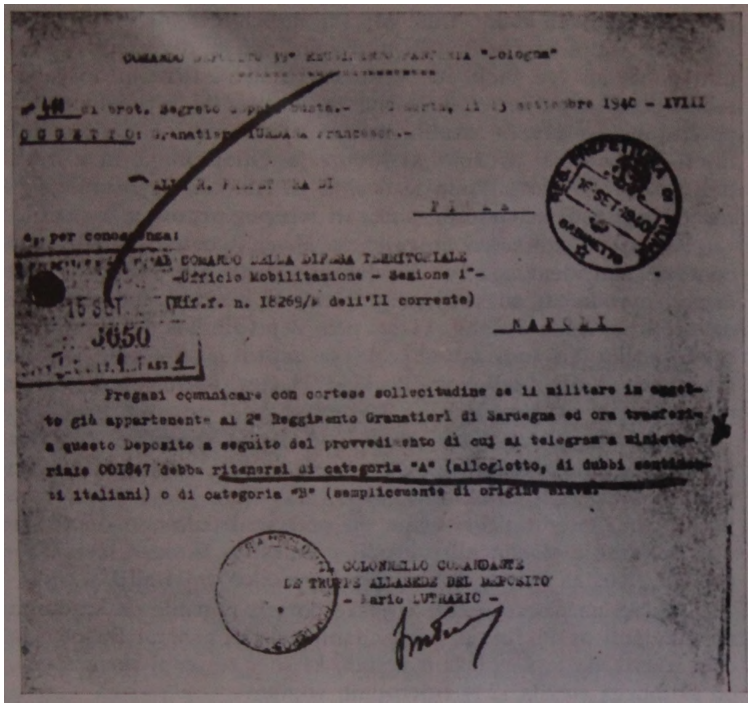

Pregasi comunicare con cortese sollecitudine se il militare in oggetto già appartenente al 2° Reggimento Granatieri di Sardegna ed ora trasferito a questo Deposito a seguito del provvedimento di cui al telegramma ministeriale 001847 debba ritenersi di categoria "A" (allogletto, di dubbi sentimenti italiani) o di categoria "B" (semplicemente di origine straniera).

IL COLONNELLO COMANDANTE
DE TRUPPE ALLEANZE DEL DEPOSITO
- Mario LUTHARIO -

že leta **1940** so italijanske oblasti primorske Slovence ln Istrane premettale iz enot, ki so bile razporejene na obmejnem področju z Jugoslavijo. Iz dokumenta Je razvidno, da so naie ljudi ie takrat razvrščali v dve skupini, in sicer v skupino A »tujejezični, dvomljivih italijanskih čustev«, in skupino B »enostavno slovanskega Izvora«

vodil (podčrtal prefekt), žal, nismo mogli odpraviti obmejnih propustnic, zaradi česar prihajajo dnevno tisoči Jugoslovanov v pokrajino, kjer prebivajo Še drugi tisoči ***jugoslovanskih*** državljanov ...«")

*°) Dopis St. 09857/29. 6. 1940 — XVIII. Državni arhiv, Reka.

To poročilo reškega prefekta ni ohranjeno v celoti. Lahko si mislimo, da se je morala s podobnimi problemi spoprijeti zlasti še goriška prefektura.

Iz nekega drugega dokumenta je razvidno, da se je popisovanje slovenskih in hrvaških vojakov začelo »na temelju ministrskega telegrama 001847«, ki določa, da jih je treba razdeliti »na skupino A (tujerodci dvomljivih italijanskih čustev) in skupino B (enostavno slovanskega izvora).«*[1])

Ko so bili vojaki iz polkov že premeščeni kot delavci k skladiščem, jih je pogostoma spremljala pomanjkljiva dokumentacija. Tako se je »Comando Deposito 39° Reggimento Fanteria .Bologna'« obračala na prefekturo na Reki, na ji sporočijo, če spada vojak Franc Jurdana v skupino »A« ali »B« ") Prefekt je na to pismo odgovoril, da jim zaželenega podatka, v katero občino je vojak pristojen, ne more poslati.*[1]) Pri izločevanju tujerodnih vojakov so se fašističnim oblastem štrene močno zmešale. Vojska je zapleten problem reševala le ob tesni povezavi s prefekturo oziroma fašistično policijo.

Eden od seznamov vojakov (ohranjen le v odlomkih), razdeljenih na skupini »A« in »B«, ki ga je izdelal »Comando della Divisione Fanteria Cacciatori delle Alpi — Sezione Informazioni«, kaže, da so bile pripisane k imenom vojakov oznake »A« in »B« s precejšnjo negotovostjo. Iz odlomka, ki se je ohranil, je moč sklepati, da je celoten popis zajemal več sto vojakov slovenske in hrvaške narodnosti. V odlomku je naštetih 29 vojakov, od teh 12 (6 Slovencev in 6 Hrvatov) z oznako »A« in 17 z oznako »B«. Vsi so bili premeščeni k skladiščem (depositi), večinoma v Srednjo in Južno Italijo.*[4]) Oznaka »A« je pomenila svojevrstno obsodbo na vojaško internacijo. Kmalu pa se je pokazalo, da ločevanje na dve skupini ni imelo neke posebne praktične vrednosti. Zato je bila za fašistične vojaške oblastnike važna predvsem oznaka »tujerodec« (allogeno). Tako so priključili k tistim, ki so bili narodno zelo zavedni, tudi manj zavedne. V takih skupinah pa je bilo vodstvo v rokah najbolj zavednih. Tako so fašisti seveda povzročali, da se je začela narodna zavest krepiti tudi pri tistih, ki so morda še omahovali. Izraz »tujerodec« je začel pomeniti

*') Glej 92.
*) Dopis St. 411/13. 9. 1940—XVIII. Državni arhiv, Reka.
") Dopis št. 3650/19. 9. 1940—XVIII. Državni arhiv, Reka.
[M]) Fragment poročila brez datuma pod »Comando Div. Fant. . Državni arhiv, Reka.

COPIA

COMANDO DEL V° CORPO D'ARMATA
Ufficio Ordinamento

N° 1070 di Prot. RISERVATO — Zona Militare 41 - 1° Maggio 1941 XIX°

OGGETTO: Militari di origine e famiglia slava.-

AL. INDIRIZZI OMMESSI.....

Lo S.M.R.E. -Ufficio Ordinamento e Mobilitazione con circolare 0013030/ord. del 29 Aprile c.a. ha disposto che tutti i militari indistintamente i militari di origine e famiglia slava appartenenti alle unità, truppe e servizi del V C.d'A. vengano senz'altro trasferiti ai rispettivi depositi.-

Nel provvedimento devono essere compresi gli ufficiali di complemento e richiamati ed i sottufficiali di leva e richiamati con la sola eccezione degli interpreti per i quali saranno dati ordini. Non sono compresi nel provvedimento gli ufficiali in S.P. ed i sottufficiali di carriere.-

La determinazione della appartenenza dei militari alla categoria di cui sopra sarà fatta dai comandanti di corpo e di reparto interessati sulla scorta dei fogli matricolari e documenti annessi (informazioni CC.RR. consolari giudiziarie etc.) e della conoscenza personale degli elementi dipendenti.-

E' pertanto da escludere un giudizio basato unicamente sul nome, sul luogo di nascita dei militari di che trattasi e sulla appartenenza degli stessi ai distretti di Trieste - Gorizia - Pola etc. .-

Il Comando Presidio di Fiume provvederà soltanto per i reparti dipendenti dal Corpo d'Armata, in atto dislocati nella zona di occupazione e che si prg sono vi possano essere trasferiti.-

Il provvedimento deve essere attuato con la massima sollecitudine comunicando al più presto possibile a questo Comando il numero (ripartito per deposito) dei militari (distinti in ufficiali-sottufficiali e truppa) inviati ai depositi stessi in ottemperanza agli ordini delle S.M. .-

Ricevuta.-

d'ord.ne
IL COLONNELLO CAPO DI STATO MAGG.
F.to Clemente Primiceri

= DIREZIONE DI SANITA' MILITARE DEL V° CORPO D'ARMATA =
ZONA MILITARE 41

N°01/831 di prot.Segr. — P.M.41 - 2 Maggio 1941 XIX° — P.M.41

AL COMANDO DELLA 85ª SEZIONE DI SANITA' (e 5ª Ambul.Odontoiatr.)
ALLE DIREZIONI DEGLI OSPEDALI MILITARI 131 -132 - 133 - 574 e per i M.Ch.
ALLE DIREZIONI DEGLI OSPEDALI MILITARI 134 -135 - 136 - 575
ALLA DIREZIONE DELLA 1ª Sezione DI DISINFEZIONE

....., per l'ottemperanza, Comunicando a questa Direzione, il più presto possibile, i provvedimenti adottati nei riguardi dei militari dipendenti.-

Inoperta anche se negativa.-

P. O. G.
IL COLONNELLO MEDICO DIRETTORE
(Nazzio Pierina)

IL CAPITANO MEDICO DIRETTANTE
(Angelo Pennis)

N° 1331 di Prot. Seg.
30-5-41

Okrožnica z dne 1. maja 1941, Id ukazuje, da je treba naie ljudi oddallltl Iz Itali*
Janških vojaaiklh enot, ln jih poslati k skladiščem v notranjost Italije

isto kot izobčenec ali človek, ki je nevaren državi in družbi. Vojakom te vrste so postopoma odvzeli orožje in jih pahnili v položaj najnevarnejših vojnih ujetnikov, namreč takih, ki jih ni bilo nikjer drugje po svetu in jih ni ščitil noben zakon.

Rekli smo že, da so se fašističnim vojaškim oblastnikom štrene precej zmešale. Popisovanja in selekcioniranja ni bilo ne konca ne kraja. Da bi bili popisi kolikor toliko zanesljivi, je poslal »Comando Difesa Territoriale — Ufficio Stato Maggiore — Bari« posebnega strokovnjaka za »tujerodce«, to je bil višji oficir Vincenzo Aloysi, na prefekturo v Julijski krajini, da bi jim dajal podrobna navodila.)**

Zdi se, da je izločevanje slovenskih in hrvaških vojakov iz italijanske vojske zadelo najprej vse tiste, ki so bili v armadnih zborih, razmeščenih na okupiranih področjih Jugoslavije (npr. V. in XI. armadni zbor!). Ker se je vprašanje izločevanja zavleklo tudi v čas, ko je bila Jugoslavija že okupirana, lahko sklepamo, da so fašistične vojaške oblasti imele z vprašanjem precejšnje preglavice. Vsaka okrožnica v tej zvezi ima kakšno novo klavzulo. Okrožnica, ki jo je poslal svojim podrejenim »Comando del V[1] Corpo d'Armata — Ufficio Ordinamento«, se glasi: »Glavni štab kraljeve vojske — Urad za organizacijo in mobilizacijo je zapovedal z okrožnico 0013030/ukaz, 29. aprila 1.1., da je treba *vse vojake* ***slovanskega izvora in slovanskih*** *družin,* ***ki*** *pripadajo enotam, četam in sluibam* ***V. armadnega zbora,*** *brez izjeme premestiti k* ***skladiščem (depositi).*** **(Podčrtano v dokumentu).**

Ta ukrep zajema tudi vse oficirje... razen tolmačev, za katere bodo izdane posebne odločbe. Komandanti korpusa in njegovih oddelkov bodo morali ugotoviti pripadnost vojakov k skupinam, o katerih je bilo govora zgoraj, na temelju matičnih listov in dodatnih dokumentov (informacije karabinjerjev, sodišč itd.) in na temelju osebnega poznanja podrejenih. Tujerodnost vojakov ne sme temeljiti na rodbinskih imenih, na rojstnem kraju vojaka ali pa pripadnosti vojnim okrajem v Trstu, Gorici, Pulju itd. Ukaz je treba izvršiti takoj in obenem poslati temu poveljstvu število (razdeljeno po skladiščih) vojakov (razdeljenih na vojake, oficirje in podoficirje), ki so bili premeščeni k skladiščem, kot je to zapovedal glavni štab.«)**

**) Dopis št. 22/415/B — 20. 11. 1940, Drž. arhiv. Reka.

") Okrožnica It. 1939/1. 5. 1941. Državni arhiv, Reka.

Glavnemu itabu Italijanske vojske v začetku ni bilo Jasno, kje in kako naj bi bill izločeni vojaki najbolj na varnem. Preme* stitev k skladiščem se je kmalu izkazala za pomanjkljivo, ker ni dajala dovolj pregleda nad množico razo roženih oziroma interni« ranih vojakov. TAČas so se v glavnem Itabu italijanske vojske spomnili tudi disciplinskih det (compagnie dl disciplina) in začeli vanje trpati zlasti Slovence in Hrvate, ki so jih kvesture označe* vale za nevarne. Številni nekdanji pripadniki »posebnih kazenskih bataljonov« vedo povedati« da so začetka skupine interniranih vojakov imenovali »disciplinske Čete«, iz česar pa sledi logičen zaključek, da so fašistične vojaške oblasti uporabile za kasnejše »posebne kazenske bataljone« prav vojaški aparat, ki so ga pred tem uporabljale za »disciplinske Čete«, to je čete, v katerih so bili kaznovani in degradirani vojaki.

Cim bolj se je zaostroval narodnoosvobodilni boj v Julijski krajini in v Jugoslaviji, tem bolj je skušala italijanska vojaška oblast izpopolniti tudi svoj sistem vojaških internirancev. Tako se je končno izoblikovala »vojaška« enota, ki je dobila ime »Battaglione Speciale —■ Lavoratori« (»posebni kazenski bataljon«). Slovenci in Hrvati so v takih enotah prenehali biti vojaki. Na vojaščino jih je spominjala le še vojaška uniforma.

Vsaka četa slovenskih in hrvaških vojakov v »sklopu« Italijan« ske vojske je dobila svojo progresivno številko in s tem vse čete tudi enotno centralizirano vodstvo. Poudarek je bil na četi in nc na bataljonu. Več čet skupaj je sestavljalo bataljon. Številčna moč čet in bataljonov je bila zelo različna. Vse je bilo odvisno od priliva v zbirne centre, kjer so nastajale te enote.

Težko je bilo ugotoviti, koliko je bilo vseh čet »posebnih kazenskih bataljonov«. Ce upoštevamo, da so imele nekatere Čete zelo visoke številke, kot npr. 349 ali 350, tedaj vidimo, da je šlo število interniranih vojakov, Slovencev in Hrvatov, v deset tisočo. Ta Četni sistem s progresivno številko je dobil določnejšo obliko jeseni 1942, ko so začele italijanske vojaške oblasti in fašistična policija s silo odganjati s Primorske in iz Istre mladoletnike in jih uvrščati v »posebne kazenske čete«. Tega sistema pa fašistične oblasti niso uspele izpeljati do konca. V tem primeru bi sc znašlo v teh četah okrog 60.000 primorskih Slovencev in Hrvatov, kajti mobilizirani so bili vsi letniki od 1910 do 1923, nadalje številni možje letnikov 1901 do 1909, mladoletniki (letniki 1924—26) pa so bili aretirani in nasilno odpeljani od doma. Računati smemo, da

jo bilo v Severni in Južni Italiji uvrščenih v «potebne kazenske bataljone« okrog 35*000 rialih ljudi, vil ostali pa I ostali v redni vojski in večinoma na raznih frontah.

Z ustanavljanjem »posebnih kazenskih čet« so fašistična vo- **jaške oblasti zasledovale več namenov in med temi** sta bila naf **važnejša dva: preprečiti, da ne bi slovenski in** hrvaški vojaki iz **Julijske krajine prišli v stik s prebivalstvom** okupirane Jugosla* **vije in pa onemogočiti, da bi istf ljudje odhajali v** partizane.

Razmah partizanskega gibanja v Julijski krajini je pognal **fašistom strah v kosti. Z namenom, da zatre** partizanstvo v Julij* **skl krajini, je vojno ministrstvo v Rimu** 5. 6. 1942 ustanovilo **XXIII. armadni zbor s sedežem v Trstu pod poveljstvom** generala **A. Ferrera. Ta general je ob ustanovitvi zapisal, da je njegova** glavna **nalogo, da »uskladi in vodi operacije proti upornikom, ki delujejo na ozemlju tržaškega kakor tudi videmskega področja.«") Dode Ijeni so mu bili graničarski oddelki obeh področij in Še dve diviziji, Julijsko krajino je general A. Ferrerò razdelil na 3 pasove in med njimi Je bil tudi desetkilometrski pas ob stari italijansko* jugoslovanski meji. »Ta pas je bil dodeljen graničarski m oddel* kom, da preprečijo vdor partizanskih sil iz ‚Ljubljanske pokraji* ne' in uničijo vse partizanske oddelke, ki bi se tu nahajali.«[11]) TAčas pa je v okrepitev XXIII. armadnega zbora notranje mini- strstvo v Rimu ustanovilo »Kraljevi inšpektorat javne varnosti za Julijsko Benečijo« in mu za vodjo postavilo G. Guellija. Za boj proti partizanom in aktivistom OF pa je le-ta ustanovil posebne leteče skupine, ki so jih sestavljali policijski agenti in karabi* njerji.**) Skrbeti je začelo tudi »duceja«, to poosebljeno oholost in domišljavost. 31. 6. 1942 se je iznenada pojavil v Gorici. »... ni čakal, da bi se zbralo občinstvo. Le majhen del meščanstva je lahko ujel njegove besede. To je bil najkrajši Mussolinijev govor — trajal je pičle tri minute. Bil je hkrati njegov zadnji govor v Gorici.«[11*]) V Gorici se je sestal tudi z generali in jim med drugim dejal: »Ne bi nasprotoval množični preselitvi prebivalstva Slove- nije! Vtepimo si dobro v glavo, da nas to ljudstvo (Slovenci) ne bo nikdar ljubilo, zato proč s pomisleki.. .«[m])**

•M »Slovensko Primorje in litre«, s. 355.
**) Prev tam, i. 356.
**) Prev tam, a. 361.
[IW]) France Bevk: Pot v svobodo, 1965, a. 105.
loi) Kub, iiva priča »kulture In civilizacije« Italijanskega okupatorja, Mari* bor, 1953, a. 13.

Fašistične vojaške oblasti so že 24. 4. 1942 v nekaterih krajih Primorske, kot npr. v Postojni, v Pivki in celo v Dekanih pri Kopru uvedle policijsko uro.[1*]) že med letom so jo zatem raztegnile na celo Primorsko. Partizanski pohod v Beneško Slovenijo pa je fašistične oblastnike tako razburil, da so ministrstvu za vojsko zaukazali, naj ustanovi (maja 1943) XXIV. armadni zbor s sedežem v Vidmu. Njegova glavna naloga je bila, da prepreči razmah partizanstva v Beneški Sloveniji in Furlaniji.

Leta 1942 pa je kljub vsem preventivnim ukrepom fašističnih oblastnikov prišlo do okrepitve narodnoosvobodilnega gibanja na Primorskem. Ker so se fašisti zanašali na moč in »uspehe« XXIII. armadnega zbora v Trstu, so začeli nekaterim redkim vojakom slovenskega in hrvaškega porekla dajati redne dopuste, ki so jih bili prej popolnoma ukinili. Toda dopustniki so izkoristili to priložnost — in odšli v partizane.

Fašistične vojaške oblasti so partizanstvo na Primorskem tako razkričale, da je prav vsakdo zvedel zanj. 20. 8. 1942 so fašisti nalepili po vseh večjih vaseh tiralico s sliko Janka Premrla-Vojka, ki je oznanjala, da dobi tisti, ki ga izroči oblastem »živega ali mrtvega« 50.000 lir nagrade.

Ob novih vpoklicih avgusta in septembra 1942 so začele odhajati v partizane že kar večje skupine slovenskih fantov. Goriška prefektura je od karabinjerskih postaj v tej zvezi zahtevala sezname teh beguncev in obenem še sporočala, da ima že pripravljene prostore za sorodnike pobeglih, ki bodo internirani. Kraljevi inšpektorat pa je tedaj predpisal, da morajo na vseh hišah v vaseh na vidnih mestih razobesiti »družinski list« s seznamom hišnih stanovalcev.[10]) Internirani svojci partizanov so začeli pritekati v taborišče v Zdravščino pri Gorici. Pred internacijo so jim zaplenili premoženje.

Vedno bolj pogosti odhodi primorskih fantov v partizane so spravljali v veliko zadrego vrhovno poveljstvo italijanske vojske. Nič več ni vedelo, kako naj si pomaga. Končno je notranjemu ministrstvu predložilo, da »se internirajo prvič: vsi moški tujerodci (t. j. Slovani), ki so sposobni za vojsko, od 42. do 50. leta, nesposobni pa vsi od 19. leta navzgor; drugič: vse družine upornikov kakor tudi njih pomagačev, simpatizerjev. Ministrstvo je ta predlog sporočilo prefekturam, povedalo pa, da ima prostore

[m]) »Slovensko Primorje in Istra«, s. 351.
[M]) Prav tam, s. 363.

ÈK

le za 1000 ljudi, žensk in otrok, v taborišču JLe Fraschette', H
Za vse ostale, t.j. moške, da bo poskrbela vojna uprava sama s posebnimi taborišči,«[104])

Marca 1943 sposobnih moških za orožje že skoraj ni bilo več doma, saj so malo prej nasilno odpeljali letnik 1926 in tedaj so hoteli strpati v »posebne kazenske bataljone« še zadnje in celo tiste, ki niso bili sposobni za orožje.

Iz gornjega pisanja veje nemoč italijanskega fašizma. »Internacija se ni izvršila v obsegu, kot ga (načrt) omenja, pač pa so množično odganjali vso zimo 1942/43 naše može in fante v delavske bataljone', ki NISO BILI NIC DRUGEGA KOT INTERNACIJA.«*)

Ko je v Brdih zrasel in se okrepil IV. briški bataljon, so začeli »mobilizirati« tudi partizani. Partizani so prihajali v vasi ponoči in bataljon se je z vsako nočjo povečal, saj je tudi po dvajset fantov hkrati odšlo prostovoljno v partizane.

Odhajanje naših ljudi v partizane je vedno bolj vznemirjalo fašistične oblastnike. Da bi preprečili odhod v partizane starejšim, so začeli fašisti mobilizirati letnike 1901, 1902, 1903, 1904, kakor poroča goriška prefektura 15. februarja 1943 notranjemu ministrstvu. Začeli so ustanavljati znane specialne kazenske bataljone, ki niso bili nič drugega kot delavski bataljoni SLOVENSKIH INTERNIRANCEV, KI SO BILI IZPOSTAVLJENI NAJNIZKOTNEJSEMU IZRABLJANJU IN PONIŽEVANJU PO KOMANDANTIH, NAJBOLJ ZAGRIZENIH FASISTIH.[1“])

Primorskih partizanov se je v kratkem času nabralo toliko, da jih ni bilo moč niti oborožiti. Zato so jih po nalogu glavnega štaba začeli pošiljati na Dolenjsko z namenom, da se »primorski fantje ob preizkušenih borcih v že prekaljenih slovenskih brigadah priuče in izurijo v partizanskem in manevrskem načinu bojevanja.«**[1])

Fašistične vojaške oblasti so letnik 1922 in 1923 mobilizirale še na star način, pri ostalih letnikih pa je imela mobilizacija obliko brutalne aretacije.

V številnih pisanih spominih nekdanjih pripadnikov »posebnih kazenskih bataljonov« je to fašistično nasilje prav nazorno popisano. Fašistična policija je skupaj z vojsko prirejala pravcati

[104]) »Slovensko Primorie in Istra«, s. 363.
[105]) »Slovensko Primorje in Istra«, s. 363—64.
[106]) Prav tam, s. 368.
[w]) Prav tam, s. 369.

pogon za slovenskimi fanti. Tako je bilo na Tolminskem, tako v **okolici** Trsta **in enako še** po vsej ostali Primorski. Roman Flor**jančič,** doma iz Koritnice pri Grahovem, ki je sam doživel tak **pogon,** pripoveduje: »Italijanska policija, okrepljena z redno vojsko, je nasilno odvedla mladeniče s Tolminske in Goriške in jih vtaknila v »posebne kazenske bataljone'. To je bilo januarja 1943. Odgnala je letnike 1924, 1925, 1926 in Še nekatere izostale iz let* nika 1923. Tirali so nas od doma, čeprav smo bili fizično še šibki (veliko je bilo takih, ki so bili stari od 16 do 17 let). Navedenih letnikov italijanske narodnosti takrat še niso sprejemali v vojsko. Prisilna mobilizacija s svojimi brutalnimi oblikami je veljala le za mlade slovenske fante (tudi v Istri so fašisti počenjali nekaj podobnega!), ki bi v svojem navdušenju za NOB lahko vsak čas odšli v partizane. Vasi so obkolili večinoma ponoči, nas zatem aretirali in s kamioni ali paš odpeljali na policijske postaje in od tu dalje v Tolmin, Videm in nato v Pistoio. Na tej poti nas je ves čas spremljala policija.«"*)

Albert Klvrn iz Hrpelj, ki ga je fašistična policija »mobilizirala«, pa pripoveduje: »Da bi italijanske fašistične oblasti preprečile nadaljnje odhajanje slovenskih fantov v partizane, so izdale ukaz, da je treba internirati še preostale mladeniče od 16 do 18 let starosti. Po aretaciji so jih vtaknili v ,posebne kazenske bataljone'. Metoda aretacije je izgledala takole: ponoči med 2. in 4. uro so obkolili vas in zatem obkrožili posamezne hiše. Na vsakega mladeniča so poslali nekaj vojakov (teritorialcev), po enega ali dva fašista in po enega kvesturina. Tako je bilo tudi v mojem primeru. Policiji sem povedal, da grem še po suknjo. Ko sem hotel pobegniti skozi okno, sem opazil, da stražijo tudi hišo. Po takih vdorih so vse naše fante nasilno odpeljali. Navadno niso niti dovolili, da pozdraviš svojce. Celo bolne fante so na isti način odpeljali v Trst in od tu v Italijo... Nato so nas zaprli v karabinjersko vojašnico. Tu smo čakali, dokler niso pobrali vseh iz občine oziroma področja karabinjerske postaje. Končno so nas odpeljali v Trst v zaprtih kamionih in pod močno stražo. Tu so nas razporedili: nekaj jih je šlo na grad Sv. Justa, nekaj v hleve topniškega polka, najbolj ognjevite pa so zapeljali v zapore v ulici Coroneo... Pozneje so nas močno zastražene odpeljali na glavni tržaški kolodvor, od koder smo v živinskih vagonih odpotovali proti jugu

[1W]) R. Florjančič: Ugotovitve glede dela in iivljenja v »posebnih kazenskih bataljonih, s. 1, rokopis. Mapa 1. in 2. PB, 1ZDG.

Italije. Vsak vagon je imel na vratih stražarja... Na postajali nam niso dovolili izstopiti... Italijanske fašistične oblasti so na* meravale vse mladeniče odpeljati na Sardinijo, toda zaradi zavezniške prisotnosti na morju in slabih pomorskih zvez so nas takrat večino tirali v Kalabrijo.«[1*])

Pri aretacijah slovenskih fantov je velikokrat šlo za to, kdo bo hitrejši: ali tisti, ki se je pripravljal, da gre v partizane, ali tisti, ki so hoteli to preprečiti. Množično odhajanje v partizane od jeseni 1942 dalje potrjuje, da je imelo tedaj narodnoosvobodilno gibanje na Primorskem trdne temelje in nadalje še, da so bili partizani po vsej pokrajini povsod pričujoči.

Prihod nove množice aretiranih slovenskih fantov v »posebne kazenske bataljone« je bil v mnogih pogledih velik dogodek. Fantje so se v pretežni večini dobro zavedali, zakaj so jih oblasti aretirale ter internirale. V »posebnih kazenskih bataljonih« — in v njih je že bilo mnogo starejših letnikov — je zdaj zavel nov duh. Novi interniranci, ki so bili najmlajši, so se obenem izkazali tudi najbolj borbene. Starejši internirani slovenski vojaki, ki že po več let niso videli doma, so zdaj od mlajših zvedeli za novice iz rojstnega kraja in tudi za marsikatero podrobnost v zvezi z narodnoosvobodilnim gibanjem. »Posebni kazenski bataljoni« so se močno razgibali in marsikje sprožili odkrite protifašistične akcije. Fašistični oficirji so sicer zaradi tega povsod poostrili disciplino, vendar pa položaja niso obvladali. V vojski so bili tudi italijanski protifašisti in so marsikje pregnanim slovenskim in hrvaškim vojakom prožili bratsko pomoč. Vsaka »posebna kazenska četa« je imela redno svoje politično vodstvo, ki so ga sestavljali borbenejši, izobraženejši in sposobnejši tovariši. Ta organizacija je rasla povsod spontano pod silo razmer. Vsak pripadnik »posebnega kazenskega bataljona« se je trudil, da bi bil čim bolj obveščen o razvoju narodnoosvobodilnega gibanja na Primorskem in v Istri, v Jugoslaviji in o položaju na bojiščih. Posamezniki so tu in tam celo vzpostavili stike z OF na Primorskem in včasih prejeli celo narodnoosvobodilni tisk. To slednje je bilo težavno in močno tvegano.

Pripadniki »posebnih kazenskih bataljonov« niso dobili orožja in se niso udeležili vojaških vaj. Bili so stalno zastraženi in jim v večini primerov niso niti dovoljevali, da bi iz vojašnice ali

[1M]) Albert Klun: Posebni kazenski bataljoni, s. 1, rokopis. Mapa 1. in 2. PB; IZDG.

taborišča lahko odhajali v mesto. Fašistične vojaške oblasti so jih najraje razmeščale v bližini večjih skladišč, tovarn in tudi utrdb, da bi jih tam uporabljali za prisilno delo. Takih vojaških objektov je bik) veliko zlasti v Srednji in Južni Italiji, saj oblastniki pred letom 1940 prav gotovo niso mislili, da bi se prav ta področja že v bližnji prihodnosti utegnila spremeniti v oporišče sovražnikovega izkrcanja. Razumljivo je, da so pripadnike »posebnih kazenskih bataljonov« fašistične oblasti koncentrirale v Južni Italiji in na otokih (Sardinija, Sicilija) tudi zaradi tega, da bi bili slovenski in hrvaški vojaki čim bolj oddaljeni od domovine.

Svoje dogodivščine v »posebnem kazenskem bataljonu« je opisal tudi Janko Žgavec iz Godoviča. Med drugim pravi: »Ponoči so nas naložili na vagone tako, da smo šli drug za drugim skozi špalir vojakov z nasajenimi in v nas uperjenimi bajoneti... Peljali so nas skozi Bologno, Firence v Sarzano. Tu so nas strpali v zapore pod starim gradom... Zdelo se mi je, kot bi ležal na spolzki skali... Drugo jutro so nas spet naložili in odpeljali do železniške postaje v Carrari... Ko smo prišli v mesto, so se civilisti umikali; nekateri so kričali na nas in nas pljuvali, zmerjali z .banditi', s pinovi kurb', ,divjaki'... Kot take nas je opisala italijanska fašistična propaganda v tem mestu pred našim prihodom... razmestili so nas v zasilni vojašnici, kjer so bili svojčas zapori... Razporedili so nas v čete in teh je bilo 5, skupaj okrog 1300 fantov. To je bil bataljon, katerega komandant je bil major. Rekli so nam, da smo posebni bataljon 21. regimenta pehote, ki je imel svoj sedež na Sardiniji. Stražila nas je 23. četa imenovanega regimenta... Ko so nam začeli dajati prost izhod (bile so seveda tudi take izjeme!), je nekaj fantov pobegnilo, vendar so jih kmalu ujeli: polovili so jih, ko so šli peš proti domu ali pa kot slepe potnike na vlakih. Kaznovali so jih tako, da so jih privezali h kolom, na katerih je bil pri vrhu škripec in preko njega vrv. Z enim koncem vrvi so fanta privezali za nogo, z drugim pa obe roki na hrbet. Zatem so nategnili vrv na škripcu do take mere, da se je njegova noga le za malenkost dotikala tal. Tako obešeni so viseli več ur. Poleg fantov so stale straže in se fantom ni mogel nihče približati. Ko se je viseči onesvestil, ga je straža oblila z vodo, za nekaj trenutkov spustila na tla, potem pa je začelo vse znova... Po tem dogodku kaznovanih vojakov nisem nikdar več videl... Vzpostavili smo stike z domovino in zvedeli celo, da je bil Janko Premrl-Vojko ranjen in pozneje še, da je

podlegel ranam... Starejši tovariši so nas poučevali o ciljih našega boja. Med njimi je bilo tudi nekaj aktivistov OF, ki so jih pripeljali sem iz tržaškega zapora ,Coroneo\ Med njimi sta bila tudi tov. Rojc iz Cerknega in tov. Filipič. Njiju in Še dva druga so že leta 1942 Italijani ujeli kot partizana v neki hajki, vendar še niso imeli orožja in so se izgovarjali, da so slučajno zašli na področje, kjer so bili partizani...

V vojašnici je prišlo včasih do grozljivih dogodkov. Nekega dne so našli pri nekem fantu — doma je bil z goriškega gradu — pismo, ki je bilo namenjeno svojcem. V njem je bilo rečeno tudi tole: ,Borite se hrabro in pobijte čim več fašistov!' Vsi smo morali na zbirno mesto na dvorišče... na nas so uperili osem mitraljezov... prinesli so fanta. Njegova glava ni bila več podobna glavi. Levo oko je bilo izdrto in mu je kot na nitki viselo na licu... Na nas so letele strašne grožnje in psovke. Po tem dogodku fanta nismo več videli... Moja četa je nosila ime ,336 a Compagnia Battaglione Speciale — Lavoratori'. Pozneje nam niso več govorili, da spadamo k 21. pehotnemu regimentu... Večinoma so nas premestili na področje Catanzara v Kalabriji... Moja četa je pri vasi Zaccano delala vojaško cesto.. .«'")

Največ zla so prestali tisti pripadniki »posebnih kazenskih bataljonov«, ki so jih fašistične oblasti razmestile na otoku Sardiniji. Bilo jih je več tisoč. Zaradi bolezni, ki so izbruhnile v njihovih taboriščih, je imela tam smrt bogato žetev. Največja njihova tragika je bila v tem, da se ta množica razen manjše skupine ni mogla kasneje prebiti v narodnoosvobodilno vojsko jugoslovanskih narodov.

»Posebni kazenski bataljoni« so bili sestavljeni iz treh velikih skupin: redno mobiliziranih Slovencev in Hrvatov, ki so jih fašistične vojaške oblasti v obdobju 1940—1943 izločevale iz vojske kot politično nezanesljive, nadalje iz najmlajših, ki so bili nasilno odpeljani od doma v glavnem pozimi 1942—1943 in končno iz tistih slovenskih in hrvaških političnih preganjancev, ki so jih fašistične oblasti preselile v navedene »enote« iz zaporov v Italiji, in zlasti še iz Gorice, Trsta in Reke. Med temi je bilo precej aktivistov Osvobodilne fronte. Zbirni centri pripadnikov »posebnih kazenskih bataljonov« so bili v mestih: Aquila, Asti, Pistoia in

>>•) Janko Žgavec: Razvoj dogodkov in delo v narodnoosvobodilnem gibanju, s. 1—7, rokopis. Mapa 1. in 2. PB, IZDG.

Potenza."[1]) V teh centrih so vojaške fašistične oblasti »bataljonom« določile okrilje polka ali pa teritorialne vojske, pod katero naj bi spadali, tekočo številko, komando take enote, ki pa je dobila drugačno ime od tiste v redni vojski. Imenovali so jo »inquadramento« (okviritev). In vodstvo s tem imenom je zatem kazensko enoto spremljalo od taborišča do taborišča. V »inquadramento« so postavljali najbolj zanesljive fašiste. Stvar so urejevali bolj v zvezi s policijo kot pa z vojsko. Zaradi velikega priliva interni* ranih vojakov pa so oblasti uporabljale za oblikovanje »posebnih kazenskih bataljonov« tudi manjše zbirne centre (npr. Carrara).

»Posebni kazenski bataljoni« so poglavje iz naše zgodovine, ki zasluži pozornost, pa tudi podrobnejše obdelave. V teh »enotah« so Slovenci in Hrvati iz Julijske krajine v težkih razmerah nadaljevali svoj boj za osvoboditev. Primorski Slovenci in Istrani kot vojaški interniranci torej niso stali križem rok. Med njimi je zraslo vodstvo povsem spontano, takorekoč nagonsko, ne da bi to nekdo pripravil. Vojna je bila tu in jugoslovanski narodi so se iiprli okupatorju. Tudi zanje je veljalo načelo: zdaj ali nikoli! Tako je bil »posebni kazenski bataljon« tudi organizacija zase, v katero ni mogel pronicati sovražnikov vpliv. Pripadniki teh »posebnih kazenskih bataljonov« so dobro razumeli, da se je fašizem zapletel v velika protislovja in da je bil proti njim brez moči. Fašistična oblast je formirala »posebne kazenske bataljone« v okviru vojske, ker ni imela dovolj taborišč niti za civilne jugoslovanske internirance. Doživela pa je velik poraz s tem, da ni mogla koncentrirati vseh »posebnih kazenskih bataljonov« na Sardiniji in Siciliji. Vojaški interniranci, ki so bili razmeščeni v Srednji in Južni Italiji, so bili v mogih primerih povezani z OF v domovini; ne samo to, povezali so se marsikje tudi z jugoslovanskimi civilnimi interniranci. Taka zveza jih je krepila in napravila še bolj odporne. Tudi tu se vnovič postavlja vprašanje, od kod ideja, ki je tudi naše pregnane vojake družila v organizacijo, ki je imela en sam glavni cilj: združiti se čim prej z matično domovino? Primorski Slovenci in Istrani so imeli bridke izkušnje s fašizmom, ki je najgloblje ranil njihovo narodno čustvo. Ne smemo pozabiti, da se italijanski fašizem ni zadovoljil s tem, da uniči vse slovenske kulturne in gospodarske organizacije; šel je

[1U]) Janko Kralj: Kratek opis udejstvovanja primorskih Slovencev in Istranov v italijanskih kazenskih bataljonih (battaglione speciale) na Sardiniji in pozneje v sestavu Sedme ameriSke armade v Južni Franciji, str. 1, rokopis. Mapa I. in 2. PB; IZDG.

Se mnogo dlje. Na vsakem koraku je sramotil našo kulturo, v javnih lokalih je prepovedal slovensko govorico in slovensko pesem. Takega ponižanja in take sramote človek nikdar ne preboli. V sebi nosi sovraštvo do zatiralcev in čaka ugodnega trenutka, da strese nanj ves svoj gnev. Zato je toliko bolj razumljivo, da je zraslo na Primorskem eno samo trdno prepričanje: upreti se in boriti se za svobodo. Velika moralna opora je bila seveda matična domovina Slovenija, kjer je bilo kulturno in politično jedro slovenskega naroda in kjer se je tudi bil odločujoči boj za svobodo. To temeljno spoznanje je bik) rezultat strašnega 2 5-let nega fašističnega nasilja na Primorskem.

V italijanski vojski so Slovenci in Istrani vedno tiščali skupaj. Ce je bila skupina količkaj močna, je v njej nastal pevski zbor. Le-ta je postopoma pritegnil tudi tiste, ki niso bili dovolj trdni. Lepi, ubrani pesmi je ponavadi sledila razprava, ki je krepila upornega duha. Pesem je prinesla slovenskim in hrvaškim vojakom sloves in je pri Italijanih zbujala pozornost in celo občudovanje. Italijanski vojak nekaj takega ni zmogel. Naša pesem je doprinašala k temu, da so bile skupine naših vojakov vselej tudi politični faktor, ki razsoja in ukrepa in noče biti pasiven. Z njimi so imeli italijanski oficirji stalne konflikte in teh ni bik> nikdar konec. Vendar pa ni bilo povsod tako. V posameznih enotah italijanske vojske je bilo tudi nekaj protifašistično usmerjenih oficirjev. Položaj za naše vojake je bil v takih enotah znosnejši.

Čistke, ki so jih fašisti izvajali v vojski, so ponavadi zadele predvsem vrhove. Dlje se fašisti niso upali ali pa se sploh niso mogli spuščati. Prav zaradi tega je v času najhujšega pritiska krožila govorica, da je v redni vojski več svoboščin kot pa zunaj nje. Niso bili redki primeri, da je prihajalo do ostrih nesporazumov med civilno fašistično in vojaško oblastjo. Vojska — in tu mislimo predvsem na del oficirjev — je hotela biti gospodar v svoji hiši. Sicer pa ta svoboda v večini primerov ni veljala za naše vojake. Kjer jih je bilo več skupaj, je fašistična oblast opozarjala vojsko, naj bo budna.

Fašisti so se do neke mere zavedali nevarnosti, ki je prihajala iz vojske in zato so poleg nje ustanovili fašistične legije s svojo posebno komando. Tako ločene so nastopile tudi na frontah v drugi svetovni vojni, kar pa je še bolj poostrilo trenja v italijanskih oboroženih silah.

Kakor ie rečeno, so se Slovenci in Hrvati v italijanski vojski **navadno** zapirali **v** svoj krog, toda ta krog se je mnogokrat odprl skupinam italijanskih protifaiistov. Niso bili niti redki primeri, **da** so našim vojakom v težavah priskočili na pomoč protifašistično usmerjeni italijanski vojaki. Na vsak način so naši ljudje v italijanski vojski in zlasti še tisti iz »posebnih kazenskih bataljonov« veliko doprinesli k razkrajanju italijanske vojske in s tem tudi h krepitvi protifašističnega gibanja v Italiji.

Kljub temu, da gre tu za važno zgodovinsko resnico, opažamo, da italijansko zgodovinopisje ne najde za to pomembno poglavje niti besede. Ali je vmes nepoučenost? Tudi na to vprašanje bo treba sčasoma odgovoriti.

Pripadniki »posebnih kazenskih bataljonov« so takó močno držali skupaj, da jim v večini primerov fašistična vojaška komanda ni mogla do živega. Porazi nacifašizma so spodbujali naše ljudi in tudi njim je postajalo jasno, da čas svobode ni več daleč. Sabotažne akcije, ki so jih organizirali pripadniki »posebnih kazenskih bataljonov«, so bile zaradi tega vedno bolj pogoste. Dejansko je šlo za tisoče drobnih akcij, ki so kot celota pomenile močan pritisk na fašistične vojaške oblastnike in jih tudi demoralizirale. Bivši borci prekomorskih brigad in pa tudi tisti iz Sardinije so o navedenih akcijah dali veliko gradiva, ki bi brez dvoma zaslužilo podrobno obdelavo. Tako je npr. Roman Florjančič zapisal: »Upirali smo se preganjanju, sabotirali delo, uničevali cement s tem, da smo ga metali v vodo, uničevali orodje, delali nekakovostno, ‚bolovali' itd. Posledice niso izostajale. Posameznike so celo pretepali in zapirali pod vroče sonce v zaprte šotore na razbeljenem pesku.«“[2])

Podobno izjavlja tudi Janko Kralj, ko pripoveduje: »Delali smo v glavnem na vojaških objektih, letališčih itd. Pri tem smo se trudili, da bi delo čim bolj sabotirali. Tako je npr. ena od naših skupin onesposobila nekaj italijanskih topov; druga skupina pa je na letališču Zeppara onesposobila dvomotorno transportno letalo. Naši so se namreč vtihotapili vanj, pretrgali in odnesli komandne aparate in signalne rakete. Več primerov je bilo, da smo stražarjem pokvarili puške. Seveda so vsa ta dejanja razkačila fašistične oblastnike, toda krivcev niso našli, ker smo bili enotni proti njim.«[113])

[m]) Roman Florjančič: Ugotovitve glede dela in livljenja v »posebnih kazenskih bataljonih«, s. 3.

"*) Janko Kralj: Kratek opis udejstvovanja ..., s. 3.

Rekli smo že, da so bili v najtežjem položaju **naši internirani** vojaki, ki »o jih fašisti koncentrirali na Sardiniji. **Ta dežela je** ena od najbolj zaostalih v Italiji. Sardinci so veljali **za dobre** vojake in so za fašistično cesartvo umirali na frontah. **Tu je** našla začetka fašistična propaganda, ki je bila naperjena proti interniranim slovenskim in hrvaškim vojakom, dokaj ugodna tla. To stanje je Franc Klobučar opisal takole: »Prebivalstvo je s previdnim in nezaupljivim očesom gledalo na nas. V njegovih očeh so bili konfiniranci pač le uporniki iz Jugoslavije, z divjega Balkana, kjer so Sardinci krvaveli in umirali za stvar velikega fašističnega imperija. Smatrali so nas za odgovorne, da je naš odpor in odpor jugoslovanskih narodov — ,banditov*, naperjen proti fašističnim osvajalcem, povzročil tako dolg boj na življenje in smrt, in odgovorne za vse žrtve, ki so jih imeli v padlih sino* vih in očetih. Ko so nas spoznali pobliže, se je sčasoma to nezaupanje poleglo.«"[4])

Zanimivo je, da so »velikokrat odšli v konfinacijo, oziroma v .posebne kazenske bataljone' kar po trije rodovi: oče, sin in ded.«[liS]) Redki so bili vojaški interniranci, ki niso zboleli za malarijo. Znane po tej bolezni so bile že od nekdaj zlasti: Puglia, Basilicata in Kalabrija.

Na Siciliji so bili »posebni kazenski bataljoni« koncentrirani zlasti v mestih: Siracusa, Monte d'Oro, Caltanisetta, Butero in še v nekaterih drugih. Na celini pa jih je bilo največ koncentriranih okoli mesta Catanzaro, Taranto, Bari in Potenza. Najpogosteje so jih razmeščali v manjših krajih, da bi jih tako čim bolj izolirali od domačega prebivalstva. Taki kraji so: Orio in Pulsano pri Tarantu in nadalje: Lecce, Matera, Melfi, Gallipoli-Fossano, Grottaglia, Àvezzano, Celano, Paoli, Belvedere, Monte Albanokmico itd. Nekaj »posebnih kazenskih bataljonov« je bik) tudi v Severni Italiji (npr. v Bergamu).*.

Leta 1943 je prišlo na vseh frontah do velikih sprememb. Nacifašistične horde so močno opešale in bile že v defenzivi. To so

[1M]) Franc Klobučar: S 3. udarno prekomorsko brigado, i. 3. rokopis. Mapa 1. in 2. PB. IZDG. *m*

[us]) Prav tam, s. 1.

* Četa »posebnega kazenskega bataljona« (okrog 100 mož) je bila razme< sčena pri skladiščih 78. pehotnega polka »Lupi di Toscana«. Nasilno mobilizirane primorske Slovence, večinoma letnika 1926, so tu uporabljali pri delih na polju. Tako četo pa so nekaj časa vojaike oblasti uporabljale za delo v tovarni prozia v Brescii. Nekaj »posebnih kazenskih bataljonov« je bilo tudi v Piemontu in Liguriji.

dobro vedeli tudi internirani slovenski vojaki. In končno je prišel 25. julij, padec fašizma in kmalu za tem še vojaški zlom Italije. Kaj se je v tem času dogajalo v »posebnih kazenskih bataljonih«?

Se avgusta 1943 je bik) v Aquili koncentriranih okrog 6000 pripadnikov »posebnih kazenskih bataljonov«. Vse so vojaške oblasti do septembra v skupinah premestile na jug. Eden od tvorcev navedenih kazenskih enot, maršal Badoglio, ki je vzel v Italiji oblast v svoje roke, je dobro vedel, kaj dela. Zaukazal pa je, naj ostane v navedenih kazenskih enotah tako, kot je že bilo. Zato so tudi vsi »inquadramenti« ostali na svojih starih mestih. Vzemimo za primer Catanzaro v Kalabriji!

Catanzarski »posebni kazenski bataljon« je štel okrog 700 mož. Razmeščen je bil v vojašnicah 207. regimenta. Internirani slovenski in hrvaški vojaki so imeli svoj »narodnoosvobodilni odbor«, ki pa ga seveda ni nihče izvolil, a so ga vsi priznavali. Vodilno vlogo sta v njem imela predvojni komunist Viktor Vrabec iz Komna in Stane Bratuž iz Podnanosa.

Odbor je povsem obvladal položaj. Pred padcem fašizma se je orientiral na naslednje: po porazu fašistične Italije naj bi se cela skupina prebila na Primorsko. V ta namen so internirani vojaki zbirali denar, hrano in civilne obleke. Padec fašizma jim je zatem še olajšal priprave za izvedbo navedene akcije. Čeprav je fašizem padel in je vso oblast prevzel maršal Badoglio (po izkrcanju zaveznikov je imel svoj štab nekje v bližini Taranta), ni vojska prejela nobenega ukaza, da bi osvobodila pripadnike »posebnih kazenskih bataljonov«. Seveda, orožja tudi tedaj niso dobili. Ostalo je skoraj vse po starem. Novo pa je bilo to, da je nekoliko popustila disciplina. Nekateri internirani vojaki so se tedaj povezali z italijanskimi protifašisti. Poraz fašistične vojske v Severni Afriki je napovedoval nove spremembe. Poražena nemška vojska se je iz Južne Italije valila proti severu. V Srednji Italiji je nastala nova fronta. O tem pravi Janko Velikonja naslednje: »Ce vseh tehtnih razlogov ne bi bilo, bi prav gotovo vsi Slovenci in Hrvati, ki so bili v Kalabriji, krenili prek Severne Italije v partizane v svojo ožjo domovino. Priprave v navedeni smeri pa kljub temu niso prenehale. To je bil glavni vzrok, da so ‚posebni kazenski bataljoni' ostali prav tako polnoštevilni kot

pred vojaško kapitulacijo Italije, saj so končno bili v njih samo Slovenci in Istrani razen oficirjev in podoficirjev, ki so bili Italijani«[1“])

Pot proti severu je bila zaprta, vojaška kapitulacija Italije pa pripadnikom »posebnih kazenskih bataljonov« še ni prinesla svobode. Italijanske oblasti so takoj zvedele, da zaveznikom I bilo všeč, da bi se primorski Slovenci in Istrani iz »posebnih kazenskih bataljonov« opredelili za narodnoosvobodilni boj jugoslovanskih narodov. Začeli so jih imeti za Badoglievo vojsko. Opirali so se seveda na dejstvo, da so bili vsi italijanski državljani. Kljub temu, da je bil položaj neugoden, je skupinica »Catanzarcev« sklenila, da se bo skušala prebiti v domovino. Na poti pa jo je Badoglieva vojska zajela in močno zastraženo poslala nazaj v Catanzaro. Cela skupina je prišla pred vojaško sodišče. Ivan Kavčič, eden iz te skupine, pravi o tem: »Ko se nas je 15 prebijalo iz Catanzara proti Bariju, so nas vojaške oblasti zajele in vrnile v kazensko enoto Catanzaro. Po nekaj dneh so nas zaradi tega postavili pred vojaško sodišče. Razprava je trajala od 7. do 13. ure in na njej so bili prisotni tudi zavezniški oficirji. Le-ti pa so se še posebej zanimali, katerega letnika smo. Ko so ugotovili, da pripadamo letniku 1926, da smo torej stari 17 let, so predlagali oprostitev. V Italiji ni bilo namreč nobenega zakona, ki bi dovoljeval mobilizacijo mladoletnih. Bili smo torej oproščeni. Vendar so nas'vrnili v ‚bataljon'. Zdaj sem zvedel, da so se moji tovariši povezali z jugoslovansko bazo v Bariju in pripravljali pobeg vseh ‚posebnih kazenskih bataljonov' v Catanzaro.«[1"]) Viktor Vrabec, politični vodja narodnoosvobodilnega gibanja v Catanzaru, je o Ivanu Kavčiču povedal: »Bil bi brez dvoma kaznovan s težko kaznijo dezerterstva, če ne bi ameriški sodnik — oficir, član porote, opazil letnico rojstva. Ko ga je vprašal, če je v resnici letnik 1926 in je dobil pritrdilen odgovor, je takoj predlagal oprostitev. To je le en primer, bik) pa jih je na desetine... Dezerterje italijanske narodnosti takrat niso postavljali pred sodišča, marveč so jih enostavno vračali v enote, katerim so pripadali.«[iU])

Vojaški interniranci v Catanzaru so se še nadalje pripravljali, da se priključejo narodnoosvobodilni vojski. Predsednik odbora

[1M]) Janko Velikonja: Prispevek k osvetlitvi dejavnosti narodnoosvobodilnega odbora v Catanzaru, s. 5, rokopis. Mapa 1. in 2. PB, IZDG.

[.n]) Izjava Ivana Kavčiča o procesu pred vojaSkim sodiščem, str. 1, rokopis. Mapa 1. in 2. PB, IZDG.

[nl]) Janko Velikonja: Prispevek k osvetlitvi.... s. 21.

Stane **Bratuž, ki** je **imel kot bivši podoficir italijanske vojske večje možnosti za potovanja, se je zatem nekega dne odpravil v partizansko bazo v Bariju in odnesel s seboj spomenico z več sto** podpisi. **V njej je bilo rečeno, da se vsi želijo čim prej vključiti v NOV jugoslovanskih narodov. »Za ta korak so se ‚Catanzarci' odločili neodvisno od baze v Bariju in sami predstavniki baze so bili še pred prihodom v Bari obveščeni o pripravljenosti primorskih Slovencev in Istranov na odhod v NOV.«“*)**

Pripadniki »posebnih kazenskih bataljonov«, ki so se hoteli vključiti v NOV jugoslovanskih narodov, so morali pobegniti in se v Bari prebijati v civilnih oblekah. Ker so njihovemu odhodu v NOV nasprotovali tako zavezniki kot badoglievci, je morala tudi baza v Bariju lep čas prikrivati svoje iskanje »posebnih kazenskih bataljonov«.

Catanzarski primer je tipičen, vendar ni edini te vrste. Podobno stanje je bilo v vseh »posebnih kazenskih bataljonih«. Naši ljudje so iskali stike in tako našli tudi pot v Bari oziroma pot v Jugoslavijo.

Pripadniki »posebnih kazenskih bataljonov« so živeli pod stalnim pritiskom vojaške komande. V svoji osamljenosti in stiski so bili prisiljeni, da si med seboj pomagajo. To stanje je veliko doprineslo k nadaljnji krepitvi njihove narodne zavesti in protifašističnega razpoloženja. Efekt vojaške konfinacije Slovencev in Istranov je bil povsem drugačen, kot je pričakovala fašistična oblast. V dolgih letih fašističnega nasilja v Julijski krajini so se naši ljudje, ki so služili italijansko vojsko, v večini primerov vračali domov z neokrnjeno narodno zavestjo in v mnogih primerih celo z odločnejšo voljo za boj proti fašizmu.

[m]) Janko Velikonja: Prispevek k osvetlitvi. .., s. 10.

V FAŠISTIČNIH ZAPORIH IN TABORIŠČIH

Zapori in koncentracijska taborišča so s svojimi grozotami za primorske Slovence in Istrane ter jugoslovanske narode nasploh sestavni del krvavega boja za osvoboditev.

Do leta 1941 so bili slovenski in hrvaški politični obsojenci s Primorske in iz Istre v zaporih in konfinaciji le skupaj z obsojenimi italijanskimi protifašisti. Navedenega leta pa se je v tem pogledu njihov položaj na mah spremenil. V fašistične zapore in taborišča se je začel zdaj množičen priliv političnih obsojencev iz »»Ljubljanske pokrajine«. Hrvaškega primorja, Dalmacije in Črne gore. To dejstvo je bilo velikega pomena za nadaljnji razvoj narodnoosvobodilnega gibanja na Primorskem. Jugoslovanski politični obsojenci so začeli prenašati svoje izkušnje na obsojene primorske Slovence in Istrane. Italijanska fašistična oblast si je na vse kriplje prizadevala, da bi tak stik onemogočila, vendar pa se je kmalu pokazalo, da temu ni bila kos.

Oglejmo si najprej značilne poteze političnih obsojencev s Primorske in iz Istre! Nekako do procesa proti skupini Ferdinanda Bidovca (5. 9. 1930) so skušale fašistične oblasti slovenske komuniste strogo ločiti od narodnih revolucionarjev, ki so jim pravili »irredentisti slavi« (slovanski iredentisti). Že ta proces pa je pokazal nekaj novega. Tigrovci iz Bidovčeve skupine so bili povezani tudi s KP, prejemali komunistično literaturo itd. Taka povezava, do katere je prihajalo takorekoč spontano, je dajala splošnemu odporu proti fašizmu v Julijski krajini izredno moč. Zato se je skoraj redno dogajalo, da ob večjih akcijah fašistična policija kljub množičnim aretacijam pravih krivcev ni mogla izslediti. Glede Bidovčeve skupine je sama fašistična policija

(OVRA)* izjavila, da »je šlo za zastraševalni proces in da pravih krivcev sploh ni bilo mogoče odkriti.«[l*]) Ta policija je obsojala na smrt (tako je bilo tudi z Vladimirjem Gortanom), pa čeprav ni bilo dokaznega gradiva za take obsodbe.

Spričo posebnega položaja na Primorskem in v Istri je obsojeni Slovenec ali Hrvat pogostoma dobil oznako »slavo-comunista« (Slovan-komunist). Puljski prefekt je leta 1930 označil revolucionarno gibanje v okolici Kopra kot »slovensko dejavnost pod plaščem komunizma« .[m])

Političnega obsojenca z oznako »slavo-comunista« je fašistična policija imela za še posebno nevarnega. Kot narodni revolucionar naj bi se boril za odcepitev Primorske od fašistične Italije in za njeno priključitev k Jugoslaviji, kakršna je takrat pač bila; kot komunist pa naj bi se vključil še v delavsko revolucionarno gibanje v Italiji. In zato je obsojeni »slavo-comunista« prejel dvojno kazen. Po težini obsodb je bila v Italiji Julijska krajina na prvem mestu. Tega »slavo-comunisma«, o katerem je tu govora, je bil obdolžen npr. Andrej Manfreda, ki je bil leta 1930 kot tigrovec obsojen na 10 let in nekaj mesecev zapora, po podpisu prijateljske pogodbe med Italijo in Jugoslavijo leta 1937 pa na 7 let in 6 mesecev zapora. Pripadal je skupini Pinka Tomažiča, deloval pa v izrazito tigrovskem okolišu. Kasneje je bil eden od vidnejših voditeljev narodnoosvobodilnega boja na Tolminskem.

Razvoj v smeri zbliževanja in združevanja vseh naprednih sil v enotno fronto proti fašizmu ima pri primorskih Slovencih in Istranih zelo globoke korenine. Po letu 1918 se tu ni nikdar dogodilo, da bi narodnjaki ali tigrovci kot npr. Orjuna v Trbovljah obračunavali z delavci. Obe politični struji sta se nenehno zlivali v enotno gibanje, ki je dobilo dokončno obliko med oboroženim narodnoosvobodilnim bojem.

Spomniti se moramo tu, da je bilo podobno gibanje tudi med emigranti v Jugoslaviji. Najbolj tipičen primer nam daje ravno »Mlada Soča«, v katero so se vključevali poleg komunistov tudi najbolj znani tigrovci, kot npr.: Danilo Zelen, Stane Bidovec itd. Na procesu v Beogradu so članom »Mlade Soče« sodniki očitali politično dvoličnost.

* Organizzazione di Vigilanza e Repressione Antifascista (Organizacija za nadzorstvo in zatiranje protifašistov).

[l*]) Aula IV, s. 159.

[m]) Vjekoslav Bratulič: Izbor dokumenata . . ., s. 397.

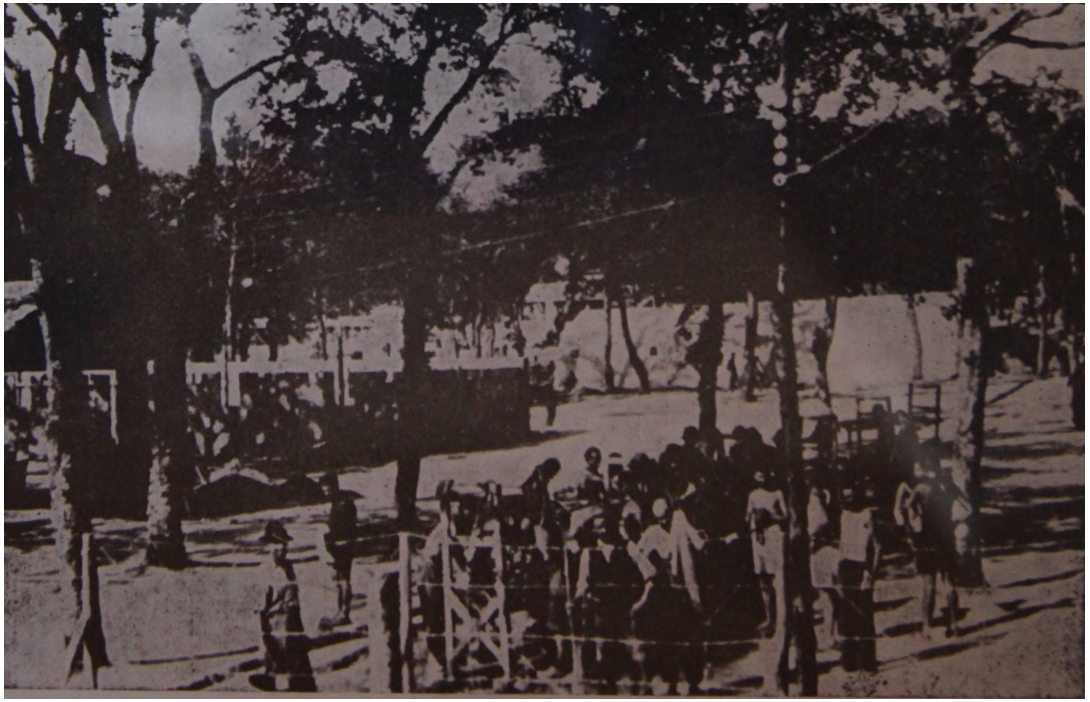

Koncentracijsko taborišče **Renlcci v** Italiji. Iz ten taborliča Je veliko itevilo Internirancev odilo v 1. In 2. prekomorsko brigado. Nekaj se **jih** je priključilo tudi **3.** prekomorski brigadi

Za Primorsko (zlasti za Trst z okolico, Koprščino in ilirsko-bistriško področje) pa je prav posebno značilno tudi tole: stik s Hrvati je bil tu vedno zelo močan. V Trstu, Kopru in Pazinu so že od narodnega preporoda sem obstajala društva s člani dveh narodnosti: slovenske in hrvaške.* To bratsko sožitje in sodelovanje se je po letu 1918 še okrepilo. Edino tu so se tiskale v visokih nakladah publikacije (»Jadranski almanah« in zbornik »Luč«) s sestavki v dveh jezikih, v slovenskem in hrvaškem. Te publikacije so bile razširjene po vsej Primorski.

Poudariti pa moramo še eno okolnost. Ko so leta 1918 primorski Slovenci izgubili stik s svojo matico, so začeli v mnogih pogledih stagnirati. Ohranili so narodnopreporodniško miselnost, ki se je drugod na Slovenskem že preživela. To pa je imelo svoje pozitivne, pa tudi negativne plati. Pozitivne so bile v tem, da jun je navedena miselnost omogočila nele ohraniti, marveč celo okrepiti narodno zavest. Ker so izgubili slovensko šolo in je postajala zaradi fašistične raznarodovalne politike slovenska knjiga vedno bolj redka, so se toliko bolj oklenili materinega jezika in gledali s toliko večjimi upi na matično domovino. Negativne posledice narodnobudniške miselnosti pa so se zrcalile zlasti v tem, da so primorski Slovenci prav zaradi nje ostali na primitivnih politično-organizacijskih pozicijah. Narodni revolucionar — tigrovec si je revolucionarni boj zamišljal kot nekakšno hajdukovanje in iskal vzore pri četnikih. To dejstvo pa je močno razburjalo italijanske fašistične oblastnike, ki so prav na ta račun vsem primorskim Slovencem (pa tudi istrskim Hrvatom) brez izjeme pred posebnim sodiščem odmerjali prav izrecno ostre kazni.

Slovenskim narodnim revolucionarjem na Primorskem sta fašistična policija in vojaška oblast rada podtikala vohunstvo. Zato so imeli nekateri procesi proti Slovencem pred posebnim sodiščem nekak nepolitični videz, pa čeprav so bili kot vsi ostali politične narave. Avtorji znane knjige »Aula IV« takih procesov niso uvrščali v svoje sezname. Sem spada proces 23. oktobra 1941,

* Znano je, da so nekateri Primorci leta 1875 odšli v Hercegovino, da bi tamkaj sodelovali pri ljudski vstaji proti Turkom. Od teh se je proslavil Janko Stiebel-Vukasovič, ki je odšel po zadušitvi upora v Srbijo in »dospel tam do časti polkovnika in komandanta vse srbske žandarmerije.< (Andrej Gabršček: Goriški Slovenci, 1840—1900, I., 1932, s. 194 in 238—239).

Prav posebna pozornost, ki sta jo Simon Gregorčič in Josip Pagliaruzzi posvečala boju balkanskih narodov proti Turkom, priča dovolj zgovorno, s kakšnimi upi so primorski Slovenci gledali na Balkan (slovenski hotel v tržaškem »Narodnem domu« je nosil ime »Balkan«, skupina Slovencev v Trstu je leta 1914 izdajala časnik z imenom »Jugoslavija«).

na katerem so bili obsojeni na smrt in ustreljeni: Anton Gržina, Vincenc Hrovatin, Josip Rojc, Franc Vičič in Josip Zefrin. Ivan Primc je bil obsojen na dosmrtno ječo, Ivo Stegar na 24, Anton Grbec, Franc in Josip Žnidaršič pa vsak na 16 let zapora.[121])

Pred posebnim sodiščem (1. 2. 1927 — julij 1943) je bilo skupaj 978 političnih procesov s 5619 obtoženci in 4596 obsojenimi, pri čemer je odpadlo na Slovence in Hrvate 131 procesov s 544 obtoženci in 476 obsojenimi. Ce upoštevamo razmerje italijanskega prebivalstva proti Slovencem in Hrvatom v Julijski krajini (90 :1), dobimo glede obsojenih razmerje 1:7,4; glede obtožencev pa 1:8,6.[a]) Pičlo število obsojenih Nemcev z Južne Tirolske ne more spremeniti navedenega razmerja. Posebno sodišče je izreklo tudi 42 smrtnih obsodb, od teh pa je odpadlo 33 na Slovence in Hrvate, številke povedo, da je morala Julijska krajina izmed vseh italijanskih pokrajin prenašati najhujši fašistični teror in nadalje še, da je v boju proti fašizmu prispevala največ žrtev. Če bi računali delež Julijske krajine neglede na nacionalno pripadnost prebivalstva, tedaj bi bila ta pokrajina še močneje v ospredju.

Seznami obsojenih iz knjige »Aula IV« še ne dajo dovolj jasne slike glede obsega obsodb Slovencev in Hrvatov iz Julijske krajine. Za politične obsojence smemo imeti tudi tiste, ki so bili obsojeni zaradi dezerterstva ali pa zaradi tega, ker se niso odzvali vojaškemu vpoklicu (renitenti alla leva). Sodila so jih vojaška sodišča. Šlo je za prestopke, ki so bili v večini primerov posledica nacionalnega zatiranja. Isto velja tudi za številne obsodbe na okrajnih ali okrožnih sodiščih. Za prestopki, ki so bili označeni kot kriminalna dejanja, je bil pogostoma v ozadju politični motiv. Dr. Lavo Čermelj navaja za leto 1935 tale zanimiv primer: »Na reškem področju je bilo vsega skupaj obtoženih 4793 oseb ali po ena oseba na vsakih 62 prebivalcev, medtem ko je bik) v vsej državi 119.249 obtožencev ali po eden na 350 prebivalcev.«"[4]) Mnogo Slovencev in Hrvatov je bilo obsojenih zaradi nedovoljenega prekoračenja državne meje. »Vsakemu begu preko meje, tudi če je šlo za ekonomski beg, so skušali podtakniti politični razlog, da bi bila kazen težja.«[125])

[12J]) Lavo Čermelj: Slovenci in Hrvatje pod Italijo, Ljubljana, 1965, s. 344.
[123]) Prav tam, s. 306—311.
•») Lavo Čermelj: Slovenci in Hrvatje pod Italijo, s. 295.
[a]) Prav tam, s. 291.

Poleg zapornih kazni za politične prestopke je fašistična oblast uvedla tudi konfinacijo (confino di polizia). Slovence in Hrvate, obsojene na konfinacijo, je fašistična oblast začetka pošiljala le na otoke (Ponza, Lipari, Ventotene, Ustica in Tremiti), toda ko je začelo število konfinirancev naraščati, tudi v odročne kraje južnega dela Apeninskega polotoka.

Dve posebni vrsti kazni sta bili še svarilo (diffida) in opomin (ammonimento). Prvo je izrekel policijski direktor oziroma kve stor in je pomenila grožnjo, da bi že kmalu utegnila slediti ostrejša kazen. Drugo kazen, ki je trajala dve leti, pa je izrekala posebna pokrajinska komisija, ki je obsojala tudi na konfinacijo. Opomin je trajal dve leti. Politični kaznjenec te vrste je bil pod strogim policijskim nadzorstvom in ni smel iz hiše pred sončnim vzhodom in po sončnem zahodu. To pa je bila le ena od omejitev svobodnega gibanja. Vse naštete obsodbe so močno prizadele tisoče primorskih Slovencev in istrskih Hrvatov.

Slovence in Hrvate, ki so bili obsojeni na zaporne kazni, so fašistične oblasti razmeščale po vseh večjih kaznilnicah Italije (Portolongone, Fossombrone, Turri, Gaeta itd.). Večina je morala dobršen del kazni odsedeti v celici z najstrožjo izolacijo (segregazione cellulare).

Odpor proti okupatorju je vedno bolj naraščal tudi v »Ljubljanski pokrajini«. Na pobudo generala Robottija je zato Mussolini izdal odlok o ustanovitvi vojaškega vojnega sodišča II. armade v Ljubljani. »Od 7. novembra 1941, ko je začel ta odlok veljati, pa do kapitulacije Italije, je to sodišče vodilo 8737 procesov proti 13.186 Slovencem. Izreklo je 83 smrtnih obsodb, 412 dosmrtnih kazni, 3082 pa jih je bilo obsojenih na kazni do 30 let ječe.«[1“]) Reka jugoslovanskih političnih obsojencev je bila tolikšna, da je dobesedno preplavila vse italijanske zapore. Vse kaznilnice zlasti v Južni Italiji so bile dobesedno natrpane s Črnogorci in Dalmatinci. Fašističnim oblastnikom je začelo primanjkovati prostora in so zato še vsako napol podrto trdnjavo preuredili v kaznilnico. V koprsko kaznilnico, ki je normalno lahko sprejela okrog 2000 jetnikov, so jih zdaj strpali tudi do 5000.[117]) Dolga bi bila vrsta, če bi hoteli našteti vse kaznilnice, kjer so bili zaprti Slovenci iz »Ljubljanske pokrajine«. Bili so npr. v kaznilnicah tudi v naslednjih krajih: Aquila, Ancona, Alessandria, Arezzo, Belluno, Bologna,

[iM]) Okupatorjevi zapori in taborišča, Ljubljana, 1960, s. 15.
[w]) Prav tam, s. IS—16-

Bari, Bergamo, Brescia, Civitavecchia, Forlì, Ferrara, **Fresinone,** Firenze, Gaeta, Modena, Monteforte di Verona, Novara, **Pistoia,** Pesaro, Parma, Piacenza, Pescara, Pordenone, Rim, Ravenna, Rovigo, Savona, Spoleto, Torino, Taranto, Trst, Videm, Benetke, Vicenza itd.[111]) Slovenski politični obsojenci so bili celo v tako oddaljenih kaznilnicah, kot je tista na otoku Rodos (po vojni pripadel Grčiji) ali pa tista v kraju Castiadas na Sardiniji.

Zloglasno žensko kaznilnico v Benetkah je opisala Cita Bole. V svojih spominih pripoveduje o njej tudi naslednje: »V Benetkah na otoku Giudecca št. 712 stoji ,Istituto Santa Eufemia' in v njem ženska kaznilnica. Za več sto Slovenk, Hrvatic, Dalmatink in Črnogork ima to ime poseben prizvok. Za nekatere daljšo postajo v njihovem romanju po italijanskih zaporih, za druge samo postanek na poti do cilja, ki jim ga je namenila fašistična okupacijska oblast potem, ko jih je obsodila na pet..., dvajset, trideset let, pa tudi na dosmrtno ječo.

Kaznilnico je vodil direktor, ,operativa' pa je bila v rokah ledovnic. Vodstvo je bilo trdo v stališčih fašističnega reda in uvrščalo jugoslovanske antifašistke med zločinke najhujše kategorije ... Kaznilniški red je določal delo od jutra do večera, ob skrajno pičli hrani, z neprestanimi molitvami in polurnim sprehodom v ,krogu', med visokim obzidjem. Naše tovarišice so začetka več ali manj organizirano sabotirale pri delu in protestirale proti njihovim metodam. Poleti 1942 pa je prišlo do organiziranih uporov za dosego statusa političnih jetnic.

Odklanjanje dela (pretežno za potrebe vojaštva), cerkvenih obredov in dosledna medsebojna pomoč je bilo vodstvu tra v peti. Pomenilo jim je pravo pohujšanje, ki ga je bilo treba zatreti. ,Upornice' so izolirali v tesne, zatohle celice, ,kamarete'. Ko je zmanjkalo prostora, so jih iz kaznilnic prevažali v sodne zapore na otoku Santa Maria Maggiore. Za posebno kazen so uporabili dvomesečno izolacijo v zloglasnih celicah, v posebni stavbi. Na zunaj so ti zapori kot vsi drugi, le da na visokem obzidju kroži močno oborožena straža. Notranjost samotnih celic pa spominja na srednjeveške temnice. Pet korakov dolga in tri korake široka celica; cementna tla z vzidanim obročem za vklepanje v okove; dve vzidani deski, s tanko plastjo gnile slame je bila postelja; visoko pod stropom lina z železnimi križi, prekrita z nagnjeno

•*) Okupatorjevi zapori in taborišča, s. 15.

železno ploščo, imenovano ‚bocca di lupo' — volčja usta, je prepuščala kaj malo svetlobe; šipe je nadomeščala redka juta... Tu si bil obsojen na lakoto, mraz, smrad in na neprestano vojsko va* nje z mrčesom... Toda popustiti so morali. ‚Nepokorjene' so poslali po manjših skupinah sredi aprila 1943 v različne zapore po Italiji. Povsod tamkaj pa so vznikli še bolj trdni kolektivi.«[19])

Take so bile skoraj vse italijanske kaznilnice. Malo je dežel na svetu, ki bi imele toliko starinskih kaznilnic (za silo predelane stare trdnjave) kot Italija. Verjetno je bila to posledica nekdanje razcepljenosti dežele na več držav in vsekakor strašnega izkoriščanja italijanskega delovnega ljudstva.

Politične obsojence so v kaznilnicah spuščali največ po eno uro na dan v zatohla dvorišča. Zaradi slabe hrane (pomanjkanje vitaminov) so politični obsojenci pogostoma obolevali za skorbutom. Znano je npr., da so zaradi te bolezni Antoniu Gramsciju, voditelju revolucionarnega delavskega gibanja v Italiji, v kaznilnici Turri pri Bariju odpadli vsi zobje. V isti kaznilnici je bilo zaprtih tudi več Slovencev in med njimi Darko Ušaj, znani pred vojni revolucionar iz Gorice.

Z vstopom Italije v vojno se je pojavil tu nov tip političnega obsojenca. To so bili interniranci. Medtem ko so na konfinacijo obsojale posebne pokrajinske komisije (Gorica, Trst, Pulj in Reka), je obsodbo na internacijo izrekla kar sama kvestura (policija) ali pa celo vojaška oblast. Pri obsodbi na konfinacijo je bil naveden rok, pri internaciji pa ne. Med vojno so polagoma izginile vse razlike med konfiniranci ter interniranci. Konfinirancev fašistične oblasti niso več puščale domov, pa čeprav jim je potekel rok kazni. Italijanske fašistične oblasti so si prizadevale, da politične obsojence iz »Ljubljanske pokrajine« in sploh vse tiste iz okupirane Jugoslavije ločijo od političnih obsojencev iz Julijske krajine. Ta načrt pa so lahko uresničili le deloma. Preveč je bilo političnih obsojencev! No, to slednje pa je bilo zopet v skladu s fašističnimi načrti. General Roatta je koval celo načrt »o popolni izselitvi vseh Slovencev iz italijanskega okupacijskega ozemlja in o postopni kolonizaciji izpraznjenega dela Slovenije z italijanskim prebivalstvom«.[130]) Za tako množično izseljevanje Slovencev iz »Ljubljanske pokrajine« se je vnemal tudi sam Mus-

[19]) Cita Bole: Beneški zapori, **s.** 1—2, rokopis. Mapa 1. in 2. PB, **IZDG.**
[130]) Zločini italijanskega okupatorja v »Ljubljanski pokrajini«. Internacije I, Ljubljana, 1946, **s.** 28.

solini, ko je na sestanku fašističnih generalov v Gorici 31. julija 1942 izjavljal: »Prišel je trenutek, ko ne smemo več imeti usmiljenja. Nisem nasproten preselitvi vseh Slovencev ter ustvaritvi poleg politično-teritorialne meje še narodnostne meje s preselitvijo italijanskih državljanov v Slovenijo.«[111])

Eno najstrašnejših taborišč, v katero je italijanski fašistični okupator tiral predvsem Slovence iz »Ljubljanske pokrajine«, je bilo taborišče na otoku Rabu. Skozenj je šlo okrog 15.000 ljudi in jih tu umrlo več tisoč. Italijanski fašistični okupator je hotel doseči dvoje: Slovence izmučiti do smrti in razdeliti tako, kakor je oddvojil Ljubljano (od 14. januarja 1942 je bila ograjena z bodečo žico in bunkerji) od ostalih Slovencev, zlasti pa »Ljubljansko pokrajino« od Primorske. Samo skozi štiri velika taborišča: Gonars, Monigo-Treviso, Chiesa Nuova in Rab je šlo 26.000 jugoslovanskih internirancev, večinoma Slovencev iz »Ljubljanske pokrajine« .[B])

Ob zasedbi Ljubljane je italijanska fašistična policija aretirala veliko primorskih emigrantov in jih skupaj z ostalimi Slovenci razmestila po raznih taboriščih. Tako sta prišla najprej v Gonars in zatem v taborišče na Rab primorska rojaka, pesnik Igo Gruden in znana kulturna delavka Vera Hreščakova.

V vseh taboriščih sta bili prisotni KPS in OF. V vodstvu teh dveh ilegalnih organizacij v taborišču Gonars je bil Boris Kraigher. Življenje in razmere v tem taborišču je opisal tudi Lojze Bukovac. Tako je povedal tudi sledeče: »Taborišče Gonars je bilo eno izmed mnogih italijanskih taborišč, v katerih so trpeli slovenski ljudje in vendar bo spomin nanj ostal trajen zaradi enega samega dejanja, ki ga v drugih taboriščih ni bilo. To je pobeg osmih internirancev, ki je bil izvršen v noči med 30. in 31. avgustom 1942. Kljub zelo zastraženemu taborišču, močnim italijanskim stražam, kljub taboriščnim konfidentom in raznim nevšečnostim je uspela sorazmerno majhna skupina ljudi uresničiti za tiste razmere fantastičen Kraigherjev načrt.«[133]) Bukovac, ki je sodeloval pri organizaciji pobega, a sam ni zbežal, ker mu je KPS poverila v taborišču važne politične naloge, pripoveduje o svojem zadnjem razgovoru s Kraigherjem: »Ta dan sva se sestala na kratek posvet, kjer mi je dal še zadnja napotila za politično delo,

[111]) Zločini italijanskega okupatorja ..., s. 37.
[B]) Rab, živa priča »kulture in civilizacije« italijanskem okupatorja, 1953, s. 9.
[133]) S. Bukovac: Internacijsko taborišče Gonars in Renicci, s. 29, rokopis. Mapa 1 in 2. PB, IZDG.

v roke pa stisnil nekaj stotakov italijanskih lir, ki jih je pustil organizaciji za njene potrebe. Boris je bil kratek in jedrnat, tako da si ga zlahka razumel. Ko sva se poslavljala, sem dolgo strmel za njim, želeč mu mnogo sreče v podvigu, ki so ga pod njegovim Vodstvom organizirali komunisti in ki bo ostal svetel vzgled sedanjim in poznejSim rodovom, kako so se komunisti borili za svobodo.«[114]) Skupina slovenskih internirancev je zbežala skozi rov.

Beg Borisa Kraigherja je bil velik dogodek zlasti za Primorsko, saj je bil Kraigher že od leta 1939 član CK KPS. Pri organizaciji njegovega pobega in tovarišev je od zunaj sodelovala tudi pisateljica Nada Kraigher.[1"])*

O taborišču v Gonarsu pripoveduje nadalje Lojze Bukovac, da so se Še pred begom osmih internirancev povezali z našimi ljudmi v Gorici, zvedeli za tamkajšnje postojanke OF, kar je seveda olajšalo priprave za beg.

Podobno kot v Gonarsu je bilo tudi v taborišču Renicci. Razlika pa je bila v tem, da je bila tu hrana veliko slabša in prav tako tudi higienski pogoji. Lojze Bukovac pripoveduje: »Interniranci so tu nekaj časa dobesedno umirali od lakote. Od griže in oslabelosti so začeli naši ljudje cepati kot muhe. Vsak dan smo jih nekaj pokopali.«[136])

Izolacija internirancev je bila v skoraj vseh primerih popolna. Kljub pritisku uprave taborišča so se interniranci organizirali in včasih tudi uspešno povezali z zunanjim svetom. Do leta 1941 so bili konfinirani na otokih le najbolj borbeni protifašisti, pozneje pa so začele fašistične oblasti na otoke dovažati tudi internirance iz »Ljubljanske pokrajine«. Med novimi političnimi obsojenci, ki so tako prišli na otočje Tremiti, je bil tudi Stane Bobnar iz Ljubljane, bivši španski borec. O taborišču na otočju je v svojih spominih zapisal tudi tole: »Tremiti so trije majhni otoki, ki ležijo severovzhodno od polotoka Monte Gargano; na njih je le malo prebivalcev, saj so otoki skorajda brez vsake vegetacije in drugih pogojev za življenje. Fašistične okupatorske oblasti so začele pošiljati sem v internacijo tudi naše ljudi. Upanje v osvoboditev pa v njih vendarle ni zamrlo. Trdno smo se med seboj povezali in se

[iM]) S. Bukovac: Internacijsko taborišče . . s . 36.
[,35]) Milko Štolfa: Med briškimi griči je posijalo sonce, Ljubljana, 1963, s. 45.
* Udeleženec pobega Ivan Batko je vaznejie dogodke iz Gonarsa literarno obdelal v »Teleskopu«, Ljubljana, 1964.
[IM]) S. Bukovac: Internacijsko taboriiče ..., s. 43.

pripravljali na odločilni trenutek. Na otočku San Domino so bili predvsem interniranci iz Slovenskega primorja in Istre, na drugih otokih pa iz »Ljubljanske pokrajine«, Hrvatskega primorja, Dalmacije in Cme gore. Tu je bik> interniranih tudi nekaj Italijanov.«'*)

lote 21 vic, pomočnik politkomisarja 2. bataljona 1. prekomorske brigade, nato po prihodu na Hvar komisar S. bataljona (zamenjal Je Ferdinanda Ferjančiča), «alt»»* je bil na odgovorolh mestih v 13. proletarski brigadi. Ja nosilec partizanske spomenice 1941

Tončka Zalar iz Borovnice je o svoji internaciji na Tremitih napisala tudi tole: »Držati smo se morali prostorov, ki so nam jih bili odmerili v hišah in zunaj na prostem. Tako je bilo prepovedano hoditi iz enega ,kamerona' (hiše) v drugega... Skrbeli smo predvsem za dostojno zadržanje, čistočo, disciplino in politično izgrajevanje. Vsakodnevno smo na sestankih poslušali vesti o dogodkih na frontah in politična predavanja. Sestanke je v naši sobi najprej vodila pokojna Marica Bobnar, za njo pa Tržačanka Pina Colja, članica KP. Naši tovariši (Stane Bobnar, 2ivic, Kržan itd.) so skrbeli, da so bili med vsako grupo pomešani naši organizirani oziroma zanesljivi in našemu osvobodilnemu gibanju

.n) Stane Bobnar: 1. in 2. prekomorska brigada, s. 2—3, rokopis. Mapa 1. in 2. PB, IZDG.

Barl, 14. 9. 1943. Skupina Interniranih Primorcev, kasnejših borcev 1. prekomorske brigade. Z leve proti desni stojijo: Anton Gvardjančič in Rihard Cebron lz Branika, Rado* Makovec lz Brjl na Vipavskem, Maks Škrbec ln Stanislav Skrt Iz Branika (sedita)

predani ljudje. Tako je bilo možno politično delo povsod; doseženi so bili pogoji za skupne akcije, zlasti za kolektivno medsebojno pomoč. Delo je bilo težavno, ker so bili ljudje tako različni in med nami tudi taki, ki so slučajno padli v zapor.. .«'*)

Vojko Bogateč pripoveduje o Tremitih v svojih spominih: »27. marca 1941 so me z Rihardom Cebronom iz Branika in sovaščanom Albertom Sulčičem odpeljali na otočje Tremiti. Tu je bilo precej Italijanov, a med njimi tudi Slovenci: Armid Ukmar iz Sv. Križa pri Trstu, Riko Malalan in Rudi Vilhelm iz Opčin, Zoran Kralj iz Trebč in še drugi... Hrano so nam dovažali s parniki, včasih pa se je pripetilo, da je tudi po poldrugi mesec ni bilo. Nastala je lakota in večkrat smo se hranili z umazano travo, ki smo jo mulili v bližini bivališč, kjer se je pasla živina... Strašna stiska nas je prisilila, da smo pobili nekaj psov, ki so jih imeli kmetje na otoku, in jih pojedli... S sosednjega otočka je nekajkrat prišel k nam, to je na otok San Domino, znani revolucionar Zoran Kralj in nam prinašal razne novice. Najbolj smo se razveselili tistih iz naših krajev. Seznanjal nas je tudi o napredovanju partizanov v Jugoslaviji.«[139])

Rihard Cebron iz Branika pa je o Tremitih zapisal tudi naslednje: »čim sem prišel na otok San Domino di Tremiti sem se takoj partijsko povezal. To ni bilo težko, saj je bik) tu mnogo starih komunistov... Naše politično delo je bilo predvsem v tem, da smo propagirali marksistične ideje med nekomunisti. Skušali smo čim bolj demoralizirati osebje iz uprave taborišča. Veliko pozornost smo nadalje posvečali izobraževanju. Pomembno vlogo je odigrala naša organizacija prehrane, če ne bi tudi na tem področju združili vseh svojih naporov, bi slabo končali, kajti od tistega, kar nam je nudila država, ni bilo moč živeti Težko je bilo na Tremitih, vendar so bili za marsikoga tudi dobra šola. Z otoka je odhajal še bolj oborožen z revolucionarno idejo in še bolj pripravljen, da nadaljuje boj za osvoboditev našega ljudstva ...«'")

V taborišču Pisticci v bližini Matére v Južni Italiji je bilo okrog 1200 internirancev. Tu so bili poleg Slovencev in Hrvatov iz Julijske krajine (nekaj podobnega tudi na Tremitih), italijan-

m) T. Zalar: Taborišče Tremiti, s. 1, rokopis. Mapa 1. in 2. PB, IZDG.

)*) Vojko Bogateč: Življenjepis in življenje po zaporih ter v internaciji dc formiranja 1. in 2. prekomorske brigade, s. 5—6, rokopis. Mapa 1. in 2

14°) Rihard Cebron: Življenjepis, s. 3—4, rokopis. Mapa 1. in 2. PB, IZDG.

skih protifašistov, tudi Slovenci iz »Ljubljanske pokrajine«, interniranci iz Dalmacije, Cme gore, Grčije, Albanije itd. V taborišču so imeli jugoslovanski interniranci z italijanskimi protifašisti skupen komite. To taborišče se je razlikovalo od nekaterih drugih zlasti po tem, da se v njem internirance vodili pod stražo na prisilno delo.

Zanimivo je, da so ponekod pripadniki »posebnih kazenskih bataljonov« prišli v stik s slovenskimi interniranci. O eni takih skupin pripoveduje Albert Klun naslednje: »Naša enota (‚posebni kazenski bataljon') je bila pri Čelanu... Dobili smo stik tudi

Interniranci **s** Tremi tov. Od leve proti desni: Jože Leban, Franc Žitnik, (?) ZgulJ, Jože Nadrah, Jože Skok, Franc Stricelj In Ernest Rusija Jeseni 1943

z večjo skupino žena, otrok in starčkov iz naše Notranjske, ki so bili prav tako kot mi nasilno odpeljani od doma. Skupino omenjam zato, ker smo ji veliko pomagali. Nosili smo jim hrano in pa denar, da so si lahko kupili prepotrebno obleko.«[141])

Fašistična oblast je začela graditi taborišča tudi na Primorskem. V zasilno taborišče v Zdravščini je fašistična policija trpala starše sinov, ki so bili v partizanih. Večje taborišče v čiginju je policija polnila predvsem z interniranci iz Ljubljane (bilo jih je okrog 600), toda iz bojazni pred partizani jih je zatem preme* stila v Gonars."[2])

Po podatkih Rdečega križa Slovenije so bili slovenski politični obsojenci in preganjenci v fašistični Italiji v 109 kaznilnicah, 23 koncentracijskih taboriščih in v 13 taboriščih za vojne ujetnike.[w*])

Množica primorskih Slovencev in istrskih Hrvatov se je v italijanskih zaporih in taboriščih (konfinacijah) po letu 1941 po vezala s političnimi obsojenci iz okupirane Jugoslavije. Ta okolnost je po svoje prispevala tudi h krepitvi NOB na Primorskem. Po vojaški kapitulaciji Italije so se jugoslovanski politični obsojenci v Južni Italiji združili v boju za vrnitev v domovino, da bi nadaljevali svoj boj do njene osvoboditve.

[141]) Albert Klun: Posebni kazenski bataljoni, str. 4, rokopis. Mapa I. in II. PB, IZDG.

[142]) Okupatorjevi zapori in taborišča, s. 42.

[143]) Koncentracijska taborišča, Borec, Ljubljana, XI 1959, 11, s. 546.

* Seznam bo treba še dopolniti, saj manjkajo v njem tudi tale imena: Tremiti, Lipari, Ventotene, Ponza, Elba, Pisticci, Trani, Lucca, Turri, San Gavino, Castiadas itd.

PLEBISCIT NA TUJIH TLEH ZA NOVO JUGOSLAVIJO

Fašistična Italija je na svojem ozemlju razmestila tisoče in tisoče obsojenih in pregnanih Jugoslovanov. V zaverovanosti v svojo moč ni računala, da se bo ta množica znašla tudi v najtežjih razmerah in dosledno nadaljevala svoj boj za svobodo. Prav tako tudi ni računala, da se bo v boj pregnancev iz Jugoslavije vključila tudi množica internirancev ali na zapor obsojenih primorskih Slovencev in Istranov. Ta množica je marsikateremu fašistu razmajala vero v nepogrešljivega in mogočnega »duceja« in v fašizem nasploh; še več: opogumila je italijansko delovno ljudstvo, da se je začelo še odločneje boriti proti fašistični strahovladi in pozneje še proti nemškemu okupatorju.

Porazi na vseh frontah so pripeljali fašizem v slepo ulico. V tej stiski se je italijanski kralj oprl na »liberalno« usmerjene generale in 25. julija 1943 postavil na čelo nove vlade maršala Badoglia. Se istega dne je v Rimu pred palačo Savoia Mussolinija »aretiral kot kakršnegakoli kriminalca karabinjerski kapitan, ki je bil za to določen.«[144]) V stiski so si mogočneži stopili v lase, ljudstvo pa je še nadalje ostalo v jarmu; Mussolini je lahko še pobegnil, nemški okupator pa organiziral v Italiji novo fronto.

Po padcu fašizma so nekaterim italijanskim političnim obsojencem odprli vrata zaporov in taborišč, Jugoslovanom ne. Niti po vojaški kapitulaciji Italije ni Badoglieva vlada storila prav ničesar, da bi izpustila na svobodo jugoslovanske internirance in druge obsojence. Osvobajati so jih začeli šele zavezniki in niti ne vseh: samo tiste, ki so bili jugoslovanski državljani. Pregnani

[144]) Roberto Battaglia: Storia della Resistenza italiana, 1964, s. 62.

primorski Slovenci in Istrani pa so se morali osvobajati sami* Tisti iz »posebnih kazenskih bataljonov« naj bi zdaj kot italijanski državljani služili v Badoglievi vojski, vendar še nadalje stradali, gradili ceste, utrdbe itd., kot to gre vojnim ujetnikom. Zdaj je bilo jasno, kako sta si padec fašizma zamišljala kralj in »liberalni« maršal Badoglio: nadomestili naj bi ga s savojskim tipom vladanja, nekakšnim absolutizmom in vojaško diktaturo. Na severu, kjer je Mussolini zadržal oblast, niso bili redki primeri, da so salojevci (fašistična vlada v mestu Salò), jugoslovanske internirance enostavno izročili nemškemu okupatorju, ki jih je potlej odpeljal v znana taborišča smrti.

V Južni Italiji so enostavno »pozabili« na desettisoče ljudi in čez, ki so bili vsak hip pripravljeni, da se z orožjem v rokah borijo proti nemškim okupatorjem in salojevcem.

Na otočju Tremiti, kjer so ostali jugoslovanski interniranci takorekoč brez hrane in vode, je njihov beg organiziral in vodil Stane Bobnar. Odhod z otoka so skušali karabinjerji preprečiti z aretacijami in grožnjami. Končno so se interniranci polastili neke ladje, tedaj pa je manjkalo le za las, da karabinjerji niso začeli streljali na internirance, ki so odpluli proti Bariju. V mestu, ki je bilo že v zavezniških rokah, so se morali jugoslovanski interniranci še nadalje boriti za svojo svobodo. Dogodke po begu opisuje Stane Bobnar takole: »Na obali (Bari) nas je čakala četa oboroženih karabinjerjev in ti nas niso pustili z ladje. Zahtevali smo, da nam vsaj začasno dovolijo svobodno gibanje, da bi si priskrbeli hrano in druge potrebščine.

Okrog polnoči smo prejeli ukaz, naj v vrsti* po dva stopamo z ladje. Vnovič so nas obkrožili karabinjerji in nam povedali, da nas bodo odpeljali tja, kjer bomo lahko prenočili. Tako je kolona v spremstvu čuvarjev krenila v neznano smer. Po stranskih ulicah Barija in obdani s četo karabinjerjev smo po dvajsetih minutah hoda prispeli pred velika železna, močno okovana vrata stavbe z visokim obzidjem in zamreženimi okni. Medtem se je izza vrat pojavil uniformiran in oborožen ključar, karabinjerji pa so hoteli povorko potisniti skozi vrata. Toda to se jim ni posrečilo. Kolona internirancev je obrnila hrbet zaporom in odkorakala proti centru

* Dr. Lavo Čermelj piše: »Slovenski in hrvaški politični kaznjenci so bili izpuščeni šele po padcu fašizma, toda ne po kaki odredbi novih italijanskih oblasti, temveč po prizadevanju mednarodnega Rdečega križa.« (Slovenci in Hrvatje pod Italijo, s. 344).

mesta, kjer je na **ulici odložila svojo popotno kramo, posedla po pločnikih še vedno pod nadzorstvom karabinjerjev. Noč smo prebili kar pod milim nebom in ta čas izkoristili za posvet. Sklenili smo, da bomo od italijanskih oblasti odločno zahtevali, da nam omogočijo svobodno gibanje in stik z angloameriško vojno koman-**

Stane Bobnar, politkomisar 1., 2. In 3. prekomorske brigade, pomočnik politkomisarja ob ustanovitvi 1. prekomorske brigade ln narodni heroj Jugoslavije

do. Tedaj namreč v Bariju še ni bilo predstavnikov NOVJ. Ker nismo mogli dobiti stikov z zavezniki, smo se povezali s skupino italijanskih naprednih ljudi v Bariju, predvsem pa s predstavniki italijanske komunistične partije. Ti so nam preskrbeli začasno zavetje v neki hiši sredi mesta.

Policija pa ni hotela popustiti. Napadla je naše pribežališče in nam grozila z orožjem. Skušali so vdreti vanj in posameznike odvesti v zapor. S svojimi telesi smo zaprli vhod v zgradbo, pa čeprav so karabinjerji rinili vanjo z nasajenimi bajoneti. Na ulici se je v naslednjih dneh zbralo mnogo naprednih Italijanov, ki so z nami vred protestirali proti nasilju policije. Ta je morala nazadnje popustiti.

čez nekaj dni so prišli v pribežališče višji policijski funkcionarji in se začeli z nami pogajati, toda mi smo ostali za barika dami in zahtevali zvezo z angloameriškim poveljstvom.

Popoldne je prišel neki italijanski general, poveljnik mesta Barija, in nam zagotovil, da nas ne nameravajo strpati v zapore, marveč le odpeljati v Taranto, v **angloameriško** taborišče. V to smo privolili.

Tako smo se odpravili v neko vojašnico, spremljali pa so nas policijski agenti. Ko smo prispeli tja, smo dobili vsak svojo porcijo jedi, proti večeru, še vedno v spremstvu, pa odšli na železniško postajo, kjer smo stopili v vlak, ki je vozil v Taranto.

V Tarantu nas je zavezniško poveljstvo namestilo v neko vojaško taborišče. Tu smo zdaj nekoliko svobodneje zadihali. Spali smo pod šotori in prejemali še kar primemo hrano. Sem so zavezniki še pred nami pripeljali tudi druge skupine bivših jugoslovanskih internirancev in zapornikov, med njimi tudi skupino 150 internirancev iz taborišča Pisticci. V mestu in pristanišču smo srečali primorske Slovence in Istrane, ki so bili še v italijanskih uniformah in so se nam začeli pridruževati. Bliskovito se je po okolici raznesel glas, da je v Tarantu jugoslovansko taborišče.«[145])

Kako so se osvobodili interniranci v taborišču Pisticci? Stane Kremžar pripoveduje: ... »Tako je prišel 13. 9. 1943. Blizu takoimenovanega Villaggia, predvidenega središča kolonije, sem bil tisto noč .čakajoči' dežurni. Okoli 23. ure sem zaslišal v Villaggiu streljanje. Pohitel sem tja, misleč, da so se spoprijeli karabinjerji in črnosrajčniki. Napol poti me je ustavil ameriški vojak in da ni bilo zraven nekega Željka, po rodu Dalmatinca, ki je nekaj dni prej ukradel kvesturi (komandi taborišča) avtomobil in se odpeljal v kakšnih 80 km oddaljeni Taranto po zavezniške vojake, bi me tisti Amerikanec najbrže počil. V dobri uri se nas je zbralo v Villaggiu okrog 150 internirancev, povečini Slovencev... Odšli smo peš v spremstvu 10 zavezniških vojakov, katerim je poveljeval oficir, po rodu Poljak, proti jugu, to je proti železniški postaji Metaponto, kjer nas je čakala manjša vlakovna kompozicija, in odpeljala v Taranto... Tako smo prišli v taborišče, kjer je bila že večja skupina bivših jugoslovanskih internirancev... Proti koncu septembra sta se pojavila v taborišču oficirja Dacič

[145]) Stane Bobnar: Prva in druga prekomorska brigada, s. 7—9, rokopis. Mapa 1. in 2. PB, IZDG.

POTA PREKOMORCEV
V NARODNOOSVOBO-
DILNO VOJSKO
JUGOSLAVIJE
SEVERNO
MORJE
IRSKA
V. BRITANIJA
ŠVEDSKA
KOBENHAVEN
LENINGRAD
CARDIFF
LONDON
AMSTERDAM
BERLIN
VARŠAVA
POLJSKA
Z. NEMČIJA
V.
BRUXELLES
ARDENI
FRANKFURT
NORMANDIJA
PARIS
PRAGA
ČEŠKOSLOVAŠKA
SSSR
DUNAJ
BUDIMPEŠTA
FRANCIJA
BERN
ŠVICA
AVSTRIJA
MADŽARSKA
ROMUNIJA
ODESA
KRIM
BORDEAUX
TASI
BEOGRAD
BUKAREŠTA
ITALIJA
JUGOSLAVIJA
ČRNO MORJE
GENOVA
PORTUGAL
ŠPANIJA
MARSEILLE
KORZIKA
VIS
BOLGARIJA
LISBOA
MADRID
BARCELONA
RIM
ALBANIJA
ISTAMBUL
NAPOLI
BARI
GRČIJA
TURČIJA
SARDINIJA
CAGLIARI
S R E D O
ATENA
GIBRALTAR
RABAT
ORAN
ALŽIR
TUNIS
PANTELLERIA
SICILIJA
NICOSIA
SIRIJA
MAROKO
MALTA
KRETA
JAFA-TEL AVIV
ALŽIRJA
BENGAZI
TOBRUK
ALEKSANDRIJA
PORD SAID
LIBIJA
EGIPT
KAIRO

in brat Draže Miha j lovila; podporočnik Mihajlovič. Ta dva sta odkrito in celo z grožnjami snubila predvsem mlade ljudi za odhod v Afriko § |. Uspeha nista dosegla... praznih rok sta morala zapustiti naš camping... morala pa sta imeti precejšen vpliv pri zaveznikih, ker so nas kmalu po njunem .obisku odvedli v Carbonaro pri Bariju, in sicer v pravo taborišče bivših vojnih ujetnikov, Angležev in Amerikancev, kjer so nas v prostoru, obdanem z visoko žično ograjo, ;varovali' kolonialni vojaki (Indijci) z mitraljezi na stolpih.«[14*])

Osvobajanje jugoslovanskih političnih obsojencev je potekalo zelo različno. Vse je bilo največ odvisno od tega, kako so se v posameznih primerih zadržale italijanske oblasti in v koliksni meri so zanje intervenirale italijanske protifašistične sile.

V velikem taborišču v Renicciju so jugoslovanski interniranci zahtevali od uprave, naj jim izroči vodstvo nad taboriščem in pa orožje za boj proti Nemcem. Vse zahteve so bile zavrnjene. Taborišče je bilo še nadalje pod vojaško stražo in uprava se je pokazala pripravljeno, da upor zaduši s silo. »Tako je prišel 14. september. Bilo je okrog 16.30.ure, ko je po taborišču završalo. Začuli so se klici: »Nemci!' In res! Pred vrati taborišča je stalo nekaj mladih nemških vojakov ter so se na vso moč smejali. Zakaj, smo zvedeli takoj. Ko so jih opazili italijanski vojaki (straže), so odvrgli orožje in zbežali. Nemci so se kmalu nato s kamionom odpeljali. Ker ni bilo več straže, smo na več mestih presekali žico in pričeli uhajati s taborišča... Taboriščni komite se je takoj sestal in sklenil, da vsak pripravi najpotrebnejše stvari, vendar opozarjal zaupnike, naj pomirijo internirance, da ne bi begali na svojo roko. V tem sem se sestal s Stojanom Dreščkom. Na hitro je bilo sklenjeno, naj se prebijemo proti domovini v smeri Madrioli—Cesena—Romagna.

Tragično se je končala pot internirancev iz prvega sektorja taborišča. Izgleda, da se s Stojanom Dreščkom 14. septembra tik pred pobegom nisva natančneje sporazumela. On je namreč zbral nekaj pušk in strojnico, ki so jo odvrgli stražarji, in odšel iz taborišča v vojaški formaciji. Oboroženi so bili seveda zelo slabo. Cez dva dni so jih Nemci napadli ter jih skoraj stoodstotno polovili in odpeljali v Nemčijo.«[147])

[14e]) Stane Kremžar: Prva in druga prekomorska brigada, s. 7—9. rokopis. Mapa 1. in 2. PB, IZDG.

[147]) Lojze Bukovac: Internacijsko taborišče Gonars in Renicci, s. 63, rokopis. Mapa 1. in 2. PB, IZDG.

Druge skupine beguncev iz Reniccija so imele več sreče. Po* iskale so stike z italijanskim odporniškim gibanjem in KPI. Tako je nastal na območju Pesara jugoslovanski partizanski bataljon »Stalingrad«, ki je skupaj z italijanskimi partizanskimi enotami vodil težke boje z Nemci. Ob premiku fronte se je ta bataljon prebil k zaveznikom in se kmalu zatem vključil v 3. prekomorsko brigado. V bataljonu je bilo 136 Jugoslovanov in 29 sovjetskih državljanov.« Za borci bataljona »Stalingrad« je ostal živ spomin med italijanskimi soborci in vsem prebivalstvom pokrajine Pesaro... Dne 20. septembra 1964 je bil v Pesaru odkrit veličasten spomenik vsem udeležencem protifašistične borbe in naše delegacije so ob vsakem obisku doživele nadvse prisrčen sprejem. Pokrajina Pesaro je hvaležna ljudem, ki so s svojo odločnostjo in pogumom znali zanetiti partizansko gibanje.«[14*])

Skora j de poglavje zase so obsojene in pregnane jugoslovanske žene. Kjer se jih je znašla v zaporih ali internaciji večja skupina, je začela takoj delovati OF. V najtežjih okoliščinah niso izgubile morale. Ponosne so bile na junaški boj jugoslovanskih narodov in na vsakem koraku izpričevale privrženost temu boju. S svojo vedrino in upornostjo, ki ne pozna primere, so prinašale svetlobo v srednjeveški mrak, bodrile italijanske soborke in sistematično rušile moralo tistih, ki so bili v zaporih in taboriščih orodje izkoriščevalcev. Te ‚upornice' so fašistični oblastniki zapirali v temnice, mučili, prikrajševali pri hrani, obleki in zraku, skratka, kjer so le mogli. Da bi zavirali povezavo med njimi in njihove akcije, so jih venomer premeščali iz kaznilnice v kaznilnico. Tako se je znašel večji del beneškega kolektiva Vide Tomšič v zgodnji pomladi 1943 v ženski kaznilnici v Traniju v bližini Barija. V tej kaznilnici je štel kolektiv jugoslovanskih zapornic 24 članov.* Vzdušje v zaporu v času vojaške kapitulacije in po njej opisuje Cita Bole takole: »Kapitulacija Italije! Mrzlično razpoloženje med paznicami, strah, ki so jim ga vlili razdraženi Nemci ob umiku, negotovost, v kateri so v upravi čakali novih gospodarjev — Angležev in Amerikancev, ki so se bližali s Sicilije!

[m]) Polde Vrbovšek: Jugoslovanski bataljon »Stalingrad« v garibaldinski diviziji »Marche«, s. 10, rokopis. Mapa 1. in 2. PB, IZDG.

* Vidin kolektiv so sestavljale: Marija Curk, Mimi češarek-Križman, Marica Gortnar, Marija Hegler, Slavica Hlača, Ančka Hočevar, **Vera** Križman, Marička Kušlan, CitaLovrenčič, Lidija Medved, Živka Obid, Elda Pavletič, Ema Pazdera, Milka Popovič, Ljubica škakin, Neda Skarica, Ivanka Tekavec, Vida Tomšič, Petrča Vuković, Dana Žagar F., Nada Žagar F., Danica žagar S., Nada Žagar S., Savica Žagar S.

To so vtisi septembrskih dni 1943. leta iz ženske kaznilnice v Traniju! Slišale smo topot vojaških korakov za obzidjem in angleško govorico... Grkinje so odhajale. Pošiljale smo obvestila po nekaterih izmed njih in sploh skušale izkoristiti vse možnosti, da bi prišlo v svet opozorilo, kako smo jugoslovanske antifaši stke še vedno v zaporu. Naslavljale smo sporočila v angleščini na zavezniške oblasti in v italijanščini na italijanske antifašiste.

Že je bil tu oktober. Postajale smo nestrpne. Vedenje naših nadrejenih se je zopet ohladilo. Namigovali so, da se Angloamerikanci pač ne bodo brigali za komuniste. Že smo se odločile, da

Skupina tovarišic, ki so 16. oktobra 1943 prišle v partizansko **taborišče Carbonara** iz zaporov **Tranl.** Italijanske oblasti so Jih izpustile šele po ostri **intervenciji naše** baze v Bariju in **NOO** iz Carbonare. Četrta z leve stoji **Vida Tomšič**

v skrajni sili pobegnemo, in pripravile podroben načrt. Izpeljati smo ga nameravale ob prvi priložnosti nemškega bombnega napada. Ob bombardiranjih so namreč italijanske jetnice in paznice dobesedno izgubile pamet, zato bi lahko izkoristile paniko in se izmuznile. Toda bombni napadi so docela prenehali. Sele 2.

oktobra to nat nenadoma **rti razburjeni poklicali** na upravo in **te priporočali, naj vendarle** osvoboditeljem povemo, kako uvi**devni to bili** z nami. Sprejela sta nat dva angleška oficirja. Bile **smo močno** prizadete, ko sta nam sporočila, da nat ne moreta takoj vzeti **t** seboj, ker nimajo prostora, ker jim primanjkuje pottelj in druge opreme. Zaman je bilo naše dokazovanje, da bivanje pod milim nebom za nat ni nobena težava, da jih pretimo **le** za pomoč pri vrnitvi v domovino.. .***)

Jetnice iz Tranija so šele 16. oktobra 1943 zadihale svobodo!

Primeri, ki smo jih navedli, dovolj zgovorno pričajo, v kakšnem položaju to se znašli jugoslovanski politični obsojenci in pregnanci po vojaški kapitulaciji Italije. V nobenem primeru ni vodstvo kaznilnice ali taborišča izjavilo: »Zdaj ste svobodni in vrnite se na svoje domove!« Vanje so fašistični oblastniki postavljali svoje najbolj zaupne ljudi, namreč take, ki so **znali** poskrbeti, da so zapori ter internacije naše ljudi izmučili do kraja. Kljub vsemu temu pa so se iz teh mučilnic mnogi vrnili domov in povsod pomnožili vrste aktivistov OF in vrsto partizanskih borcev. Iz Italije so se vračali domov po najrazličnejših poteh in mnogi šele po vojni preko nemških taborišč, kamor so jih tirali iz salojevske republike nemški okupatorji, čas vojaškega zloma Italije pa je pomenil za Primorsko in Istro plebiscit, s katerim je množica primorskih Slovencev in Istranov vnovič glasno povedala, da se je vključila v novo in prerojeno domovino jugoslovanskih narodov. To dokazujeta dve zgodovinski dejstvi: ko je Italija kapitulirala, sta se dvignili k orožju cela Primorska in Istra, in pa tisoči njunih sinov v »posebnih kazenskih bataljonih« in raznih taboriščih v Italiji. Ti tisoči, ki so šli večinoma skozi italijansko fašistično šolo, so pošiljali v Južni Italiji zaveznikom izjave o »svoiem terplegnu«* in zahtevali, da jim omogočijo odhod v Jugoslavijo in s tem priključitev oboroženemu boju jugoslovanskih narodov proti okupatorju. To je bil plebiscit, ki je odkril vso veličino boja našega zatiranega ljudstva. Zdaj je vstalo ljudstvo, ki ga je italijanski fašizem 25 let sistematično ropal in njegove sinove poganjal po vsem svetu. In ti razkropljeni udi so se začeli zbirati, da bi doprinesli svoj

**) Cita Bole: Vidin kolektiv. Po kapitulaciji Se pet tednov v zaporih, s. 1, rokopis. Mapa 1. in 2. PB, IZDG.

* Bilo je namreč več primerov, da so izjave napisali v svojem domačem slovenskem narečju, Ker niso imeli slovenskih šol, so se držali italijanskega pravopisa.

delež ne samo k osvoboditvi Primorske in Istre, marveč vseh jugoslovanskih narodov. Daleč na italijanskem jugu so zdaj nastale prekomorske enote (5 prekomorskih brigad, 1. in 2. tankovska brigada, artilerijska grupa, ki se je pozneje preimenovala v artilerijsko brigado 8. udarnega korpusa, 1. in 2. letalska eska-

Jožef Cotič, komandir čete in komandant bataljona v 1. prekomorski brigadi. Na sliki: od desne Jožef Cotič in Anton Humar, U Je bil takrat najstarejil borec v bataljonu (star Je bil 63 let!). Slika Je bila posneta Jeseni 1943 na otoku Visu

drilja, ki je pozneje prerasla v 1. letalski polk, dva prometna avtobataljona, minometalski bataljon, še več drugih dopolnilnih bataljonov in nekatere enote naše vojne mornarice), ki so sprejele v svoje okrilje okrog 27.000 primorskih Slovencev in Istranov. To Število pa bi bilo še znatno večje, če ne bi zavezniki zavirali pritoka naših ljudi v navedene enote. In prav zaradi tega je izpadla največja skupina »posebnih kazenskih bataljonov«, ki so jo fašistične oblasti na Sardiniji najbolj skrbno izolirale.

Primorski Slovenci in Istrani, ki so bili žejni svobode in trepetali za domovino jugoslovanskih narodov, so se znašli zdaj trdno povezani s svojimi brati: Slovenci iz vseh delov stare Jugosla-

vije, Črnogorci, Hrvati, Srbi in Makedonci. Ta trdna povezava jim je vlivala novega poguma in še bolj okrepila njihovo narodno zavest.

Jugoslovanski pregnanci in politični zaporniki, in med njimi tudi tisoči primorskih Slovencev in Istranov — po vojaški kapitulaciji Italije **niso čakali križem rok. V skupinah so se začeli zgrinjati** v **j**užnoitali**j**anska **mesta v upanju,** da **se bodo lahko povezali z** NOB **jugoslovanskih narodov, odšli** v **domovino in se**

Dalmatinci v taborišču Carbonara. Od leve proti desni: stojijo Josip Zupanovič, Milan Biače, Milivoj Zadravec, Marko Jurković, vsi iz Šibenika, Svetlslav Rodin iz Prviča, Mira Barišič, Marijan Barttlč, Olga Manojlovič, Ivo Milakovič, vsi iz Šibenika; Lučev, rojena na otoku Prvič. Od leve proti desni čepijo: Sime Supe iz Konjevrate pri Šibeniku, Ivo Knez, Niko Bumba, Nada Skarica, Frane Catlar, pri njem nepoznani tovariš, vsi iz Šibenika. Zadnji je Srečko Iljadlca iz Šibenika.
Otrok je od tovarišice Liučev

vključili v boj proti okupatorju. Da bi to dosegli, so apelirali na angloameriško vojsko, italijanske protifašiste in italijanske oblasti na osvobojenem ozemlju. Vse, kar so si v tem boju izvojevali na tujih tleh, je bilo plod ogromnega truda.

Z nastankom fronte na nemški »Gotski liniji« je bila vsem Jugoslovanom v Južni Italiji po kopnem zaprta pot v domovino. Tisti na severu so se deloma rešili iz zaporov in taborišč in se prebili v domovino; veliko pa jih je padlo tudi v roke nemškega okupatorja. Na jugu se je začelo med Jugoslovani vseh vrst po~

Ferdinand Ferjančič **Iz Trsta, prvi predsednik NOO v** taborišču Carbonara. **Ob ustanovitvi 1. prekomorske brigade je bil** določen **za** politkomisarja **1. bataljona.** Slika Je posneta **17. 11. 1943** v **Carbonari**

litičnih preganjancev (zaporniki, interniranci, konfiniranci, **vojni** ujetniki, pripadniki »posebnih kazenskih bataljonov«) **močno stru-**janje. Iz stotih rokavov so se tokovi zlivali v eno samo **mogočno** reko, ki si je **našla** ustje na obalah Jadrana. V tej živi **človeški** struji so bili številčno najmočneje zastopani primorski Slovenci in Istrani, takoj za njimi pa Črnogorci in Dalmatinci. Prve večje skupine, ki so se zbirale z namenom, da odidejo v domovino, so sestavljali interniranci in konfiniranci iz taborišča Pisticci **in oto-**kov Tremiti. Zbrali so se v taborišču, imenovanem »Oljčni gaj« pri Tarantu. V skupini so bili zastopani poleg Črnogorcev in Hrvatov tudi primorski Slovenci in Istrani. Imela je trdno politično vodstvo, ki so ga sestavljali: Stane Bobnar, Milan Blače, Ferdinand Ferjančič, Dolfe Vogelnik, Jožef Cotič, Nikola Mandič, Janez

Kocmur, Armid Ukmar in še nekateri drugi, štela **je okrog 1000 mož in zavezniki so jo 11. 10. 1943 premestili v veliko taborišče v Carbonaro pri Bariju. Tu pa je bila že od pomladi 1943 večja skupina Črnogorcev. Sem je prispel iz Kalabrije 22. 9. s svojo skupino Črnogorcev tudi major Savo Celebič. On je položil kot preizkušen bojevnik vojaške temelje prekomorskim** brigadam,[1]?)

Skoraj v istem času (16. 10.) je prišla v Carbonaro tudi skupina Vide Tomšič iz zaporov v Traniju. Od tega časa je v car* bonarskem taborišču število Jugoslovanov iz dneva v dan vedno bolj naraščalo. Vodstvo se je povezovalo na vse strani in priliv ni prenehal niti za trenutek. Nekega dne je prikorakala iz kraja Grottaglie kar cela skupina 600 pripadnikov nekega »posebnega kazenskega bataljona«.[1"])

Te prve organizirane skupine bivših jugoslovanskih političnih preganjencev vseh vrst so postale trdna osnova za organiziranje prekomorskih brigad in drugih enot in podlaga močnemu gibanju, ki je zajelo vse pregnane Jugoslovane v Južni Italiji in si je po* stavljalo za cilj njihovo vključitev v boj jugoslovanskih narodov za dokončno osvoboditev izpod okupatorjevega jarma.

Taborišče v Carbonari je bilo v rokah zavezniške vojske in začetka še oboroženih četnikov, ki so se šopirili in proglašali za edine legitimne predstavnike Jugoslavije. Za nadaljnji razplet dogodkov v taborišču je bilo odločilnega pomena delovanje Jugoslovanov v naslednjih smereh: krepitev KPJ, ustanovitev in krepitev taboriščnega narodnoosvobodilnega odbora, osnovanje vojaških enot (zaenkrat seveda brez orožja) in ustanovitev prosvetnega odbora, ki je vodil celotno kultumoprosvetno dejavnost v taborišču. Pred člane KPJ so se postavljale zelo težke in odgovorne naloge, saj je bilo konec oktobra 1943 v taborišču že okrog 2.500 ljudi. Organizirati politično delo v najstrožji ilegali v taborišču s sila pestrim nacionalnim sestavom res ni bila lahka stvar. Kot prvo nalogo, ki si jo je postavil taboriščni partijski komite, je bila predvsem ta, da izolira Četnike in doseže, da zavezniki priznajo taboriščni narodnoosvobodilni odbor za edinega legitimnega predstavnika množice Jugoslovanov, ki se je bila tu zbrala.

•*•) Vladu Prosil; Prva prekomorska brigada, s. 1, rokopis. Mapa I. in 2. **PB,** IZDG.

«*) Janez Kocmur: Primorski borci v tujini *za* svobodo domovine, Culle, 1946, s. 30.

Eden od članov taboriščnega partizanskega komiteja Stane Bobnar takole opisuje svoje delo: »Treba je bilo organizirati komuniste v taborišču v čvrsto in disciplinirano enoto, postaviti vsakogar na ustrezno mesto, celotni organizaciji in posamezni* kom določiti trdne naloge ter razvijati najširšo politično in kultumo-prosvetno aktivnost v taborišču. Doseči je bilo treba, da se v taborišču čim prej ustanovi borbena enota, ki se bo priključila borbi naših narodov. Začelo se je intenzivno delati noč in dan. Ob radiu je bila organizirana informativna služba, ki je izdajala vesti o bojih v domovini ter o dogodkih doma in v svetu. Vesti so vsak večer brali po vseh barakah, izvzemši v eni,

Monopoli Ida 1943. **Pranje In likanje perila** za ranjene partizane ter za borce **operativnih enot prekomorskih brigad** In oddelkov mornarice

kjer so čepeli izolirani četniki, ki *so* **morali že tudi opustiti stražarsko službo v taborišču. Vsak dan so bila politična in kulturno-prosvetna predavanja. BiH so organizirani krožki za študij marksizma-leninizma itd.«"[1])**

[1]) Stane Bobnar: Taboriftče Carbonara pri Bariju **in delo na formiranju** 1. prekomorske brigade, s. 13, rokopis. Mapa 1. in 2. **PB,** IZDG.

Dan **po prihodu zapornic iz Trani ja, namreč 17. 10. 1943, je bil ustanovljen v taborišču Carbonara kultumo-prosvetni odbor, ki so ga sestavljali: Milan Kmet, Janez Kocmur, Elda Pavletič, Dolfe Vogelnik in Cita Lavrenčič. Ta odbor je kot nujno nalogo pripravil za 7. 11. proslavo oktobrske revolucije. O njego-**

Carbonara **jeseni leta** 1943. **Prva** z **desne stoli Zlvka** Obid, **na sredini stoji Sava** Žagarjeva, **levo od nje je Milka Popek** ln Vera Križman

vi pestri dejavnosti pravi Cita Lavrenčič-Bole tole: »Poleg tega je bilo treba takoj organizirati redni pouk slovenščine (večina primorskih Slovencev in Istranov je poleg domačega narečja poznala le še italijanščino!) in hrvaščine, zbrati športnike in pripraviti fizkulturna tekmovanja ter olepšati naša bivališča. Dopoldanski **pouk jezikov je po zaslugi profesorice Danice Gregorčič, Erne Pazdera, Nade F. žagar ter tovarišic Ančke Hočevar, Martine Marinšek, Živke Obid, Ljubice Škapin, Ivanke Te-**

kavec, za hrvatski pouk pa Lidije Medved, Eide Pavletič in Nade Skarica postopno prerasel v splošno izobraževalno šolo. Pri kultumopposvetnem delu in športu so se posebej izkazali skojevci in mladinci, število teh je prevladovalo tudi v našem ženskem kolektivu. Priznati moramo, da so bili skojevci pobudniki in najaktivnejši člani marksističnih krožkov ter poljudnoznanstvenih predavanj. Po zaslugi Jana Gačnika, profesorja slovenščine iz Raven, Danice Gregorič, profesorice biologije, Uroša Kraigherja, profesorja slovenščine, in Rudija Kyovskega, profesorja prava, je postajal program izobraževanja vse bolj pester in se dvignil na visoko strokovno raven.«'")

Tak je bil začetek. Ta postojanka narodnoosvobodilnega gibanja pa se je iz dneva v dan vedno bolj krepila. Se dolgo so bili tisoči Jugoslovanov razmetani po vsej Južni Italiji. Bilo jih je treba obveščati, zbirati in usmerjati v Carbonaro. To taborišče je bilo zategadelj podobno velikanskemu stroju, katerega kolesja in transmisije se niso ustavile niti za hip. V tem času je bila posebnega pomena zlasti informativna služba. Uroš Kraigher pripoveduje: »Od propagandistov so bili v taboru nepogrešljivi zlasti tisti, ki so vsako noč po radiu lovili najnovejša poročila, ki smo jih potem v slovenskem in srbohrvaškem jeziku v vsaki četi prebrali ob večernem zboru. Iz teh poročil se je nato v Bariju razvil lep ciklostiran list »Dnevne vesti' (urednik V. Jager), ki so ga vsak dan s kamioni prevažali po vseh naših postojankah Južne Italije.«[154])

Narodnoosvobodilni odbor iz taborišča v Carbonari in pozneje v Gravini je pošiljal na vse strani svoje najbolj spretne aktiviste, da bi organizirali pobege pripadnikov »posebnih kazenskih bataljonov« in našli stike tudi z jugoslovanskimi interniranci, ki so v nekaterih primerih tavali po južnoitalijanskih mestih lačni in raztrgani. Iskanje stikov je bilo povezano s tisočerimi težavami in pomenilo nevarnost, da aktivista zavezniške in badoglievske oblasti zapro. Tak »lov« za Jugoslovani na Siciliji je v svojih spominih opisal tudi Tone Kodrič, ki pripoveduje naslednje: »Naša tričlanska misija NOV je odpotovala na Sicilijo okrog 15. oktobra 1943. Njena naloga je bila, da naveže stike z vsemi Primorci in Istrani, ki jih je tja pregnal fašistični režim... Najprej smo obiskali Messino. Zaradi bombardiranja

[153]) Cita Bole: Vidin kolektiv. Po kapitulaciji še pet tednov v zaporih, s. 8.
[154]) Gravina — šola prekomorcev, s. 2, rokopis. Mapa 1. in 2. PB, IZDG.

je bilo mesto skoraj popolnoma razdejano. Pokonci so stale le še tiste redke in močne stavbe, zgrajene v zadnjih letih. Prebivalci so tavali po ruševinah kot izgubljeni in iskali hrane. Ko so nas zagledali, so začudeni obstali. Bili smo prvi partizani z rdečimi zvezdami na kapah, ki smo prišili na otok. Skupine sestradanih in lačnih otrok so tekale za nami in vzklikale: .Russi! Russi!'... Obiskali smo vojašnice in se povezali z našimi primorskimi fanti in se dogovorili glede odhoda v Gravino... Tako je bilo tudi v drugih mestih na otoku... Potovanje je bilo seveda združeno z velikimi težavami. Porušene so bile vse železniške proge in ceste, manjkala so prevozna sredstva. Zato smo se morali poslužiti vseh priložnostnih sredstev, od navadne konjske vprege, ameriškega jeepa, včasih avtobusa pa tja do limu-

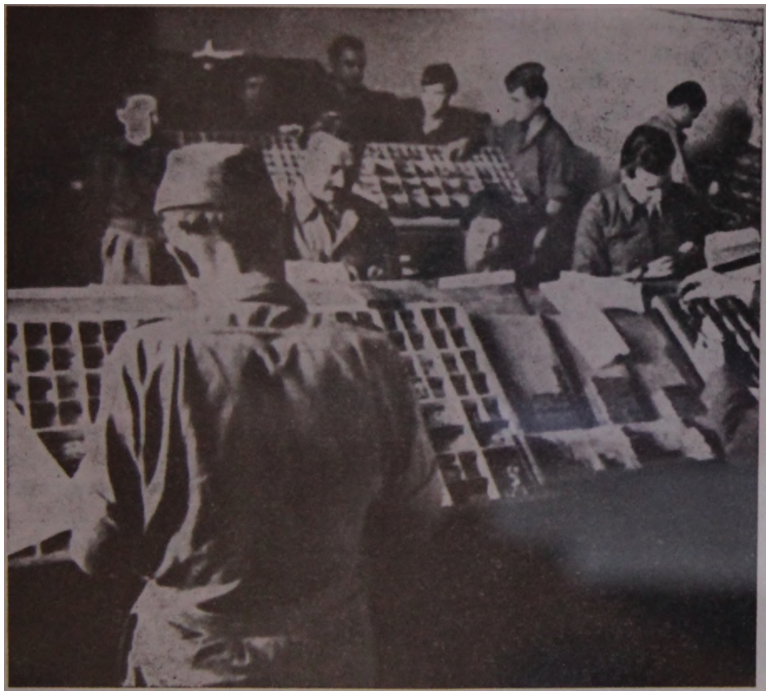

Partizanska **vojaška tiskarna v** Bariju **leta 1943/44**

zine italijanskega trgovca, ki smo ga ustavili sredi ceste... Uspehi na prvih sestankih so nam bili v veliko spodbudo pri nadaljnjem obiskovanju vojašnic na otoku. Obenem nam je to pomagalo, da smo zatem nastopili še samozavestneje in odločneje, ko so nas italijanski častniki hoteli ovirati pri našem delu... Kjer

Franc Hočevar, pollktomisar **bataljona v 1. prekomorski** brigadi, **nato prvi komandant partizanskega** taborišča **Gravina, politkomisar** 3. **prekomorske udarne brigade, politkomisar tabori* iča Gravina In nato do konca vojne politkomisar 1. tankovske** brigade

je bilo potrebno, smo obiskali tudi zapore... Od vsega povedanega je primorske fante najbolj zanimalo, če bo Primorska priključena k Jugoslaviji. Zanimalo jih je tudi, če se že lahko prištevajo k Jugoslovanom in tisti novi Jugoslaviji, kjer jih ne bo nihče več tlačil, jim ukazoval in jih poniževal. Takoj so povedali, da so pripravljeni dati svoja življenja za tako Jugoslavijo. Videl sem, da se je marsikomu utrnila solza veselja, ko je tako daleč od doma poslušal slovensko besedo... V Palermu smo naleteli tudi na četnike. Ti so bili do naših fantov skoraj sovražno razpoloženi. Ko so nekega večera v vojašnici prepevali slovenske pesmi, so čez zid vrgli ročno bombo. K sreči ni bik) žrtev...

Kmalu po sestankih v Palermu smo prišli v stik s tovarišem Ljubom Leontičem, ki je bil na Siciliji edini predstavnikov NOVJ. Opravljal je podobno nalogo kot naša misija. V razgovoru z njim smo lahko ugotovili, da smo po srečanju s četniki zašli v kočljiv položaj. Obstajala je nevarnost, da nas zavezniki na pobudo četnikov zapro... Naše potovanje po Siciliji je trajalo mesec dni. Obiskali smo naslednja mesta: Messino, Catanio, Palermo, Siracuso, Trapani, Marsalo, En no, Taormino in tudi več manjših krajev... Po tem našem obisku se je prebilo v Gravino od 1500 do 2000 naših fantov... Vsi so se plebiscitirano in z navdušenjem odločili za odhod v partizane .. .«'*)

Janez Kocmur pa pripoveduje: »Pri nabiranju partizanov se nismo omejili samo na mesta, temveč smo območje razširili tudi na okoliške kraje. Italijanska vojna oblastva, so začela redno premeščati enote, zlasti tiste (»posebne kazenske bataljone'), v katerih so bili naši rojaki. Cim smo se pojavili kje v bližini, že so jih Italijani skrili samo zato, da ne bi prišli z nami v stik.«[154])

Po dveh mesecih bivanja v Carbonari so si Jugoslovani, pristaši narodnoosvobodilnega gibanja, končno izvojevali večje svoboščine. K temu je pripomogla tudi intervencija Jugoslovanske vojne delegacije, ki jo je vodil dr. Sergej Makiedo. Zavezniki so jim priznali sobojevništvo. Tedaj so se premestili v novo, večje taborišče v Gravini. Komandant jugoslovanskega oddelka taborišča je postal dr. Franc Hočevar iz Novega mesta. Kljub pomoči, ki so jo zavezniki dajali narodnoosvobodilnemu gibanju, pa ni bilo v Južni Italiji nikdar razčiščeno vprašanje pripadnikov »posebnih kazenskih bataljonov«. Kot dober poznavalec njihovega perečega problema je Franc Hočevar zapisal:

»Primorski Slovenci in Istrani, ki so bili ob kapitulaciji Italije še vedno v Badoglievi italijanski vojski, se zdaj niso smeli deklarirati za Jugoslovane, prav tako niso smeli zapustiti ‚nove', **Badoglieve »zavezniške vojske', ker jim je v primeru pobega grozila kazen zaradi dezerterstva. Zaradi intervencij Badoglieve vlade in predstavnikov njene vojske, v kateri je bilo še vedno mnogo fašistov, so tudi zavezniki ukrepali, da bi preprečili beg naših ljudi iz italijanskih vojaških enot.**

[5S]) Tone Kodrič: Pred dvajsetletnico prekomorskih brigad. »Novačenje« na Siciliji. »Primorski dnevnik«, XXI/1965, 93, s. 3; 94, s. 3.

[1M]) Janez Kocmur: Primorski borci v tujini za svobodo domovine, 1946, s. 46.

Nekaj tisoč primorskih Slovencev in Istranov, ki so jih **badoglievci** zadržali na Sardiniji, se celo do konca vojne ni **moglo** priključiti narodnoosvobodilni vojski Jugoslavije kljub **vztrajnim** naporom vrhovnega štaba NOV in POJ ter množičnim peticijam, ki so jih sami primorski Slovenci in Istrani, žrtve teh ukrepov, pošiljali bodisi zaveznikom bodisi vrhovnemu štabu NOV in POJ in tovarišu Titu.

Kakor ptice, ki se po nezmotljivem nagonu vračajo iz daljnjih južnih dežel v domača gnezda, tako je tudi te fante in može

Skupina blvSlh borcev — prekomorcev ob obisku nekdanjega partizanskega taborišča Gravina 3. maja 1967. V sredini stoji (z belo srajco in naočniki) predsednik ANPI za pokrajino Puglia Corrado Saracino

gnala globoka zavest v naročje rodne grude, v skupno borbo za svobodo njihovega ljudstva. Prihiteli so iz dežel črne in Severne Afrike, raznih krajev Italije, Anglije, Francije in še od drugod ter često pripeljali s seboj tudi pripadnike drugih narod-

nosti, ki jih je jugoslovanska peterokraka zvezda pritegovala v solidarnostni boj vseh zatiranih proti silam fašizma in reakcije.[1"])

In tako je daleč od domovine, v pregnanstvu, zmagala trdna volja po svobodi. Primorski Slovenci in Istrani so postali množično jedro petih prekomorskih brigad in Se drugih borbenih enot NOVJ prav v času, ko so reakcionarne sile naklepale načrte, da nam že od osvobojene domovine odtrgajo tisto, zaradi česar je dalo kasneje svoja življenja tudi več tisoč prekomorcev.

[1ST]) Franc Hočevar: Prekomorci, s. 3—6, rokopis. Mapa 1. in 2. PB, IZDG.

V BOJU ZA DOMOVINO NA VROČIH AFRIŠKIH TLEH

Najsibo zlo Se tako strašno, posije ponavadi iz njega tudi svetel žarek, ki je človeku v oporo. In če se trpljenje še bolj veča, raste toliko bolj tudi upanje v lepši jutrišnji dan. Ta preprosta resnica velja za posameznike in za narode. Ko so imperialistične sile leta 1918 odtrgale Primorsko in Istro od matične dežele, naš človek ni izgubil vere v lastno moč. Zato je vzdržal in se v usodnih letih priključil krvavemu boju jugoslovanskih narodov, da bi si ob njihovi pomoči po 25 letih suženjstva izvojeval svobodo.

Trnjeva pot primorskih Slovencev in Istranov skozi dolga leta najhujšega fašističnega terorja pa tja do njihovega oboroženega boja za svobodo nam pokaže še marsikatero malo poznano stran naše zgodovine, odkriva neverjetno voljo našega človeka po obstoju, odkriva njegovo iznajdljivost v času popolne izolacije od domovine ter razodeva skorajda nagonsko silo, ki je naše ljudi usmerjala v boju in jih končno pripeljala do združenja s svojo matično domovino. Zgodovina pozna malo primerov, da bi sinovi malega naroda, ki so ga nasilno ločili od širše domovine, tako krvaveli po treh kontinentih in se, čeprav razkropljeni, vendarle borili za isti cilj. Eno od pomembnih poglavij te zgodovine je tudi boj našega človeka na vročih afriških tleh.

Ko so se novi gospodarji Primorske in Istre po prvi svetovni vojni nekoliko utrdili, so dolžnosti novih podanikov izenačili z vsemi ostalimi. In tako so začeli mladi fantje, primorski Slovenci in Istrani, odhajati v italijansko vojsko na odslužitev vojaškega roka. Marsikaterega od teh vojakov je vojaška služba

zanesla v Tripolitanijo ali C i rena j ko, in včasih še bolj na jug, v Somalijo in Eritrejo. Pogovori o teh daljnih italijanskih kolonijah so postali na Primorskem in v Istri tedaj povsem običajna stvar. Govorica o teh deželah pa je prihajala do naših ljudi tudi po drugih poteh. Leto 1918 je izbrisalo državno mejo, ki je primorske Slovence ločevala od BeneSke Slovenije. Benečani so začeli prihajati na Tolminsko in razpredali so tudi razgovore o tem, kod so že vse služili italijanskemu kralju in nekateri znali celo povedati, kako je leta 1911 Italija zasedla Libijo in Dodekanez.

Primorski Slovenci in Istrani so se že zgodaj seznanili z dejstvom, da je bil italijanski imperialistični okupator Arabcem v Afriki trn v peti. Prav tako je bilo tudi na Dodekanezu, kjer so se Grki želeli združiti s svojo matično deželo. In fašistična sodišča so jih sodila prav tako kot naše ljudi.* Zato so imeli primorski Slovenci in Istrani Grke in Arabce za sebi enake. S simpatijami so spremljali njihovo narodnoosvobodilno gibanje; bili pa so tudi do skrajnosti ogorčeni, ko jih je fašistična vojaška komanda tirala v te dežele, da bi tamkaj kot italijanski vojaki dušili njihov boj za svobodo.** Tako razpoloženje naših ljudi je prišlo do polnega izraza zlasti ob italijanskem fašističnem napadu na Etiopijo.

V italijanski vojski je gospodarila birokracija. Nastajala je kot posledica tega, da se je v vojski nabralo mnogo koristolovcev in kruhoborcev, ki jim je slabo upravljanje prinašalo osebne koristi. Vojaška sodišča so imela tako polne roke dela.*

Poleg navedenega pa je italijansko vojsko razjedalo še nasprotje med pristaši demokracije in pristaši fašizma. Od tod stalna premeščanja, predčasne upokojitve, pa tudi antifašistične

* Skoraj vsi sodni procesi proti Arabcem (Libija) so se končali s smrtnimi obsodbami. Seveda mislimo na tiste Arabce, ki so se borili za neodvisnost svoje dežele in so jih sodila posebna kolonialna sodišča za zaščito države. Velikih procesov te vrste je bilo vsaj 14. Na enem od teh 15. marca 1930 sta bila dva arabska kmeta, Muftà Ben Hamuda (star 32 let) in Fighi Mohamed (star 70 let), oba iz Libije, obsojena na smrt z obešenjem, 11 soobtožencev pa je bilo obsojenih na zelo visoke zaporne kazni. (Aula IV, s. 152—153).

**) Afrika je imela odmeve tudi v slovenski književnosti. Boris Pahor je v svojem delu »Nomadi brez oaze. Afriška kronika« (1956) izoblikoval zanimiv lik mladega intelektualca, tržaškega Slovenca, ki služi vojsko v Libiji, in upodobil nič manj privlačne like istrskih Hrvatov, ki v afriški puščavi izpričujejo zvestobo svoji matični domovini kljub temu, da je fašizem vložil vse svoje sile, da bi jih raznarodil. Vsi ti ljudje so se znašli v Afriki po zapovedi vojaške oblasti, da bi tamkaj branih imperij. Pahorjeva afriška kronika je svojevrsta avtobiografska izpoved. Tudi sam avtor je služil vojsko v Libiji. Prav po-

sabotažne akcije. Fašistični oblastniki so se pokazali brez moči, da bi to protislovje obvladali. Pa še to: kdor je imel denar, je v zvezi z vojsko lahko dosegel velike privilegije.

Tàko stanje v italijanski vojski, zlasti pa v vseh njenih pehotnih enotah, je našim vojakom omogočalo, da so si ustvarili dokaj jasno sliko o razpoloženju vojaštva pa tudi o položaju celo v italijanskih kolonijah. Od tod tudi globoko prepričanje, da taka vojska v imperialistični vojni ne bi mogla dolgo vzdržati. In vojne so si mnogi želeli, ker so poznali slabosti te vojske in so bili prepričani, da bi se zaradi nje fašistično vodstvo kmalu znašlo v hudi krizi. Malokatero vojsko so v tistem času razjedala tako globoka protislovja in nasprotja kot prav italijansko voj* sko. Italijanski delavec in kmet sta v fašizmu videla le zlo in se nista hotela boriti zanj. 2e za časa etiopske vojne (1935—36) so zlasti na Primorskem in v Istri krožile govorice, da bi italijansko vojsko utegnil doleteti poraz. In verjetno bi jo, če bi Etiopci imeli le več sodobnega orožja in vojaških strokovnjakov. Toda številni etiopski vojaki niso imeli niti pušk in so se proti motorizirani fašistični vojski bojevali tudi s sulicami in puščicami. Ko pa se je italijanska fašistična vojska spopadla z zavezniško, so po njej takoj padli težki udarci in bili bi zanjo usodni že ob samem začetku, če ji ne bi priskočil na pomoč Hitler. To so zgodovinska dejstva. S tem pa seveda ne mislimo podcenjevati borbenosti italijanskega delovnega človeka, ki je v boju za svojo svobodo izpričal ne samo borbenost, temveč tudi sposobnost.

Vojna ki jo je sprožil Hitler, je potegovala v svoj vrtinec deželo za deželo. Obe roparski vojski, nacistična in fašistična, sta si nakopičili roparski plen, kakršnega svet še ni pomnil. Toda pohlep po novih deželah in bogastvih je bil brezmejen.

sebno zanimiva so pisateljeva srečanja z Arabci ravno v »mi 1940/41, ko je britanska vojska hudo porazila Grazianijevo armado. Med Arabci je tedaj zraslo upanje, da je že blizu njihov čas, namreč čas, ki jim bo prinesel svobodo.

* Na trdnjavskem področju Gaete je bilo v letih 1938—1940 razmeščenih v treh oddelkih okrog 10.000 vojakov, ki so jih obsodila razna vojaška sodišča. Med njimi sta bila tudi 2 generala. Večina je bila obsojena zaradi tatvin in podkupovanja. Med njimi pa ni manjkalo niti takih, ki so bili obsojeni zaradi politične dejavnosti. In Gaeta ni bila edina vojaška kaznilnica. Obsojene mornarje je vojaška oblast nekaj časa pošiljala v veliko kaznilnico na otoku Pantelleria.

V gaetski kaznilnici je bila nameščena centralna vojaška tiskarna, v kateri so tiskali za potrebe vojske okrog 2000 vrst raznih obrazcev. Za to delo so uporabljali večinoma obsojene vojake. Skozi Gaeto je šla tudi množica obsojenih Primorcev in Istranov.

Mussolini pa je čakal. Njegov položaj je bil precej drugačen od položaja tevtonskega tekmeca. Italijansko fašistično kraljestvo je z okupacijo Etiopije preraslo v cesarstvo. Tik pred začetkom druge svetovne vojne so Etiopci znatno okrepili svoj narodnoosvobodilni boj, podjarmljeni Arabci pa so le čakali priložnosti, da se dvignejo zoper okupatorja. Fašistični poglavar se je znašel v Škripcih. Ob bučnih paradah, ko je Šlo vse tako gladko in ob generalskih banketih, ko je vroča fantazija klicala v spomin zmagovite Cezarjeve legije, pa se je Mussoliniju verjetno le zazdelo, da je enak Hitlerju.

Ko se je začel nagel Hitlerjev vzpon, je bil Mussolini že dobrih deset let na oblasti. Medtem je nekaterim narodom že naložil svoj kolonialni jarem. Zdaj, ko je Hitler slavil zmage, je začela na Mussolinija pritiskati preteklost in zlasti še tista, ki je razkrivala, da fašizem nima za seboj ne junaštva in ne vojaških podvigov. Končno pa je prišel »ugoden« trenutek, Hitlerjeva vojska je prodrla v srce Francije in se bližala Parizu. In zdaj je Mussolini napovedal vojno tej deželi, ki mu je prej skupaj z Veliko Britanijo omogočila, da je lahko zasedel Etiopijo. Na Francijo je udaril, ko je bila njena vojska že v razsulu. In čeprav je imela ta soseda na meji le tri nepopolne divizije, je poslal nadnjo celih 22 divizij. Formalno plat vojne napovedi Franciji je Mussolini opravil zelo hitro in pozneje prav tako v zvezi z Grčijo. V primeru Jugoslavije pa mu vojna napoved že ni bila več potrebna. Prva dva primera sta za las podobna tistemu iz leta 1911, ko je Italija napovedala vojno Turčiji. Takrat je preprosto izjavila, da želi imeti Tripolitanijo in Cirenajko, »da bi jima izvojevala blagostanje in napredek, kot ga uživajo ostali deli Afrike.«[1*]) Vojna z Francijo pa se je končala že tedaj, ko so se italijanske divizije pomikale po zadnjih obronkih Alp.

VOJNA V AFRIKI

Kako se je začela Mussolinijeva vojna v Afriki? **v** Libiji (Tripolitanija in Cirenajka) je italijanska vojska najprej tri mesece čakala, ne da bi napadla sovražnika, pa čeprav je bila številčno močna in dobro opremljena. Sestavljali sta jo dve armadi, ki

[1S*]) Marjan Britovšek: Stavovi druge Internacionale prema ratu i kolonialnom pitanju, Beograd, 1965, s. 138.

sta skupno z aviacijo Iteli 236.530 mož, med temi je bilo kar 28.495 Arabcev.[1"]) V tem času so imeli Britanci v Egiptu vojsko, ki je Stela komaj 36.000 mož in je bila vrh vsega slabo opremljena.[110]) Ce upoštevamo še, da se fašistični Italiji proti Tuniziji ni bilo treba močneje zavarovati, ker je medtem Francija kapitulirala, tedaj vidimo, da je bila italijanska fašistična vojska v Libiji v premoči. In vendar ni sprožila ofenzivo in navalila na Egipt, kot so pričakovali Britanci. Prvi so napadli Britanci kljub velikemu nesorazmerju sil in že v začetnih manjših spopadih nekaj dni po italijanski vojni napovedi zajeli 700 italijanskih vojakov in celo enega generala.

Maršal Graziani, komandant italijanske vojske v Libiji, je končno 13. 9. 1940 le sprožil ofenzivo. Glavnina njegove vojske je prejela ukaz, da prodre v Egipt. Napad se je začel z močnim obstreljevanjem britanskih položajev. O tem pravi Winston Churchill v svojih spominih tole: »Ko sta se prah in dim razkadila, so se prikazale italijanske oborožene sile v svojevrstni formaciji. Spredaj so vozili motociklisti, brezhibno opravljeni in razvrščeni v oddelke, za njimi lahki tanki in več vrst motornih vozil.«[1"]) Prizor je bil podoben paradi. Britanska artilerija je imela pred seboj lepo tarčo. Zaradi italijanske premoči so se Britanci z neznatnimi izgubami umikali. Grazianijev vojaški stroj je prišel do kraja Sidi el Barani in se ustavil, pa čeprav mu je bila pot v egiptovsko delto skoraj popolnoma odprta. Tako so Britanci lahko pričakali okrepitve in 9. 12. 1940 sprožili svojo ofenzivo. 10. 12. je britanski čelni bataljon sporočil štabu, da je italijanskih vojnih ujetnikov toliko, da jih ni mogoče prešteti. Druga za drugo so padale italijanske utrdbe: Sol um, Ridotta Capuzzo, Bardia, Tobruk, Dema, Bengazi in Beda Fom. Britanci so se 7. 2. 1941 ustavili pri El Ageili. Zasedli so vso Cirenajko, skoraj do kraja uničili Grazianijevo vojsko in zajeli 130.000 italijanskih vojakov. Med britansko ofenzivo je Mussolini zaprosil Hitlerja za nujno pomoč. Skupaj z italijanskimi okrepitvami se je zdaj v Afriki izkrcal »Deutsches Afrikakorps«, ki je bil sestavljen iz več oklopnih divizij in mu je poveljeval general Erwin Rommel. Mussolinijevo iskanje pomoči pri Hitlerju pa ni bilo zgolj po-

[1"]) Franco Bandini: Tecnica della sconfitta, Milano, 1964, s. 715.

[1"]) Prav tam, s. 493.

[Mi]) Winston Churchill: Druga svetovna vojna z epilogom povojnih let, Ljubljana, 1964, s. 419.

sledica katastrofe v Cirenajki, temveč Se drugih porazov. 11. 11. 1940 so izvedli Britanci zek) uspešen napad na italijansko vojno ladjevje v Tarantu, italijanski napad na Grčijo pa se je konec leta 1940 spremenil skorajda v paničen beg. Grki so na vsej fronti prodrli 50 km globoko čez albansko mejo. V epirskih gorah se je borilo 30 italijanskih divizij proti 14 grškim.«[1*])

Kako so potekali boji v Italijanski Vzhodni Afriki (Etiopija, Italijanska Somalija in Eritreja)?

Italijanska vojska je štela na tem razsežnem ozemlju 290.000 mož,[1"]) v njej je bilo okrog 180.000 Afričanov.[1**]) Bila je dobro opremljena in poveljeval ji je vojvoda Amedeo Umberto Aostanski. Kljub vsemu temu pa je bila njena udarna moč jalova, saj je bila v sklopu te vojske množica prisilno mobiliziranih Etiopcev, ki se seveda niso hoteli boriti za Italijane proti Britancem. Na drugi strani pa so imeli Britanci v Britanski Somaliji, Sudanu, Keniji in Adenu vsega skupaj 21.475 vojakov.[1*1]) Čeprav je bila italijanska vojska v premoči, ni sprožila nekih večjih akcij. Zasedla je le pusto in malo obljudeno Britansko Somalijo in nekaj manjših postojank ob robu Sudana, ne da bi pri tem naletela na resnejši odpor. Odigrala bi bila lahko važno vlogo predvsem jeseni 1940, ko je Graziani prodrl na egiptovsko ozemlje. Tedaj bi lahko udarila skozi Sudan na gornji tok Nila in se združila z italijansko vojsko v Libiji. Zanjo pa je bila značilna ista nemoč, ki smo jo opazili v Grazianijevi armadi. Britanci so tudi tu izkoristili italijansko politiko čakanja, zbrali medtem večjo vojsko in udarili Italijane z vseh strani. V Sudanu se je v tem času formiral Etiopski odred s Hailejem Selasiejem na čelu. Do aprila 1941 so Britanci vrgli iz stroja 50.000 italijanskih vojakov, maja istega leta se je Britancem predal glavni štab z vojvodo Amedeom Umbertom Aostanskim, a jeseni še preostale italijanske divizije. Tako je Italija izgubila vse svoje kolonije v Vzhodni Afriki.

S prihodom Rommelovega korpusa v Libijo pa se je položaj za Britance poslabšal. Italijanska vojska je prišla pod nemško komando in 31. marca 1941 je Rommel že sprožil svojo veliko ofenzivo. V pičlih 14 dneh je bila njegova vojska že na

[>tt]) Franco Bandini: Tecnica della scofitta, **s.** 429.
[163]) Vojna enciklopedija, 9, Beograd, 1967, **s.** 439.
[1M]) Franco Bandini: Tecnica della scofitta, s. 429.
[.4S]) Prav tam, s. 493—94.

egiptovski meji. Napravila je isto pot kot svojčas britanska, vendar v nasprotni smeri. Rommel pa je zatem naletel na močan odpor Britancev in njegovega prodiranja je bilo zaenkrat konec.

Prav v tem času so se začeli zbirati črni oblaki nad Balkanom. 9. marca 1941 se je italijanska vojska pognala v novo ofenzivo proti Grkom, ki pa ni rodila uspehov. Mussolini in Hitler sta zdaj poiskala izhod v napadu na Jugoslavijo. Jugoslovanska vojska, ki je bila v rokah fašističnih generalov, je razpadla in kmalu je zadela enaka usoda tudi grško vojsko. Jugoslovanska vojna mornarica je skoraj v celoti padla v roke okupatorja z izjemo ene podmornice in dveh motornih torpedovk, ki so se umaknile v Egipt in pa križarke »Zagreb«, ki sta jo Sergej Mašera in Milan Spasič pognala v zrak, da ne bi padla v roke sovražniku. Nekaj britanskih enot, ki so priskočile na pomoč Grkom, se je umaknilo v izredno težkih pogojih in z velikimi izgubami v Egipt.

Tdčas so bile v polnem jeku Hitlerjeve priprave za napad na Sovjetsko zvezo. Nemci so bili že na tem, da se usidrajo v Iraku, Siriji in Libanonu. Tu naj bi si zagotovili nafto in obenem obvladali še Iran in Turčijo. Na tem pomembnem področju pa so Britanci prehiteli Hitlerja in vse naštete dežele zasedli. Tako pa se je znatno skrčila nemška baza za napad na Sovjetsko zvezo.

Rommelovi ofenzivi v smeri Egipta je sledila 15. maja 1941 britanska ofenziva. Britanci so v prvem navalu zasedli Ridotto Capuzzo in Solum. General Wavell, komandant britanske vojske na Bližnjem vzhodu, pa tokrat ni imel sreče, kajti čez pičel mesec dni ga je nova Rommelova ofenziva prisilila k umiku. Zaradi tega ga je zamenjal general Auchinleck, ki je zaustavil prodiranje združene nemško-italijanske vojske, čez poletje 1941 so bili v Severni Afriki le manjši boji. Novembra 1941 so sprožili Britanci novo veliko ofenzivo, Nemci pa protiofenzivo. Po manjših porazih se je začela bitka zopet obračati v korist Britancev, ki so ponovno zasedli večji del Cirenajke. V tej obojestranski ofenzivi so Nemci in Italijani izgubili 38.000 vojakov.

Spomladi 1942 so začele Nemcem in Italijanom v Severni Afriki pritekati nove močne okrepitve in tako je general Rommel 26. 5. 1942 lahko sprožil svojo največjo ofenzivo z namenom,

da uniči 8. britansko armado v Egiptu. Zdaj je padel v nemške roke več kot leto dni obkoljeni Tobruk. Nemška vojska je za sedla El Alamein in kazalo je že, da ji bo pot v egiptovsko delto odprta, a so tedaj Britanci nemško-italijansko vojsko zaustavili. Sledili sta še dve Rommelovi ofenzivi, ki pa sta že močno izgubili na moči.

23. oktobra 1942 je britanska 8. armada, ki jo je vodil general Bernard Law Montgomery sprožila veliko ofenzivo pri El Alameinu. Zmagovita britanska armada je 23. januarja 1943 vkorakala v Tripolis. Boji so se zatem zavlekli še do 23. maja 1943. V zadnji zavezniški ofenzivi v Severni Afriki sta bili uničeni dve nemško-italijanski armadi, ki sta šteli 340.000 mož. Od junija 1940 pa do sredine maja 1943 so zavezniške armade zajele v Afriki okrog 500.000 italijanskih vojakov. Računati smemo, da je bilo med temi ujetniki okrog 8000 primorskih Slovencev in Istranov. V teku vojne so italijanske vojaške oblasti sicer izločile iz redne vojske dobršen del primorskih Slovencev in Istranov, vendar pa jih je kljub temu še mnogo ostalo v rednih oboroženih vojaških enotah. To pa zopet le potrjuje, da fašistična oblast ni imela dovolj moči, da bi akcijo za izločevanje naših ljudi iz redne vojske dosledno izvedla.

Prve primorske Slovence in Istrane so Britanci zajeli že v prvih mesecih vojne v Afriki in jih razmestili po oddaljenih taboriščih v Južni Afriki in Indiji.* Na ta način so jim skoraj popolnoma onemogočili, da bi aktivno posegli v boj za osvoboditev domovine. Ta skupina naših ujetnikov je bila moralno in politično najbolj prizadeta. Po desetih letih življenja v italijanski vojski in večletnem ujetništvu marsikdo od teh ujetnikov ni našel več poti domov. Nekateri so v Afriki ostali za vedno. Tisti pa, ki so se vračali, ko je bila domovina že davno osvobojena, so prihajali domov z grenkobo v srcu. Njim ni bilo dano, da bi se kakorkoli borili za osvoboditev domovine izpod okupatorjevega jarma. Nekateri od teh pa so pomagali zaostalim in tedaj še kolonialnim narodom v njihovem boju za osamosvojitev.

* Precej primorskih Slovencev in istrskih Hrvatov so Italijani poslali na fronto v Albanijo in Grčijo. Nekateri od teh so se pridružili grškim in albanskim partizanom. Več naših ljudi je odšlo v dveh italijanskih korpusih tudi na rusko fronto. Nekateri so bili zajeti, drugi pa so zbežali čez fronto in se pridružili tamkaj ustanovljenim jugoslovanskim enotam Rdeče armade (1. jugoslovanska brigada in 2. tankovska D ri gada).

POLITIČNA AKCIJA NAŠIH VOJNIH UJETNIKOV

Naši vojaki v italijanski vojski so v novem okolju nadaljevali akcijo, v kateri so sodelovali že doma: bojkotirali so vse, kar je bilo kakorkoli povezano s fašizmom. Da bi se navzven čim bolj zavarovali, so se v vojski zaprli v svoj krog. Tu se je z vso jasnostjo pokazalo, kako velikega pomena je bila za primorske Slovence in Istrane zavest, da imajo skupne interese in si morajo zategadelj deliti dobro in zlo. In ta zaprti krog ljudi ni dopuščal, da bi se tihotapili vanj tuji vplivi To dejstvo je iz leta v leto vedno bolj vznemirjalo komandante italijanske vojske. Čeprav so jih po načrtu drobili na čim več vojaških enot, so se skupinice primorskih Slovencev in Istranov vedno znašle skupaj.

Vsak primorski Slovenec in Istran, ki je odslužil vojaški rok, je dobro vedel za šibke strani italijanske vojske in je živel v prepričanju, da ta vojska ni sposobna uspešno meriti se z dobro organizirano sovražnikovo vojsko. Od tod tudi prepričanje, da bi se vojaški poraz fašistične Italije utegnil spremeniti v splošen političen zlom fašizma. Zaradi porazov v Afriki in Grčiji se je Mussolini že leta 1940 obračal za pomoč k Hitlerju. Vsak primorski Slovenec in Istran v italijanski vojski pa se je — kot že rečeno — trudil, da bi kar največ prispeval k njenemu porazu. V tem je videl svojo rešitev. Od fašizma, ki je pogazil našo kulturo, naše sinove pognal v zapore in konfinacijo ter spravil deželo obenem še na rob gospodarskega propada, res nista mogla pričakovati nič dobrega. Nekaj podobnega se je dogajalo tudi s kolonialnimi narodi. V Libiji in Vzhodni Afriki so imeli italijanski fašisti pod orožjem okrog 220.000 domačinov. Ce bi bili ti ljudje pripravljeni braniti fašistično cesarstvo, bi vojna v Afriki za fašistično Italijo potekala precej drugače. Ti domačini pa so razumeli, da se jim je približal čas, ko se bodo lahko osvobodili kolonialnega jarma.

Veliki porazi italijanske vojske v Afriki in v Grčiji so kmalu razkrili gnilobo samega italijanskega glavnega štaba. V zvezi s katastrofo v Cirenajki pozimi 1940/41 je Franco Bandini napisal: »Ko je bila zaradi bliskovitega prodiranja majhne armade O'Connorja, ki je štela 36.000 mož, popolnoma uničena armada 150.000

mož pod komando Grazianija, ni našel Lev iz Neghellija* (= G razi ani) nikakršnega drugega izhoda razen tistega, da je poslal generalu Pitassiju Manelli telegram, ki se je začenjal s klasičnim vzklikom: ,Da bi nam bila sv. Barbara ob strani!'«"*)

Po velikem porazu italijanske vojske v zavezniški zimski ofenzivi 1940/41 so se vile od El Ageile in Bengazija proti egiptovski meji nepregledne kolone vojnih ujetnikov. Da bi lahko prišli v taborišča, ki so jih bili Britanci v naglici pripravili, so morali ujetniki prevaliti tudi do 800 km in čez. Edina cesta vzdolž cirenajške obale je bila natrpana s kamioni, ki so prevažali hrano in municijo, in pa s sanitetnimi vozili. Kolone ujetnikov so morale zategadelj pešačiti ob cesti po puščavskem pesku. Podnevi je ujetnike moril peščeni metež, a ponoči, ko je temperatura padla pod ničlo, hud mraz. V kolonah, ki so se mukoma pomikale naprej, večinoma brez hrane in vode, je bilo poleg Italijanov in Arabcev tudi več tisoč Primorcev in Istranov. Na tej dolgi in mučni poti so se začeli ujetniki zbirati v skupine. Zdaj ni bila več važna pripadnost temu ali onemu regimentu ali diviziji. Rojak je iskal rojaka. Ujetniki so se zavedali, da so se znašli na važni življenjski prelomnici. To je veljalo zlasti za Primorce in Istrane, ki so pričakovali, da si bodo z zlomom fašizma izbojevali svobodo. Zaradi tega so se tem raje združevali v skupine. Italijani niso bili nacionalno zatirani in vedeli so, da se bodo prej ali slej vrnili v rodno Toskano ali na Sicilijo, to se pravi v Italijo. Povsem drugače je bilo s Primorci in Istrani. Zavedali so se, da pripadajo narodni manjšini, katere matica ni v Italiji, marveč v Jugoslaviji; in zato je bila Jugoslavija zanje dežela, najboljša od vseh. Vedeli so, da Jugoslavija ni stopila v vojno in so nagonsko slutili, da se njihova širša domovina ne bo vključila v tabor nacifašizma.

Velik poraz italijanske vojske je našim ljudem v Cirenajki dvigal pogum in jim krepil prepričanje, da bo fašistična Italija izgubila vojno. Tu so imeli otipljive dokaze o nesposobnosti in korumpiranosti italijanske vojske, ki bo v vojni gotovo doživela velike poraze in tako bodo lahko osvobodili Primorsko in Istro,

* Graziani je dobil vzdevek »lev« leta 1936 po bitki za vas Neghelli v Etiopiji, kjer so se domačini srdito upirali okupatorju.

Ob porazih so postali sicer oholi italijanski generali mehki in čustveni. Grazianija, ki je pri fašistih veljal za junaka in najbolj uspešnega pacifikatorja Arabcev, je morala vojaška oblast izločiti iz vojske. No, v salojevski socialni republiki ga je Mussolini zopet posadil na visok hierarhični stolček.

m) Franco Band ini: Tecnica della sconfitta, s. 564.

ki že 23 let ječita pod fašističnim jarmom. Da, zato je treba Britancem povedati, da oni niso Italijani in pojasniti, da so pripravljeni boriti se v njihovih vrstah proti skupnemu sovražniku!

Take misli so rojile primorskim Slovencem in Istranom na poti proti Egiptu. In skupine, ki so se izoblikovale na tej poti, so imele tudi svoje voditelje. Spontani načrti so tako kmalu prerasli v organizirano akcijo.

Kje se je končala dolga pot vseh kolon vojnih ujetnikov, bi bilo težko ugotoviti. Britanci so ujetnike potrebovali za najrazličnejša dela v zaledju in zato so se tisoči porazgubili po številnih taboriščih v Afriki in Aziji. Italijanske ujetnike so Britanci pošiljali v kolonah do postojanke Marsa Matruh in od tu z ladjami v Aleksandrijo. V nekaterih, vendar redkih primerih, so ujetnike prepeljali do taborišč tudi s kamioni. Glavnino ujetnikov so razmestili v taborišču Mustafa Paša, nekako 20 km zahodno od Aleksandrije. Zdaj je dobilo to taborišče ime »Italian Prisoners of War, Camp 308«.

To taborišče je obsegalo površino od dveh in pol do treh kvadratnih kilometrov. Obdano je bilo z bodečo žico in znotraj razdeljeno na več oddelkov, ki so bili med seboj ločeni z žično pregrajo. Obdajali so ga tudi stražarski stolpi, na katerih so bile strojnice in žarometi. Taborišče je bilo obenem nekak zbirni center. Ujetniki so prihajali in odhajali. Največ jih je prišlo vanj po veliki zimski ofenzivi, manjše skupine pa so prihajale sem vse do konca vojne. Nekatere skupine so prišle v taborišče po zelo dolgih ovinkih in tudi po puščavskih poteh, ki so presegale 1000 km. Saj je bila prava, pa čeprav močno spremenljiva fronta, le v Libiji: na jugu pa je sploh ni bilo. V razsežni puščavi, posejani z oazami, sta odločali vztrajnost in vojna zvijača. Vojna je poprijemala tu obliko gverile, ki ji pa fašistični vojaški voditelji niso bili kos. In tako so prihajali v taborišče Mustafa Paša tudi italijanski vojni ujetniki iz tega oddaljenega saharskega področja.

Ujetniki so prebivali v šotorih, večinoma osmercih. Zaradi nastajanja skupin je pogostoma prihajalo do medsebojnih spopadov zlasti zaradi šotorov. Zgodilo se je, da so si primorski Slovenci in Istrani skorajda s silo izbojevali več šotorov, v katerih naj bi domovali sami, ločeno od ujetnikov italijanske narodnosti. čeprav je bilo v šotoru prostora za osem ali deset ljudi,

se jih je vanj stisnilo tudi po dvajset in čez. Tako naj bi lepše in svobodneje razmišljali o svojih problemih in dajali duška svojemu protifašističnemu razpoloženju.

Množica ujetnikov, ki je zrasla tako nepričakovano, je povzročala Britancem nemajhne skrbi. Ujetnike je bilo treba varovati, skrbeti za prehrano in zdravje. Britanska vojaška komanda je dobro vedela, da so med ujetniki tudi primorski Slovenci in Istrani, vendar pa je njihovo vprašanje morda prav zaradi navedenih okolnosti nekaj časa puščala vnemar. Slovenci in Hrvati, ki so se smatrali za zaveznike Britancev, pa so bili nestrpni. Želeli so si svobode in sodelovanja v vojni proti fašistični Italiji; želeli so si biti na tekočem glede položaja v svetu. In vse te svoje želje so najprej izrazili s svojim petjem. Primorci so znani kot dobri pevci. Ko jim je fašizem vzel šolo, društva in knjigo, so uteho najraje iskali v pesmi. Pesem jim je krepila upanje v lepšo prihodnost.
V italijanski vojski so se slovenski fantje s Primorske proslavili zaradi svojega petja. Kjer je bila skupina, je bila tudi organizacija in obenem z njo še pesem. Fašističnim oficirjem je šla na živce in začeli so jo preganjati, toda zato se je oglasila toliko bolj ubrano. Preganjali so jo, a zatreti je niso mogli nikdar.

V taborišču Mustafa Paša je slovenska pesem udarila z vso silo na dan, čim so se primorski fantje nekoliko odpočili in okrepili po prestanih naporih in se med seboj trdneje povezali. Ob večernih urah, ko je legala noč na zemljo in je človek lahko zadihal svež zrak, se je slovenska pesem v taborišču vnovič razlegala. Takoj je zbudila pozornost zlasti britanskih vojakov. Ob žičnih pregrajah so se začeli zbirati. Poslušali so tudi tisti na stražarskih stolpih. Kmalu se je pokazalo, da so Primorci s svojo pesmijo prebili led. Lahko si mislimo, da so nekateri poslušalci razumeli tudi vsebino pesmi. V Egiptu so se namreč kopičile brigade raznih narodnosti, ki so se bojevale v sklopu britanske vojske.

Dežele, ki sta jih okupirala Hitler in Mussolini, so imele v emigraciji svoje begunske vlade. Zavezniki, predvsem Britanci, so jih ponavadi priznavali za edinega legitimnega predstavnika podjarmljenega naroda. Zato so imele te vlade tudi pravico do ustanavljanja lastne vojske. Na njihovo pobudo so se izoblikovale v Egiptu češka, poljska, francoska in grška brigada. Na podoben način je nastala v Egiptu tudi takoimenovana »Jugoslovanska kraljeva vojska«.

BAZE IN TABORIŠČA JUGOSLOVANOV, KJER SO BILI TUDI PRIMORSKI SLOVENCI IN ISTRANI MED II. SVETOVNO VOJNO

Slovensko petje v taborišču Mustafa Paša je bilo za vse Slo- **vence in** Istrane, ki so bili pomešani med tisoči italijanskih ujet* **nikov,** tudi svojevrstno obvestilo, kje se je bila zbrala glavna skupina s Primorske in Istre. Tako se je skupina začela naglo krediti. Naši ljudje so zdaj postavili svojo prvo zahtevo: zavez* niška vojaška oblast naj jim dovoli, da se koncentrirajo v posebnem oddelku taborišča. Tej prošnji so Britanci takoj ugodili. Ne samo to, Britanci so začeli dajati Primorcem in Istranom boljšo hrano in jih obenem uporabljati za razna dela v taborišču. Izbolj- **šanje** hrane je bilo pravzaprav povezano z delom. Zaradi tega pa **so** ujetniki italijanske narodnosti bili Primorcem in Istranom nevoščljivi Začeli so jih zmerjati in zasramovati. Razumljivo je, da je prišlo tedaj do ostrih pretepov, ki jih je še toliko bolj podžigal potlačevani bes do fašističnih preganjalcev, ki so naše ljudi bili pahnili v gospodarsko revščino. Taboriščni stražarji so zdaj že vedeli, za kaj gre; v spore in pretepe niso posegali. Da je prišlo do takih pretepov, je toliko bolj razumljivo, če upoštevamo, da je bilo med ujetniki tudi precej »črnih srajc«, to je pravih in zagrizenih fašistov. Zdi se tudi, da med Italijani ni bik) pravih političnih organizatorjev, ki bi znali stvari postaviti na mesto. Nekateri so Slovence in Hrvate v svoji divji jezi celo zmerjali z besedo »traditori« (izdajalci). Med Italijani pa je bilo zopet veliko Sicilijanov in Kalabrežev, ki niso imeli najmanjšega pojma, kakšno nesrečo je pomenil fašizem za Slovence in Hrvate v Julijski krajini. Naši ljudje pa so si zopet zaradi fašističnega gorja še toliko bolj želeli odcepitve od fašistične Italije in priključitve k Jugoslaviji, o kateri so mislili veliko lepše, kot je v resnici bila. Malokdo od njih je vedel, da so bile tudi tam na delu fašistične sile. In večina Primorcev in Istranov je verovala tudi v moč Sovjetske zveze, a ne toliko, ker je bila socialistična, marveč zato, ker je bila velika in obenem slovanska. To naziranje so prevzeli od staršev, ti pa deloma od prednikov. Ko so bili daleč od svoje domovine, daleč od staršev, ki so trepetali za njihova življenja in v žalosti še nadalje prenašali krvavi fašistični jarem, so bile misli naših ujetnikov pri njih in domovini bolj kot kdajkoli prej. Tisti, ki so jim ukazovali v Afriki, so propadli in zdaj so bili med tisoči jetnikov prav Primorci in Istrani tisti, ki so imeli argumente, tisti, ki so znali največ povedati, kakšen je fašizem; oni so ga poizkusili na lastni koži. Zato so bili zdaj pripravljeni, da se borijo z vsemi silami s tistimi, ki so se pripravljali, da zadajo

smrtne udarce Mussolinijevi strahovladi. Ob tej želji je **naše** ljudi navdajal ponos. In ta ponos je rasel iz dneva v dan in **prerašča!** v borbenost. Po drugi strani so se našim fantom in možem sosedje, doma iz Sardinije ali Sicilije, vendarle tudi smilili. Koliko je bilo med njimi nepismenih! V mnogih pogledih so bili veliki nevedneži, ker je pač fašizem hotel imeti take državljane, ki bi bili v svoji primitivnosti in neizobraženosti slepo ubogljivi; ki ne bi mislili s svojimi možgani, marveč bi bili le izvrševalci ukazov fašističnih hierarhov. Vendar, čemu naj bi mislili preveč nanje? Naj spoznajo, kako so jim celo v ujetništvu krivični; naj priznajo napake, pa bi se jim bolj približali in celo z njimi sodelovali. Važnejša je zdaj druga stvar: v taborišču Mustafa Paša so bili Slovenci in Hrvati, ki jih je fašizem doma brutalno zatiral in izkoriščal in za nameček še tiral po raznih frontah. Koliko jih je ostalo v Sahari za vedno! Marsikdo je že prepešačil dobršen del Etiopije in srce se mu je trgalo, ko je videl kako Etiopci umirajo za svobodo. Da, prišel je čas obračunov in opreti se je bik> treba zdaj na tiste, ki se z orožjem v rokah borijo proti fašizmu. Edino od njih lahko nekaj pričakujejo. Venomer je naše ljudi bodrila misel, da se junaški jugoslovanski narodi nikdar ne bodo vključili v fašistični tabor.

Položaj v velikanskem taborišču se je močno spremenil, ko so v njem stražarsko službo prevzeli Poljaki. Mnogi od njih so doživeli katastrofo, ki je leta 1939 zadela Poljsko. Tudi njim je bilo jasno, da je svoboda Poljske odvisna le od tega, kdaj bo premagana fašistična zver. Med našimi ujetniki in njimi je prišlo takoj do prijateljskih stikov. In naši so zdaj še glasneje zahtevali, naj jih britanska vojaška komanda sprejme v zavezniško vojsko. Tu pa ni šlo brez ovir. Sprejemanje ljudi iz vrst ujetnikov v redno vojsko je že samo po sebi zahtevalo previdnosti. Nemčija je bila še daleč od tega, da bi bila premagana. In krožila je tudi govorica, da se Nemci lahko vsak čas pojavijo prav tam v bližini. Britanska komanda je tačas prav gotovo že vedela, da pripravljajo v Severni Afriki združene italijanske in nemške vojaške sile veliko ofenzivo. Fašisti bi gotovo tiste Primorce in Istrane v britanski vojaški uniformi, ki bi jih zajeli, dobesedno raztrgali.

Poljaki so takoj posredovali pri Britancih in tako je prva skupina Primorcev in Istranov podpisala prijavnice za vstop v poljsko brigado. Do odhoda je prišlo brez hrupa. Zdaj se je marsikateri ujetnik italijanske narodnosti zamislil in spoznal, da je

bil sosedom **krivičen. Poljaki so skušali primorske Slovence in Istrane čim bolj zavarovati. Da jih ne bi prepoznali. Če bi padli v ujetništvo, so jim spremenili rodbinska imena. Babič je postal Babinski in Leban Lebanski. Kjer je bila v vojaški knjižici rubrika »državljanstvo«, so zapisali »brez«. Ti prvi Primorci in Istrani**

Primorski Slovenci **In Istrani so se k pred razpadom stare Jugoslavije vključevali v** zavezniške **enote In se borili** proti fašizmu. **Na sliki skupina Primorcev v sestavu poljske vojske**

v poljskih uniformah so odšli s poljsko brigado tja do Tobruka, kjer je naraščal sovražnikov pritisk. V Afriki je že bil nemški general Erwin Rommel in bližal se je čas najbolj vročih bojev na afriških tleh.

Nov velik dogodek za Primorce in Istrane v taborišču Mustafa Paša je bila vest, da je Jugoslavija podpisala trojni pakt in se na ta način vključila v »os« Rim—Berlin. Prava sreča, da je vzdušje, ki je nastalo po tej novici, trajalo kratek čas. Primorci in Istrani so tiste dni v taborišču na mah izgubili na ugledu. Bilo jim je, kakor bi jim polili krop na glavo. Kje je zdaj tista Jugoslavija, na katero so toliko računali? Toda kmalu je prišla vest o uporu v Beogradu, o uporu proti nacifašistom in zatem še strašna vest o

bombardiranju Beograda in splošnem napadu na Jugoslavijo, nadalje vesti o pokolih in odporu jugoslovanskih narodov proti nacifašističnim okupatorjem. Ugled Jugoslovanov med zavezniki je začel naraščati. V taborišču, kjer sta bili razmeščeni češka in poljska brigada, je zaplapolala jugoslovanska zastava, ki je do tedaj Britanci niso pustili razviti. Samozavest Primorcev in Istranov se je začela vidno krepiti. V zvezi z njimi pa se je zdaj pojavil nov faktor.

V samostanu Tantiuri pri Jeruzalemu v Palestini so se 12. maja 1941 sestali predstavniki jugoslovanske begunske vlade. Med drugim so ugotovili tudi stanje svoje vojske: nekaj sto mož in tri vojne ladje. Po zgledu drugih begunskih vlad so sklenili, da okrepijo svojo vojsko. Generalov so imeli na pretek, toda kje najti vojake. To ni bilo lahko. Veliko lažje je bilo priskrbeti si orožje. In v tej zvezi se je general Simovič obrnil celo na Roosevelta in Churchilla. V spomenici je naštel dolg seznam potreb po orožju. Izgledalo je, kot bi mu stalo ob strani najmanj stotisoč mož, ki jih želi oborožiti. Ena od posledic sestanka v Palestini je bila tudi ta, da je jugoslovanska begunska vlada konec maja 1941 formirala v Aganiju pri Aleksandriji »Prvi gardni bataljon kraljeve vojske«. Poleg te enote v formiranju so »kraljevo vojsko« sestavljale še tri bojne ladje in ena eskadra letal v Abukiru. Nekaj jugoslovanskih letalcev — beguncev brez letal, pa je bik) v taborišču Aman v Transjordaniji.

Torej kje najti vojake za krepitev »Jugoslovanske kraljeve vojske«? Begunska vlada, ki se ji je pri begu iz Beograda pridružil tudi dr. Ivan Marija čok, se je zdaj spomnila na zajete primorske Slovence in Istrane, ki so bili v poljski brigadi in pa na tiste, ki so še ostali v taborišču Mustafa Paša. Takoj sta se v njem pojavila odposlanca dr. čok in Ivan Rudolf, oba Primorca. Svojo nalogo sta hitro opravila, kajti vsi Primorci in Istrani so jima izjavili, da so pripravljeni stopiti v jugoslovansko vojaško enoto in dati za Jugoslavijo svoja življenja. Tačas seveda še ni bilo slišati o uporu jugoslovanskih narodov proti okupatorju in begunska vlada je kot žrtev zavratnega napada na Jugoslavijo uživala v svetu precejšen ugled. V prvi polovici junija 1941 se je v Aganiju vključilo v »gardni bataljon« 250 Primorcev in Istranov iz taborišča Mustafa Paša. Celo zaprisegli so kralju, misleč namreč na zasužnjeno domovino. Za svobodo Jugoslavije so bili pripravljeni boriti se pod kakršnokoli zastavo. Sicer pa niso vedeli nič

podrobnega o položaju v Jugoslaviji in ne o tem, **v kakšni** smeri **naj bi tekel** boj proti okupatorju. Zanimivo pa je, da si tudi Bri* **tanci niso** prav **nič** pomišljali, ko je bilo treba »odstopiti« itali* janske državljane drugi državi. Tu zasledimo prvič čudno igro: ko gre za jugoslovanskega kralja in njegovo bodočo oblast, Pri* morci in Istrani lahko gredo z njim, čim pa bi hoteli z neko drugo sik) (Titovo yojsko), bi Britanci rekli, da je to nemogoče, češ da so italijanski državljani. Te taktike so se posluževali zavezniki v Južni Italiji kmalu po izkrcanju, ko so zajeli več italijanskih divizij in obenem še najmanj 20.000 primorskih Slovencev in Istranov, ki so bili v »posebnih kazenskih bataljonih«. Samo na Siciliji in Sardiniji jih je bilo okrog 13.000.

V »gardnem bataljonu« so se začele zbirati nove skupine Primorcev in Istranov. 1. avgusta 1941 so se vključili vanj vsi tisti, ki so bili v poljski brigadi. Teh je bilo okrog 100. Ta skupina pa je bila politično najbolj razgledana in najboljše organizirana. Med njimi je bilo več simpatizerjev komunistične stranke. Ta skupina je prišla z zavezniške fronte, kjer je že prispevala svoj delež za svobodo. Poznala je tudi metode stare jugoslovanske vojske, namreč metodo pretepanja, diktatorskega obnašanja oficirjev itd. Pred vstopom v »gardni bataljon« je postavila pogoje: nobenih metod iz stare jugoslovanske vojske in morajo jih povesti v boj proti fašizmu. Obljubili so jim vse, obljube pa niso izpolnili nobene.

Komandant bataljona je bil Živan Kneževic. Razen še nekaterih drugih oficirjev so bili vsi drugi v bataljonu Primorci in Istrani. Bataljon se je začel krepiti, ker so pritekale vanj nove skupine bivših vojnih ujetnikov, Primorcev in Istranov. Bataljon se je opremil in uril, da bi postal dobra bojna enota. Medtem pa Primorci in Istrani skorajda niso opazili, kaj se je v tistem času dogajalo okoli »begunske vlade« in »dvora« v emigraciji. Tam se je namreč vnel oster boj za oblast. »Vlada« je razpolagala s precejšnjimi sredstvi, saj je odnesla iz Beograda veliko zlata, a obenem je uživala tudi močno podporo Britancev, šlo je npr. tudi za to, koliko naj znaša plača kralja Petra. On sam je zahteval vsoto, ki je bila za tiste čase bajna in je že s tem pokazal le malo razumevanja za stvarnost. Bilo je nadalje veliko spletk okoli njegove nameravane poroke. Emigrantski prvaki pa se niso mogli zediniti glede programa in kar vsi so želeli postati predsedniki raznih odborov in kar najbolj »legitimno« zastopati »narod«. Najostrejši

boj je izbruhnil med generaloma Simovidem in Slobodanom Jovanovičem, idejnim predstavnikom velesrbske buržoazije. Zmagal je slednji in tako odrinil s predsedniškega stolčka svojega tekmeca. Jovanovič je zdaj udaril tudi po Simoviéevih pristaših v »kraljevi vojski«. Vest o sporih je končno prišla tudi do Primorcev in Istranov v »gardnem bataljonu«. V Štabu bataljona je prišlo namreč do ostrega obračunavanja med dvema strujama in stvar je šla tako daleč, da so se morale v spor vmešati britanske vojaške oblasti. Odstavljen je bil tudi načelnik »kraljeve vojske«. Na njegovo mesto so postavili britanskega generala Stoneja. Britanska vojaška oblast je več jugoslovanskih oficirjev poslala v »internacijo«. Vojaštvo »gardnega bataljona« pa pri teh obračunih ni bik) prizadeto. Nihče od vojakov ni odšel v »internacijo«. Enota pa je po teh dogodkih dobila novega komandanta, podpolkovnika Milana Prosena. Primorce in Istrane ni seveda nihče vprašal, kateri struji pripadajo; za jugoslovanske generale v emigraciji so bili le drobiž za poravnavanje nekaterih svojih računov. Našim ljudem se je začelo zdaj svitati, da generalom ni bilo do boja za osvoboditev domovine, temveč predvsem do tega, da bi bili čim bolj na varnem. Vse to je bilo za Primorce in Istrane nekaj novega. Polagoma so se začeli seznanjati z vlogo velesrbske buržoazije, odkrivali klike in gnilobo na begunskem »kraljevem dvoru«.

Prišlo pa je tudi olajšanje in razburjenje se je med našimi ljudmi za nekaj časa poleglo. Bataljon je namreč prejel ukaz, da v sklopu zavezniških sil krene na libijsko fronto. Položaje je zasedel najprej globoko v puščavi južno od naselja Sidi el Barani in zatem pri Halfaji branil vrata, ki so zapirala pot v smeri egiptovske delte. Tačas je na sami fronti izstopilo iz štaba bataljona nekaj oficirjev, simovičevcev. Raje so si izbrali »internacijo«, — ki seveda ni bila nobena internacija v pravem pomenu besede, če pa so se »interniranci« lahko sprehajali po Kairu! — kot pa bi se borili proti sovražniku. Zaradi tega je bataljonu zmanjkalo vodilnega vojaškega kadra. Komanda bataljona je organizirala tečaj in tako je enota dobila svoje prve podoficirje, Primorce in Istrane.

Nekako po treh mesecih bivanja na fronti je bil bataljon premeščen v zaledje in dobil nalogo, da stražari ujetniška taborišča. Kmalu pa je nastopil čas velikih ofenziv. Bataljonu je bi!a dodeljena obramba velikih letališč v El Dabu, kakih 120 km vzhodno od kraja Marsa Matruh. Tu je bataljon 11. junija 1942 zasedel položaje na zelo dolgi črti. Naloge bataljona so bile zelo odgovorne,

saj se Je prav tedaj začela nova Rommelova ofenziva. Sovražnik je začel prodirati v Egipt. Janko Perat je opisal zanimiv dogodek iz tistega časa. Tako pripoveduje:

»S tem napredovanjem (sovražnika, op. S. V.) so sumljivo **sovpadala** obolenja nekaterih častnikov, ki so odpotovali na »zdravljenje' v zaledje. V drugem vodu četrte čete pa so vojaki opazili častnika, komandirja voda, kako je čistil nemško čelado. Začeli so se zbirati in mu od daleč groziti, častnik je brez pojasnila odšel, očitno v štab čete, kajti kmalu je prišel kurir z ukazom, naj se vod postroji in v bojni opremi Čaka komandirja. Vojaki so s podčastnikom vred sicer čakali v bojni opremi, kot je komandir naročil, toda na Šleme so si z modrim svinčnikom narisali srp in kladivo. Komandir ni hotel sprejeti raporta, pač pa je zahteval pojasnila. Vojaki so mu razložili, da so si dali srp in kladivo na šleme, ker je to edini znak, kateremu se lahko zaupajo, kajti častniki bežijo ali se celo pripravljajo, da jo pobrišejo k Nemcem. Samo Rdeča armada je brezkompromisna.

Ta dogodek, katerega protagonisti so še živi, se je pripetil v nedeljo, dne 21. junija 1942, v času, ko je bilo javnosti zahodnih zaveznikov narodnoosvobodilno gibanje jugoslovanskih narodov popolnoma nepoznano in so bili četniki v očeh zahodnih zaveznikov na vrhuncu svoje slave. Jugoslovanska begunska vlada je bila namreč v nekaterih ozirih izredno spretna, čeprav je dobro vedela za izdajstvo četnikov in za njihovo aktivno sodelovanje z okupatorjem v boju proti narodnoosvobodilnemu gibanju, je njenim propagandistom kljub temu uspelo razviti mit o junaku Draži Mihajloviču do takih razmerij, da je bil Draža Mihajlovič npr. v neki novinarski anketi v ZDA, poleg Mac Arthurja in Timošenka izbran za enega največjih vojskovodij.«[*])

častnik z nemškim šlemom je bil seveda četnik. Demonstracija je lepo razkrila stremljenje primorskih Slovencev in Istranov v »gardnem bataljonu«, vendar ni imela posledic, ker se je moral takoj umikati skupaj z ostalo zavezniško vojsko. 24. junija 1942 so nemške enote že dosegle El Alamein. Sovražnikov prodor pa je šel še dlje. Ob podpori nemških pancerjev sta prodirali proti Kairu dve italijanski oklopni diviziji, obema pa je bil odrezan umik in 7. septembra sta bili popolnoma uničeni. Prodor zdru-

[*]) Janko Perat: Narodnoosvobodilno gibanic Primorcev v Afriki. TT, Ljub* liana, XV/1967, 26, s. 2. Obširneje piše o tem Vladimir Dedijer (Dnevnik 1943—1944, Ljubljana, 19&1, s. 57—60).

Žene nemftkoitalijanske vojske je bil tokrat najgloblji. **Po** tej veliki ofenzivi je bil »gardni bataljon« premeščen **v Atiro pri** Haifi v Palestini.

Poleti 1942 se je v ameriškem in zatem le v angleškem tisku pojavila vest o spomenici črnogorskih rodoljubov, s katero so pozivali jugoslovansko begunsko vlado, naj ne podpira Draže Miha j loviča, ker da je izdajalec. Za ta dogodek je zvedel tudi štab »gardnega bataljona«, vojakom pa ga je tolmačil takole: V Jugoslaviji se proti okupatorju borijo četniki in partizani. Ti slednji pa nočejo pristati na skupno akcijo s četniki. Partizani torej rušijo borbeno enotnost jugoslovanskih narodov. »Gardni bataljon« sc mora dobro pripraviti, da bo po vrnitvi v domovino napravil red. Vodstvo bataljona pa je na tako potvarjanje resnice prejelo odgovor, kakršnega je zaslužilo. Vojaki, sami Primorci in Istrani, so se proti oficirjem »kraljeve vojske« Še bolj vase zaprli. Tedaj pa se je razdor v krogih jugoslovanske begunske vlade še bolj poostril in celo do takšne mere, da je ena od struj obrnila hrbet begunski vladi in se iz »internacije« v Kairu umaknila v Južno Afriko.

Bataljon se je začel vnovič številčno krepiti, ker so se vanj vključevali novi ujetniki, toda v njem je začela disciplina vedno bolj popuščati. Vodstvo bataljona je vojake na vse načine oviralo, da bi poslušali vesti radia »Svobodna Jugoslavija« in na vso moč je vsiljevalo poslušanje radia »Karadjordje«. Glas, ki je brnel iz sprejemnikov, je bil izredno močan. Nič čudnega, saj je bila ta radijska postaja v bližini same Haife.

V bataljonu je začelo dobesedno vreti. Zaradi brezdelja so vojaki vedno pogosteje odhajali v Haifo in si tam iskali kakršnegakoli razvedrila. Komandantu bataljona je prišlo zdaj na misel, da bi poostril disciplino. Medtem pa so oficirji iz štaba bataljona prirejali pravcate orgije. No, komandant se je kljub temu odločil za disciplino. S kamioni se je odpravil v Haifo lovit Primorce in Istrane in jih res pripeljal v taborišče kakšnih dvesto. Ko jih je postrojil in začel s »pridigo«, je bilo slišati glasove: »Dovolj je bilo hlapčevanja!« Drugi vojaki so že začeli obkoljevati prostor, na katerem so stali obtoženci, z namenom, da jim, če bo treba, tudi s silo pomagajo. Bili so dobro oboroženi in manjkalo je le za las, da ni prišlo do krvavega obračuna. Komandant je opazil nevarnost in vse skupaj zamečkal z blagim opominom, de istega

dne so skušali oficirji na četnih zborih vojake pomiriti z izjavami, da je zdaj glavna naloga bataljona doprinašati k zmagi nad fašizmom.

Täko je bik> vzdušje v »gardnem bataljonu«. Drugačno tudi ni moglo biti, saj so sedeli v štabu bataljona sami četniki. Begunska vlada pa je imela s tem bataljonom kar precejšnje načrte. Postal naj bi kar glavno jedro »kraljeve vojske«, ki naj bi se v ugodnem času ob podpori zaveznikov izkrcala na Balkanu.* Pri teh svojih načrtih se je poslužev ala tudi dr. Ivana Marije Coka, nekdanjega predsednika »Zveze jugoslovanskih emigrantov iz Julijske krajine« v Jugoslaviji.

Zavezniki so sprožili 23. oktobra 1942 pri El Alameinu svojo največjo in hkrati odločilno ofenzivo na afriških tleh. Že v svojem prvem prodoru so zajeli 50.000 italijanskih vojakov. Tokrat so začeli med temi vojaki kar sami iskati Primorce in Istrane. Našli so jih kar precej. Čeprav so italijanski fašistični oblastniki zanje ustanavljali »posebne kazenske bataljone«, je bilo v Severni Afriki v vsaki skupini zajetih italijanskih vojakov tudi po nekaj primorskih Slovencev in Istranov. Iz skupine italijanskih vojakov, zajetih pri El Alameinu, se je več sto Primorcev in Istranov prijavilo v »gardni bataljon«. Manjše skupine pa so se mu priključevale še nekaj mesecev potem, ko so v Severni Afriki nacifašistične sile maja 1943 doživele popoln zlom. Sredi leta 1943 bi moral bataljon šteti okrog 2.500 mož, toda dogajalo se je, da so zavezniki manjše skupine Primorcev in Istranov vključevali tudi v posebne enote. 2e avgusta 1942 jih je nekaj odšlo v zavezniške komandose. Februarja 1943 je okrog 250 Primorcev in Istranov odšlo iz bataljona v zavezniško aviacijo. Pozneje jih je nekaj odšlo tudi v vojno mornarico. V začetku avgusta 1943 jih je bilo nad 100 vključenih v oddelke, ki so imeli nalogo, da okoli Tobruka očistijo minska polja. Na to nevarno delo pa je štab bataljona odrejal predvsem tiste, ki so bili »nedisciplinirani« in politično nevarni.

Sredi leta 1943 so se v bataljon vključile tudi manjše skupine Dalmatincev in Črnogorcev, ki jih je begunska vlada rekrutirala v Južni Ameriki. Konec avgusta 1943 je enota štela 950 mož.

* General Simovič je takrat zasnoval načrt, naj bi »kraljeva vojska« zrasla na 50.000 in zatem celo prosil zaveznike za velikansko količino orožja. Ta »načrt* pa je seveda popolnoma propadel (Vladimir Dedijer: Dnevnik 1943—1944, 1951, s. 41).

Begunska vlada je v začetku avgusta 1943 ustanovila »Bazo kraljevih jugoslovanskih siL na Srednjem vzhodu«, ki je bila razmeščena ob Sueškem prekopu. Tudi za to bazo je moral »gardni bataljon« prispevati nekaj moštva.

V drugi polovici leta 1943 se je stanje v bataljonu nekoliko umirilo. Močno so bataljon osvežile nove moči, ki so začele vanj pritekati po zlomu nacifašistične vojske v Severni Afriki. K temu je precej doprinesel tudi podoficirski tečaj poleti 1943, ki je dal enoti nekaj dobrega, novega vodilnega kadra. Bataljon se je tičas udeležil velikih manevrov v okolici Nazareta. Primorci in Istrani so razumeli, da je vojaško usposabljanje velikega pomena za nadaljnji boj in za osvoboditev domovine. Bataljon je tako postal dobro izvežbana vojaška enota in vse bi bilo v redu, če bi bila komanda v drugačnih rokah; saj je bilo zdaj večini borcev že povsem jasno, katera pot vodi k osvoboditvi jugoslovanskih narodov.

PRVI UPOR »GARDNEGA BATALJONA« PROTI CETNISKEMU VODSTVU

Manevri »gardnega bataljona« na Galilejskem gričevju so v njem utrdili vojaško disciplino. Vojaki so se tokrat vračali v svoje taborišče v Atiri v prepričanju, da so dovolj pripravljeni, da gredo v boj proti nacifašističnim okupatorjem. Ta okolnost pa jih je silila, da so se zdaj še v večji meri posvečali političnim problemom svoje domovine. In tako so prihajali zdaj do trdnega spoznanja, da ima jugoslovanska begunska vlada v zvezi z bataljonom skrivne in temne načrte, ki jim jih prikriva.

»Jugoslovanski odbor iz Italije«, ki so ga sestavljali dr. Ivan Marija Cok, Ivan Rudolf in Miran Ribar, je že leta 1941 začel izdajati list »Bazovica« (najprej so ga razmnoževali na ciklostil, pozneje pa tiskali). Veliki zavoji tega lista so prihajali tudi v »gardni bataljon«. To glasilo odbora, ki v resnici ni zastopalo primorskih Slovencev in Istranov, je pelo slavospeve Draži Mihajloviču in skušalo usodo Primorske in Istre povezati z zakulisnimi načrti jugoslovanske begunske vlade. Med Primorci in Istrani je to glasilo lep čas ustvarjalo precejšnjo zmedo. Prav po njegovi zaslugi naši ljudje dolgo niso zvedeli za izdajstvo Draže Mihajloviča. Toda, ko je prihajala resnica na dan, so začeli zavračati »Bazovico« in obračati hrbet »Jugoslovanskemu odboru iz Italije«. To pa je obenem pomenilo zaostritev odnosov do čet-

niškega vodstva bataljona. Morälo Primorcev in Istranov so močno dvigale vesti, da so se zavezniki povezali z jugoslovanskimi partizani in da so jih začeli podpirati. Prav tako so zapažali, da **je že** od pomladi **1943** zavezniško časopisje prenehalo peti slavo* speve Draži Mihajloviču. Medtem ko je moräla vojakov rasla, je v štabu bataljona padala. Cetniški oficirji so se še bolj predajali popivanju in orgijam. In tako je prišlo zdaj v bataljonu do svojevrstnega upora, ki je imel precejšnje posledice in je še bolj okrepil enotnost Primorcev in Istranov. Upora se živo spominjajo vsi preživeli borci, ki so bili nekoč v »gardnem bataljonu«. Eden od že citiranih »Afrikancev« Janko Perat ga je opisal takole:

»Manjkal je samo povod, pa bi izbruhnilo. Toda na povod ni bik> treba dolgo čakati. V soboto, 7. julija 1943, se je slišalo iz oficirske menze pijano petje in razbijanje kozarcev. Popivanje je trajalo že vse popoldne. Medtem pa so se Primorci zbirali v skupine in si govorili: ‚V domovini pravi borci bijejo boj, kralj se ženi, člani vlade se prepirajo med seboj, oficirji pijejo. Kaj pa mi? Sramota bo padla na nas, ne da bi bili krivi. Smejali se nam bodo, ko se povrnemo domov. Ne! Zasramovali nas bodo. Nekaj moramo ukreniti! Ne smemo več stati ob strani in le gledati, kaj se dogaja!'

Zatem ni bilo več časa za trezno in organizirano akcijo. Jeza je prekipela do vrha. Vsa razočaranja, vse prevare in ponižanja so se zlila v en sam in enoten bes, ki je kot plaz navalil na oficirsko menzo. V elementarnem navalu jeze pa je nekaterim najodgovornejšim uspelo preprečiti uporabo orožja. Z golimi rokami so planili po oficirjih, razrušili menzo in razbili bife. Večina oficirjev je zatem pobegnila. Zatekli so se k Britancem, ti pa so poslali nad bataljon vojaško policijo, ki je obkolila taborišče. Nič drugega ni ukrenila, ker sta zatem v taborišču zavladala popoln red in mir. Naslednjega dne je britanska vojaška policija s pomočjo oficirjev gardnega bataljona, ki se je zjutraj pod njeno zaščito vrnil v taborišče, aretirala okrog 20 upornikov in jih pognala v poseben prostor v bližini taborišča, ki je bil ograjen z bodečo žico.«“*)

Po tem dogodku so prišli iz štaba glasovi, da bodo uporniki po kratki obsodbi obsojeni na smrt, vendar pa se to ni zgodilo. Do sodbe ni prišlo, ker so Britanci takoj spoznali, da gre tu za

“•) Janko Perat: Narodnoosvobodilno gibanje ... TT, XV/1967, 29, s. 2—3.

notranjepolitične spore in seveda za razsulo v komandi bataljona, na drugi strani pa za enotnost v vrstah vojakov. Bataljon je bil še vedno v sklopu 10. indijske divizije kot del njene 25. bri* gade. Po uporu je štab divizije bolj neposredno vodil bataljon, ker ni bilo jamstev, da bi vojaki izvrševali povelja vodstva bataljona. Enota je kmalu zatem odšla na intenzivne manevre celotne divizije, ki se je pripravljala za izkrcanje na Balkanskem polotoku.

Uporniki seveda niso imeli namena razbiti bataljona. Hoteli so le preizkusiti svojo enotnost in moč. Razmere tudi niso dopuščale, da bi šli s svojo akcijo še globlje. To bi imelo neugodne posledice za celotno gibanje za vključitev v NOVJ. čeprav je upor izbruhnil povsem spontano, je vendar vseboval elemente organizirane akcije. Vojaki so dobro vedeli, da ne smejo prekoračiti določene meje. Ko so dosegli svoj cilj, so se pomirili. Upor je močno okrepil samozavest Primorcev in Istranov v bataljonu in zdaj je bilo le še vprašanje časa, kdaj bodo popolnoma obrnili hrbet begunski vladi.*

JUGOSLOVANSKA BEGUNSKA VLADA IN NAČRTI ZA IZKRCANJE NA BALKANU

Britanci (pozneje so se jim pridružili še Amerikanci) so imeli z begunskimi vladami precejšnje načrte. To jim je olajševala okolnost, da so bile te vlade že zaveznice in izvrševalke politike v korist britanske sfere. Zdaj pa se te vlade pojavljajo v britanskih načrtih za obnavljanje interesnih sfer po zmagi nad nacifašizmom. Prav posebno važno mesto v teh načrtih sta imeli Grčija in Jugoslavija; prva kot eden od čuvarjev vhoda v Sredozemlje, druga pa kot podonavska dežela in čuvar vzhodnih obal Jadrana. V take svoje načrte pa je Britanija vključila tudi Avstri-

* Upor, lahko bi ga imenovali tudi demonstracijo, je potekal v okvirih, ki so bili sicer skromni, vendar pa je imel močne odmeve med ostalimi Primorci in Istrani na Bližnjem vzhodu: Izpričeval je močne težnje naših ljudi, da se priključijo narodnoosvobodilnemu gibanju jugoslovanskih narodov. Za takega so ga ocenili v svojih spominskih delih tudi sami udeleženci in »Afrikanci«, ki so dobro poznali položaj v Atiri. Med njimi: Avgust Beguš iz Podbrda, Ivan Dejan iz Idrskega pri Kobaridu, Janko Drešček iz Livka, Evgen Fabijan iz Pulja, Marjan Ličan iz Senožeč, Anton Obid iz Cerknega, Ivan Pirc iz Črnega vrha, Ivan Povh iz Ilirske Bistrice, Ciril Satler iz Postojne, Andrej Seljak iz Zakriža pri Cerknem, Franc Škerlj iz Divače, Franc Trebižan iz Planine pri AjdovSčini, Karlo Udovič iz Kubeda pri Kopru, Karl Višnjevec iz Trsta in še nekateri drugi.

jo, ČehoslovaŠko in Poljsko, vendar so bile možnosti za uspeh zlasti pri slednjih dveh precej manjše. Po veliki zavezniški zmagi v Severni Afriki so si Britanci take svoje načrte delili še z Arne* rikanci. Zdaj je bilo že kot na dlani (kmalu po porazu nemške vojske pri Stalingradu), da bosta Mussolini in Hitler v bližnjih letih poražena in tako je pri zaveznikih dozoreval načrt o izkrcanju na Balkanu.

Politične aspiracije begunskih vlad so se ujemale s politiko zaveznikov. Oboji so računali takole: če bi Britanci (ali zahodni zavezniki nasplošno) osvobodili dežele, ki so jih svojčas okupirali nacifašisti, bi postavili na ček) »osvobojene« dežele pač begunsko vlado. Te dežele naj bi tako prišle v sfero bodočega zahodnega bloka, kar se je tudi dejansko zgodilo skoraj z vsemi deželami, ki so jih osvobodili zahodni zavezniki.

Zelo poučen je primer Grčije. Med njeno okupacijo je v deželi nastala narodnoosvobodilna fronta (EAM) in vzporedno se je vedno bolj krepila še narodnosvobodilna vojska (ELAS). Oboje je zraslo na podoben način kot narodnoosvobodilno gibanje v Jugoslaviji. Toda po drugi strani je nastalo še neko drugo, po obsegu znatno skromnejše gibanje (EDES), ki ga je vodil Napoleon Zervas in je iskalo vzore na Zahodu in se kasneje začelo povezovati z Britanci in grško begunsko vlado, ki se je bila iz Londona preselila v Egipt. Zaradi spopada med ELAS in EDES so Britanci pretrgali stike z ELAS in osredotočili vso pomoč organizaciji, ki jo je vodil Zervas. Po vojaški kapitulaciji Italije je močno narasla vojska ELAS. Oborožila se je z orožjem razpadlih italijanskih divizij in znatno razširila osvobojeno ozemlje. V Egiptu se je ob grški begunski vladi s pomočjo Britancev zbrala kar precejšnja grška vojska. Večina te vojske pa se je hotela vključiti v ELAS. Da bi Britanci lahko izpeljali do kraja svoje načrte, so morali s silo obračunati z nekaterimi grškimi vojaškimi enotami. Po vojaški kapitulaciji Italije in velikih porazih nemške vojske v Rusiji se je začelo Britancem zelo muditi s pripravami za izkrcanje v Grčiji. Sam Churchill je o tem napisal: »Toda že so stale na mejah Romunije sovjetske armade. Verjetnost nemškega umika z Balkana je naraščala in s tem tudi možnost, da bi se kraljeva vlada ob britanski podpori vrnila.«[1**]) In res se je vrnila, toda ne samo za to, da bi zamenjala nemško okupacijsko oblast,

[4f]) Winston Churchill: Druga svetovna vojna, s. 839.

temveč tudi zato, da bi pritisnila k tlom narodnoosvobodilno gibanje (EAM in ELAS), ki je bik) za republiko in proti vrnitvi kralja.

Položaj v Jugoslaviji pa je bil precej drugačen. Narodnoosvobodilno gibanje je bilo močnejše in izdajstvo četnikov ter ustašev popolno. Zato so bili zavezniki po maju 1943 prisiljeni dajati pomoč jugoslovanskim partizanom. Po zavezniški konferenci v Teheranu 28. 11. — 1. 12. 1943 in pozneje po sporazumu Tito-Subašič 16. junija 1944 se je ta pomoč stopnjevala. Veliki uspehi narodnoosvobodilnega gibanja v Jugoslaviji so zaveznike prisilili, da so morali večkrat spremeniti svoje načrte glede Balkana. Načrti z jugoslovansko begunsko vlado pa so kljub temu zlasti za Britance pomenili še nadalje važno postavko v njihovi politiki. Začeli so računati z možnostjo evolucije v ugodnejšo smer v bližnji prihodnosti in vztrajali so zlasti na tem, da bi vodstvo nove Jugoslavije sodelovalo z jugoslovansko begunsko vlado. Da pa so bili v ozadju še drugi načrti, vidimo iz tega, ker so zavezniki kasneje povzročili spor pri vprašanju Trsta in Julijske krajine.

V zvezi z zavezniškim načrtom glede izkrcanja na Balkanu se je jugoslovanska begunska vlada sredi septembra preselila skupaj s kraljem Petrom iz Londona v Kairo. Se pred njo pa se je pojavil tu general Pera Zivkovič, ki naj bi poskrbel, da bi se v Egiptu kar naj lepše usidrala. Ker je bila močno kompromitirana, si je London verjetno želel, da bi mu ne bila preblizu, a vendarle pri rokah, ko bi šlo za reševanje vprašanj v zvezi z Balkanom.

Po zavezniškem izkrcanju na Siciliji 10. julija 1943 so predstavniki jugoslovanske begunske vlade v Egiptu podvojili svojo aktivnost. Pravilno so računali, da bodo v Južni Italiji med italijanskimi ujetniki našli veliko primorskih Slovencev in Istranov. Tudi po njihovih računih naj bi jih bilo vseh skupaj okrog 25.000. Na sami Siciliji jih je bik) okrog 6.000. Ob koncu afriške vojne pa jih je veliko ostalo v raznih ujetniških taboriščih v Tuniziji in Alžiriji. Na ozemlje, ki so ga zasedli zavezniki, so predstavniki begunske vlade brž poslali nekakšne rekrutne komisije, ki naj bi zbirale Primorce in Istrane za »kraljevo vojsko« in jih od tu pošiljale v bazo v El Ariš, kjer naj bi se glede na strokovno sposobnost razporedili v razne enote.

Minilo je nekaj tednov, odkar so se Primorci in Istrani v »gardnem bataljonu« uprli, ko je enota dobila nove okrepitve. Prihod novincev je bil za »stare« velik dogodek. Ti slednji niso

imeli že nekaj let nobene vesti od doma in niso vedeli skoraj nič o razvoju narodnoosvobodilnega gibanja na Primorskem in v Istri. Zdaj so prišli do pristnih vesti o položaju v ožji domovini in o položaju v Jugoslaviji nasploh. Zato so se vojaki »gardnega bataljona« še odločneje opredelili proti četnikom in jugoslovanski begunski vladi.

Ob koncu septembra 1943 je bil »gardni bataljon« v kraju Sidi el Rama v Libanonu. Sem ga je prišel obiskat general Pera Živkovič, to je tisti general, ki je v stari Jugoslaviji 6. januarja 1929 skupaj s kraljem Aleksandrom uvedel odkrito vojaško-fašistično diktaturo. O obisku so se ohranila zanimiva pričevanja. Vladimir Dedijer pripoveduje naslednje:

»Ko sta kralj in Pera 2ivkovič vstopila v neki šotor, sta našla v njem Stalinovo sliko in vojaka, ki je stal v polni bojni opremi kraj nje. Pera Živkovič je skušal krikniti:

‚Kako si drzneš imeti to sliko?'

‚Kdor bi se je dotaknil, ga pri priči ustrelim!' je odgovoril vojak mirno.

Kralj Peter je takoj zapustil šotor, Pera Živkovič pa se je še enkrat zadrl na vojaka. Primorski Slovenec je še naprej vztrajno stal kraj slike s puško v roki in ponavljal, da bo ustrelil vsakogar, ki bi se je dotaknil.«[11*])

General Živkovič je ves besen zapustil šotor. Zbranim vojakom je zatem ostro grozil zaradi nedavnih nemirov (obračun s četniki!). Naravnost kričal je, da bo dalo vodstvo vsakega desetega ustreliti, če bi se pripetili novi nemiri. Zaradi tolikšne porogljivosti je njegov nastop samo še prilil olja na ogenj. Plamen upora se je vedno bolj razplamteval. Izgredov res ni bilo več, začela pa se je razpletati vedno čvrstejša organizacija za vključitev v NO V J.

Obisk generala živkoviča v »gardnem bataljonu« ni imel seveda nobene zveze s kakšnim iskrenim namenom zaveznikov, da bi dajali pomoč naprednim silam v Jugoslaviji. Kljub temu, da je ta general zagrešil v svoji domovini težke zločine proti delovnim ljudem, so ga Britanci v skladu s svojimi načrti pošiljali v vojaške enote »kraljeve vojske«. Končno nam že sama prisotnost ge-

[17°]) Vladimir Dedijer: Dnevnik 1943—1944, Ljubljana, 1951, s. 50.

nera la Pere Živkoviča v Egiptu jasno pove$_f$ da je bii tudi on **sam** eden od členov tistega stroja, ki naj bi lei v pogon ob izkrcanju na Balkanu.

MoStvo »gardnega bataljona« ni bilo naklonjeno jugoslovanski begunski vladi, in vendar sta Živkovič in kralj Peter trmasto vztrajala na novih inšpekcijah v »gardnem bataljonu« in v drugih vojaških enotah. Tako sta se 12. novembra 1943 vnovič pojavila na manevrih britanskih čet. Prisostvovala sta jim tudi general 2ivkovič in kralj Peter. Iznenada je v njuni bližini eksplodirala mina. Britanska vojaška komanda je prekinila manevre in uvedla preiskavo. Krivcev ni našla, toda v »gardnem bataljonu« so takoj poostrili disciplino, prepovedali zbiranje v skupine in razpravo o političnih vprašanjih. Tako se je prepad med moštvom bataljona in njegovim četniškim štabom poglobil do takšne mere, da begunska vlada ni mogla več najti sredstev, da bi ga premostila. Toda tudi njeni upi, da bi se kralj Peter s »svojo« vojsko ob zavezniški pomoči izkrcal nekje na Balkanu, so začeli naglo plahneti, ko so mu predstavniki jugoslovanskih narodov na zasedanju v Jajcu 29. novembra 1943 prepovedali vrnitev v domovino; v istem času pa je imela NOB jugoslovanskih narodov tako močne odmeve med zavezniki, da je morala jugoslovanska begunska vlada na njihov pritisk odstaviti Dražo Mihajloviča s položaja ministra za vojsko.

Proti koncu leta 1943 pa so doživeli britanski pokrovitelji jugoslovanske begunske vlade še novo presenečenje. Nekaj članov jugoslovanske begunske vlade je začelo pripravljati beg kralja Petra k Nemcem in četnikom v Jugoslavijo. Nemški okupatorji, ki jim je v zaledju ruske fronte že gorelo pod nogami, so začeli računati, da bi s takim dejanjem zavrli nadaljnjo krepitev narodnoosvobodilnega gibanja zlasti v Srbiji. Kraljev beg se ni posrečil.[11]) Priprave nanj niso mogle ostati dolgo prikrite britanski obveščevalni službi in tako je moral zlasti Chuchillov krog ljudi, ki je pripravljal načrte za postavitev ustreznih vlad v deželah, ki sta jih osvobajali britanska in ameriška vojska, upoštevali tudi to grenko dejstvo.

Zavezniki so bili zaradi velike moči NOVJ prisiljeni v marsičem spremeniti svoje plane, kar je, kot že rečeno, potrdila tudi konferenca v Teheranu, toda nikdar se niso odrekli načrtu, da bi

[11]) Mihailo Marič: Kralj i vlada u emigraciji, Zagreb, 1966, s. 383—412.

v spremenjenem položaju skušali doseči cilje, **ki** so si **jih** bili postavili v zvezi z jugoslovansko begunsko vlado. Ta dvoličnost **se je** lepo zrcalila tudi v njihovih odnosih do primorskih Slovencev in Istranov. Samo kjer so bili prisiljeni, so jim omogočili vključitev v NOVJ. Naše ljudi v Južni Italiji so po eni strani podprli v njihovih pripravah za odhod v Jugoslavijo, po drugi strani pa niso napravili nobenega koraka, da bi Badoglieva vlada razpustila »posebne kazenske« bataljone« in njihovim pripadnikom omogočila vključitev v NOVJ. Vsaka njihova intervencija v tem smislu je popolnoma izostala na Sardiniji, kjer je bilo na relativ* no majhnem prostoru koncentriranih največ »posebnih kazenskih bataljonov«. Iskreno podpreti NOVJ bi moralo pomeniti tudi podporo NOVJ v Julijski krajini v boju naših ljudi za pravične meje. Na tej točki je zavezništvo močno odpovedalo. Izkrcanje, ki so ga zavezniki pripravljali v Istri in njihov prodor v Avstrijo celo preko Ljubljane, je bilo v očitnem protislovju s cilji, za katere so se borili jugoslovanski narodi.

PRIMORSKI SLOVENCI IN ISTRANI MED LETALCI

V okviru zavezniških načrtov glede Balkana je jugoslovanska begunska vlada mislila tudi na letalstvo. Zato je bilo že 16. februarja 1943 okrog 250 Primorcev in Istranov iz »gardnega bataljona« premeščenih v bazo Helwan ob Nilu.

Tu si moramo priklicati v spomin, da se je ob razsulu jugoslovanske vojske aprila 1941 večja skupina letalcev (vseh 232) zatekla na Srednji vzhod. Priključili so se zaveznikom in iz baze v Abukiru pri Aleksandriji posegali v boje proti sovražniku. Del teh letalcev pa so zavezniki poslali v taborišče pri Amanu v Transjordaniji. Prisilno brezdelje v taborišču je šlo letalcem na živce. Zato so se na lastno pobudo prijavili kot prostovoljci v britansko aviacijo (Royal Aire Force) in mnogi so v njej ostali, dokler se jim ni pokazala priložnost, da se vključijo v narodnoosvobodilno gibanje jugoslovanskih narodov. V prvih dveh letih vojne je na afriških frontah padlo 78 letalcev iz te skupine.[1"])

Spori med frakcijami v jugoslovanski begunski vladi so zajeli tudi letalce iz stare jugoslovanske vojske in britansko vojaško poveljstvo je bilo zatem prisiljeno, da jih izloči iz redne vojske

[1"]) Janko Perat: Narodnoosvobodilno gibanje ... TT, XV/1967 , 27, s. 2.

ter »internira«. Po uspešni ofenzivi v Libiji, ko so se začeli Britanci resno ukvarjati z načrti za izkrcanje na Balkanu, se je njihovo sodelovanje z begunsko vlado brž okrepilo, ta pa se je zopet potrudila, da del svojih vojaških sil trdneje vključi v zavezniško vojsko in na ta način sodeluje pri »osvobajanju« domovine.

Skupini 250 Primorcev in Istranov so Britanci v Helvvanu priključili okrog 150 letalcev iz stare Jugoslavije, ki so jo sestavljali piloti, tehniki in drugo strokovno osebje. Tu so se začele priprave za formiranje novih letalskih eskadril. Začel se je strokovni izbor. Tisti, ki že dolgo niso leteli, so odšli od tu v Južno Afriko na neko letališče v bližini Johannesburga, vse ostale, okrog 400 mož (med temi je bilo skoraj 80 % Primorcev in Istranov), pa je britanska komanda razdelila na več skupin: avtomehanike, ličarje, radiomehanike, finomehanike, orožarje, fototehnike itd. in jih zatem premestila v letalsko bazo »107 Mantenence Unit« v Kasfareet ob Velikem slanem jezeru v bližini Sueškega kanala. V tej bazi so popravljali in sestavljali letala. Tako se je zdaj Primorcem in Istranom pokazala lepa priložnost za strokovno izpopolnjevanje.

Jugoslovansko letalsko-tehnično osebje je sicer delalo pod vodstvom RAF, toda ob prostem času se je moralo podrejati ukazom kraljevih (četniških) oficirjev, vendar pa tudi to v mejah pravil, ki so jih postavili Britanci. Baza je bila močna in razsežna, saj je zaposlovala nad 10.000 ljudi. Primorci in Istrani so tu izkoristili vse možnosti za svoje strokovno in politično izobraževanje. Kmalu je imel vsak šotor, v katerem so bili letalci razmeščeni, svoj radijski sprejemnik in vsi so redno spremljali poročila radijskih postaj »Svobodna Jugoslavija« in »Moskva«. Tako so zvedeli za potek NOB v Jugoslaviji. Med njimi niso bili redki, ki so obiskovali tečaje za angleški jezik in dokaj hitro so se naučili toliko tega jezika, da so lahko prebirali angleške časnike. Eden od teh »Parade«, je prinesel daljši članek o neuspehu V. sovražnikove ofenzive v Jugoslaviji. Medtem so letalci zvedeli za upor v »gardnem bataljonu«. Med njimi je začelo vreti. Vedno več je bilo slišati kritike na račun jugoslovanske begunske vlade in njenih opričnikov, četniško usmerjenih oficirjev. Kritike so jim prišle na uho. Da bi ustrahovali Primorce in Istrane, so kar na slepo pograbili dvojico izmed njih in ju z gumijevko do krvi pretepli. Sledil je pravi alarm. Naši ljudje so ostro protestirali pri zaveznikih in četniški pretepač je moral zapustiti bazo. To je bil sicer

uspeh, **toda ostali so Se nadalje podrejeni četniškim oficirjem. Dogodek pa je pomenil dobro šolo za** kasnejše, **še boljše organizirane akcije.**

Prišel je čas vrnitve pilotov iz Južne Afrike. Britanci so jih razmestili v bližini Izmailije v »Training Unit No. 71« in tjakaj premestili še tretjino Primorcev in Istranov iz baze v Kasfareetu. To tehnično osebje je imelo skupne vaje s piloti, nakar so celo skupino vključili v 94. lovsko eskadriljo RAF. Pred tem je imela v Libiji hude izgube in zdaj so jo dopolnili z Jugoslovani. Tako okrepljeno so jo zatem premestili na veliko letališče v Bengaziju v Libiji. Eskadrilja je odhajala na borbene polete nad Sredozemlje in grške otoke. Oktobra 1943 je bila premeščena na letališče El Adem pri Tobruku.

Čeprav so četniki v tem času poostrili nadzorstvo nad Primorci in Istrani in čeprav je bila ta skupina zdaj številčno šibkejša, niso mogli zavreti njene težnje, da se vključi v NOVJ.

NASI V TUNIZIJI IN AL2IRIJI

Po zavezniški zmagi v Severni Afriki, zasedbi Sicilije in kmalu zatem še cele Južne Italije, so se odprle jugoslovanski begunski vladi nove »možnosti« za rekrutiranje Primorcev in Istranov. Za to dejavnost pa je bila baza v El Arišu močno od rok. Eksponenti begunske vlade in njene »kraljeve vojske« so zato krenili proti zahodu in si začeli graditi nove baze zlasti v Alžiriji. Vojsko begunske vlade so tu imenovali »Jugoslovansko kraljevo vojnico«. Beseda »vojnica« je močno bodla Primorce in Istrane, kajti nihče od njih ni vedel, kaj dejansko pomeni.[171])

Cim je v Severni Afriki ponehala vojna vihra, so bili predstavniki »Jugoslovanske kraljeve vojnice« že na delu. V velikih ujetniških taboriščih so zavezniki na njihovo intervencijo ločili Primorce in Istrane od nemških in italijanskih vojnih ujetnikov, jih razdelili v čete in po sporazumu z zavezniki prevzeli nad njimi komando. V začetku avgusta 1943 je bilo v velikem taborišču »Camp Prisoners of War 208« pri Constantini okrog 2700 Primorcev in Istranov. Razdeljeni so bili na 22 čet, ki so imele številke od XI. do XXXII. Glede prvih 10 čet s številkami od I. doX.se je govorilo, da so razmeščene na Bližnjem vzhodu.[174]) Baza pri

[m]) Rafael Perhauc: Upor letalcev v Alžiru. TV 15, Ljubljana, V/1967, 20, s. 3.
[m]) Prav tam.

Constant ini naj bi dala morda kar dva nova »gardna bataljona«. V istem času so bili Primorci in Istrani še v nekaterih drugih taboriščih: v Tunisu okrog 600, v Boni 400, v Philippevillu okrog 300. Vseh skupaj jih je bilo v štirih navedenih taboriščih okrog 4000. Nekaj sto, razdrobljenih na majhne skupine, pa je bilo še drugod. Tu moramo upoštevati, da nekateri naši ljudje iz mest, zlasti z zahodne istrske obale, niso mogli iz več vzrokov nastopiti kot organizirana skupina, saj je bilo med njimi brez dvoma tudi mnogo takih, ki so bili že napol poitalijančeni.

Prav tako kot prvi zajeti Primorci in Istrani leta 1940 v Mar* mariki (vzhodna Cirenajka), so naši ljudje tudi zdaj ob prvem stiku z zavezniki hiteli izjavljati, da niso Italijani in da se želijo v zavezniških vrstah boriti proti fašističnim silam. Kakor hitro pa se jih je znašlo nekaj več skupaj, so takoj nastopili kot organizirana skupina in zahtevali, da jih zavezniki čim prej pošljejo v Jugoslavijo. Ti in pa jugoslovanska begunska vlada so imeli s Primorci in Istrani že izkušnje in jih strožje postavljali pred izbiro kot pa svojčas v Egiptu. Odgovor se je glasil: ali v »Jugoslovansko kraljevo vojnico« ali pa ostati v taborišču skupaj z italijanskimi in nemškimi ujetniki. Pretežna večina Primorcev in Istranov je bila seveda proti »vojnici«, toda ko so jim taboriščni oficirji obljubili, da jih bodo, če vstopijo vanjo, takoj opremili in izurili ter čez dva meseca poslali v Jugoslavijo, so na predloge pristali.

V taborišču »208« so vsi Primorci in Istrani vstopili v »vojnico« in za njimi skoraj vsi ostali naši ljudje v drugih taboriščih. Četniki so zdaj pohiteli tudi s formalnostmi. Primorci in Istrani iz »vojnice« so 20. avgusta 1943 zaprisegli kralju Petru. Toda kljub temu jim ni nihče dal orožja in nihče od oficirjev ni delal resno na tem, da bi se »vojnica« spremenila v pravo bojno enoto. Našim ljudem so prepovedali vsako politično dejavnost, branje časnikov, poslušanje radijskih vesti itd. Minila sta dva meseca. Od svojih obljub niso četniki uresničili niti ene. Vprašanje je, če je jugoslovanska begunska vlada svojo tako nezanesljivo »vojnico« sploh nameravala uporabiti za izkrcanje na Balkanu, če pa je tudi z »vojnico« gojila take upe, je morda računala s kakšnim čudežnim preobratom. Potapljajoči se krčevito oprijema vsake vejice. Zato smemo računati tudi z rezervnim načrtom: če se z vojsko ni moč izkrcati, je treba vsaj preprečiti, da se Primorci in Istrani vključijo v NOVJ. Zaposliti jih je treba zategadelj kjerkoli daleč od

Jugoslavije. Toda begunska vlada je bila pripravljena storiti prav **vse, da** bi **prišla** do svoje vojske in oficirje, ki bi tej vojski sledili, bi bila pripravljena plačati tudi s suhim zlatom. Nič ne **de,** če bi to vojsko sestavljali skoraj sami Primorci in Istrani! Sicer pa drugih možnosti niti ni bilo. Kmalu pa se je pokazalo, da so priporočila v tej zvezi, ki jih je dr. Ivan Marija Cok dajal begunski vladi, slonela na napačnih domnevah. Primorci in Istrani so verovali v Jugoslavijo, vendar že davno ne več v kakršnokoli Jugoslavijo. Zdaj so namreč že vedeli, kdo se tam resnično bori proti okupatorju.

Po zavezniškem izkrcanju na Siciliji 10. julija 1943 se je tu znašlo v ujetništvu nekaj tisoč Primorcev in Istranov. Nekateri so pripadali enotam redne italijanske vojske, pretežna večina pa je bila iz »posebnih kazenskih bataljonov«. V večjih taboriščih so se začele manjše skupine med seboj povezovati in šle zatem takoj v organizirano akcijo. V enem od takih taborišč v Palermu se je zbrala skupina, ki je štela okrog 400 mož. Njeno vodstvo je v prvi svoji akciji pri zavezniški vojaški komandi najprej zahtevalo, da jih ločijo od italijanskih ujetnikov. Miran Ostan, ki je v imenu Primorcev in Istranov vodil pogajanja, je dobil dovoljenje, da sestavi seznam teh naših ljudi in je poskrbel, da so bila imena napisana v slovenski obliki. Ta seznam so pozneje zavezniki uporabljali tudi v Tuniziji, ko so tjakaj premestili celo skupino. In tako so se v prepisu ohranila prav ista imena kot v prvotnem originalu. Zdaj je listina dobila uraden naziv »Nominal roli of Partisans for Italy (Yugo-Slav)«. Del tega seznama se je ohranil in iz njega vidimo, da so bili v skupini ljudje iz vseh večjih krajev Primorske in Istre. V njej najdemo vse letnike od 1901 do 1923, skupaj 23 letnikov.[1m]) Vsi ti letniki so bili redno mobilizirani. Tudi ta podatek nam potrjuje, da je na Primorskem in v Istri ostalo doma le malo moških. Mlajše letnike, ki so bili od doma nasilno odpeljani, večinoma niso uspeli pritirati na Sicilijo, le nekaj so jih odpeljali na Sardinijo, večina pa je bila razmeščena v »posebnih kazenskih bataljonih« na kopnem delu Južne Italije. Vsi tako različni letniki pa zopet potrjujejo, da so sc znali Primorci in Istrani povezovati in združevati, pa čeprav so pripadali v italijanski vojski zelo različnim enotam.

[m]) Mirko Ostan: Spomini prekomorca, s. 1—4, rokopis. Mapa 1. in 2. PB.IZDG.

Skupina 400 mož v Palermu si je izbojevala ločitev in dobila za svoje taborišče na razpolago posebno vojašnico. Ta uspeh jo je ohrabril, da je nadaljevala z akcijo za pridobitev še novih pravic. Vsi Primorci in Istrani iz skupine so si želeli, da bi nosili na rokavih poseben znak, iz katerega naj bi se videlo, da pripadajo NOVJ. O tem pripoveduje Miran Ostan naslednje: »Medtem so Boleslav Lipovš iz Sela na Vipavskem, Alojz Skarabot iz Šempasa in še en tovariš iz iste vasi, imena se ne spominjam, s sodelovanjem Dalmatinca Leontiča preskrbeli posebne znake, katere smo si nadeli na rokave. Bila je majhna jugoslovanska zastava z rdečo zvezdo in napisom Jugoslavija — Partizan'. Kmalu sem bil klican na zagovor na ameriško komando taborišča, kakor smo predvidevali. Izgovoril sem se, da nosimo znake zato, da se ločimo od Italijanov, kateri imajo našito na rokavih belo silhueto italijanskega škornja. Da nosimo tak znak, je logično, saj to je naša zastava. Zastave pa so fantje kupili v mestu, saj v trgovinah prodajajo vse zavezniške zastave. Pod vzeli niso nobenih ukrepov, vsaj tiste dni ne. Vse to pa je imelo hujše posledice, ker so se v stvar vmešali pristaši jugoslovanske begunske vlade. Hoteli so nas čim bolj oddaljiti od Sicilije in Jugoslavije.[11*])

Kmalu po navedenem dogodku so zavezniške vojaške oblasti skupino prepeljale v Augusto, kjer so ji priključili Še okrog ISO Primorcev in Istranov in se je njena številčna moč dvignila na 700. Vkrcali so jo na ladjo, odpeljali v Bizerto in od tu v veliko taborišče vojnih ujetnikov Cassar Said. V taborišču je že bilo nekaj Primorcev in Istranov in tako je ta skupina narasla na 850. V taborišču so bili tudi italijanski fašisti, pripadniki SS, Arabci itd. Celotna skupina Primorcev in Istranov je bila kompaktna in je imela svoje vodstvo. Njen notranji komandant (kot že v Palermu) je bil Miran Ostan in je skupino zastopal tudi pred zavezniki. Z organizirano akcijo so se Primorci in Istrani kmalu iznebili italijanskih fašistov in esesovcev in dobili taborišče v svoje roke. V njem je zdaj močno zaživela kulturna in politična dejavnost. Tu se je zdaj izpopolnjeval pevski zbor (jedro je prišlo iz Palerma) in se v okolici namah uveljavil. Tako so nastajali večji ali manjši pevski zbori v vseh taboriščih, kjer je bik) količkaj Primorcev in Istranov. V taborišču Cassar Said je bilo

[11*]) Miran Ostan: Spomini prekomorca, s. 21.

tudi nekaj pristašev begunske vlade, ki pa so bili onemogočeni že od vsega začetka in zato v njem niti niso sprožili akcije za pristop v »Jugoslovansko kraljevo vojnico«.

Vse drugače je bilo v taborišču »208« pri Constantini. Primorci in Istrani so kmalu opazili, da četniki samo obljubljajo, in so ponovno postavili zahtevo za odhod v Jugoslavijo in vključitev v NOVJ. V tem primeru pa so četniki nastopili z odprtimi kartami. Sklicali so zbor vseh Primorcev in Istranov in na njem govorili kot ljudje, ki imajo zavarovan hrbet. In res, v ozadju so bili zavezniki, s katerimi so imeli skupne načrte. Ti pa so jim izročili v »varstvo« Primorce in Istrane, da bi operirali z njimi bodisi v smislu aktivnega posega na Balkanu in v skladu z zavezniškimi načrti bodisi v nasprotnem smislu, da množici naših ljudi onemogočijo, da bi se osvobodila svojega ujetništva in kakorkoli odločala o svoji usodi. V svojem sovražnem razpoloženju do narodnoosvobodilnega boja jugoslovanskih narodov so tokrat govorili dokaj odkrito. Nemara so bili täcas trdno prepričani, da jih bodo zavezniki skupaj z begunsko vlado peljali domov in hkrati omogočili, da se dokopljejo do oblasti. Bistvo četniškega odgovora Primorcem in Istranom je bilo v tem, da niso mislili resno, ko so obljubljali, da jih pošljejo domov že čez dva meseca, pač pa, da jih nameravajo poslati v Jugoslavijo šele po vojni, da bi od tara pomagali pregnati komuniste, ki širom domovine le požigajo in pobijajo nedolžne ljudi. Primorci in Istrani so zaradi te drznosti ostro protestirali. Ko je dala četniška komanda dva najglasnejša Primorca zapreti, je med našimi ljudmi zavrelo. Osvobodili so oba aretiranca in četniški komandi zapovedali, da mora takoj zapustiti taborišče. Komanda taborišča je spoznala, da take množice trdno organiziranih Primorcev in Istranov ne bo mogla ukrotiti. Ti ljudje s svojimi ideali in željami, da se vključijo v NOVJ, so postali zdaj v očeh zaveznikov na mah navadni vojni ujetniki in še celo zelo nevarni in jih je zato treba čimprej razdeliti na manjše skupine. Rafael Perhauc je v svojih spominih zapisal, da se je to zgodilo takole: »V začetku oktobra 1943 so vsi taboriščniki v Constantini šli skozi dva velika šotora, kjer so vsakega od njih vpisali v zelen karton, kjer je bilo v zaglavju natiskano: ITALIAN PRISONER OF WAR. Vse Primorce in Itrane so vpisali kot ujetnike italijanske narodnosti. Naši ljudje, ki niso nikdar bili protizavezniški vojaki, saj so bili kot konfiniranci le oblečeni v italijanske vojaške uniforme, niso nosili

orožja in so bili stalno pod stražo italijanskih vojakov ali karabinjerjev, so postali zdaj zopet italijanski vojni ujetniki, pa čeprav so jih že dva meseca imeli za Jugoslovane in so celo prisegli kralju Petru. V veliki naglici so zdaj zavezniki odpeljali iz velikega taborišča »Prisoner of War 208« 1300 Primorcev in Istranov v Alžir, kjer so jih razdelili na manjše skupine, ostalih 1.400 pa je prišlo v taborišča: Bougie, Bône, Menenrille, Hussein Dey, Corso, S uk el Kamiz in še nekatera druga.«[m])

Primorce in Istrane v Tuniziji in Alžiriji je začetka nabolj morila izolacija. Dolgo niso imeli nobene vesti iz domovine. Močno pa jih je bolelo predvsem to, da niso mogli sami odločati o svoji usodi in so jim reakcionarne sile preprečevale odhod v domovino. Toda čas je nezadržano tekel v njihovo korist. Začeli so iskati stike, razvili bogato kulturno dejavnost, vztrajali pri svojih zahtevah in jih stopnjevali do odkritega upora proti begunski vladi in njenim četnikom oficirjem. Narodnoosvobodilna borba je zdaj žela velika priznanja v vsem demokratičnem svetu in zavezniki zato niso imeli sredstev, da bi upor zadušili. Morali so popustiti in tako so se začeli tudi prekomorci iz Afrike vključevati v prekomorske enote NOVJ.

KAM JE »AFRIKANCE« SE ZANESLA VOJNA?

Primorci in Istrani so prihajali iz razbite italijanske vojske in iz »posebnih kazenskih bataljonov« v najrazličnejša taborišča, v razne enote zavezniške in pa »Jugoslovanske kraljeve vojske«. Nekateri pa so se vključili celo v komandose.

Komandosi so bili elitne zavezniške vojaške enote. Zavezniki so jih uporabljali za iznenadne napade v sovražnikovem zaledju in za posebno težke akcije sploh. Vanje so sprejemali le prostovoljce, toda izmed njih le tiste, ki so bili dovolj krepki in utrjeni in se pokazali zanesljive in iznajdljive. Po sprejemu v enote so jih pošiljali na vaje, ki so trajale tudi po več mesecev. Britanci so za komandose ponavadi rekrutirali tudi iz vrst tistih vojakov, ki so se najbolj izkazali v bojih. Za take enote pa so jim prišli prav tudi emigranti iz raznih evropskih dežel; med njimi je bilo

»") Rafael Perhauc: Upor . . ., TV 15, V/1967, 21. s. 5.

tudi veliko takih, ki so se z orožjem v rokah že borili proti na* cifašistom. Mnogim od teh je nacifašizem uničil prav vse, starše in dom. Ljudje so vstopali v komandose iz najrazličnejših vzrokov.

Manjša skupina Primorcev in Istranov iz »gardnega bataljona« se je prostovoljno prijavila v komandose že sredi leta 1942, naslednja skupina 36 prostovoljcev pa 28. junija 1943. Vključila se je v 10. mednarodni komandos in že dva dni zatem odšla v Anglijo na vaje. Primorci in Istrani niso oklevali, če se jim je pokazala taka priložnost, saj je večina gorela od želje, da sc aktivno udeleži boja proti nacifašističnim napadalcem.

Skupina je potovala okoli Afrike v Anglijo in se zatem izkrcala v pristanišču Liverpool. Tečaje in vaje je opravljala kakih 120 km južno od Londona v vojaški bazi Eastbom. V enoti je bilo zastopanih več narodnosti, največ je bilo Francozov in Poljakov. Po dokončani šoli je bil komandos premeščen v Italijo, toda tu so ga razdelili na več samostojnih skupinic. V vsaki od teh je moralo biti nekaj takih, ki so poznali italijanski jezik. Prav zaradi tega se je zdaj močno razdelila ravno skupina, ki so jo sestavljali Primorci in Istrani.

Vse do konca leta so se omenjene skupinice borile proti sovražniku okoli Anzija in Monte Cassina, kjer so se bili izredno krvavi boji. Udeležile pa so se tudi bojev ob bregovih reke Sangro, pri krajih Capracotto, Pescopennataro, Borei lo, Villa S. Maria, Monteferrante in drugod.

Sredi januarja 1944 je nekaj Primorcev iz skupine komandosa odšlo na otok Vis, kjer so skupaj s partizani sodelovali v napadih na otoke Hvar, Sol ta, Brač in Korčula. Tu so hoteli prestopiti v NOVJ, vendar pa jim njihovo poveljstvo na Visu tega ni dovolilo. Ta korak bi lahko povzročil motnje v odnosih z zavezniki. Primorci pa tega niso takoj razumeli. Mislili so si celo, da so bile vmes kakšne nakane in so se zato upirali premestitvi z Visa. Toda, ko je oficir NOVJ zaukazal, da se morajo pokoriti svojemu poveljstvu in opozoril, da s takim nastopom kvarijo odnose med partizani in zavezniki, so svojo zahtevo preklicali. Kmalu zatem so odpotovali v Molfetto v Italiji. Zdaj pa se je pokazalo, da so bile nekatere zle slutnje upravičene. Dva četniška oficirja, ki sta bila z njimi na vajah v Angliji, sta jih hotela odpeljati nazaj v »kraljevo vojsko« na Bližnji vzhod. Oba sta imela več priložnosti, da sta pri njunih komandosih zapažala odkrite simpatije do narodnoosvobodilnega gibanja v Jugoslaviji. Ko na

so pripadniki komandosov izjavili, da ne gredo v »kraljevo vojsko«, je prišlo do krvavega obračunavanja. Ta dogodek je pripadnik komandosa Janko Drešček opisal takole:

»Vse je bilo pripravljeno, da odpotujemo v Taranto, kjer bi se morali 14. aprila vkrcati na ladjo, da bi nas odpeljala v Egipt. Ivan Tripkovič (eden od četniških oficirjev) nas je hotel izročiti komandi, kjer nas je dobil; dejansko Peri Zivkovicu, notranjemu ministru kraljeve vlade. Zavedali smo se, da bi nas v tem primeru ostro kaznovali. Morali smo nekaj ukreniti zoper njegovo namero. Sklenili smo, da ga poiščemo in prisilimo, da pove, kaj namerava. Našli smo ga na stanovanju. Pri njem je bil tudi Ivan Keraven (drugi četniški oficir) in še nek civilist, verjetno četniški agent. Nekaj naših fantov je prišlo do vrat v drugem nadstropju in vstopilo. Ko smo mu povedali, da ne bomo šli na Bližnji vzhod, je Tripkovič kot strela z jasnega neba napadel mlajšega vodnika Zvonka Viškiča, Istrana, pripadnika komandosa. Vnel se je boj na življenje in smrt. Keraven in civilist sta zbežala. Po njunem pobegu so kmalu pridrveli angleški vojaki, ki so Viškiča aretirali in hudo ranjenega Tripkoviča odpeljali v bolnico, kjer je, po nepreverjenih govoricah ranam podlegel. Vest o tem dogodku se je po vsem Molfettu bliskovito razširila. Angleški vojaki so nas v trenutku zasovražili in ob srečanjih gledali s prezirom. Nekaj ur po krvavem dogodku smo se še prosto gibali, pričakovali pa smo, da bo prišlo nekaj neprijetnega. V našem bivališču, ki je bilo podobno arzenalu z raznovrstnim orožjem, je bik> vedno po nekaj naših fantov. Pripravljeni smo bili na vse in bili zdaj veliko bolj odločni kot v Komiži na Visu.

Angleži so to razumeli in spoznali, da vsak nepremišljen nasilen ukrep proti nam lahko povzroči hude posledice. Se ves popoldan so nas pustili v miru in se zadovoljili z Viškičem, mi pa smo zahtevali, da ga izpuste. Proti večeru so povsod, kjer so se shajali pripadniki komandosov, razobesili obvestila z ukazom, da se morajo vsi pripadniki komandosov ob 21. uri javiti na zbornem mestu. Slutili smo, kaj ta poziv pomeni. To naj bi bil uradni začetek konca našega komandosa in morda še kaj drugega.

Priprave Angležev nas niso niti malo prestrašile, da bi odstopili od sklepa. Bili smo celo ponosni na njihove večerne priprave zoper našo samozvano partizansko četo, ki se je rodila

iz vrst komandosov. **Bilo je** prav tako. Po prihodu z Visa v Italijo **nismo več** hoteli slišati **o** komandosu, smatrali smo se za partizansko formacijo, ki čaka le uradnega privoljenja za odhod **v** domovino. Mnogi izmed nas smo po prihodu z Visa nosili ti* tovke... Kmalu po mojem prihodu iz mesta so prišli še zadnji naši trije fantje... Precej po polnoči se je pojavil na vratih angleški kapitan iz komandosov in izjavil, da moramo položiti orožje. V premislek nam je dal 60 minut časa. Vedeli smo, da je zgradba obkrožena in ne bi imeli koristi od oboroženega odpora. Postavili smo zahtevo, da nas ne smejo izročiti »kraljevi vojski«. In tako smo položili orožje. Ostali smo tri dni v priporu, nakar so nas na vojaških »maricah« odpeljali v Neapelj, nas tu vkrcali na ladjo in odpeljali v Bizerto. Na ladji se nam je pridružil tudi Viškič in tako smo bili zopet vsi skupaj. Končno smo se znašli v kazenskem taborišču v Tunisu. Ko nas je angleški kapitan izročal taboriščni komandi, je dejal v naše dobro: ‚Ti fantje, ki vam jih zdaj izročam, so se borili z nami ramo ob rami več kot dve leti, so dobri vojaki in imajo vojne zasluge. Sém jih je pripeljala politična razdvojenost, ki vlada med narodi Jugoslavije. Z njimi ravnajte lepo in ne po taboriščnih predpisih'. V slovo smo podali roke razumnemu kapitanu in jasno nam je bilo, da nas ne bodo izročili pobegli jugoslovanski vladi.

Ko smo korakali po sredini taborišča, so nas zmerjali in na ves glas kričali: Anche stella rossa in prigione, maledetti!'* Tako so kričali ujetniki, skoraj sami fašisti.«[17]*)

Obsojeni pripadniki komandosov pa so pozneje dobili stik z jugoslovansko vojno misijo v Bariju, ki je takoj posredovala. Skupina je 2. junija 1944 odšla iz Tunisa v Bone in se tamkaj priključila skupini 1000 Primorcev in Istranov, ki so se pripravljali na odhod v domovino. Od 24 mož pa jih je 6 še nadalje ostalo v komandosih v angleški vojski.*

»Gardni bataljon«, ki je dajal letalce in pripadnike komandosov, je krepil še druge enote. Za svojo osebno stražo si je kralj Peter preskrbel moštvo prav iz tega bataljona. Kralj si je uredil rezidenco na dvorcu Goleb Paša. ob vznožju gričevja El Gizah, kjer so imeli svoje vile največji egiptovski imenitniki.

* »Tudi rdeča zvezda v zaporu, prekleti!«

[m]) Janko Drešček: Moji spomini iz zadnje svetovne vojne v boju zoper riacifašizem, s. 7—9, rokopis. Mapa 1. in 2. PB, IZDG.

* V skupini 24 pripadnikov komandosa so bili fantje s cele Primorske. Med njimi sta bili tudi dva Istrana.

Ta dvorec so zdaj stražili Primorci in Istrani, toda, čeprav so bili pri samem vrhu »kraljeve vojske« in niso trpeli pomanjkanja, se domovini niso izneverili. Tudi ta skupina je nekaj časa verjela obljubam, toda v odločilnem trenutku se je uprla četnikom in vključila v NOVJ.

Poleg »gardnega bataljona« in »kraljeve straže« je bila v sklopu »kraljevih« oboroženih sil tudi »Jugoslovanska kraljeva voj* na mornarica«. Sestavljale so jo 3 bojne enote, torpedovki »Kaj* makčalan« in »Durmitor« in že zastarela podmornica »NebojŠa«, Na njih je bilo 232 mornarjev in oficirjev. V letih 1941 in 1942 se jim je pridružila še skupina Primorcev in Istranov, ki so jih kot italijanske mornarje Britanci zajeli v pristaniščih Tobruk, Bengazi in Bardia. Novo moštvo pa so navedene tri enote dobile tudi po bitki pri El Alameinu. Za te Primorce in Istrane je komanda treh enot priredila v bližini Aleksandrije poseben tečaj, da bi jih usposobila za tehnike, ki jih je potrebovala mornarica. Ta skupina je imela dobre stike z »gardnim bataljonom« in je bila dobro poučena o razvoju dogodkov v Jugoslaviji. Usmerila se je bila odločno za NOB jugoslovanskih narodov in čakala le priložnosti, da se vanjo vključi.

UPOR PROTI »KRALJEVI VOJSKI« IN BEGUNSKI VLADI

Začelo se je najprej v letalski bazi v Kasfareetu. Primorci in Istrani so bili tu najboljše organizirani in verjetno tudi najbolj na tekočem glede položaja v Jugoslaviji in v svetu. Razkol med njimi in četniškimi oficirji, ki so vsiljevali svojo komando, je bil popoln. Na razvoj v tej smeri je vplivala konferenca v Teheranu, kjer so sklenili, da morajo zavezniki podpreti NOVJ, in seveda še sami uspehi NOB v Jugoslaviji. Vodstvo Primorcev in Istranov v letalski bazi je zaradi tega sklenilo, da ne bo več čakalo, marveč ukrepalo. Za to akcijo so se zbrali skupaj najbolj borbeni in najbolj zavedni. Ostali naj bi zatem sledili njihovemu zgledu.

Na jutranjem raportu 1. decembra 1943 je 52 Primorcev in Istranov ter dva Dalmatinca javno izjavilo, da odrekajo pokorščino begunski vladi in »kraljevi vojski« in da se od tega dne smatrajo za pripadnike NOVJ. Takoj so zahtevali sprejem pri britanskem komandantu baze. Pristal je in seznanili so ga s svojo odločitvijo. Apelirali so na zaščito in izjavili, da bodo ostali

v bazi na svojih delovnih mestih le pod njegovo komando, dokler ne bodo dobili stikov z NOVJ. Odločen in samozavesten nastop Primorcev in Istranov je napravil na komandanta močan vtis. Pristal je na vse njihove pogoje in jih preselil v ločen oddelek. Preden so odšli na delo, so v svojem novem oddelku pribili desko s peterokrako zvezdo in napisom »Unit of Yugoslav National Army of Liberation« (»Enota Jugoslovanske narodnoosvobodilne armade«). Akcija je bila uspešna in v skupinicah so se te j enoti začeli zdaj priključevati še neopredeljeni in z njimi tudi en oficir. Ker je bila nova samostojna enota zelo delavna in disciplinirana, je pri Britancih rasel njen ugled, skupina pristašev begunske vlade pa je medtem razpadala.

Tako je nastala na Bližnjem vzhodu prva enota NOVJ. Izvolila si je svoj narodnoosvobodilni odbor, ki je bil pooblaščen, da poišče stik z NOVJ in ukrepa za čim prejšnjo vrnitev v domovino. S tem namenom so se trije člani odbora odpravili v Kairo in v Aleksandrijo. K uspešnemu iskanju stikov naj bi pripomoglo zlasti to, da so imeli vsi trije na kapah rdeče zvezde. V obe mesti so prihajali na dopuste vojaki iz raznih krajev in trojica z rdečimi zvezdami je pravilno računala, da bo naletela na Primorce in Istrane iz drugih enot. Nekateri Primorci so izkoriščali vsako priložnost za potovanje v Kairo, kajti tu je bila močna kolonija primorskih Slovencev, predvsem žensk, ki so že zdavnaj prej odhajale tja na delo. Delegacija iz Kasfareeta se je kmalu srečala s primorskimi rojaki iz 94. eskadrilje RAF, ki je imela svojo bazo v Tobruku, z nekaterimi iz »gardnega bataljona«, iz »kraljeve telesne straže« in še z drugimi. Delegacija jih je nagovarjala z besedami: »Ne čakajte več niti trenutka!« Izkušnje iz Kasfareeta so bodrile in postale že v naslednjih dneh navodilo za vse ostale enote.

Na Bližnji vzhod so zdaj že prihajala poročila o II. zasedanju Avnoja v Jajcu. Primorci in Istrani so zvedeli, da so kralju Petru prepovedali vrnitev v domovino. Vse enote »kraljeve vojske« je zajela nova in še močnejša volja, da pretrgajo vse stike z begunsko vlado.

Za letalci v Kasfareetu so se uprli mornarji iz šolske baze v El Ageili pri Aleksandriji. 26. decembra 1943 se je javilo na raport 81 primorskih Slovencev, 4 Istrani in en štajerc. Izjavili so, da se poslej smatrajo za sestavni del NOVJ. Komandant, poročnik fregate Filipovič, jih je skušal zadržati z raznimi ob-

1 jubami, toda odločitev je bila tu. Skupini 86 mornarjev se je zatem priključilo še Sest. Sredi januarja so v spremstvu britanske vojaške policije celo skupino s kamioni prepeljali v zbirno bazo v Ginifo.

Prav na Silvestrovo je odpovedala pokorščino tudi »kraljeva telesna straža«. Od 22 se jih je 17, samih Primorcev, odločilo za NOVJ.

Pohiteli so tudi v letalski bazi 94. eskadrile v El Ademu pri Tobruku. Na Silvestrovo in za novo leto 1944 so Primorci in Istrani zborovali. Od skupnega moštva 115 se jih je 2. februarja 1944 77 opredelilo na NOVJ. Med njimi sta bila tudi dva oficirja, podoficirjev pa je bilo šest. Takoj so si prišili na kape rdeče zvezde.

Prav tàòas je zavrelo tudi v »kraljevi bazi« na Bližnjem vzhodu. Tu je bilo 450 vojakov in podoficirjev ter 25 oficirjev. Na novo leto 1944 je 80% vojakov in en oficir imelo na kapah peterokrako zvezdo. Med uporniki je bil tudi komandant baze, Slovenec, kapitan Hubert Neuberger. Tudi to skupino je britanska policija odpeljala v Ginifo, kjer je bil »Transit Camp« (prehodno taborišče). Iz tega taborišča je bilo ustanovljeno 6. januarja 1944 »Yugoslav Camp (Partisans) British responsability« (Jugoslovansko partizansko taborišče pod britanskim varstvom). Za komandanta taborišča je bil imenovan angleški major Harrison. Tako so zavezniki priznali jugoslovanskim vojakom, ki so bili večinoma Primorci in Istrani, pravico do opredelitve. Tiste, ki so se izrekli na NOVJ, so vzeli pod svojo zaščito. Ta zaščita pa ni bila povsem iskrena, kajti še vedno so na tihem upali, da bo begunska vlada sestavila tako vojsko, ki ne bi bila kompromitirana zaradi sodelovanja z Nemci in ki bi kralju Petru omogočila vrnitev v domovino. Zato pa so še nadalje podpirali četnike, ki so se zbirali okoli kralja.

Baza v Ginifi je postala na mah izredno pomembno središče NOVJ. Vanjo so prišli vsi tisti z Bližnjega vzhoda, ki so se opredelili za novo Jugoslavijo. Izjema so bili le letalci iz Kasfareeta in letalci 94. eskadrilje, ki so ostali v sklopu RAF, dokler se niso 22. aprila 1944 priključili I. letalski eskadrilji NOVJ . v Bennini, južno od Bengazija.

Nekoliko drugače je potekal proces ločevanja v »gardnem ba taljonu«. Begunska vlada in »Odbor Jugoslovanov v Italiji« sta ukrenila vse, kar je bik) v njuni moči, da bi bataljon ostal pri

življenju. Bil je edina resna vojaška enota v okviru »kraljeve vojske«. Da bi preprečil njegov razpad, mu je imenovani odbor poslal iz Kaira proglas, v katerem je bilo rečeno, da se načeloma strinja z NOB jugoslovanskih narodov, da pa se bo vprašanje bodoče družbene ureditve Jugoslavije reševalo skupaj z zavezniki. List »Bazovica« je prinesel tisti čas sliko vojaka v angleški uniformi in s čelado, na kateri je bila rdeča zvezda. Vojak je gledal na uro, ki je kazala pet minut pred dvanajsto. Slika je pomenila: Počakajte, še ni prišel vaš čas! Ta prispodoba je bila svojevrsten opomin Primorcem in Istranom, ki so zahtevali takojšnjo vrnitev v domovino in vključitev v NOVJ.

Takratni komandant »gardnega bataljona«, polkovnik Franc Stropnik, je skušal za vsako ceno zadušiti revolucionarno gibanje v bataljonu. Prav tako kot Filipovič je v kritičnem trenutku tudi on poizkusil zaigrati še na zadnje karte. Bataljonu je 15. januarja 1944 naslovil okrožnico, v kateri najprej razlaga, da vojaška enota ne velja nič, če vojaki nimajo zaupanja v svojega komandanta. Na vojake, pripadnike bataljona, pa se obrača pismeno, ker so ga žalili. Zatem razlaga, da je pomen bataljona v tem, da se z njim dokažejo »pravice do zasužnjene Primorske«. Ker mu moštvo bataljona ni verjelo v to, pa je vabil v bataljon dr. I. M. čoka in še nekatere druge, da bi to potrdili. Nadalje je tožil, da želijo skoraj vsi vojaki zapustiti bataljon in da je zaradi tega v vprašanju obstoj bataljona, če bi imeli vojaki vanj zaupanje, pa bi bilo vse v redu. Do tu je skušal Stropnik vojake prepričati, da bi bilo boljše, če se ne vključijo v NOVJ in ostanejo v enoti. Od tu dalje pa je začel groziti in napisal tudi tole:

»Da ne bo dvomov, vam tu ponavljam, da bodo tiste, ki zapustijo bataljon, češ da hočejo takoj v borbo, britanske vojaške oblasti smatrale za vojaške uskoke (to so vojaki, ki v vojnem času zbežijo na nevtralno ozemlje) ter bodo brez orožja in z najnujnejšo opremo poslani v taborišče Ginifa, kjer bodo v omejeni svobodi čakali na svojo nadaljnjo usodo. Britanske oblasti ne dajejo nobenega jamstva, da bodo ti vojaki zares poslani v borbo, kajti te oblasti menijo, da je takšno ravnanje vojakov nezakonito. Za potrditev tega se lahko vsakdo obrne na britansko pisarno BLU 209 v bataljonu.

Vnovič vam ponavljam, da je bil moj namen odvesti ta bataljon skozi borbo v svobodno domovino kot čisto in častno vojaško enoto, ki se ne vmešava v politiko, in brez nevarnosti, da

bi se vpletla v bratomorni boj. Tisti, ki to onemogočajo, so se zapisali sodbi domovine in zgodovine. Vi, drugi dragi fantje, ki ste dovolj možati, da v tej politični zmedi zaupate svojemu komandantu, pa ostanite še naprej neomajni, čeprav bo ravnanje onih, ne samo njim, ampak tudi vam zaprlo pot, ki bi nas vodila k našemu edinemu cilju, da prispevamo svoj delež v borbi za svobodo našega naroda.

S tem je zaprta pot tudi vsem našim tovarišem, ki v Alžiru, na Siciliji in v Italiji čakajo, da iz ujetniških taborišč stopijo v nove jugoslovanske borbene enote.«[1"])

Komandant bataljona Stropnik je vojakom prikrival cilje, za katere naj bi se bbrili. Iz okrožnice pa dokaj jasno izhaja eno: Primorci in Istrani se lahko vrnejo v domovino samo pod okriljem »kraljeve vojske«. Ce tega nočejo, bodo v »omejeni svobodi čakali na svojo nadaljnjo usodo«.

Zanimivo je Stropnikovo pričevanje, da bi moral biti bataljon »dokaz naših pravic do zasužnjene Primorske«. Zamolčal je, da so se tedaj tri prekomorske brigade že borile v domovini, nadalje, da so bili partizani na Primorskem in v Istri v tistem času že gospodar položaja. Očitno mu je šlo tudi za to, da bi bataljon uporabil za tako reševanje slovenskega nacionalnega vprašanja, ki bi ustrezalo zaveznikom in begunski vladi. S svojo okrožnico pa je dosegel le to, da so vojaki »gardnega bataljona« zdaj še boljše razumeli, da bi vsako čakanje pomenilo isto kot nasprotovanje NOVJ.

Na bataljonskem raportu 17. januarja 1944 se je 307 vojakov izreklo za NOVJ in odpovedalo pokorščino kralju in begunski vladi. Pridružila sta se jim tudi dva oficirja. Komandant Stropnik je vojake na vse načine rotil, naj ostanejo, vendar brez uspeha. Naslednjega dne jih je britanska vojaška policija odpeljala 25 km stran, v puščavo. Čeprav so bili tu močno zastraženi in skoraj brez opreme, so se takoj znašli. Postavili so si celo lastne straže. Ker niso imeli pušk, so uporabljali palice. Uvedli so najstrožjo disciplino in prirejali vojaške vaje. Britanci so kmalu spoznali, da gre za ljudi, ki imajo odločno voljo, da se borijo za osvoboditev domovine izpod okupatorjevega jarma. Sredi puščave je ponosno zadonela slovenska pesem. V očeh Britancev je zrasel ugled enote. Konec januarja so skupino preselili v zbirno bazo

[17v]) Prekomorci, Ljubljana, 1965, s. 412—414.

v Ginifi. Preostali del »gardnega bataljona« pa je begunska vlada ob sodelovanju Britancev poslala daleč v notranjost Trans jordanije na neke manevre.

Eksponenti begunske vlade so skušali za vsako ceno zadušiti revolucionarno gibanje med Primorci in Istrani. V Kairu so celo uprizorili »atentat« na kralja Petra z namenom, da bi krivdo zvrnili na »uporne« Primorce in Istrane. Računali so, da bi s tem zavrli njihovo vključevanje v NOVJ. Toda tudi ta manever je klavrno propadel.

Komandant »gardnega bataljona« Stropnik je začel računati, da bo zadržal vsaj polovico moštva in ga pozneje dopolnil. Prevaral se je tudi v tem, kajti nekateri Primorci so načrtno ostali še nadalje v bataljonu, da bi iz njega odpeljali še zadnjega Primorca in Istrana. To se je zgodilo 14. marca 1944, ko se je še preostalih 409 Primorcev in Istranov skupaj z dvema oficirjema izreklo za NOVJ. Britanci so jih odpeljali v Ginifo. Bataljona ni bik) več. Ostala je le peščica četniških oficirjev, ki so si raje izbrali pot v »emigracijo«, kot se pa vrnili v domovino. Tako je »Jugoslovanska kraljeva vojska«, ki so jo sestavljali predvsem Primorci in Istrani, dejansko prenehala obstojati.

Bivši jugoslovanski ministri, pozneje člani begunske vlade — in k njim smemo prištevati tudi dr. Ivana Marijo Coka — niso v letih 1926—1941 pokazali najmanjše pripravljenosti, da bi pomagali desettisočem Primorcem in Istranom, ki so pred fašističnim terorjem zbežali v Jugoslavijo. Nasprotno, najbolj borbene so preganjali, tirali v zapore in izročali italijanski fašistični policiji. Zdaj pa so v svojih načrtih iskali opore ravno pri njih. Sestavljali naj bi celo glavnino »kraljeve vojske«. In ta »vojska« naj bi spremljala v domovino begunsko vlado. Mnogi Primorci in Istrani, ki so jih že vrsto let zadrževali v italijanski vojski, dolgo niso vedeli za te načrte. Toda, ko so padli v zavezniško ujetništvo in prišli v »Jugoslovansko kraljevo vojsko«, so se sčasoma seznanili s pravim položajem v Jugoslaviji. Zato se nihče od njih ni izneveril idealom jugoslovanskih narodov.

V Ginifi so Britanci proti koncu januarja 1944 močno spremenili svoj odnos do borcev NOVJ. Z njimi so začeli aktivno sodelovati in tako se je taborišče spremenilo v pomembno vojaško vežbališče. Borci so se vztrajno vadili v vseh vrstah orožja in bili zaradi uspehov deležni pohvale britanskih oficirjev. Nič niso vedeli, čemu ta naklonjenost. Obveščeni so bili edinole o

konferenci v Teheranu, kjer so zavezniki sklenili, da bodo v večji meri podprli NOVJ. No, sprememba je imela svoje ozadje. V Aleksandriji so se konec decembra 1943 sestali generali Vladko Velebit, angleški general Henry M. Wilson in komandant zavezniškega letalstva v Sredozemlju. Dogovorili so se, da se z zavezniško po* močjo naša vojska opremi z letali in tanki.

Do konca aprila so se v Ginifi izoblikovale in izurile naslednje enote:

I. tankovska brigada: 154 borcev, 19 podoficirjev in 3 oficirji;

II. tankovska brigada: 220 borcev, 19 podoficirjev in 1 oficir;

I. in II. lovska eskadrilja: 35 borcev, 4 podoficirji in 1 oficir;

556 borcev, 24 podoficirjev in 2 oficirja je odšlo v prekomorske brigade;

v mornarico je odšlo 106 borcev in 16 podoficirjev.

Iz Ginife je odšlo v NOVJ 1061 borcev, 72 podoficirjev in 7 oficirjev.**)

V tem času se je pripetil tudi tale zanimiv dogodek. Letalci NOVJ iz letalske baze »107 MM« in iz baze v Ginifi so v začetku aprila 1944 potovali v Bennino z namenom, da se tam ustanovi I. letalska eskadrilja NOVJ. V puščavi pri Solumu so naleteli na Primorce in Istrane, ki so jih avgusta 1943 iz gardnega bataljona za kazen poslali v libijsko puščavo na čiščenje minskih polj. Letalci so na kamionih prepevali slovenske pesmi. Zdajci so zapazili človeka, ki jim je tekel naproti in mahal s srajco, naj ustavijo. Bil je Primorec iz okolice Kobarida in tako zasopel, da dolgo ni mogel spregovoriti. Končno je pojasnil, da je od daleč zaslišal slovensko pesem in v prvem trenutku mislil, da se mu zaradi vročine meša. Povedal je tudi, da jih je v puščavi 70 in da zavezniki ravnajo z njimi slabše kot z živino. Kolona letalcev na kamionih je čakala, dokler se ni zbrala cela skupina »puščavnikov«. Vsi so se takoj opredelili za NOVJ. Komandant kolone je vzel njihove podatke in zadeva je bila kmalu urejena.

PLEBISCIT V ALŽIRIJI

Primorci in Istrani, ki jih je vojna zanesla v Tunizijo in Alžirijo, so se znašli v mnogo težjem položaju kot pa tisti na Bližnjem vzhodu. Begunska vlada, ki je drugod že doživela vrsto porazov,

tmj Janko Perat: Narodnoosvobodilno gibanje ... TT, XV/1967, 31, s. 2.

se je tu krčevito oprijela Se zadnje bilke, ki naj bi zanjo pome* nila rešitev. Tu se je še jasneje pokazalo, da zavezniki niso imeli namena, da odkrito in dosledno podpro NOVJ. Cim dlje od domovine so bili Primorci in Istrani, tem bolj so zavezniki pritiskali nanje. Za svoje načrte na Balkanu, v Avstriji in drugod so potrebovali vojsko jugoslovanske begunske vlade. Ker se je četnikom na Bližnjem vzhodu izmuznila iz rok vojska, so v Tuniziji in Alžiriji ustanavljali »vojnico«. Ta naj bi prodirala skupaj z zavezniško vojsko in bila zaveznikom v oporo pri politični ureditvi zasedenih dežel. Take načrte so imeli tedaj zavezniki s poljskim korpusom generala Andersa. Ti Poljaki pa niso imeli nič skupnega s tistimi, ki so se že dve leti pred tem borili z zavezniki v Libiji in se izkazali zlasti v bojih okoli Tobruka. General Anders je zbral v svojem korpusu le tiste, ki so bili pripravljeni boriti se, da bi Poljska vnovič dobila vlado, kakršno je imela pred nemško zasedbo. Ker so imeli zavezniki v načrtu prodor v Avstrijo in verjetno še dlje proti severu, so držali Poljake v pripravljenosti na tak pohod. Med Poljaki se je govorilo, da bodo šli po osvoboditvi Italije skupaj z zavezniki osvobajat Poljsko. Prav v takih in podobnih načrtih je treba iskati vzroke, da se Primorci in Istrani v Tuniziji in Alžiriji dolgo niso mogli vključiti v NOVJ in prav tako vzroke, zakaj so zavezniki Primorcem in Istranom na Sardiniji preprečili vključitev v NOVJ. Da bi zavezniki lahko ure* sničili svoje načrte, so organizirali vojske begunskih vlad. Praktično je izgledalo takole: naši ljudje so se najprej odpravljali v zavezniško vojsko, ta pa jih je odstopala vojski begunske vlade. Primorci in Istrani pa so po vstopu v to vojsko takoj postavili pogoje. Zahtevali so vrnitev v domovino, da bi se vključili v NOVJ. Zastopniki begunske vlade so jim to tudi obljubljali. Verjetno so si mislili, da bodo Primorce in Istrane sčasoma lahko preusmerili. Vendar so se prevarili, kajti Primorci so bili močno narodno zavedni. Zato so se družili v skupine, ki so nastopale enotno. In bili so tudi ponosni na svoje enotnost. Vsi poskusi infiltracije četnikov so doživeli popoln neuspeh. Njihovo enotnost in nepodkupljivost lepo ponazarja naslednji primer:

»Veliko Primorcev, ujetnikov, je delalo v pristanišču Alžir. Nekega dne, v drugi polovici septembra 1943, se je vsidrala v pristanišču velika prekooceanska ladja ‚Rena del Pacifico', da bi oddala in sprejela tovor. Nakladali in razkladali so Primorci. Med seboj so se seveda pogovarjali po domače. Zato je postal nanje

pozoren nek gospod, ki se jim je predstavil za Miho Kreka, ministra kraljeve vlade. Hotel jim je dati denar za vino. Toda Primorci, ki so spoznali, s kom imajo opravka, so to miloščino ponosno odklonili. Nihče od tristotih ni hotel sprejeti denarja. Pri* zor je videl angleški kapitan, ki je vodil natovarjanje in raztovarjanje ladje. Dogodek je napravil nanj tako močan vtis, da je sam, proti vsem običajem, plačal za 3001 vina. Zavezniki so potem polagoma uvideli, kako spretni in zanesljivi so Primorci.«"[1])

Na trdnost in odločnost Primorcev in Istranov kaže tudi naslednji dogodek.

Po ukinitvi zbirnega taborišča v Constantini je bilo veliko naših ljudi premeščenih v letalske delavnice v Maison Blanchu pri Alžiru. Tu je bHo tudi največje letališče v Severni Afriki.
V velikanskih delavnicah je delalo okrog 7000 delavcev in vojakov, večinoma Amerikancev, Angležev in Francozov, v njih pa so postopoma zaposlili skoraj 1.500 bivših vojnih ujetnikov, primorskih Slovencev in Istranov. V delavnice so prihajali iz bližnjih taborišč: Suk el Kamiza, Fort Caroubiera, Fort L'Eauja, Corsa, Menervilla in še nekaterih drugih. Njihovo zaposlovanje v vojaških objektih dokazuje, da jih zavezniki niso imeli za vojne ujetnike. Večina Primorcev in Istranov, ki je bila tu zaposlena, je stanovala na dveh velikih farmah med mestecema Rouiba in Fonduk. Od tu se je vozila v 12 km oddaljene delavnice v Maison Blanchu. Skupina je imela svoje lastne šoferje.

Na obe farmi so Britanci poslali nekaj kraljevih (četniških) oficirjev, ki so si zatem lastili komando nad njima. Prisotnost navedenih vrinjencev je bil vzrok stalnih sporov. Kraljevi oficirji pa so imeli v načrtu, da obe enoti »očistijo« in skušajo pridobiti za svoje načrte. 12. 12. 1943 so sklicali zbor enote (obe farmi skupaj) in začeli razlagati, da so zavezniki priznali »Jugoslovansko kraljevo vojsko« in da se v času vojne vsak upor v njej kaznuje s smrtjo. Kdor ni zadovoljen z vodstvom, naj gre. Zatem so zahtevali, naj se vsakdo izreče za eno ali drugo. Glasovalo se je torej za »ostanem« in »grem«. Od 430 se jih je 78 izreklo za »grem«. Čim je bila ta provokacija gotova, je upornike britanska vojaška policija odpeljala z dvema kamionoma v taborišče št. 203 v bližino mesteca Alme. V tem taborišču so bili tudi nemški in italijanski vojni ujetniki. Skupino 78 letalcev so zavezniki

[1]) Janko Perat: Narodnoosvobodilno .. . TT, XV/1967, 31, s . 2.

imeli za uporniško. V taborišču je imela dvojno stražo. V listinah, ki govore o tej skupini, je bik) napisano, da gre za »nevarno, sabotersko in uporniško drhal«. Toda zavezniška vojaška komanda je kmalu spoznala, da ima pred seboj poštene in dobro organizirane ljudi. In tako je bila ta skupina upornikov pozneje premeščena v letalske delavnice v Boufarik, kakih 30 km jugozahodno od Maison Blancha. četniški manever je propadel. Z zvijačo so hoteli ujeti voditelje in jih ločiti od ostale množice. Toda kmalu se je pokazalo, da so bili tudi vsi tisti, ki so ostali na farmah, prav tako trdni. Zanimivo je, da so zavezniki od četniške komande prejeli obvestilo o obsodbi na smrt skupine 78 letalcev, vendar pa so lahko takoj ugotovili, da je šlo za ljudi, ki niso bili jugoslovanski državljani in končno še z$ politično obračunavanje. Sodbo so razveljavili. Boufarik je postal kmalu pomembno zbirno središče, od koder je pozneje odšla v Jugoslavijo večja skupina prekomorcev.*

Primorci in Istrani so se v taborišču pokazali disciplinirane in marljive. Zavezniki so jih začeli zato vključevati v razne vojaške delovne enote. Veliko so jih zaposlili v pristaniščih, zlasti v Alžiru in pa v letalskih delavnicah v Maison Blanchu. Konec decembra 1943 jih je bilo v teh enotah okrog 2.800. Pridružilo se jim je tudi nekaj Štajercev, ki so jih Nemci nasilno mobilizirali in poslali na fronto v Afriko. V delovnih enotah so Primorci in Istrani dobili tudi orožje in zavezniki so jim zaupali stražarsko službo. Kmalu so si priborili pravice, ki so jih imeli zavezniški vojaki. Med temi je bil tudi prost izhod iz delavnic in vojašnic. To svojo pridobitev so takoj izkoristili za iskanje stikov. Begunska vlada pa je tako skrbela za njihovo izolacijo, da so se po večini šele februarja 1944 lahko povezali s predstavniki NOVJ. In niti potlej ni šlo vse gladko, ker je komanda ujetniških taborišč Primorce in Istrane dobesedno skrivala pred zastopniki NOVJ, ki so v različnih misijah prihajali v Severno Afriko. Zaradi tega so nekateri naši ljudje ostali v taboriščih vse tja do oktobra 1944 in v nekaterih primerih je bilo treba zanje organizirati prave pobege, čeprav so se Primorci in Istrani jasno in odločno izrekli za vstop v NOVJ, jih zavezniki in agenti »kraljeve vojske« niso

* Zanimivo je, da so bili v skupini 78 letalcev sami Primorci in Istrani. 12 letalcev je bilo iz Trsta in bližnje okolice. Posamezniki pa so bili tudi iz naslednjih vasi iz okolice Kopra: Škofije, Dekani, Cepki pri Črnem kalu, Borit pri Marezigah, Cežarji in Rižana. Nekateri letalci pa so bili še iz hrvaškega dela Istre (Čahniči pn Umagu, Karšete pri Bujah, Matulji in Labin).

hoteli izpustiti iz rok. Končno pa so morali popustiti. Ker niso našli drugega izhoda, so predložili plebiscit. Pri tem pa so nemara celo misliti, da bodo Primorce in Istrane na ta način razdvojili in vsaj enemu delu preprečili odhod v domovino. Tak plebiscit so izvedli zavezniki skupaj s predstavniki »kraljeve vojske« v taboriŠču Bdne. Vsi Primorci in Istrani so morali posamič pred komisijo, kjer jim je bila dana izbira: (King (kralj) — Tito — Neutral (za nikogar). Izid tega plebiscita je bil tale: 910 Primorcev in Istranov za Tita, eden izmed omenjenih vojakov, za kralja, a se je pozneje pokesal in prav tako vključil v NOVJ. Tak plebiscit so zavezniki izvedli tudi v Constantini, Maison Blanchu in v Almi. Ko so ugotovili, da jim plebiscit daje porazne rezultate, so to prakso odpravili. S tem so se le osmešili. V nekaterih taboriščih torej niti ni prišlo do plebiscita. Sele maja 1944 se je del Primorcev in Istranov v Alžiriji lahko vključil v NOVJ. Konec maja 1944 je prva skupina 950 mož odpotovala v Gravino, kjer so se vključili v prekomorske brigade. Okrog 1.600 pa jih je še nadalje ostalo v letalskih delavnicah v Mison Blanchu, vendar po predhodnem sporazumu med vrhovnim štabom NOVJ in zavezniki glede šolanja vojaških kadrov. Večji del te skupine, 1295 mož, pa je 15. novembra 1944 zapustil Alžirijo. Na prošnjo poveljstva RAF v Maison Blanchu pa jih je v letalskih delavnicah ostalo še okrog 200, ki bi jih tam težko pogrešali. Vrnitev skupine 1.295 je Rafael Perhauc opisal takole:

»V maju 1944 so bile volitve za Tita ali za kralja v vseh taboriščih v okolici Alžira, kjer so se nahajali naši rojaki s Primorske in Istre. Izid za kralja je bil povsod porazen: nekatera taborišča so se 100 **%** izjavila za Tita, najmanj pa 95 **%.** Po volitvah so začeli prihajati v Boufarik novi borci. Njih število je naraslo skupaj z uporniki na 355, v Maison Blanchu pa na 965. 15. novembra 1944 se je 1295 alžirskih letalcev odpravilo v domovino. 28. novembra so se izkrcali v Dubrovniku. Tam se je začela njihova silno naporna pot prek Trebinja, Nikšiča, Kolašina in Peči do Niša, kamor so prispeli prek zasneženih Prokletij, čez gorski hrbet, visok okrog 2.000 m. Pri Kolašinu so se morah prebiti skozi strnjene vrste Nemcev, ki so se umikali z Balkana. Ta veliki zimski marš se je končal v Nišu 22. decembra. V Beograd so prispeli 24. decembra. Tu so jih razporedili na razna že

osvobojena letališča, kjer so kot osnovni tehnični kader prevzeli skrb za naša in sovjetska letala, ki so sodelovala v akcijah na sremski fronti.«“*)

Zanimivo in povsem karakteristično je bilo v tem času ponašanje »Jugoslovanskega odbora v Italiji«, ki ga je vodil dr. Ivan Malija čok. Temu odboru je zdaj postalo povsem jasno, da je sodelovanje s kraljevo vlado popolnoma izgubljena stvar, zato pa se je skušal ta odbor na hitro preokreniti in ubrati navidezno narodnoosvobodilni značaj po načelu: zastave po vetru! Zato so toliko bolj karakteristične zadnje številke lista »Bazovica«, kjer si je dr. Cok drznil v članku »Premestitev tajništva Jugoslovanskega odbora iz Egipta« zapisati celo tole: »V prihodnjih dneh bo tajništvo Jugoslovanskega odbora iz Italije zaključilo svoje delovanje v Egiptu s prenosom sedeža bliže domovini. V času svojega poslovanja — v 42 mesecih — v Egiptu je tajništvo našega odbora osvobodilo iz ujetniških taborišč v Egiptu, Sudanu, Ugandi, Keniji, Somaliji, Indiji in Južni Afriki 1533 bivših laških častnikov, podčastnikov in vojakov, od katerih samo 4 niso bili uvrščeni v NOV oziroma v mornarico in letalstvo, odštevši pri tem nekaj smrtnih slučajev. Po posredovanju odbora je bilo osvobojenih tudi precej civilnih internirancev v Egiptu. Zasluga tajništva odbora je tudi, da je bilo v Severni Afriki izločenih 3343 bivših laških in 528 bivših nemških vojnih ujetnikov, ki bi drugače odšli v Ameriko in bi bili do konca vojne za nas izgubljeni. Tako je tajništvo odbora izpolnilo svojo nalogo, s katero je bil tajnik odposlan v marcu 1. 1941 v tujino, s prispevkom 5404 prostovoljcev za osvobodilno borbo.«[1"])

Pravilneje bi bilo, če dr. Cok ne bi pisal o bivših »laških vojakih«, marveč o »primorskih Slovencih in Istranih« v italijanski vojski. Res je, da jih je odbor »osvobajal«, vendar ne sam, temveč s pomočjo četniških oficirjev »kraljeve vojske«. In ni jih »osvobajal« za takšen odhod v Jugoslavijo, do kakršnega je prišlo, pač pa zato, da bi se vključili v »kraljevo vojsko«, ki naj bi v skladu z zavezniškimi načrti narekovala tako osvoboditev Jugoslavije, ki si je niso želeli niti primorski Slovenci in ne istrski Hrvati. Dr. čok se v članku izogiba vprašanju »kraljeve vojske«. Naši ljudje so se lahko vrnili v domovino šele potem,

«“) Rafael Perhauc: Upor . . ., TV 15, V/1967, 23, s. A. .

..-') Premestitev tajništva »Jugoslovanskega odbora *iz* Italije«. Bazovica«, Kairo, IV/1944, 135, s. 8. -

ko so obračunali s »kraljevo vojsko«; to je tisto vojsko, na kateri je dr. Cok gradil svoje upe. In ko so se začeli ti upi podirati, je začel njegov list »Bazovica« peti vedno večje slavospeve narodno-osvobodilnemu gibanju jugoslovanskih narodov. Toda, kdo bi zdaj še verjel njegovim sladkim besedam? Pod okriljem zaveznikov se je »odbor« selil v Trst (tega dr. Cok ni napovedal v svojem poslovilnem članku!), kjer pa ni imel kaj početi in tako je njegova neslavna politična kariera doživela še bolj neslaven konec.

Iz odisejade primorskih Slovencev in Istranov v Afriki izhajajo vsaj naslednja dejstva:

Italijanske vojaške oblasti so po eni strani iz vojske izločale naše ljudi in jih uvrščale v »posebne kazenske bataljone«, po drugi strani pa tirale zlasti na afriška bojišča. In tako so tisoči naših mobilizirancev preživljali težka leta kot kaznjenci najslabše vrste ali pa umirali na številnih afriških bojiščih, pa tudi v Grčiji, Albaniji in Rusiji. Italijanska fašistična vojska pa je bila povsod poražena in tisoči naših ljudi so padli v ujetništvo zaveznikov.

Jugoslovanska begunska vlada je po grškem vzoru snovala ob podpori zaveznikov intervencionistično vojsko, ki naj bi rešila »kraljevo Jugoslavijo«. V svoji izolaciji in ob svojih koristokwskih apetitih po Primorski in Istri je za svojo vojsko iskala množično bazo v Primorcih in Istranih, ki so jih zajeli zavezniki. Po svoje je hotela izkoristiti staro željo Primorcev, da bi se odcepili od Italije in združili s svojo matico, če računamo, da je bilo ob vojaški kapitulaciji Italije na področjih, ki so jih zasedli zavezniki, najmanj 40.000 primorskih Slovencev in istrskih Hrvatov, bivših pripadnikov redne italijanske vojske, »posebnih kazenskih bataljonov«, zapornikov in konfinirancev, tedaj vidimo, da bi begunska vlada iz njih sestavila, če ji ti vojaki ne bi nasprotovali, kar precejšnjo vojsko. In če bi se ji pridružil še del Jugoslovanov, ki so bili v Južni Italiji internirani ali pa v zaporih in bi izkoristila še možnosti rekrutacije v Ameriki, tedaj vidimo, da bi begunska vlada lahko zbrala vojsko do 50.000 mož. Taka vojska bi pomenila povečanje vpliva te vlade in bi po izkrcanju na Balkanu ob zavezniški pomoči lahko postala tudi faktor, ki bi Jugoslovanom v domovini skušal krojiti družbeni red. Primorski Slovenci in Istrani pa niso hoteli begunski vladi in njeni »kraljevi vojski« slediti, še manj pa Jugoslovani, ki so bili v italijanskih zaporih ali pa v Južni Italiji internirani. Tako se je begunska vlada končno znašla v izolaciji.

Narodnoosvobodilno gibanje primorskih Slovencev in istrskih Hrvatov v Severni Afriki in v Južni Italiji je moralo nujno imeti neke svoje posebne oblike. Množica naših ljudi je bila enotna in se je nekaj časa lahko usmerjala kar sama v veri, da je napočil zgodovinski čas, ko se zasužnjena domovina mora osvoboditi okupatorjevega jarma. Nihče ne bi mogel s točnim datumom določiti, kdaj se je to gibanje začelo. Svoje korenine ima po eni strani v dolgih letih fašističnega nasilja, po drugi strani pa v krepitvi revolucionarnega gibanja v Jugoslaviji in širjenju njegovega vpliva na Primorskem in v Istri.

Na dlani mora biti, da so na Primorskem in v Istri stalne mobilizacije od leta 1935 dalje letnikov od 1901 do 1923 in zatem še ***nasilni odgoni mladoletnikov povzročili straino praznino in s tem tudi močno okrnili razvoj partizanstva na Primorskem in v Istri. To narodnoosvobodilno gibanje pa je moralo zato najti svoj izliv zlasti v Južni Italiji, na Sardiniji in v Afriki.*** Razvoj v tej smeri pa so pospešili tudi sami fašisti, ker so pripadnike »posebnih kazenskih bataljonov« postavili v položaj ***internirancev ali vojnih ujetnikov, ki so jih smatrali za posebno nevarne.*** Zato so se naši ljudje neštetokrat znašli v položaju, ki je bil neprimerno težji od pravih vojnih ujetnikov. Prenašati so morali hude žalitve. Toda tisti, ki so ostali v redni vojski in umirali v afriških puščavah ali etiopskih gozdovih, so bili še na slabšem. Vojaška fašistična komanda teh naših ljudi ni prav nič štedila.

Zato so bili toliko bolj razočarani, ker jim zavezniške sile marsikdaj niso omogočile, da bi se priključili narodnoosvobodilnim enotam v Jugoslaviji in so prav te sile pustile kraljevim agentom in pristašem nemoteno delovanje. Kljub vsem tem oviram pa so se primorski Slovenci in Istrani znali odločiti in se postaviti po robu.

PRIMORSKI SLOVENCI IN ISTRSKI HRVATI NA SARDINIJI, KORZIKI IN V JUŽNI FRANCIJI

Italijanske vojaške oblasti so med drugo svetovno vojno koncentrirale na Sardiniji v »posebnih kazenskih bataljonih« množico primorskih Slovencev in istrskih Hrvatov. Po vojaški kapitulaciji Italije so vsi ti naši ljudje glasno zahtevali, da jim tamkajšnje zavezniške vojaške oblasti omogočijo odhod v Jugoslavijo in vključitev v NOVJ. Mračne badoglievske sile pa so jim to onemogočile. Primorski Slovenci in Istrani, doma iz pokrajine, ki je 25 let prenašala fašistični jarem, se niso smeli vrniti domov, da bi se priključili boju jugoslovanskih narodov proti okupatorju. Bila je to rana, ki je močno skelela, rana, ki je bila toliko težja, ker so jo našim ljudem zadali tisti, ki so izjavljali, da se borijo proti nacifašizmu.

In v primeru Sardinije ni šlo za nekaj sto ljudi, pač pa za tisoče naših ljudi, ki jih je fašistična oblast nasilno odgnala iz njihovih domov zlasti v času, ko je oboroženi narodnoosvobodilni boj zajel že večji del Primorske in Istre. Badoglieva vlada zanje ni poznala milosti, prav tako ne kot prejšnja Mussolinijeva. Zaradi nje so morali nadaljevati boj za svoje pravice še celo v času, ko je narodnoosvobodilna vojska osvobodila vso Jugoslavijo.

Za Primorce in Istrane je Sardinija stara znanka, čeprav je ta dežela daleč, so imeli tisoči naših ljudi priložnost, da se z njo pobliže seznanijo že v časih, ki so daleč za nami.

Na Primorskem in v Istri so prvič tekli razgovori **o** Sardiniji kmalu **po** prvi svetovni vojni. Na tem otoku je bilo med prvo svetovno vojno mnogo avstrijskih vojnih ujetnikov. In ko je bilo vojne že davno konec in so se drugi ujetniki že vrnili v domačijo, tistih iz Sardinije Se vedno ni bilo domov. 2e takrat se je na Primorskem izoblikoval rek: na Sardinijo lažje prideš, kakor pa se z nje vrneš! Potrdilo za to resnico pa so našli tudi v dejstvu, da so italijanske oblasti kmalu po zasedbi Primorske in Istre aretirale tu mnogo slovenskih in hrvaških političnih voditeljev in jih odgnale v internacijo na Sardinijo. Tako je ta italijanska dežela dobila svoj kotiček v slovenski zgodovini Že vsaj v letu 1919.

Kaže, da so reakcionarne italijanske vlade jemale Sardinijo za nekakšno svojo Sibirijo iz časov cesarske Rusije. Tu naj bi bili državi »nevarni« ljudje najbolj na varnem. In tako sc je dogajalo, da so začele italijanske vojaške oblasti po letu 1920 sistematično pošiljati na odslužitev vojaškega roka na Sardinijo zlasti tiste primorske Slovence in istrske Hrvate, ki so močneje izpričevali svojo narodno zavednost. Odhajati k vojakom na ta otok je pomenilo zanje odhajati nekam daleč, kjer ni mogoč živ stik z domovino, kjer jim bo okolica sovražna, kjer bo njihovo zdravje ogrožala malarija in se bo čas vojaške službe vlekel v nedogled. V zvezi s Primorsko in Istro je pomenila Sardinija v skoraj vseh primerih kazen za narodno zavest. Grenko in trdo življenje na otoku v Tirenskem morju je našim ljudem onemogočalo, da bi si tam našli vsaj drobec razvedrila ali zabave. Zavest, da so kaznovani in osovraženi, je visela nad njimi kot strašna mòra. Prav to pa jim je omogočilo, da so lahko kritično motrili okolico. Zasmililі so se jim tamkajšnji domači ljudje. Zaradi svoje zaostalosti in gospodarske nemoči so na našega človeka napravili vtis kolonialnega ljudstva. Primorci in Istrani so že zaradi svoje lastne zapostavljenosti težili za tem, da se jim približajo in jim odkrijejo svoje težave. To pa ni bilo lahko, saj govorijo Sardinci narečja, ki so izmed vseh v Italiji najbolj oddaljena od italijanskega knjižnega jezika. Zanimivo je, da so se Sardinci v italijanski vojski družili v skupine, v zaprt krog ljudi, prav tako kot Primorci in Istrani. In prav ti dve skupini, v kateri tretji ponavadi niso imeli vstopa, sta se čestokrat odprli ena k drugi. Tako so nastajale tu in tam prijateljske vezi, ki so bile Sardincu tako svete kakor njegovi domači običaji. 2e to nam

jasno pove, da so bili Primorci in Istrani v italijanski vojski daleč od tega, da bi vse, ker je zraslo v Italiji, metali v isti kol. Ravno nasprotno, v trpljenju in težavah so odkrivali pravo italijansko kulturo ln zdaj vse lepše razumeli protislovja, ki so razjedala italijansko družbo.

SARDINIJA, VELIKO UJETNISKO TABORIŠČE ZA NASE VOJAKE

Po vstopu Italije v vojno je postala Sardinija na mah predmet vojaških načrtov faiističnih generalov. Zdaj so se spomnili primorskih Slovencev in istrskih Hrvatov, ki so s voj čas raje dezertirali, kot pa se udeležili krvavega pohoda v Etiopijo. In tako so sklenili, da je treba Slovence in Hrvate izločiti iz vojske. Najprej so jih odbrali iz divizij, ki so bile namenjene na francosko fronto. Kot je znano, v naglici niso mogli niti odkriti vseh, saj je večina že imela spremenjene priimke in je dokaj dobro obvladala italijanski jezik. Ob koncu poletja 1940 so začeli prihajati v Južno Italijo tudi primorski Slovenci in istrski Hrvati iz divizij, ki so bile razmeščene na jugoslovanski meji. Zdaj niso bili več podrejeni komandi redne vojske, marveč le teritorialni vojski (esercito territoriale), ki je skrbela za mobilizacijo, preskrbo, skladišča itd. Skupine Slovencev in Hrvatov, ki so jih tako umaknili iz redne vojske, so bile konec leta 1940 in v začetku leta 1941 še majhne. Za enote, ki so bile na oddaljenih frontah, zlasti v Severni in Vzhodni Afriki, čistka seveda ni veljala. Fašistični generali so verjetno mislili, da v afriški puščavi ali etiopskih goz dovih beg sploh ne pride v poštev.

To potrjujejo zanimivi primeri iz leta 1942, zlasti po bitki pri El Alameinu, ko so v Italiji v naglici zbirali okrepitve in trpali primorske Slovence in istrske Hrvate v vojaške enote, ki so bile namenjene v Afriko. Tako so italijanske vojaške oblasti pošiljale naše ljudi raje v Afriko kot v »posebne kazenske bataljone«, češ da bo zaradi nepoznavanja jezika med našimi ljudmi in Arabci stik nemogoč in prav tako beg, ker bi Sahara s svojim peskom ogrozila vsakogar, ki bi izgubil stik s svojo vojaško enoto. Kmalu pa se je pokazalo, da so se fašistične oblasti močno uštele, ko so mislile, da se bodo naši ljudje borili zanje.

Tudi na Sardiniji so sc že leta 1940 pojavile majhne skupine Slovencev in Hrvatov, ki jim vojska ni zaupala orožja in jih je zato uporabljala za razna dela zlasti pri vojaških skladiščih.

Na frontah je italijanski vojski Šlo slabo in zato so bile na dnevnem redu nove in nove mobilizacije. Slovenskim mobilizirancem s Tolminskega, ki jih je 19. 4. 1941 vojaška oblast koncentrirala na sedežu vojaškega okraja v Vidmu, so dajali na rokav našitke, na katerih so bile naznačene številke »posebnih kazenskih bataljonov«, katerim so bili dodeljeni.[1*4])

Cim bolj se je krepilo narodnoosvobodilno gibanje v Jugoslaviji in čim bolj brezizhoden je postajal za Italijo položaj na frontah, tem bolj je raslo v Italiji tudi število naših ljudi v »posebnih kazenskih bataljonih«.

Italijanska vojaška oblast je imela namen, da koncentrira na Sardiniji glavnino naših vojaških internirancev. Ta načrt je začela uresničevati, ko se je začelo na Primorskem in v Istri širiti partizansko gibanje. Da bi preprečila odhajanje mladine v partizane, je od jeseni leta 1942 dalje enostavno lovila mladince stare od 15 do 17 let, in jih tirala strogo zastražene v »posebne kazenske bataljone«. Fašističnim oblastnikom se je s tem delom silno mudilo. To mujo je v svojih spominih opisal tudi Julij Lapajne iz Idrije, ki med ostalim pripoveduje naslednje: »Z naših domov so nas odpeljali januarja 1943. Prišli smo v mesto Asti. Vključili so nas v četo, ki se je imenovala ,228 Compagnia Speciale — Lavoratori'. Nismo bili oboroženi in imeli so nas za najslabše ljudi na svetu. Imenovali so nas ,ribelli' (uporniki). Nekega dne so nas odpeljali na železniško postajo in mislili smo, da nas bodo poslali na Sicilijo. Toda blizu Rima smo se ustavili na postaji Ciampino. Tu smo izstopili z vlaka in odšli na letališče. Vkrcali so nas na prevozniška letala s prtljago vred. Po poldrugi uri vožnje smo pristali na Sardiniji v bližini mesteca Oristano. Odložili so nas kar na letališču in na njem tudi zaposlili. Prišla je pomlad in huda vročina. Hrana je bila slaba, a kljub temu smo morali trdo delati. Kopali smo jarke in vanje polagali cevi za odtok vode, gradili smo cesto okoli letališča in protiletalska zaklonišča.«[1“])

im) Ohranjena fotografija **s** pojasnili Janka Kralja. Mapa 1. in 2. PB, IZDG.
«s) Julij Lapajne: 228 Slov. četa, str. 1. rokopis. Mapa 1. in 2. PB, IZDG.

Pripadniki »posebnih kazenskih bataljonov« na Sardiniji so bili razdeljeni na okrog 30 Čet. To itevilo pa se je večkrat menjalo zaradi pogostih premestitev in večjih ali manjših koncentracij v posameznih krajih. Ce upoštevamo, da je bik) v četah povprečno po 250 mož, vidimo, da je bilo vseh pripadnikov v »posebnih kazenskih bataljonih« na Sardiniji okrog 7.500. S tem pa še nismo zajeli vseh primorskih Slovencev in istrskih Hrvatov, ki so bili v tistem času na otoku. Okrog 1500 jih je bilo v redni vojski, razmetanih po vsem otoku in nekaj tudi v enotah vojne mornarice, ki so imele tu svojo bazo. Ce upoštevamo še tiste, ki so bili v sardinskih kaznilnicah, tedaj se število Primorcev in Istranov na Sardiniji dvigne na okrog 9.200. V kraju San Gavino, severno od mesta Cagliari, pa je bilo taborišče jugoslovanskih vojnih ujetnikov. Nekaj Jugoslovanov je bilo tudi v kaznilnicah.

Največ pripadnikov »posebnih kazenskih bataljonov« so italijanske vojaške oblasti koncentrirale okoli velikega letališča pri Algheru. To področje, imenovano Pianura della Mura, je bilo na otoku eno od najbolj malaričnih. In prav tu je bilo začetka razmeščenih šest čet, ki so štele okrog 2000 mož. Cete »posebnih kazenskih bataljonov« so bile začetka številčno zelo močne, pozneje pa jih je vojaška oblast iz varnostnih razlogov razdrobila na večje število manjših čet. Okoli letališča v Villacidru so bile razmeščene tri čete. »Posebne kazenske bataljone« je vojaška oblast zaposlila tudi na solarnah pri Cagliariju in v rudarskem področju Iglesiente. Dve številčno zelo močni četi je zaposlila na področju Sarrabus, ki je bilo zaraščeno z bodičjem in trnjem. Na tem pustem ozemlju je imela ena od čet svoje taborišče v kraju Guturu Frascu, nedaleč od kraja Castiadas, kjer je stala velikanska kaznilnica. Sicer pa bi na obalah Sardinije težko našli kraj, kjer ne bi bilo vsaj nekaj časa taborišče »posebnih kazenskih bataljonov«.

Vsi pripadniki »posebnih kazenskih bataljonov« so bili razmeščeni v glavnem na ravninskem in obalnem delu otoka, kjer je malarija najbolj razširjena. Ta bolezen je spravila v grob marsikaterega Primorca in Istrana, zelo redki pa so bili med njimi tisti, ki se jih bolezen ni lotila. Rafael Nemec iz Vrtojbe pri Novi Gorici pripoveduje v svojih spominih o tej bolezni naslednje: »Ko smo bili v kraju Villacidro, ki je bil močno okužen z malarijo, je v teku dobrega tedna umrlo 14 mož iz naše čete.

Ker nam niso dali zdravil, jih je v četi 90% zbolelo za navedeno boleznijo. Tudi sam sem zbolel in sem bil dober mesec v bolnici.«[1“])

Jože Šinigoj iz Dornberka pa piše: »Hrano smo imeli zelo slabo, tako da se nas je skoraj vseh prijela malarija. Takrat je naša četa št. 224 štela 220 mož. Od tega jih je moralo več kot dve tretjini v bolnico. Zaradi lakote in malarije so odšli v bolnico tako izčrpani, da jih je tam mnogo pomrlo. Pa saj nič čudnega! Za 220 mož, kolikor nas je bik) tedaj v četi, so kosilo zabelili z enim litrom in četrt olja, ostalo je bila voda z nekaj kilogrami riža. Prejemali smo 20dkg kruha, toda v njem je bilo več kot polovica slame.«[1*7])

Bolnico v Sanluriju, kjer so se zdravili nekateri pripadnki »posebnih kazenskih bataljonov«, je Jožef Dol jak iz Grgarja opisal takole: »Več kot polovica moštva v moji četi je zbolela za malarijo. Prišel sem v bolnico, vendar zaradi neke rane. V njej ni bik> tekoče vode in zato so bila stranišča zaprta. Za sprejem v bolnico je bik) treba čakati na dvorišču ves dan in še ponoči. Ležišč (brande) je bilo malo. Bolniki so zvečine ležali na golih tleh. Hrano so delili dvakrat na dan. Ker sem bil pokreten, sem lahko hodil po bolnici. Videl sem strašne prizore, katerih ne bom nikdar pozabil. Motril sem bolnike, katere je lahko le smrt rešila trpljenja. Niso jim dajali ne zdravil in ne vode. Ležali so v vročici z razpokanimi ustnicami od žeje, ječali in prosili vode. Drugi so bili zopet popolnoma izčrpani in že otopeli. Na obrazu in na ustnicah so jim mrgoleli roji muh. Iz vasi sem jim nosil motno in od vročine toplo vodo. Vlival sem jo po žličkah umirajočim v usta. Vsak dan so vojaki pobirali mrliče, jih tlačili v zaboje, podobne krstam, in jih odvažali na pokopališče. Zaradi vročine so trupla hitro razpadala in po bolnici se je širil neznosen smrad. Nekateri so umirali zunaj na polju, ko so šli na potrebo. Videl sem, kako so ponoči zaradi nekega bolnika poklicali dežurnega zdravnika. Prišel je ves razsrjen in bolnika oklofutal, češ da bolezen le hlini. Proti jutru je trpin umolknil za vedno. Tu so umirali zvečine naši ljudje. Med njimi so bili tudi

IM) Rafael Nemec: V »posebnih kazenskih bataljonih« na Sardiniji, s. 6, rokopis. Mapa 1. in 2. PB, IZDG.

m) Jože Šinigoj: Odhod od doma, s. 3, rokopis. Mapa 1. in 2. PB, IZDG.

Srbi, vojni ujetniki. Med to tragedijo so se vojaški zdravniki in ostalo osebje bolnice zabavali in popivali.«**) Kraj Vena Fiorita so zaradi malarije Primorci preimenovali v »Malaria Fiorita«.

Skoraj vsi pripadniki »posebnih kazenskih bataljonov« so opravljali težaška dela na strateško važnih objektih: v pristani* ščih (Olbia, Portotorres itd.), na letališčih <Villacidro, Alghero Zeppara, Elmas itd.) in v velikih vojaških skladiščih (Macomer). Bili so pogosto izpostavljeni zavezniškemu bombardiranju. Ob nekem takem bombardiranju je bilo v Villacidru ubitih 25 Primorcev in Istranov, mnogo pa ranjenih. Za malarijo jih je pomrlo na otoku okrog 200. Veliko se jih je ponesrečilo pri težaškem delu.

FASISTICNI PRITISK NA PRIPADNIKE »POSEBNIH KAZENSKIH BATALJONOV«

Vojaška fašistična oblast je nekatere čete »posebnih kazenskih bataljonov«, ki so bile razmeščene na kopnem delu Južne Italije, premestila od tu na Sardinijo. To se je zgodilo tudi s tistimi, ki so bili razmeščeni v bližini Potenze v BazilikatL Že omenjeni Jožef Dol jak, ki je opisal bolnico v Sanluriju, pripoveduje v tej zvezi tale zanimiv dogodek iz Potenze, ki se je zgodil tik pred odhodom na Sardinijo. Takole piše: »Oblasti so širile med prebivalci Potenze govorico, da smo divjaki, ki so jih polovili po gozdovih; vesti, da smo razbojniki brez kulture in človeških čustev. Zapovedali so jim, naj se nas izogibljejo. Tako je bilo začetka. Pozneje pa se je naš položaj izboljšal.

Umrl je naš rojak. Na pokopališču je naš pevski zbor zapel nekaj žalostink. Pričujoči duhovnik je pozorno poslušal. Sledilo je vabilo, naj bi naš zbor zapel pri maši v stolnici. Sprejeli smo ponudbo in nastopili. V zboru je bilo nekaj izučenih pevcev. Bili so večinoma iz Dornberka, Mirna in še nekaterih vasi iz okolice Gorice. Tisto nedeljo je maševal sam škof. Peli smo kar se da ubrano. **v** pridigi je duhovnik povedal: ‚Opisali so vas kot nekulturne ljudi, toda vaše petje, katerega vsebino ne razumemo, je tako harmonično dovršeno in tako čustveno, da ga zmore le plemenit narod z visoko kulturo'. Po maši se je zbor zbral na vzvišeni

IU) Jože Doljak: Taborišče v Potenzi, s. 3—4, rokopis. Mapa 1. in 2. PB, IZDG.

ploščadi pred cerkvijo in priredil pravi koncert. Začel je s «Hej Slovani*, nadaljeval z ,V boj!', ,Soči\ »Nabrusimo kose' itd. Trg je bil natrpan z meščani in vmes so bili tudi fašistični oblastniki. Vsi so ploskali brez izjeme, saj besedila ni nihče razumel.«"*)

Kaj takega se na Sardiniji ne bi moglo zgoditi. Vojaške oblasti so strogo pazile, da Slovenci in Hrvati ne bi prišli v stik s civilnim prebivalstvom. To je bil verjetno tudi vzrok, da niso nikdar razmeščali »posebnih kazenskih bataljonov« na gorata področja v notranjosti otoka.

Med našimi ljudmi ter stražarji in komandnim osebjem je prihajalo v četah skoraj vsak dan do sporov in pogostoma tudi do fizičnega obračunavanja. Naši ljudje so bili brez izjeme narodno zavedni in zato so bili tudi enotni. Nemalo je bik) med njimi takih, ki so imeli za sabo le italijansko osnovno šolo in niso še šli skozi nobeno politično šolo. Prišli so, če je treba, iz vasi, kjer je bil župnik nemara edina izobražena oseba. Vse drugo je že davno odšlo v emigracijo, bilo po zaporih ali v konfinaciji. Ne glede na to pa so bili tudi »posebni kazenski bataljoni« na Sardiniji enotni v vprašanjih odnosa do narodnoosvobodilnega boja jugoslovanskih narodov. Nekateri so zvedeli nekaj več o njem šele na Sardiniji. Ker so bili fašistični zapori v Gorici, Trstu, na Reki in še drugod dobesedno natrpani, je fašistična policija večjo skupino aktivistov OF, ki jim ni mogla do živega, enostavno premestila v »posebne kazenske bataljone« na Sardinijo. Prav ti, kot npr. Janko Kralj in drugi, so zatem igrali vodilno vlogo v narodnoosvobodilnem gibanju primorskih Slovencev in Istranov na Sardiniji.

Vzrok napetosti nista bila le slaba hrana in malarija. Julij Lapajne iz Idrije pripoveduje v svojih spominih, da »je bilo v vsaki četi od štiri do pet oficirjev, ki so bili vsi zagrizeni fašisti in med njimi so bili celo bivši ,škvadristi'; na vsakem koraku so izpričevali svoje sovraštvo do Slovencev in Hrvatov.«[1]**)

V zvezi s korumpiranostjo vodilnega vojaškega kadra v »posebnih kazenskih bataljonih« pa je Maks Jogan v svojih spominih zapisal: »Naša četa je bila zaposlena v pristanišču Olbia. Zgodilo seje, da so prišli kontrolorji. Manjkalo je precej blaga. To pa

[w]) Jože Dol jak: Taborišče v Potenzi, s. 1—2, rokopis. Mapa 1. in 2. PB, IZDG.

[m]) Julij Lapajne: Odiseja množice primorskih Slovencev, s. 1. rokopis. Mapa 1. in 2. PB, IZDG.

ni bilo nič čudnega, saj smo vedeli, da pristaniški častniki s ko* mandantom vred na veliko kradejo, šoferji so jim vozili nakradeno blago kar na dom. To krajo so hoteli naprtiti nam pregnanim Primorcem in Istranom. Napravili so nam celo preiskave in našli neke malenkosti brez vrednosti. Kljub temu so šest naših nekaj časa držali v zaporih.«[1*])

Janko Kralj je opisal tale pretresljiv dogodek v četi št. 232, ki je delala na letališču Vena Fiorita:

»Eden od redkih stražarjev, ki se ni strinjal z grobim postopkom proti nam, je bil kaprol Mazei. Komandant čete, kapitan, doma iz Potenze, je bil zagrizen fašist. V naši Četi je bilo zaradi nezdravega podnebja in izčrpanosti okrog 90 % ljudi malaričnih. Kljub temu so nas vsako jutro gonili na delo. Kapitan je vsako jutro pregledal bolnike, a ni dovolil, da bi odšli na zdravljenje. Zmerjal jih je in jim grozil, češ da so sami lenuhi. Tako je tudi neko jutro 5. in 6. junija 1943 pregledal tiste, ki so se prijavili na zdravniški pregled. Med njimi je bil eden z ohromelo roko. Nahrulil ga je z izjavo: ‚Ce ne moreš delati z levo roko, ti jo bom odsekal, da te ne bo ovirala pri delu/ Kaprol Mazei, ki je bil že dolgo v sporih s kapitanom, bi moral bolnike spremljati na delo, a se je uprl. Kapitan mu je zaradi tega zabrusil v obraz, da mu gre njegovo simpatiziranje z vojaki že na živce in da se bosta o stvari pozneje temeljito pogovorila. Po tej pripombi je kaprol stekel v šotor po puško in zatem v pisarno h kapitanu. Proti njemu je izstrelil več krogel. Ena je po nesreči izstopila iz kapitanovega ramena in ubila tudi zraven stoječega poročnika. Ranjena pa sta bila Še bolničar in pisar. Mazei je zbežal, toda kasneje so ga ujeli Nemci in izročili vojaški komandi. Obsojen je bil na smrt. Ustrelitvi je moralo za kazen prisostvovati tudi 40 Primorcev in Istranov.«[1”])

življenje; **v »posebnih kazenskih bataljonih« je bilo na Sardiniji izredno trdo. Slabi hrani, malariji, stalni nevarnosti pred bombardiranji se je pridružil še izredno krut odnos vojaške komande do naših interniranih vojakov, ki pa vendarle niso izgu-**

[M]) Maks Jogan: Moji spomini na Sardinijo, s. 2, rokopis. Mapa 1. in 2. PB, IZDG.

[n]) Janko Kralj: Kratek opis političnega udejstvovanja primorskih Slovencev in Istranov v »posebnih kazenskih bataljonih« na Sardiniji in pozneje v sklopu VII. ameriške armade na Korziki in v Južni Franciji, s. 3—4, rokopis. Mapa 1. in 2. PB, IZDG.

bili upanja. Dobro so poznali italijansko vojsko in zato živeli v prepričanju, da bo nekega dne razpadla in bo prišla rešitev tudi zanje.

Alojz Stegù iz Ilirske Bistrice pripoveduje o položaju v četah tik pred vojaško kapitulacijo in po njej:

»Že pred razpadom fašizma smo imeli zvezo skoraj z vsemi četami. Med najbolj aktivne organizatorje so vsekakor spadali redki člani KPJ, med njimi Janko Kralj iz Morskega pri Kanalu in še drugi starejši in izkušenejši tovariši. Cilj organizacije je bil širjenje propagande za NOB in priprava za organiziran odhod v domovino, kajti kapitulacijo Italije smo že pričakovali.

Z razpadom fašizma v juliju 1943 se je naša aktivnost močno povečala in postala bolj javna. Organizatorji so se shajali na sestankih. Morala naših ljudi se je močno okrepila. Začeli so se zdaj pogostejši upori proti italijanskim stražarjem. Častniki so hiteli s prijavami na vojaških sodiščih, ki so kršitelje kaznovala z zaporom tudi po več let (celo 8 let, npr. Magašič z Reke).

Pripravljene smo imeli trobojnice z zvezdo, srpom in kladivom; organizirali smo več pevskih zborov, ki so dvigali moralo in utrjevali patriotizem. Na programih so bile vse nam do tedaj znane partizanske pesmi.

Zaradi prehudega šikaniranja je prišlo do več pretepov z italijanskimi oficirji in podoficirji, seveda so bile posledice neprijetne. Zgodilo se je neke noči, da so naši oficirjem, med njimi je bil tudi karabinjerski major, podrli šorote in jih pod njimi pretepli, toda krivcev niso našli.

Vesti iz domovine so težko našle pot na Sardinijo. Posamezniki so poslušali radio pri priseljencih iz Severne Italije, ki so bili protifašistično usmerjeni. Poslušali so radijske oddaje iz Londona in Moskve. Novice so se hitro razširile med čete. Vsak uspeh partizanov je vlival novih moči. Vojaška kapitulacija Italije nas je našla že precej organizirane. Že v prvih dneh smo priredili zborovanja, na katerih so govorniki izražali upanje po skorajšnji vključitvi v enote NOVJ v Bariju in vrnitvi v domovino.«[1"])

Tudi na Sardiniji so Primorci in Istrani zaveznikom hiteli izjavljati, da niso Italijani in zahtevali, naj jim omogočijo vključitev v NOVJ. Naleteli so na gluha ušesa. Položaj v tem času

[w]) Alojz Stegu: Primorci in Istrani na Sardiniji in v Franciji v drugi svetovni vojni, s. 3—4, rokopis. Mapa 1. in 2. PB, IZDG.

opisuje Janko Kralj takole: »Pričakovali smo izkrcanje zaveznikov tudi na Sardiniji in se pripravljali na ta dogodek tako, da bomo zaveznikom postavili enotno zahtevo, da nas prepeljejo v Jugoslavijo. V tem pričakovanju je prišla kapitulacija Italije.

V nekaterih četah smo se takoj polastili pušk in municije. Orožje smo odvzeli italijanskim stražarjem. Njihovi oficirji so pobegnili v bližnja mesta k močnejšim posadkam, ker so se bali našega maščevanja. Med tem smo pričakovali zaveznike, a jih ni bik» od nikoder. K nam so se začeli vračati italijanski oficirji in vojaki. Izjavljali so, da so oni zdaj zavezniška vojska in da bomo mi še nadalje podrejeni njihovi komandi in disciplini. To so utemeljevali s tem, da je na Sardiniji njihova armada sama pregnala Nemce in hkrati prestopila na stran zaveznikov kot polnopravni sodelujoči faktor. Grozili so nam, da bodo vsak naš najmanjši upor strogo kaznovali Oficirjem smo odgovarjali, da je njihova stvar, če so se priključili zaveznikom, toda mi in naši bratje se borimo na strani zaveznikov že od samega začetka vojne; nadalje, da se smatramo za Jugoslovane in ne priznamo nobene italijanske komande. Zahtevali smo, da nas pošljejo v NOVJ, kjer je naše mesto. Oni pa so nas s spletkami, lažmi in licemerstvom oblatili pred zavezniki in končno skupaj z njimi preprečili naš odhod v domovino.

Nekaj tednov, morda mesec dni po kapitulaciji Italije, so se začeli zavezniki tudi na Sardiniji pripravljati za nadaljnje prodiranje v Italiji in izkrcanje v Južni Franciji. Tedaj so nas skoraj v celoti odpeljali na delo v njihove vojne baze: razna skladišča, letališča, pristanišča itd. Zdaj smo jim jasno in odločno povedali, kdo smo in kaj zahtevamo. Odgovarjali so nam, da smo njihovi zavezniki in da je zaradi tega vseeno, kje se borimo za skupne cilje, to je za uničenje fašizma.

Seveda nas je ta odgovor razočaral, kajti pričakovali smo, da nam bodo Amerikanci in Britanci dobri zavezniki in nam ne bodo delali ovir za odhod v domovino.«[1**])

Da je prišlo ob kapitulaciji Italije v »posebnih kazenskih bataljonih« na Sardiniji do pravega vrenja, nam pripoveduje tudi Rafael Nemec: »Veliko veselje je zavladalo v naših četah, ko smo zvedeli, da je Italija kapitulirala. Naše veselje pa je bik) zelo

[1M]) Janko Kralj: Kratek opis . . s . 5—6.

kratko. Ko je Badoglio osnoval novo vlado in se pridružil zaveznikom, so na Sardiniji vse italijanske oborožene sile z izjemo nekaterih padalskih formacij pristopile k zaveznikom. Zavezniška vojska je prišla na otok brez vsakega boja, le v severnem delu otoka je skupaj z italijansko vojsko udarila po skupini Nemcev, ki jo niso pravočasno odkurili. Vse naše čete so še naprej ostale pod Italijani oziroma v Badoglievi vojski. V več Četah in tudi v naši je prišlo zaradi tega brezupnega stanja do pravih uporov. Italijani so jih zadušili tako, da so poklicali oborožene sile, ki so pridrvele s kamioni, polnimi vojakov. Bili so oboroženi z brzostrelkami. Kršitelje discipline so predajali vojaškemu sodišču.«'**)

Po kapitulaciji Italije so začele čete intenzivno iskati stike.
S pošto si niso mogle pomagati, z otoka prav tako niso mogle in lep čas jim ni preostajalo drugega kot to, da so izvajale pritisk na zaveznike in se omejevale na iskanje Jugoslovanov po vsem otoku. Tako sta se jeseni 1943 neki Milič in Rafael Nemec skrivaj in peš podala iz Alghera v 20 km oddaljeno mesto Sassari, kjer ju je na ameriškem poveljstvu sprejel major. Pojasnila sta mu, v kako obupnem položaju so bili tedaj na otoku primorski Slovenci in istrski Hrvati. Prijazno je odgovarjal, da vprašanje že nekoliko pozna, da je treba potrpeti in da se bo stvar uredila. Oba sta obiskala tudi jugoslovanske vojne ujetnike, ki pa so bili potrebni pomoči kot oni sami."*)

Italijansko vojaško poveljstvo na Sardiniji ni pokazalo najmanjše volje, da bi ustreglo željam in zahtevam pripadnikov »posebnih kazenskih bataljonov« in je imelo te ljudi za nekakšne vojne ujetnike prav tako kot pred sàmo kapitulacijo Italije. Niti zdaj niso dobili orožja, pa čeprav so bili pripravljeni boriti se z zavezniki proti skupnemu sovražniku. Toda prav v času Badoglieve vlade se je položaj Primorcev in Istranov na otoku vnovič močno poslabšal. Hrana je bila skrajno nezadostna, vojaška obleka, ki so jo nekateri nosili že več let, je začela razpadati; mnogi so bili že skoraj bosi. Tedaj je zagospodarila tudi malarija in terjala nove žrtve. Po svoji zunanjosti so bili Primorci in Istrani le še truma sestradanih in razcapanih revežev. Vojni ujetnik v taborišču je bil v mnogih pogledih bolj zaščiten; lahko se je

m) Rafael Nemec: V »posebnih kazenskih bataljonih« .. ., s. 6—7.
***) Prav tam, s. 7.

vsaj nekoliko negoval. Vse drugače je bilo s pripadniki »posebnih kazenskih bataljonov«, ki jih je oblast gonila z dela na delo in puščala popolnoma vnemar vprašanje higiene. In kar je biio še zlasti žaljivo, je bilo ravno to, da je tudi po vojaški kapitulaciji Italije vodila bataljone ista vojaška oblast; v komandi čet so ostali isti oficirji in med njimi mnogi nekdanji črnosrajčniki. Vojaška oblast je slej ko prej surovo ravnala z našimi ljudmi. Zato so se še bolj zaprli vase in v svoje bolečino. Toda zdaj so bili vsi vendarle bolje obveščeni o poteku narodnoosvobodilne vojne v Jugoslaviji in položaju na bojiščih. Edino to je v njih krepilo prepričanje, da čas odrešitve ne more biti daleč.

V Južni Italiji in na otokih so bili v tem času tisoči Primorcev in Istranov in nemogoče bi si bik) zamisliti, da Badoglieva vlada, ki je imela svojo rezidenco pri Tarantu, ne bi vedela zanje. Sicer pa, kaj naj bi pričakovali od te vlade, ki se po sistemu vladanja ni niti bistveno razlikovala od prejšnjih Mussolinijevih vlad? Monarhistični maršal Badoglio je v letih 1935—36 vodil krvavo ekspedicijo v Etiopijo in si zaradi »zmag« v tej deželi pridobil naslov »podkralja« (vicere). Tik pred vstopom Italije v vojno je bil imenovan za načelnika glavnega štaba italijanske vojske. On sam je bil torej eden od tvorcev sistema »posebnih kazenskih bataljonov«.* Vsak pameten in demokratično usmerjen človek bi pričakoval, da bo ta italijanska vlada na ozemlju, ki so ga osvobodili zavezniki, razpustila »posebne kazenske bataljone«. Na Sardiniji bi lahko iz Slovencev in Hrvatov iz Julijske krajine ustanovila nekaj brigad, jim dala vodstvo iz njihovih vrst, si zatem prizadevala, da se vključijo v NOVJ in po potrebi uporabljajo vsaj deloma tudi za boj proti nemškemu okupatorju v sami Italiji, saj je imela pred seboj ljudi, ki so se že davno borili proti fašizmu. Ničesar od tega niso dobili naši ljudje. Nič čudnega, če je tedaj napetost med našimi ljudmi in vojaško komando na Sardiniji še bolj narasla. To je bil za naše ljudi dokaz, kako težko si v Italiji Slovenec in Hrvat priborita nekaj pravic, pa čeprav je fašizem padel in čeprav je bila italijanska vojska že poražena. Novi položaj je v njih le še utrdil odločno voljo, da se morata Primorska in Istra združiti v skupni domovini Jugoslaviji.

* Ko govori Bandirti o njem, ugotavlja »da ie ta zagonetna oseba generala vselej na nek čuden način povezana z nesrečami dežele«, to je Italije. (F. Bandini: Tecnica della sconfitta, s. 686).

POD KOMANDO BADOGLIEVE VOJSKE

Proti koncu leta 1943, ko si je italijanska vojaška komanda na Sardiniji opomogla od strahu zaradi kapitulacije in prihoda zaveznikov, je začela v četah polagoma stiskati vijak. Poskrbela je najprej, da se v enotah interniranih primorskih Slovencev in istrskih Hrvatov v italijanskih vojaških uniformah, razmeščenih v četah širom Sardinije, ne bi nič spremenilo. Zato je skrbel štab teritorialne vojske (Comando Territoriale FF AA) na otoku. Komandant, general Antonio Cerioni, je v eni od svojih okrožnic zahteval, da mu morajo komande čet (»posebni kazenski bataljoni«) sproti in točno poročati o vsem, kar se v enotah dogaja. Okrožnica je bila naslovljena na komande čet, ki so imele naslednje številke (vrstni red iz okrožnice!): 223, 228, 229, 230, 231,232,233,234,235,328,329,330,331, 332, 340, 327, 242, 224, 225, 321, 354, 127, 5 in »Komandi taborišča vojnih ujetnikov 110« (Comando Campo Prigionieri Guerra 110). Cete so bile tdčas razmeščene v krajih: Chilivani, Alghero, Elmas, Milis, Vena Fiorita, Zeppara, Cagliari, Golfo Aranci, Olbia, Portotorres, S. T. Gallura, Castiadas in Salighes, vojni ujetniki pa v taborišču San Gavino.[1])

Takoj pade v oči, da je bila okrožnica naslovljena na »posebne kazenske bataljone« in obenem na taborišče vojnih ujetnikov. Iz tega pa zopet sledi, da je komanda teritorialne vojske smatrala čete za tisto, kar so dejansko bile, namreč za pripadnike »posebnih kazenskih bataljonov« oziroma posebno vrsto vojnih ujetnikov. Med njimi in pravimi ujetniki je bilo skupno to, da so bili oboji pod stražo, razlika pa v tem, da so »posebne kazenske bataljone« vodili na prisilno delo, izvajali nad njimi politični pritisk in jih skušali čim bolj ponižati in demoralizirati.

>

Okrožnica teritorialne komande za območje otoka Sardinije z dne 12. novembra 1943 nazorno priča, da je italijanska politična ln vojaška oblast razvrščala »posebne kazenske bataljone« v isto kategorijo kakor vojne ujetnike saj se okrožnica nanaša na posebne kazenske delovne enote ter na taborišče vojnih ujetnikov. Razvidno Je tudi, da Italijanske oblasti, čeprav so 2e bile pod komando zaveznikov, niso razpustile posebnih kazenskih enot in taborišč vojnih ujetnikov ob kapltulacili Italije

[1]) Comando Territoriale FF. AA., okrož. št. 1366/Ukaz. 1, 12. 11. 1943. Mapa 1. in 2. PB, IZDG.

(1)

R 24/11/4

- COMANDO TERRITORIALE FF.AA. SARDEGNA -
- Sez.Mobilitazione - Sottosez.Pers.-

221

N. 1366/Ord.1 di prot. F.M.50, 12 Novembre 1943

ALLA 223ª COMPAGNIA SPEC.LAVORATORI - OSILIVANI
" 228ª " " " - ALGHERO
" 229ª " " " - NIMAS
" 230ª " " " - MILIS
" 231ª " " " - ALGHERO
" 232ª " " " - NIMAS
" 233ª " " " - VENA FIORITA
" 234ª " " " - ALGHERO
" 235ª " " " - MILIS
" 328ª " " " - ALGHERO
" 329ª " " " - MILIS
" 330ª " " " - OSILIVANI
" 331ª " " " - ZEPPARA
" 332ª " " " - ALGHERO
" 340ª " " " - CAGLIARI (Pest
" 327ª " " " - GOLFO ARANCI
" 242ª " " " - NIMAS
" 224ª " " " - OLBIA
" 225ª " " " - PORTOTORRES
" 321ª " " " - S.T. GALLURA
" 214ª " " FORESTALE - CARBIADAS
" 127ª " " FORESTALE - FORESTA BASSA (Sulcitana)
" 5ª " " SCARICATORI - OLBIA
AL COMANDO CAMPO PRIGIONIERI GUERRA 110 - SAN SAVINO

OGGETTO: Situazioni settimanali e mensili.-

Prego i comandi in indirizzo di trasmettere in tempo utile le situazioni in oggetto.

Terrò responsabili i comandanti in caso di ritardi nella trasmissione dei periodici.

Ricevuta.

IL GENERALE DI DIVISIONE COMANDANTE
(Antonio Cerioni)

F. C. C.
COLONNELLO CAPO UFFICIO
(Carlo Bucalossi)

Okrožnica generala Cerionija pa odkriva tudi to, da je itali- **janska vojaška** komanda imela v načrtu, da vsaj dobršen del Slovencev **in** Hrvatov, izločenih iz vojske, razdeli na čete in jih zatem čim bolj razkropi. Do te odločitve je verjetno prišla šele ob koncu leta 1943. Saj se je končno povsod pokazalo, kako nevarno je bilo zanjo, če bi bilo v enem samem kraju koncentrirano večje število Primorcev in Istranov. Ni izključeno, da je bila skupina, ki je imela četne številke, namenjena v celoti na Sardinijo, za vse ostale pa naj bi uporabljali še druge sisteme. Morda pa so te številke veljale prav za vse Slovence in Hrvate, ki so bili izločeni iz vojske ali pa s sik) odpeljani od doma (mladoletniki). Ce vzamemo dokaj nizko številko 127 in zatem 354, dobimo razliko 127. Kje so končale ostale Čete? In če računamo pri vseh teh 127 na četo vsaj 200 mož, dobimo število 25.400, kolikor je bilo Slovencev in Hrvatov dejansko v »posebnih kazenskih bataljonih«. To pa seveda še niso vsi, ki jih je italijanska vojska mobilizirala, ker jih je v redni vojski, pri mornarici in drugih vojaških enotah bilo še vsaj 15.000.

Leto 1943 je na Sardiniji minilo, ne da bi pripadniki »posebnih kazenskih bataljonov« uspeli prodreti pri tamkajšnji komandi Badoglieve vojske in pri zaveznikih s svojimi željami. Lahko so torej sklepali, da tičijo v ozadju neki načrti: preprečevanje Badoglieve vlade in zahodnih zaveznikov, da bi se Primorska in Istra priključili Jugoslaviji in omejevanje pomoči NOVJ na minimum. Vsi naši ljudje na Sardiniji so čutili, da se je kuhalo v ozadju prav nekaj takega. In v tem smislu so tudi strnili svoje vrste in se pod sik) razmer prilagodili novemu položaju ter nadaljevali svoj uporni boj za priključitev v NOVJ in vrnitev v domovino.

Nepopisno veselje je zavladalo v »posebnih kazenskih bataljonih«, ko se je sredi januarja na otoku razvedelo, da je prišla tjakaj jugoslovanska misija. Uradno ni mogla nastopati v zvezi s »posebnimi kazenskimi bataljoni«, ker so bili ti pod komando Badoglieve vojske; smela je le razpolagati z ljudmi, ki so bili po mnenju tedanje italijanske vlade in pa samih zaveznikov jugoslovanski državljani. Prišla je zaradi jugoslovanskih vojnih ujetnikov, jugoslovanskih državljanov, z namenom, da jih odpelje domov, in prav tako tudi zaradi jugoslovanskih političnih obsojencev, ki jih je bilo nekaj tudi v sardinskih kaznilnicah, kot npr. Marjan Megušar iz Ljubljane. Misija, ki so jo setavljali

kapitan Zoran Kralj in še dva Jugoslovana, je dobro vedela za tisoče Primorcev in Istranov, ki so na Sardiniji nestrpno čakali, da se vrnejo domov in vključijo v NOVJ. Precej novih podatkov o njih pa so zdaj prejeli od juogoslovanskih vojnih ujetnikov, s katerimi so se Primorci in Istrani povezali. Ker sta misijo spremljala tudi dva zavezniška oficirja, je imela pred seboj dokaj odprto pot. Misija se je najprej mudila v mestu Sassari, kmalu zatem pa že obiskala Elmas, kjer so bili tudi pripadniki »posebnih kazenskih bataljonov«. Med njimi je zavladalo nepopisno veselje. Zvedeli so za odhod 1. in 2. prekomorske brigade v Jugoslavijo, podrobnosti o jugoslovanskem zbirnem taborišču v Gravini, o bazi v Bariju, precej vesti o poteku NOB v Jugoslaviji in za zasedanje AVNOJ v Jajcu, za sklepe o priključitvi Primorske in Istre k Jugoslaviji ter vesti o nakanah jugoslovanske begunske vlade. Prejeli so tudi nekaj literature o boju jugoslovanskih narodov proti okupatorju.

Vse čete so začele po navodilih misije sestavljati kratke spomenice s podpisi, v katerih je bilo rečeno, da se prostovoljno prijavljajo v NOVJ, in jih pošiljati zlasti zavezniškemu vojaškemu poveljstvu. Misija je četam obljubila vso podporo in na Sardiniji so naši ljudje potlej že računali, da bodo čez mesec ali dva odpotovali v Gravino in od tu v domovino. To prepričanje in ta želja pa sta prinesli bridko razočaranje.

Položaj v »posebnih kazenskih bataljonih« v tistem času je Rafael Nemec na kratko naznačil takole: »Nov val upanja je prišel v začetku leta 1944, ko smo zvedeli, da obiskuje naše čete jugoslovanska vojna misija. Prišla je tudi v našo četo. Sprejeli smo jo z navdušenjem. Vsakdo je hotel govoriti z njimi. Jaz sem govoril s kapitanom Zoranom Kraljem, doma iz Trebč pri Trstu. Našo situacijo in želje so poznali, ker so že bili prej pri drugih četah. Obljubili so nam, da nas bodo v dobrem mesecu spravili čez morje, da pa morajo prej poskrbeti za odhod jugoslovanskih vojnih ujetnikov. Naročili so nam, naj zbiramo podpise prostovoljcev in naj jih potem pošljemo komandi jugoslovanskih vojnih ujetnikov v Sassari, kjer jih bodo dvignili in odnesli v Bari.

Ko sem dobil primerno polo papirja (tudi to je bilo težko dobiti), smo člani četnega odbora sestavili glavo z besedilom, s katerim smo zahtevali takojšen odhod v NOVJ in podčrtali, da imamo dovolj 25 let suženjstva pod Italijo. Tovariš Stane Dolenc je izdelal glavo, nato sem se kot prvi podpisal in sledili so še

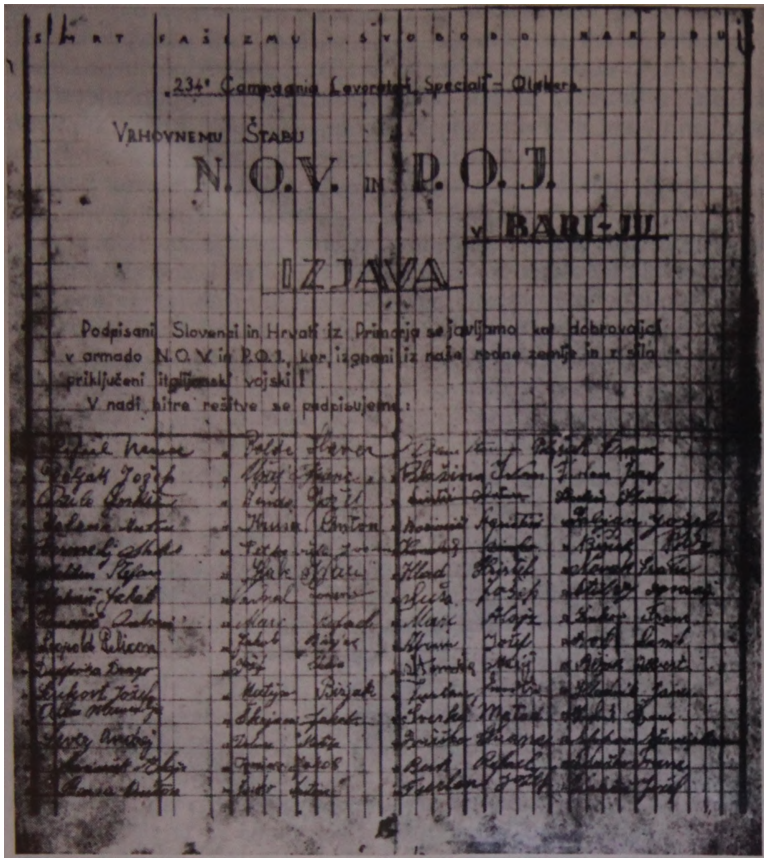

SMRT FAŠIZMU - SVOBODO NARODU

234° Compagnia Lavoratori Speciali - Olivera

VRHOVNEMU ŠTABU

N. O. V. IN P. O. J.

v BARI - JU

IZJAVA

Podpisani Slovenci in Hrvati iz Primorja se javljamo kot dobrovoljci v armado N.O.V. in P.O.J., ker izgnani iz naše rodne zemlje in v silo priključeni italijanski vojski!

V nadi, bitra rešitve se podpisujemo:

drugi podpisi. Za hip sem se oddaljil od čete, toda ko sem se vrnil, sem zvedel, da italijanski oficirji zaslišujejo tovariša Dolenca in da so zaplenili polo s 100 % podpisi članov naše čete. Takoj sem stopil v šotor komande, kjer so bili zbrani trije oficirji in nekaj italijanskih vojakov. Tovariš Dolenc je stal pred

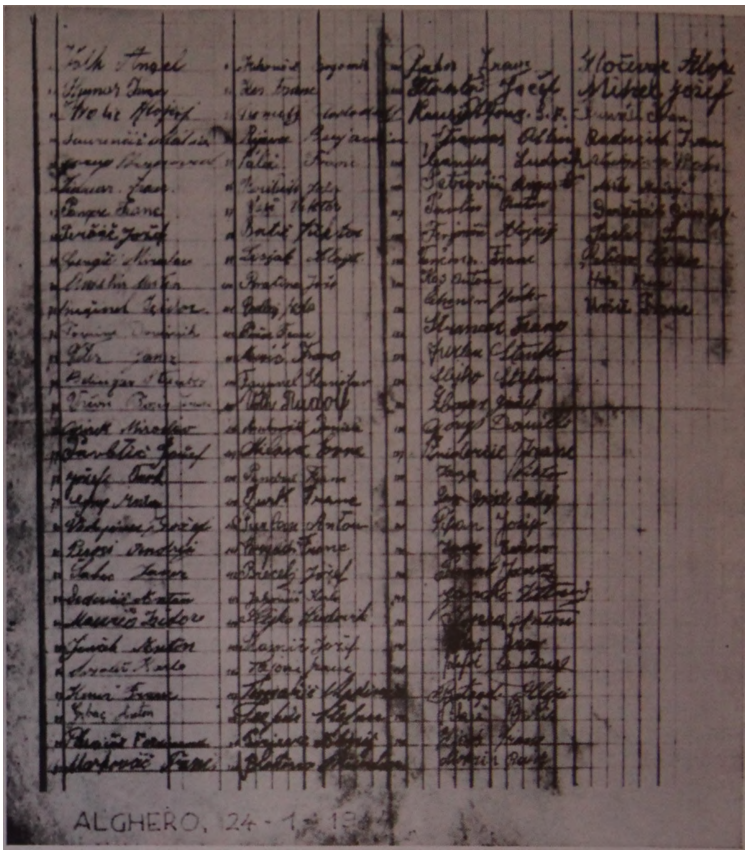

Izjava skupine pripadnikov »posebnih kazenskih delovnih **enota** za prostovoljni vstop v vojsko NOV ln POJ. Take izjave so dajali naši ljudje v vseh taboriščih po prihodu posebne partizanske delegacije, ki Je bila poslana Iz Gravine na Sardinijo januarja 1944. V delegaciji sta bila tudi Zoran Kralj Iz Trebč pri Trstu in Jovan Vukmanovič iz Črne gore

njimi in jim nekaj dopovedoval, nakar so vsi planili nanj in name in kričali, da je stvar nezaslišana in da naju bodo oba poslali pred vojaško sodišče, ker smo še vedno pod italijansko vojaško komando. Odgovoril sem jim, da smo se mi iz čet že zdavnaj opredelili za Jugoslavijo in da nas lahko tudi pošljejo

pred vojaško sodišče, da pa bodo potem tudi oni kmalu pred procesom, kajti mi nismo več sami. To jih je nekoliko ohladilo, toda pok) papirja z izjavo in podpisi so zadržali. Cez dve uri smo že imeli novo izjavo s podpisi.«[1"])*

Vsaka četa je imela svoj NOO. Odbori so skrbeli zlasti za pravilno uporabo literature, ki jo je prinesla jugoslovanska misija iz Barija. Tako se je začelo zdaj v četah tudi bolj sistematično izobraževanje, seveda skrivaj in za hrbtom vojaške komande. Cete so se začele zdaj še v večji meri posvečati tudi prosvetni dejavnosti.

Kmalu po obisku jugoslovanske vojne misije na Sardiniji je poslal general Magli, komandant italijanske vojske na otoku, okrožnico vsem komandam čet »posebnih kazenskih bataljonov«, v kateri pravi: »Zvedeli smo, da so postali zaradi obiska pooblaščenih jugoslovanskih oficirjev vojaki-delavci, zbrani iz tujerodnih elementov, ošabni in zahtevni in da je zato že prišlo do nekaterih značilnih disciplinskih incidentov.«[1**]) Komandam čet zapoveduje, naj bodo previdne.

Zavezniškim oficirjem ni bilo težko opaziti, da so se odnosi med četami in njihovo komando vedno bolj zaostrovali in še, da je bik) moštvo zaradi slabe hrane in malarije do kraja izčrpano. In tako so odločili, da premestijo »posebne kazenske bataljone« na Korziko. To so seveda lahko napravili le sporazumno s komando Badoglieve vojske in v smislu načrta: oddaljiti Primorce in Istrane čim bolj od Jugoslavije in zlasti še od njihove ožje domovine, kajti na vidiku so bile že priprave na boj, komu naj Primorska in Istra pripadata.

NA KORZIKI

Zavezniki in badoglievci so skušali z enim udarcem ubiti dve muhi: oddvojiti Primorce in Istrane od rodne zemlje in jih po drugi strani čim bolj izkoristiti za svoj prodor v Južno Francijo in Severno Italijo.

[1M]) Rafael Nemec: V »posebnih kazenskih bataljonih« . . s. 7—8.

* To spomenico čete št. 234 je podpisalo 161 mož. Pri podpisih Istranov (npr.: Jancho Vittorio, Radessich Ivan, Jachaz Ivan itd.) se lepo kažejo posledice italijanizacije hrvaške Sole. Iz spomenice z naslovom »234* Compagnia Lavoratori Speciali — Alghero. Vrhovnemu štabu NOV in POJ v Bariju. Izjava, s. 2. Mapa 1. in 2. PB, IZDG.

«*») Comando militare della Sardegna, okr. št. 3467/st.—29. 2. 1944. Mana 1. in 2. PB, IZDG.

»Slovanska **četa« v** ameriški **armadi v** Južni **Franclji**

V prvi polovici februarja 1944 so se začele v četah pojavljati zavezniške zdravniške komisije in začele »vojake« pregledovati. Tedaj se je celo razširila govorica, da zavezniki pripravljajo njihovo selitev v Jugoslavijo. Vnovič veliko veselje! Narodnoosvobodilni odbori so sklenili, da si mora vsaka četa izdelati jugoslovansko zastavo z rdečo zvezdo in jo takoj tudi dvigniti na drogu pred taboriščem. Do blaga za zastavo je bilo izredno težko priti, in vendar so si zastave izdelale vse čete. Kmalu se je pokazalo, da je bila govorica o odhodu v Jugoslavijo le plod velikih želja po vključitvi v NOVJ. Zdravniške komisije, ki so krožile po četah, niso niti črhnile, kaj vojaške komande pripravljajo. Premestitev na Korziko so pripravljali v največji tajnosti. Nemara so se tudi bali upora, kajti Korzika je za Primorce in Istrane prav gotovo pomenila isto, kot pokopati vse upe na skorajšnji odhod v Jugoslavijo.

Večji del premestitev na Korziko je zavezniška vojska izvedla aprila 1944. Prve so odšle čete, ki so bile razmeščene pri mestu Cagliari. Po vkrcanju na ladje ni nihče vedel, v kakšno smer bodo odplule in za novo bivališče so zvedeli šele, ko so se začeli izkrcavati na Korziki. Zanimivo je, da so jih spremljali italijanski oficirji iz četnih komand, kar pa pomeni, da je bilo v načrtu, da jih badoglievci zaenkrat le »posodijo« zaveznikom. Tokrat je bilo jasno vsem Primorcem in Istranom, da zavezniškim obljubam ni verjeti. Večkrat so jim bili že obljubili, da bodo rešili vprašanje njihovega odhoda v Jugoslavijo; zdaj je bilo jasno, da je bilo to le varanje.

Alojz Stegù iz Ilirske Bistrice je takole opisal prihod »Sardincev« na Korziko: »Prve čete so sprejeli Korzičani zelo sovražno. Zagledali so ljudi v italijanskih uniformah in mislili so, da so to italijanski vojni ujetniki. V akcijo so morali takoj stopiti aktivisti OF in ljudem pojasniti, kdo da so. Potem se je položaj na mah spremenil. Naslednje čete, ki so se izkrcavale s partizanskimi zastavami v pristaniščih Bonifaccio in Aiaccio, so domačini že pozdravljali s stisnjeno pestjo.«"[0])

Na Korziko je bilo premeščenih 5.300 Primorcev in Istranov. Manjkalo pa je še najmanj 800 pripadnikov »posebnih kazenskih bataljonov«, ki so bili razmeščeni na Sardiniji. Kaj se je zgodilo s to skupino?

*°) Alojz **Stegù: Primorci in Istrani. .., s. 5.**

Po zavezniiki zasedbi Južne Italije je začela Badoglieva vlada ponujati svoje oborožene sile zaveznikom, da bi se udeležile bojev proti Nemcem, ki so odprli novo fronto v Srednji Italiji. Te čete je bilo treba vsaj za silo izvežbati in deloma opremiti z zavezniškim orožjem. V ta namen je bila večja italijanska vojaška enota v pozni jeseni 1943 premeščena s Sardinije na Sicilijo. Kot nekak prirepek, ki naj bi ga zaposlili v preskrbovalnih centrih enote, so vzeli s seboj nekaj čet iz sestava »posebnih kazenskih bataljonov«, skupaj od 500 do 600 mož, seveda samih primorskih Slovencev in Istranov. Ta skupina pa je na Siciliji prišla v stik z jugoslovansko vojno misijo v Bariju in taboriščem v Gravini in v skupinicah pobegnila s Sicilije. Skoraj vsi so se vključili v 3. prekomorsko brigado.[3*1])

Niso bili redki primeri, da so manjše skupine Primorcev in Istranov prišle tudi v enote redne Badoglieve vojske. Zaradi naglice badoglievski oficirji niso niti utegnili kontrolirati, kaj je ta ali oni vojak. Slovenski konfiniranci so se zlasti v severnem delu Bazilikate večkrat srečali s takimi enotami, ki so »hitele« na fronto. V njih ni manjkalo Primorcev in Istranov. Dogajalo pa se je skoraj redno, da je taka enota izgubila polovico moštva še preden je prišla na fronto. To »hitenje« na fronto je bila dokaj čudna stvar, ki bi ji bilo težko najti primere. Vojaki so na pritisk oficirjev vrtoglavo hiteli kot kaki gasilci, ki hitijo na kraj požara. Toda ko se je kolona ustavila in se je konfiniranec s takimi vojaki pogovarjal, je ugotovil, da večina ni niti vedela, kakšen smisel naj bi imel njihov boj. Bili so to vojaki iz vseh vetrov v rokah oficirjev, ki so nemara šele pred nekaj dnevi dobili nalogo, da enoto vodijo. In zaradi tega so bile take enote kaj malo podobne izurjeni in disciplinirani vojski. Nekateri Primorci in Istrani so ob ugodnem trenutku enostavno zbežali iz njih, nekateri pa so prišli na fronto in se vrnili domov šele po zavezniškem proboju v Severni Italiji.

Prav tako kot $o se italijanske vojaške oblasti bale večje koncentracije »posebnih kazenskih bataljonov« na enem mestu, so te skupine pomenile podoben problem tudi za zaveznike. Kako naj si sicer razlagamo dejstvo, da je po odhodu Primorcev in Istranov na Korziko nekaj enot »posebnih kazenskih bataljonov«

[201]) Franc Klobučar: S 3. udarno prekomorsko brigado. Borbena pot konfiniranih Primorcev, s. S, rokopis. Mapa 1. in 2. PB, IZDG.

še vedno ostalo na Sardiniji? Ali so jih italijanske vojaške oblasti odstopile VII. ameriški armadi le toliko, kolikor jih je potrebovala za okrepitev vojaških priprav za osvoboditev Južne Francije ali pa je bilo to posledica dezorganizacije v italijanski teritorialni vojski na Sardiniji? Vprašanje ostane seveda Še odprto.

Ivan Požar pripoveduje v svojih spominih, da je morala nje* gova skupina »posebnega kazenskega bataljona«, ki je štela okrog 300 mož, voditi ostre boje proti badoglievskim vojaškim oblastem in so jo zaradi upornosti za nekaj Časa odpeljali na nek otok ob obali severne Sardinije in pozneje od tu v Alghero. Vojaki so bili že v samih cunjah in imeli skrajno slabo hrano, a so jih hoteli izkoristiti za najtežja dela. Zato so sklenili, da bodo stavkali in ne bodo odšli na delo. Ko je bila akcija v teku, sta skupino obiskala dva badoglievska oficirja in zahtevala pojasnil v zvezi s stavko. Požar piše o tem naslednje: »Ko sta vprašala, kdo je vodja skupine, se je oglasil Janko Jursinovič iz Matulj in izjavil, da enota ne bo šla na delo, dokler ne dobi obleke, obutve in primerne hrane. Zatem je govoril oficir in začel groziti, da bo komanda napravila po avstrijsko in streljala vsakega desetega. Jursinovič pa je nastopil odločno in povedal, da sc enota ne bo pustila uničiti in da bo odšla v domovino. Komanda je bila nemočna in je kapitulirala. Nihče ni šel delat... Celo skupino pa so zatem odpeljali v Sassari. Tu ji je govoril še general, ki je začel svoj govor z lepimi besedami in dobrikanjem, toda ko so začeli Primorci in Istrani izjavljati, da niso Italijani in hočejo v Jugoslavijo, je začel groziti, da jih bo dal decimirati.«*[1]) To uporno skupino so pozneje italijanske vojaške oblasti premestile v Cagliari in sredi novembra 1944 vkrcale na ladjo, ki jo je odpeljala v Neapelj. Tu so naši ljudje prišli v stik s taboriščem v Gravini in v skupinah pobegnili, kljub temu, da so jih držali v neki dolini 9 km od mesta pod močno stražo in jih preoblekli v angleške ujetniške obleke. Kmalu zatem so bili že v prekomorski brigadi, se izkrcali v Dalmaciji in borili za osvoboditev domovine. Ta skupina »Sardincev« se je odločila za NOVJ kljub vsèj svoji izolaciji in se uspešno prebila v domovino.

*) Ivan Požar: Iz spominov na Sardinijo, s. 2, rokopis. Mapa 1. in 2. PB, IZDG.

Iz množice 5.300 mož so Amerikanci osnovali 23 čet: stražarske, ki so jih uporabljali za čuvanje vojaških objektov in taborišč vojnih ujetnikov, avtočete, inženirske, intendantske in še posebne čete za nakladanje bomb na letala. Uradno so se imenovale »Slav Companies«, to je »slovanske čete«. Zvijačno so se izognili nazivu »Yugoslav«, kar pomeni, da jih niso hoteli spravljati v nobeno svežo z Jugoslavijo. Ni izključeno, da so naziv »Slav« enostavno prevzeli od Italijanov, kajti v italijanščini pomeni ta beseda toliko kot Slovenec ali Hrvat, toda hkrati še Slovan.

• Kmalu pa se je pokazalo, da Amerikanci nimajo pripadnikov nekdanjih »posebnih kazenskih bataljonov« za ujetnike. Prav gotovo so imeli pri takem odnosu do naših ljudi neke svoje načrte zlasti v zvezi s Primorsko in Istro. Toda v četah so še vedno ostali italijanski badoglievski oficirji. Primorci in Istrani jih zdaj niso mogli več prenašati. Z njimi je skoraj vsak dan prihajalo do pretepov, zaradi njih do ostrih protestov pri zaveznikih in celo do stavk. In tako so bili zavezniki prisiljeni, da te oficirje pošljejo nazaj na Sardinijo.

Boj z italijanskimi oficirji je šel na precejšnjo ostrino. Anton Smrekar iz Kamnega takole opisuje položaj v četi kmalu po prihodu na Korziko: »V četi je bil zelo aktiven Karlo Skočir iz Potokov pri Kobaridu. Veliko si je prizadeval, da bi enota odšla v Jugoslavijo in se vključila v NOVJ. In v tej zvezi se je zgodilo, da je italijanski poročnik Betti hotel streljati na Skočirja. Cela četa je stopila v njegovo obrambo kot en sam mož in obenem postavila zahtevo, da zavezniki odstranijo iz vseh čet italijanske oficirje. Betti je skušal zadušiti narodnoosvobodilno gibanje v četi tudi tako, da je izdal nalogo, da vojaške oblasti vrnejo na Sardinijo Radka Filija iz Tolmina. Samo z odločnim nastopom proti poročniku Bettiju smo preprečili, da Skočir ni izgubil življenja. Tudi zanj je poročnik odredil vrnitev na Sardinijo. Amerikanci pa so ukaz razveljavili in oba izgnanca sta ostala na Korziki.«"[3])

Luce Ditrich, čigar četa je bila pred odhodom na Korziko zaposlena na letališču Elmas pri mestu Cagliari, je v svojih spominih o istem vprašanju zapisal tole: »Prve dni aprila so nas prepeljali na Korziko in glej čudo vseh čud, pod zaščito oboroženih italijanskih vojakov! Tega nadzorstva nismo mogli več pre-

203) Anton Smrekar: Iz spominov na Sardinijo, s. 2—3, rokopis. Mapa 1. in 2. PB, IZDG.

našati in smo se svojim dolgoletnim vojaškim tiranom enostavno uprli. Italijanski vojaki se niso čutili več vame. V strahu, da jih bomo napadli, so imeli noč in dan pripravljeno orožje. Ameriškim vojaškim oblastem je postalo to mučno in so končno spoznale, da postaja naš položaj nevzdržen in čez nekaj tednov so te naše varuhe poslale nazaj na Sardinijo.«"*)

Materialno in zdravstveno stanje Primorcev in Istranov se je na Korziki dokaj hitro popravilo. Tu so se rešili italijanskih vojaških uniform, ki so bile že v capah, raztrganih čevljev in v precejšnji meri tudi uši, ki so jih bili prinesli s seboj s Sardinije. Moralno in duševno stanje pa se je poslabšalo. Vsakogar je močno bolelo to, da je bil prevaran, da mu zavezniki ovirajo, da bi se vključil v NOVJ.

Ameriški oficirji so zamenjali v četah italijanske oficirje, podoficirje pa so poiskali v vrstah Primorcev in Istranov. Da bi jih čim bolj usposobili za vojaško službo, so zanje priredili podoficirski tečaj. Absolventi tečaja so bili zatem postavljeni za komandirje čet.

Primorci in Istrani na Korziki so bili sicer razočarani, toda zaradi tega niso popustili v svojem boju za vključitev v NOVJ. Zelo so se zdaj aktivizirali vsi četni NOO. In po njihovi zaslugi je 7. maja 1944 ob narodnem prazniku v Bastiji na tribuni plapolala poleg zavezniških tudi jugoslovanska zastava z rdečo zvezdo. Ob tej priložnosti je nastopil tudi pevski zbor in zapel več partizanskih pesmi. Ta zbor, ki so mu »Sardinci« dali ime po goriškem pesniku Simonu Gregorčiču, je pozneje nastopil na marsejskem in tudi na pariškem radiu.

Amerikancem ni bila pogodu politična dejavnost Primorcev in Istranov in so vsako tako dejavnost strogo prepovedali. Grozili so celo, da jih bodo vrnili v Italijo Badoglievi vojski in da jih bodo tam sodila vojaška sodišča. Toda te grožnje niso mogle zavreti volje »Sardincev«, da se še bolj organizirajo in si izvojujejo odhod v Jugoslavijo.

»Slovanske čete« so si na Korziki izvolile svoj centralni NOO, ki so ga sestavljali Janko Kralj, predsednik, člani pa: Pavle Gorkič, Vlado Taljat, Miro Pirjevec, Alojz Stegù, Mandič in Goran Stigliò. Slednja dva sta zastopala istrske Hrvate.

****) Luce Ditrich: Iz spominov na Sardinijo, s. 2—3, rokopis.** Mapa **1. in 2 PB, IZDG.**

Pevski **zbor »Simon** Gregorčič« **— predstavnik »slovanskih čet« v** zavezniški **armadi v Franciji pozimi leta** 1944:

Na Korziki so Primorci in Istrani izdajali dve periodični publikaciji ,* revijo »Naša zvezda«, ki jo je urejal Zoro Sklic iz Gorice, ter informativni časnik »Vojni poročevalec«. Bilo je treba vložiti veliko truda, da so Amerikanci dovolili izdajanje obeh listov. »Naši zvezdi« so predpisali format 20,5 x 11,5. Imeti pa je smela le 28 strani. Na ta način so hoteli zavezniki čim bolj zavreti kulturno in politično izobraževanje. Največ razpravic, ki jih je prinašala revija, je bilo posvečenih nacionalnemu vprašanju Primorske in Istre in pa narodnoosvobodilnemu boju jugoslovanskih narodov. Lahko je zapaziti, s kakšno težavo je prihajalo uredništvo do raznih podatkov. Opiralo se je predvsem na francoski protifašistični tisk in pa na vesti iz radijskih oddaj.

Že v prvi številki je prinesla »Naša zvezda« daljšo razpravico »Nekaj resnice o Jugoslaviji« izpod peresa Miloša Svobode, posvečeno sovražnikovim ofenzivam proti NOVJ v Jugoslaviji. V njej je dokaj podrobno prikazano izdajstvo četnikov.

Med boljše članke in razpravice lahko prištevamo poleg citirane še: Osvobojen je, Kako je prišlo do 2. svetovne vojne, Naša narodna pravica, Partizani Jugoslavije, Nevidna vojska..., Za Trst, Maršal Tito o novim zadacima žena, Ruska politika v pogledu morskih ožin, in še nekateri. Zelo poučni pa so zlasti spomini Mirka Tozona z naslovom »Kratek oris nastanka in poti 354. Slav Company'«.

Članek »Naši grobovi« nas pouči, da je do 30. novembra 1944 umrlo na Korziki 30 Primorcav in Istranov. Od 30 sta le dva umrla v bolnici (zastrupitev in malarija), vsi ostali so se ponesrečili predvsem pri prevozih municije. V eni od večjih nesreč pri kraju Biguli je zletel v zrak kamion z municijo. Na njem so bili: Anton Marinac, Simon Fatovič, Ivan Korič, Peter Medved, Ludvik Skočir in Anton Stemberger. Eksplozija je trupla tako razmesarila, da jih je bilo treba pokopati v skupnem grobu. Prvi trije so bili istrski Hrvati, ostali pa primorski Slovenci.

Centralni NOO je sprožil v četah močno nabiralno akcijo za pomoč jugoslovanskih narodom. Do srede marca 1945 so čete na Korziki že zbrale 2.519.053 Lir oziroma 25.196 dolarjev. Ta denar je odnesel zastopništvu Jugoslovanskega rdečega križa v

* Vsega skupaj je izšlo (cikl.) 10 Številk »Naše zvezde«, 7 na otoku, ostale 3 pa so iz Marseilla. Prva nosi datum 2. 11. 1944, zadnja pa 1. 8. 1945.

V istem času je začel izhajati tudi »Vojni poročevalec« nekaj časa kot dnevnik in vedno na dveh straneh. Skupaj je bilo razmnoženih (cikl.) okrog 125 številk.

Rim ameriški poročnik (kaplan) Filip Separovič, doma s Korčule. Prejem je v imenu JRK potrdil kapitan Radisav Raspopovič. 0 tej pošiljki je 25. 2. 1945 poročal tudi ameriški vojaški list »The Stars and Stripes«. Med ostalim je bilo v poročilu rečeno tudi tole: »Denar so zbrali italijanski vojaki jugoslovanskega izvora na otoku Korziki kot pomoč domovini, ki jo je osvobodil maršal Tito. To veliko vsoto denarja je zbralo 5000 vojakov iz Trsta in Gorice * ki delujejo v sklopu ameriških vojaških enot na Korziki od plače, ki znaša 80 cent. dnevno (40 frankov).«

Plača, ki so jo prejemali pripadniki »slovanskih čet«, je bila približno za polovico manjša od tiste, ki so jo dobivali ameriški vojaki. In naši ljudje so polovico te plače prispevali za JRK.

Za lepo pošiljko denarja se je »slovanskim četam« zahvalil dr. Sloven S modla ka, svetnik jugoslovanskega poslaništva v Rimu, z obširnim pismom. Napisal jim je naslednje:

»Ameriški kaplan g. Filip Separovič je izročil novemu delegatu Jugoslovanskega rdečega križa v Rimu, kapitanu Radisavu Raspopoviču, veliko vsoto denarja, katerega ste zbrali za naš Rdeči križ. Ker vemo, da ste si ta denar zaslužili s težkim delom, se vam zahvaljujemo za dragoceno bratsko pomoč, katero nudite našim ranjenim bojevnikom v borbi proti Hitlerjevi Nemčiji in sestradanemu ljudstvu naše zemlje. Ta vaša pomoč je izraz vaših čustev in vaše velike ljubezni do naše skupne, na novo zgrajene domovine. Demokratske federativne Jugoslavije in vam ***priporočamo le to, da ostanete vedno na tej potu***

Vi niste na noben način pozabljeni. V Jugoslaviji se dobro ***ve,*** da se naši brati iz Slovenskega primorja, Istre in Dalmacije nahajajo na Korziki. Predstavniki naših vojaških in civilnih oblasti bi bili že davno prišli do vas, če bi jim to bilo mogoče. Za vas. Jugoslovane na Korziki in Sardiniji, se zanima maršal Josip Broz Tito, predsednik jugoslovanske vlade in vrhovni poveljnik jugostovenske armade in vsa jugoslovanska vlada. Jugoslovanska delegacija v Rimu, kot tudi diplomatsko predstavništvo jugoslovanske vlade v Italiji, so dobro poučene o vašem položaju in vas niso nikdar pozabile.

Zaradi tega bodite nadalje čvrsti in zvesti Jugoslovani ter ***gojite med vami popolno edinstvo in slogo*** in imejte vedno pred očmi to, da je glavni cilj jugoslovanske armade in naše nove vlade ta, da uniči Nemce in da tako osvobodi vsako ped Jugoslavije in vseh krajev, v katerih živijo jugoslovanski narodi.

*** Ta denar so prispevali tudi Istrani.**

Potrebno je, da veste in da se zavedate, da niste osamljeni. Jugoslovanske oblasti in narodi Jugoslavije, katere one predstavljajo in zastopajo, ne samo da vse niso pozabili, **temveč** računajo vedno in popolnoma na vas in se zanimajo za vas kot za svoje rodne bratte.

Smrt fašizmu — svoboda narodu!

Namestnik delegata,
svetnik poslanstva,
major jugoslov. armade,
dr. Sloven Smodlaka
Rim, 21. marca 1945[205])

Nabiralno akcijo za Jugoslavijo so zatem čete nadaljevale tudi v Franciji in zbrale še okrog 4.000.000 frankov in 10 vagonov raznih potrebščin.* Centralni odbor vseh čet je dal tudi pobudo za zbiranje denarja za postavitev spomenika žrtvam v Bazovici.

Na Korziki so stopili, kot že rečeno, materialni problemi docela v ozadje. Naši ljudje so si opomogli od stradanja na Sardiniji. Klimatske razmere so bile v novem bivališču neprimerno boljše in tu tudi malarija ni bila razširjena. Vse bi bilo v redu, če naših ljudi ne bi preganjala skrb glede odhoda v domovino. Kako naj bi bili mirni in zadovoljni, če pa je v domovini še vedno plamtel boj proti okupatorju, oni pa tu nemočni, da bi prispevali večji delež k njeni osvoboditvi? To je vsem iz dneva v dan bolj grenilo življenje.

Ponovno in ponovno so zahtevali, naj jim zavezniško vojaško poveljstvo omogoči odhod v domovino. Na vloge v tem smislu velikokrat sploh niso prejeli odgovora ali pa šele po nekaj mesecih. Zanje pa je bil dragocen vsak dan, ki ni bil namenjen skupnemu boju jugoslovanskih narodov.

Ko so poleti 1944 poslali ameriškemu vojaškemu poveljstvu — bili so v sklopu VII. ameriške armade — eno od takih vlog, jim je poslal ameriški polkovnik William F. Britten tale odgovor:

»Vsemu slovanskemu moštvu!

[205]) Pismo dr. S mod lake primorskim Slovencem in Istranom na Korziki. Rim, 21. 3. 1945. Mapa 1. in 2. PB, IZDG.

* Blagajnik celotne nabiralne akcije je bil Valdo Taljat z Mosta na Soči. Ohranjena potrdila o izročanju velikih vsot denarja Jugoslovanski vojni misiji v Marseillu pričajo o njegovi vestnosti. Od denarja, ki so ga zbrali bivši »Sardinci« za Jugoslavijo, je Taliat po vrnitvi v domovino izročil samo okrajnemu odboru SIAU za Tolminsko 393.021 Lit. Prejem je potrdil tajnik navedenega odbora Viktor Valentinčič.

1. Mnogo Slovanov (mišljeni so Primorci in Istrani, op. avt.!“» je zahtevalo, da se jim omogoči vključitev v NOVJ. ***Zal,*** vse te zahteve moramo zavrniti;

2. Vsakega posameznika v zavezniških silah moramo uporabiti neglede na njegove osebne želje, kjer lahko največ doprinaša k našemu skupnemu cilju, zmagi nad Osjo. Slovanske čete pod tem poveljstvom so nujno potrebne za delo, ki ga opravljajo. Mnogo ameriških častnikov in vpoklicanih bi raje opravljalo borbene naloge, toda morajo prav tako kot vi marljivo opravljati službo na področjih, za katere je ameriško poveljstvo prepričano, da je tam služba kar najboljše izkoriščena;

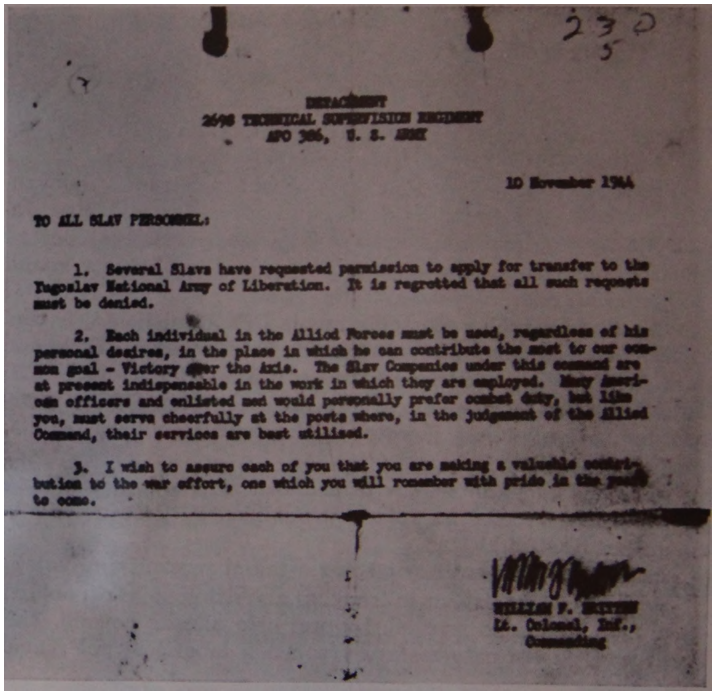

DETACHMENT
2698 TECHNICAL SUPERVISION REGIMENT
APO 386, U. S. ARMY

10 November 1944

TO ALL SLAV PERSONNEL:

1. Several Slavs have requested permission to apply for transfer to the Yugoslav National Army of Liberation. It is regretted that all such requests must be denied.

2. Each individual in the Allied Forces must be used, regardless of his personal desires, in the place in which he can contribute the most to our common goal - Victory over the Axis. The Slav Companies under this command are at present indispensable in the work in which they are employed. Many American officers and enlisted men would personally prefer combat duty, but like you, must serve cheerfully at the posts where, in the judgment of the Allied Command, their services are best utilized.

3. I wish to assure each of you that you are making a valuable contribution to the war effort, one which you will remember with pride in the years to come.

WILLIAM F. [illegible]
Lt. Colonel, Inf.,
Commanding

Fotokopija odgovora zaveznlike komande glede vstopa nallfa sonarodnjakov v NOVJ

3. Želimo priznati vsakomur od vas, da dajete pomemben delež k vojnim naporom, zaradi česar se vas bomo tudi v času, ki je pred nami, hvaležno spominjali.«[1"1])

»Slovanske čete« so se morale prilagoditi grenki stvarnosti in se boriti v vrstah ameriške vojske. Vse čete so posredno ali neposredno sodelovale pri ameriškem izkrcanju v Franciji. Že avgusta 1944, takoj po izkrcanju, je vzel ameriški general J. P. Ratay s seboj v Francijo 400 Primorcev in Istranov, aprila in maja naslednje leto pa so bile tjakaj premeščene vse »slovanske čete«. Razmeščene so bile v krajih: Marseille, Miramas, Istres, Arles in v različnih krajih tri čete, ki so opravljale stražarsko službo.

Primorci in Istrani, ki so odhajali na kopno, so bili prepričani, da se bo njihov položaj zdaj spremenil na boljše in da se bodo lahko kmalu vrnili v domovino. Vendar pa se jim niso niti ti upi uresničili.

NOVA PRIZADEVANJA V FRANCIJI ZA VRNITEV V DOMOVINO

Prihod v Francijo so primorski Slovenci in Istrani iz »slovanskih čet« izkoristili za trdnejšo povezavo s predstavniki nove Jugoslavije in z nezmanjšano vztrajnostjo nadaljevali svoj boj za odhod v domovino. O tem boju pripoveduje Alojz Stegù v svojih spominih tudi tole:

»Ko sta se naselili v Marseillu misija DFJ in misija JA, je centralni NOO začel delati po navodilih teh predstavnikov (Embleme stare Jugoslavije na sedežu konzulata v Marseillu so sneli naši fantje!). Glavne zahteve, ki jih je postavil centralni NOO slovanskih čet' zaveznikom in jugoslovanskim predstavnikom, so bile:

Takojšen odhod v Jugoslavijo;

priznanje zunanjih znakov pripadnosti k novi Jugoslaviji, zastava z rdečo zvezdo, na rokavu trobojnica z rdečo zvezdo in z napisom JUGOSLAVIJA;

enako tretiranje naših vojakov z ostalimi zavezniškimi vojaki.

Predolg bi bil opis ovir in izmikanj ameriških vojaških oblasti, da bi nam to uradno priznali. Najprej niso ničesar dovolili. Zahtevali smo, da visi naša zastava v vojaških taboriščih poleg ame-

**) Detachement 2698 Technical supervision regiment A PO 386, U. S. Armv, 10. 11. 1944, Mapa 1. in 2. PB, IZDG.

riške in tako smo jo tudi razobešali. Amerikanci so jo sneli. Začeli smo stavkati. Zaprli so okrog 40 tovarišev. Pozneje nismo hoteli razobešati niti ameriške zastave. Končno so nam na posredovanje vojne misije JA uradno dovolili razobešati zastavo nove Jugoslavije v zaprtih prostorih, mi pa smo jo razobešali

Komandirji »slovanskih čet« v ameriški armadi v Južni Franciji pozimi leta 1944

tudi zunaj. Značke za rokave smo si nabavili z lastnimi prispevki, a izdelane so bile v francoski delavnici. Amerikanci so nam hoteli vsiliti značko: trobojnico brez zvezde, a si je moštvo ni hotelo nadeti na rokave.

čim bolj se je vojna bližala koncu, tem bolj pogosti so bili incidenti med našimi fanti in posameznimi Amerikanci ter ameriško komando. Našim komandirjem so začeli omejevati pristojnosti, nekatere so celo odstavili s položajev in jih degradirali. Mislim, da je bila vmes ameriška uradna politika proti NOV in njihovo stališče glede Trsta. Zaradi njihovih nasprotnih stališč glede Trsta smo se pogosto sporekli. Njihovi pogledi so bili blizu italijanskim.

Bilo je več primerov, da so v naše čete pošiljali jugoslovanske kraljeve oficirje, da bi propagirali za kralja. Po nekaj poizkusih so morali namen opustiti. V vseh primerih so morali ti oficirji zbežati iz naših taborišč, ker bi sicer z njimi fizično obračunali. Nasprotna propaganda ni imela pri nas nobenega vpliva.«*")

»Slovanske čete« so bile premeščene v Francijo, ko se je druga svetovna vojna nagibala h koncu. Nadaljevale so svoj boj za odhod v domovino. Zopet obljube. Takoj ob koncu vojne je ameriški general J. P. Ratay 4. junija 1945 v spomenici »slovanskim četam« obljubil, da se bodo v teku 6 tednov vrnile v domovino. Obljube ni držal.

Ogorčeni primorski Slovenci in istrski Hrvati pa niso odnehali. Sestavili in oddali so naslednji dokument:

»MEMORANDUM«

Merseille, 7. junija 1945

PREDMET: Vprašanje »slovanskih čet« na delu pri Američanih v Južni Franciji in njihove zahteve po vrnitvi v domovino.

Naslovljeno:

1. Poveljniku Delta Base Section v Marseillu;
2. vrhovni zavezniški oblasti SHAEFT v Franciji;
3. jugoslovanski vojni misiji v Franciji v Parizu;
4. vladi Federativne demokratične Jugoslavije.

V zvezi s situacijo, v kateri smo se znašli po prehodu od italijanske k ameriški vojni oblasti, situacijo, ki je v našem primeru ostala neopredeljena in nejasna, postavljamo sledeče zahteve in želimo pojasnil od Vaše strani:

1. Mi smo po svoji narodnosti, po svojem izvoru in prepričanju Jugoslovani, kot take se smatramo in odločno zahtevamo, da se nas kot take tudi javno priznava.

2. Zahtevamo čimprejšnji povratek v domovino, katera neobhodno potrebuje naših moči.

3. Z ozirom na prvo zahtevo, želimo, da nam ameriška vojaška oblast uradno dovoli, da nosimo znake, ki bi nas javno prikazali Jugoslovane.

4. Točna opredelitev našega vprašanja: Ali nas ameriška oblast smatra za pripadnike zavezniške Jugoslavije (kot civilne delavce v vojaški obleki in pod vojaško disciplino ali kot vojake) ali za ujetnike italijanske vojske.

5. Z ozirom na naš doprinos v zavezniškem naporu, smatrajoči se pripadniki Jugoslavije, želimo zavezniško ravnanje v ekonomskem pogledu.

[207]) Alojz Stegù: Primorci in Istrani. . ., s. 6—7.

V pojasnilo navedenih zahtev in želja te sklicujemo na sledeča dejstva:

a) Pretežna večina mož »slovanskih čet« pod Vašim poveljstvom je bila nasilno odpeljana z doma v vojaška koncentracijska taborišča ter nato iz varnostnih razlogov poslana na otok Sardinijo. Mnogi izmed teh mož je trpelo dlje časa v zaporih zaradi svojega protifašističnega prepričanja.

b) Zaradi narodne zavesti svojih mož, očetov, sinov in bratov so bile njihove družine izpostavljene med njihovo odsotnostjo vsemogočemu italijansko-fašisitčnemu maščevanju.

c) To potrjuje dejstvo, da se danes vsa svetovna javnost zgraža nad grozodejstvi, ki jih je izvršila sovražna maščevalnost nad našim ljudstvom, ki je bilo brez vsake obrambe.

d) ***le*** takoj po kapitulaciji Italije se je malodane celotno število mož iz teh čet prostovoljno javilo za vstop v Jugoslovanko narodnoosvobodilno vojsko. Pozneje se je to ponovilo na Korziki, nakar pa ameriška vojaška oblast ni pristala. Istočasno nam je brigadni general J. P. Ratay obljubil in zagotovil, da bo osebno poskrbel za našo vrnitev v domovino, čim se bo vojna v Evropi končala in še prej, če bi bili med tem časom naši kraji osvobojeni.

e) V svesti si skupne borbe za osvobojenje človeštva smo z razumevanjem in požrtvovalnostjo doprinašali svoj delež k skupni zavezniški stvari vse dotelj, dokler ni bil v Evropi premagan zadnji sovražnik. Danes pa, ko je vojna v Evropi končana in so naši kraji osvobojeni, prosimo zavezniško oblast, naj upošteva, da so bili prav naši kraji najbolj in skozi štiri leta izpostavljeni vojni vihri in razdejanju — ne vštevši 25-letnega terorističnega nasilstva pod fašistično Italijo, — da si moramo zgraditi razrušene domove in poiskati razgnane družine, od katerih nimamo že skoro dve leti nikakega poročila o njih usodi.

f) Z ozirom na navedena dejstva smatramo, da imamo več pravice, da smo odposlani domov pred onimi, ki so bili ujeti kot sovražniki in ki se že pošiljajo v svojo domovino za obnovo domov in obdelovanje zemlje. S tem bi se tudi z našo pomočjo izboljšal splošni kritični prehranjevalni problem v naših krajih in bi bile naše družine rešene nadaljnjega pomanjkanja.

Okrožnica z dne 4. junija 1945, katero je poslal general J. P. Ratay vsem »slovanskim četam« glede našega povratka v domovino, ne odgovarja niti njegovim prejšnjim obljubam niti našim lojalnim zahtevam.

Komandirji »slovanskih
čet« v Franciji*)

Vesti **o zadrževanju »slovanskih čet« v Franciji so prodrle tudi na Primorsko in v Istro in naše ljudi močno razburile. 28. julija 1945 je poslal France Bevk v imenu PNOO za Slovensko primorje in Trst »slovanskim četam« v Franciji pismo, ki se glasi:**

[20S]) Memorandum »slovanskih čet« v Franciji. Mapa 1. in 2. PB, IZDG.

•Tovariši sinovi primorske zemlje!*

Iz ust vaših tovarišev, ki so obiskali naše kraje, sem slišal mnogo o vas, ki se vam je pod fašisti zgodila krivica in Že **dolge mesece zaman hrepenite po vrnitvi v domovino. Videl sem fotografije grobov vaših tovarišev, ki ste jih z ljubeznijo in spoštovanjem okrasili, kar je v veliko tolažbo njihovim svojcem. Videl sem vaš list, ki** ste ga **izdajali daleč od doma in z njim izpričevali, da ste z duhom vsi** s **svojim narodom in njegovo kulturo.**

Tovariši, morda ste imeli vtis, da mi ne mislimo na vas. Toda to ni resnica. Res je sicer, da so bile novice o vaši usodi, ki so prišle do nas, le skromne in redke, kakor tudi vi niste mogli izvedeti o naši osvobodilni borbi. Toda vedeli smo, da je na Sardiniji, na Korziki in drugod na tisoče naših vrlih fantov in mož, ki bi radi vstopili v našo narodnoosvobodilno vojsko in se bojevali za svobodo svoje domovine, a jim nadrejene vojaške oblasti tega niso dovolile. Razumljivo je, da je to vzbudilo veliko nejevoljo med vsem primorskim ljudstvom in smo tej nejevolji tudi dali duška. Pisali smo o tem v naših listih, posebno v »Partizanskem dnevniku' ter zahtevali, da naj vam dajo na svobodno izbiro, da lahko vstopite v Titovo vojsko ali pa ostanete v vojnem ujetništvu. Organizirali smo tudi zborovanja po vseh primorskih vaseh, s katerih je ljudstvo pošiljalo tozadevne proteste zavezniškim vojaškim misijam pri naši vojski. Za vašo usodo pa se nismo zanimali samo Primorci, ampak vsi Slovenci in Jugoslovani; o tem vprašanju je svoj čas spregovoril tudi maršal Tito. In res se je zgodilo, da je bil vsaj del tistih, ki so bili na Sardiniji, na Siciliji in drugod, po njihovi volji vključen v našo vojsko in je nekateri izmed teh doživel srečo, da je vkorakal v Slovensko primorje in Trst. Mi smo spočetka mislili, da ste bili tega deležni tudi vi, ki ste bili tàòas na Korziki, šele čez dolgo je prišla do nas novica, da temu ni tako. Zopet smo dvignili glas, toda bito je že pozno, zakaj kmalu nato smo stopili v toliko zaželeno svobodo.

Danes ko nam je znano vse vaše trpljenje in hrepenenje, vas tem topleje in tem prisrčneje pozdravljamo. Vaši domači so z velikim veseljem in zadoščenjem prejeli vesti od vas in se vas pogosto spominjajo v vseh razgovorih. Težko čakajo trenutek, da se povrnete v svoje domače kraje, da se pozdravite s svojimi najbližnjimi in da pomagate pri obnovi naše domovine. Obračajo se na naš pokrajinski odbor, da naj bi posredoval za vašo vrnitev. Obljubljamo vam, da bomo storili vse, kar bo v naši moči in da nas bodo pri tem podpirale tudi slovenske in jugoslovanske oblasti. Glavno pa je na vas, da zahtevate svojo vrnitev in ne nasedate sovražni propagandi, ki bi vas rada odvrnila od povratka v domovino. Ako bodo vaše zahteve odločne in pri tem ne boste odnehali, se vam bo brez dvoma izpolnila vroča želja.

Rad bi vam opisal, kaj se je medtem veličastnega zgodilo v vaši ožji domovini, toda to ne gre v eno pismo, moral bi vam napisati celo knjigo. Ko se boste vrnili, svoje primorske zemlje in ljudi skoraj ne boste več spoznali. Mnogo vasi in hiš je požganih,

mnogo ljudi je bilo mučenih in pobitih, nešteto jih je bilo odpeljanih v Nemčijo in se šele zdaj polagoma vračajo na svoje domove. Glavno pa je, da je bilo naše ljudstvo odločeno, da si hoče tudi za ceno najtežjih žrtev priboriti svobodo in si zgraditi tako državo, da bodo v nji zadovoljni vsi sloji in vsi narodi, ki bodo zanjo pripravljeni umreti in se ne bo nikoli več ponovila jugoslovanska tragedija iz leta 1941. Ponosni smo lahko, da je bilo na Primorskem le malo izdajalcev in zapeljancev, ki so sprejeli orožje iz rok okupatorjev in se borili za Hitlerja proti lastni svobodi.

Osvobodilna fronta, ki je nastala na pobudo Komunistične partije, ni stranka ali zveza strank, ampak predstavlja ves slovenski narod, ker so se v nji združili vsi pošteni, rodoljubni Slovenci brez razlike političnega prepričanja. Mi smo dobro vedeli, da se lahko osvobodimo le, ako smo edini in se opremo na ostale jugo slovanske narode. Vedeli smo tudi, da bo naša svoboda trajna le, če bomo trdno povezani z narodi Sovjetske zveze.

Jugoslavijo je pomagala osvoboditi Sovjetska Rusija, Slovenijo in posebno naše Slovensko primorje so pomagali osvoboditi vsi jugoslovanski narodi v vrstah slavne IV. armade. Mislite si lahko, kakšni lepi občutki so nas prevzemali, ko so partizanski tanki drveli čez Kras in so naši borci stopili na tržaške ulice. Zavedali smo se, da bomo Trst imeli le, ako ga osvobodimo z lastno krvjo. Osvobodili smo ga z velikimi žrtvami, in še to ni zadostovalo. Poučeni ste, kaj se je potem zgodilo. Najprej so našo vojsko in našo oblast nesramno obrekovali po časopisju in po radiu, nato pa so pod grožnjo vojne pritisnili na Jugoslavijo, da je morala izprazniti Trst in Gorico in v naših hribih vse ozemlje do Soče. Le na Krasu sme biti 2.000 partizanov, a vzhodno od »modre« črte je jugoslovanska vojaška oblast.

Kakor je bilo naše ljudstvo navdušeno ob zmagi in svobodi, tako je s tem doživelo veliko razočaranje. Spoznalo je, kaj bi bik), ako bi sledilo tistim, ki so mu ves čas priporočali, naj se ne bori, ampak naj čaka. Komur to ni bilo že prej jasno, je sedaj sprevidel, da se moramo zanesti le na lastno moč, na pomoč svojih bratov po krvi in na resnično demokratične množice sveta. Res je, da zdaj lahko izdajamo slovenske časnike, da se lahko več ali manj nemoteno obnavlja kulturno življenje in se polagajo temelji obnove slovenskega šolstva. Toda sami veste, da kulturna svoboda še ni popolna svoboda. Mi hočemo politično svobodo, da ne bomo odvisni od kogar koli, ampak da bomo sami odločali o svoji usodi, če nimamo take svobode, tedaj se lahko pripeti, da bomo izgubili tudi kulturno svobodo, kot se je to zgodilo po zadnji vojni. Tega pa nočemo več doživeti. Primorsko ljudstvo je pripravljeno, da se še dalje bori — sicer z drugačnimi sredstvi kot prej — dokler ne doseže popolne svobode. In z nami ob boku se bori tudi pošteni del italijanskega ljudstva.

Tu se moram dotakniti nekega vprašanja, ki vas gotovo zanima, namreč našega sodelovanja z Italijani. Naši nasprotniki so nam že med borbo očitali, da se vežemo s fašisti. To je bila nesramna laž. Mi se nismo vezali in se ne vežemo s fašisti, kot so

se vezali tisti, ki so nam to očitali, ampak Se vedno velja fašizmu najostrejši boj. Poiskali smo tiste ljudi delavskega in srednjega sloja, ki so sami trpeli pod fašizmom in smo jim ponudili roko za sodelovanje. Zakaj? Prvič zato, ker je to pravično, da za zločine fašistov ne dolümo italijanskega naroda v celoti. Drugič, ker nam je to narekovala politična modrost. Sami veste, da živi na jugoslovanskem ozemlju Julijske krajine kakih 300 do 400 tisoč Italijanov, če odštejemo tiste, ki so se priselili iz Italije. To je veliko število. Ce bi bili vsi ti nasprotni priključitvi naših krajev k Jugo slavi ji, potem bi Trst gotovo izgubili, dio je torej zato, da pokopljemo staro sovraštvo — razen do fašistov — in da velik del njih pridobimo za to, da ne bodo nasprotni našim upravičenim težnjam. To pa je bilo mogoče na način, da smo jim pokazali Titovo Jugoslavijo kot napredno državo, v kateri ne bo razrednega zatiranja in smo jim obljubili kulturno svobodo in avtonomijo Trsta. Uspeh je bil ta, da so se mnogi izmed njih borili v naših brigadah in nam pomagali osvoboditi Trst, ko so se na naš poziv dvignili k vstaji. Danes, ko nam zavezniška vojaška oblast jemlje demokratične pravice (iz naše narodne oblasti, ki smo jo zgradili med borbo, hoče narediti svoj posvetovalni organ, razpustili so nam narodno zaščito in narodna sodišča, grozili celo, da nam ne bodo dali slovenskih srednjih šol) in uvajajo fašistične oblike uprave, kot je bila pred 8. septembrom 1943 ter nastavljajo na važna mesta fašiste, so te italijanske množice na naši strani. To pričajo množice do 40.000 ljudi, ki so manifestirale za nas po tržaških ulicah. To pričata dve splošni stavki, pri katerih je sodelovalo do 120.000 ljudi. To dejstvo nam dokazuje, da bomo Trst dobili in da bo Slovensko primorje svobodno. In tedaj bodo pošteni Italijani, ki nam pomagajo v tej borbi, res dobili vse pravice, boj proti fašizmu pa se bo nadaljeval, dokler ne bo iztrebljen do korenin.

Resnici na ljubo moram poudariti, da se naši bivši zavezniki vedejo sovražno proti nam. Odkrito podpirajo italijanski imperialiste, ki bi hoteli, da pride Slovensko primorje zopet pod Italijo in bi mi postali njihova brezpravna manjšina, kateri že danes odrekajo pravice do šolstva v mestih. Posebno jim je na poti sodelovanje Slovencev in Italijanov in se trudijo, da bi zanesli razdor v naše vrste. Posebno radi bi tudi zanesli razdor med primorske Slovence same, v ta namen pošiljajo iz Italije k nam razne pobegle narodne izdajalce, ki iščejo z našimi ljudmi stika, da bi jih zastrupljali s protijugoslovansko propagando. Internirance in vojne ujetnike, ki se vračajo domov, z nesramnimi lažmi odvračajo, da bi stopili na tla svoje domovine. Vozijo jih v Italijo, kjer jih pomešajo z domobranci, ki so se ves čas bojevali na strani Nemcev, da tako nadaljujejo svoje razdiralno delo. Z eno besedo, vse sile so vpregli v to, da bi Slovensko primorje ne bilo priključeno k ostali Sloveniji in Jugoslaviji, to se pravi, da bi ne bilo svobodno. Iz Trsta in iz naše dežele hočejo napraviti žarišče reakcije, ki naj bi širila nemir in neslogo med jugoslovanske in slovanske narode.

Edini pripomoček proti temu je naša edinost in sloga, naša odločnost, da hočemo biti svobodni in združeni v Titovi Jugoslaviji, tesno povezani z ostalimi slovanskimi narodi, posebno s Sovjetsko Rusijo. Vsaka drugačna rešitev pomeni za nas sužnost. In vi nam lahko pomagate na ta način, da složno in odločno zahtevate svojo vrnitev v domovino, kjer **vas čakajo ne samo svojci, ampak tudi delo v tem poslednjem razdobju boja za izgraditev naše svobodne in srečne bodočnosti. Veseli nas, da** niste **nasedli tuji propagandi in da ste prežeti z istim svobodoljubnim in demokratičnim duhom kot mi. Svobodni jugoslovanski** narodi **so z nami, vsi Slovenci so** z **nami, če bomo složni vsi** Primorci do **zadnjega, ne bomo doživeli razočaranja, ampak bo** zmaga naša. **V zadnjih letih smo premagali** veliko **nevarnih težav,** premagali bomo **tudi to poslednjo.**

Pozdravljeni sinovi primorske zemlje in na skorajšnje svidenje!

Predsednik pokrajinskega
narodnoosvobodilnega odbora
za **Slovensko primorje in Trst**
FRANCE BEVK,***)

In vendar se še niso vrnili. Minilo je poletje in prišla je jesen. »Slovanske čete« so strnjeno nadaljevale boj za svoje pravice. Centralni NOO je zdaj še pogosteje skliceval konference in njenim sklepom so se podrejale vse čete. Tako bi čete morda s svojim delom še nadaljevale, če ne bi morali zavezniki kočno le popustiti in ukreniti, da se naši ljudje vrnejo v domovino.

Prav bo, če si še enkrat prikličemo v spomin pot, ki so jo napravili »Sardinci«. Da bi bil prikaz kar se da veren, objavljamo tu v celoti »*Kratek oris* *nastanka in poti ,354* ***slav*** *company'.«* **Mirka Tozona. Sestavek je napisal kmalu po prihodu v Francijo. Tole je povedal:**

»Mesto spočetja 354. Slav Co. je bila Aquila. V tamošnjem gradu iz 15. veka in neki siromašni sirotnišnici sv. Jožefa so se gromadile množice ljudi slovanskega porekla, rojenih v Julijski Benečiji. Začelo se je prve dni septembra. Prihajali smo nekateri že imenoma določeni po ukazu, ki ga je poveljstvo polka prejelo naravnost iz Rima, drugi pa, ker so se prostovoljno prijavili na podlagi okrožnice, ki so jo poveljstva dobila od višjih oblasti. Premetavali so nas iz ene čete v drugo brez zaznavnega razloga. Do srede oktobra so prihajali ljudje iz regimentov, potem pa so se vsipali od letnika 1908 navzdol. Da so tako prihajali ljudje odličnih vojaških sposobnosti, je lahko vsakemu jasno, saj je večina njih slekla vojaško srajco pred trinajstimi leti. Vračali pa so le slepe, kruljave, brezzobe, skratka: popolne invalide. Vse drugo so potaknili v čete, ki

"*) France Bevk: Tovariši sinovi primorske zemlje (cikl.). Stud. knjiž., Koper.

so menjavale naslove iz dneva v dan. Naša četa je bila končno **ustanovljena** 20. **novembra** 1942. z oznako: 354. Compagnia Lavora-**tori Forestali,** razdeljena **v** dve centuriji. Po nekaj dneh smo dobili **še** »inquadramento', to je 24 podčastnikov — Italijanov, ki so bili oboroženi **s** puškami in jim je bila odrejena strogo zaupna in nadzorstvena služba **v** desetinah. S tem dejstvom nam je postalo jasno, da nam je bila odvzeta ‚čast' biti italijanski vojaki ter da smo postali nezanesljivi' deportiranci, nevarni za obstoj italijanskega imperija. Medla slika razmer v Aquili je približno sledeča: splošna nepripravljenost in pomanjkanje smisla za organiziranje take mase ljudi; moštvo je bilo brez kruha tudi tri dni; četa je štela 770 mož, tako da je trajalo razdeljevamje hrane tudi več ko dve uri; skrajno nehigienski prostori za moštvo: kleti, hodniki, podstrešja, opuščene kapele, vse polne uši, bolh, stenic, roji muh in vseh vrst mrčeša, smrad iz Škandaloznih in pomanjkljivih stranišč, splošno pomanjkanje vode, skrajno mizema hrana, po večini pripravljena iz pregretega in nagnitega repišča in koščka sira ali mesa dvomljive ka kovosti. Posebno poglavje pa je bila zdravniška oskrba. Pri pregledih so bili zdravniki do naših ljudi naravnost surovi. Prvo vprašanje je bilo, od kod si doma. Beseda Trst, Gorica, Reka ali Pula je bila učinkovit recept za vsako bolečino ali bolezen in v bolniško knjigo si bil označen s .punibile'. Uradno nam je bilo prepovedano govoriti v materinem jeziku. Moreče je vplivala na nas tudi medsebojna nezaupljivost, kajti skrivnih in naročenih ušes tudi v Aquili ni manjkalo. Pri meščanih smo bili razkričani za upornike, izdajalce, protiitalijane, nekulturne Balkance, da so se potem čudili, kako morejo pri maši tako lepo prepevati ti .brezbožni boljševiki'. Toda vse to je le površen oris vsega onega, kar je prestal naš človek telesno, še več pa duševno, spričo vseh sramotenj in poniževanj od imperialistično-fašističnega Laha, zaznamovan z največjim zločinstvom: .origine slava'.

10. decembra 1942. je naša četa odpešačila z vso opremo v 18 km oddaljen San Demetrio, spredaj in zadaj zavarovana z oboroženim 4nquadramentom'. V megli in temi smo prispeli v tamošnji razpadli grad poln smeti in trhlovine. Nagnali so nas po sobanah, ki so bile s streho vred v takem stanju, da si iz pritličja skozi vsa štiri nadstropja lahko užival nebesno sinjino toliko opevanega italijanskega neba. Po štirih dneh čiščenja in pometanja te Srednjeveške podrtije smo pa z vsem materialom na plečih odpešačili v štiri kilometre oddaljeni San Eusanio. Tam so nas nastanili v neki pritličen, pa še dokaj ohranjen grad. Ker pa prostora ni bilo dovolj, so kakih štirideset mož nagnali v podzemni ovčji hlev, kjer smo kaj kmalu z ovčjimi bobki utrdili razmočeno blato. Tamošnji prebivalci so nas opazovali s sovražnim očesom; saj so nas prignali zastražene kakor kaznjence. Toda kaj kmalu smo si pridobili toliko simpatij, da je marsikdo dobil kak krompir pa tudi mleka. Ko smo pa pri polnočnici z dovoljenjem župnika zapeli nekaj božičnih pesmi, so odhajajoči privreli nazaj v cerkev in presenečeni od ubranosti našega petja, ki je iz razpoloženja imelo poseben učinek, prosili še in še. Na božič nas je župnik z

lece vzneseno pohvalil in poudaril, kako je lepo, če vsak na svoj način prosi blagoslova za svojo domovino. Obenem je izrazil željo vseh vaščanov, da bi peli vsako nedeljo in praznik. Komandant pa nas je pozval na odgovor in divjaško tulil v nas, kdo nam je dal dovoljenje. Ml pa smo se mirno zgovorili na župnika, da je zverina kar posinel od jeze. V vasi pa smo naberačili še več krompirja in mleka, pa tudi moke, da smo si pri ognjiščih kuhali polento, kajti na prostem je bil ogenj strogo prepovedan. V pogovorih so nas med drugim spraševali, kakšne vere smo in če imamo cerkev in mašo.

20. januarja 1943 pa so nas nabasali na vlak, ki nas je odpeljal v pristanišče Civitavecchia, kjer so nas nagnali v barake, nastlane s pomendrano in bogato obživaljeno slamo. Tisti Čas je bil za nas najbridkejši. Tajna namigovanja, da nas bodo poslali na Sardinijo, so kazala postati bridka resnica. Med ožjimi prijatelji so bila tajna posvetovanja za pobeg. Toda nobenemu Sardinija ni bila še popolnoma resna zadeva. Kontrola pa je bila močno poostrena, da je kazal biti vsak načrt neizvedljiv. 23. januarja pa so nas proti večeru odvedli v pristanišče, in ob 20. uri se je «Conte Verdi' v popolni temi pomaknil na odprto morje. Zaradi nemirnega morja in ker smo bili na krovu natrpani kot sardine, je kmalu začela razsajati morska bolezen, k čemur sta mnogo pripomogla telesna in duševna izčrpanost. Ponoči nas je napral dež. Proti jutru že ni bilo na krovu stopinje, ki bi ne bila ponesnažena. Zajemaj, nas je grozen smrad. Ko se je pa zdanilo in smo na obzorju opazili obrise suhe zemlje, smo, prežeti od groze prečute noči, topo in grenko sprejeli dejstvo, da plovemo v Olbio. Ko smo se izkrcali, nas je mòra precej popustila, kajti vso noč smo preždeli v napeti pozornosti, kdaj bo zagrmelo, bomba ali mina ali torpedo.

Nekaj čez polnoč smo izstopili v Cagliari in šli peš v neko napol dograjeno vojašnico nad mestom. 1. februarja so naložili prvo centurijo na avtomobile, druga cen turi j a pa je v. noči na svečnico doživela prvo bombardiranje. Napad je bil izvršen na bližnje letališče v Elmasu v žarki svetlobi plavajočih raket.. Opazili smo, da so zavezniški letalci v zadevanju točni in natančni, obramba pa piškava in jalova. Videli smo, da predstavljajo resno nevarnost le nemški protiletalski topovi. Zavezniške bombe so premetavale hangarje kakor škatlice vžigalic in rušile skladišča municije kakor z grabljami. Ko je napad prenehal, so začeli tuliti reševalni avtomobili brez prestanka do polnega dne. Uradno pa je bilo javljeno: poškodovana bolnica, cerkev in pokopališče; en mrtev, sedem ranjenih. — Pred poldan so naložili še drugo centurijo. Proti večeru smo se ustavili pred velikim poslopjem, ki je imelo v vsa okna vkovane železne križe. Spredaj so stali karabinjerji in jetniški pazniki. Opazili smo tudi kaznjence v značilnih progastih oblačilih in širokih slamnikih. Vsak si lahko predstavlja, kakšen vtis je napravil tak sprejem. Toda napotili so nas mimo tega grozotnega poslopja pod bližnje oljke, kjer je že taborila 1. cen turi j a. Četrti dan pa smo šotore podrli in naša pot je vodila v strmino kakih 6 kilometrov daleč, skozi gozd. Izmučeni smo se privlekli v sedlo

Guturu Frascu (zaraslo grlo), kakih 400 m nad morjem. Postavili smo iotore in se kmalu spoznali z razmerami. Tista grozotna stavba je bila osrednje poslopje prostrane kaznilniške naselbine Castiadas, zloglasnega spomina za vse laške kaznjence. Samo malarija jih je letno pospravila s sveta od 50 do 80, to je 10 ***%. 20.*** februarja so nam odkazali delo: eno uro oddaljen gozd, ves prepežen z robidovjem in tipičnimi trnjevimi ovijalkami, kjer smo morali posekati vse, kar je bilo količkaj uporabno za kuhanje oglja, ne oziraje se na teren, ki bi bil ponekod pravcati raj za divje koze. Iz te dobe naj omenim samo eno: sprememba temperature za najmanj 40 stopinj! 24. majnika smo z delom zaključili. Zvečer pa je v vrhu hriba zagorel kres, ki ga je silen veter razvnel v krasen požar po celem pobočju in več kot tretjina za oglje pripravljenih drv se je spremenila v pepelnat dim. Mi pa smo bili raztrgani in bosi kot kaznjenci, s katerimi smo zaradi skupne usode navezali tekom časa ugodne trgovske stike: kruh, tobak, obleka, rjuhe, purančki in prašički, ki so jih pasli v čredah, pa tudi zelenjava in sadje so bili menjalni predmeti. Hrana pa se je manjšala in tri mesece smo dobivali kuhano samo opoldan, zvečer pa košček presoljenega sira in 150 gramov kruha. Fantje so si pomagali z izdelovanjem vsakovrstnih predmetov. Coklje, kuhalnice, žlice, nože, celo škafe so nosili preko 20 km daleč, da so si utešili glad. Vse druge dogodivščine pa najkrajše označim z dejstvom, da v četi ni bilo deset mož, ki bi ne bili kaznovani.

Zapuščene od vsega sveta nas je razživela novica, da bomo šli pod Amerikance, ki nas bodo odpeljali na Korziko. Zdelo se nam je neverjetno, toda življenje je v tem upanju potekalo vse lepše. 30. januarja 1944 pa so nas res naložili in odpeljali v Cagliari, v San Bartolomeo, kjer je bila edina hrana kosilo, zabeljeno s sirom Pritisnil je pravi glad. Nekateri so se vtihotapili do ječmena za konje in mule in so ga s kamni drobili po vseh hodnikih in stopnicah, da se je tresla vsa kasarna; tovariši pa so šli na lov za dračjem, da so potem z združenimi močmi pripravili neke vrste močnik in si z njim polnili skrčene želodce. Držalo nas je upanje, da pride kmalu rešitev. In res so nas 14. februarja vkrcali na ladjo John Cooper', ki je ob 16. uri odplula na široko morje. Naslednji dan smo prenočili na ladji v Maddaleni, ker da je morje .popoprano'. 16. ob 8. uri smo odpluli skozi preliv sv. Bonifacija, na katerega zapadnem ustju so minolovke razstreljevale plavajoče mine komaj nekaj km pred nami. Ob 16. uri smo pristali v Aiacciu. Takoj so nas naložili in odpeljali skozi mesto, koder nas je ajaška mladež obmetavala s kamenjem, kar smo smatrali za posebno čast. Sodili so nas pač po obleki, da smo Lahi, in vpričo naših varuhov smo zaradi tega kazali naše posebno veselje, češ: to je vaša ‚Corsica'. Za mestom pa so nas čakali že pripravljeni šotori in dišeča ragu-juha s piškoti in bomboni. Nebeško nam je šlo v slast. Dasi smo legli na zmrznjena tla, smo se izborno počutili v slutnji prvega diha prihajajoče svobode. V nekaj dneh so bili naši fantje zaposleni po najrazličnejših skladiščih in se vračali veseli z

dela, koder **so si** nabrali čikov, cigar in zavrženih Škatel z najrazličnejšimi jestvinami. Ker so bili nekateri škandalozno raztrgani in bosi, so jim dali Amerikanci ponošeno obleko in, kar je bilo za nas pravo čudo, celo dežne plašče. In pa rokavice — pomislite — res, prave rokavice za delo, pa prav vseh vrst! Kdo je pa še kdaj delal z rokavicami, smo se smejali. Hrana je bila za nas naravnost imenitna. Zdravnik prijazen in skrben. Podredili smo se popolnoma odredbam Amerikancev in izrabili vsako priliko, da **smo** pokazali našo najsrčnejšo željo, da se rešimo vampirjev, ki so nam sesali kri in dušo od kar jih poznamo. Posebno smo se okoristili z zagotovilom, da je v ameriški armadi dovoljen vsak jezik. Anekdot bi iz te dobe bilo seveda na koše. Končno so nas na Jožefovo preoblekli. 30. marca so nas prepeljali v Zonzo, kakih 140 km daleč. Sotorišče smo napravili na gladki jasi sredi gozda visokih in vitkih borovcev. Nad šotoriščem pa smo imeli priliko občudovati prekrasni venec slovitega prelaza Bavella. Sekali smo kot sveča ravne do 50 metrov visoke bore, in ko so nam privedli še 76 mul, je naša preše rnost prešla v poln razmah. Toda bili smo še pod k ura te lo italijanskih oficirjev in ‚inquadramenta', ki jih je naklonjenost domačinov do nas žgala do onemoglosti. Maščevalno so nas tožili, da nočemo delati; s to pretvezo se jim je posrečilo spraviti 8 mož za kazen nazaj na Sardinijo. Tudi hrana se je po njih zaslugi' znatno zmanjšala, da je nastopil spet pravcati glad. Toda po kratkem trpljenju je spet zasijalo sonce. 15. majnika so morali Lahi pobrati svoja šila in kopita in izginiti nazaj na Sardinijo. S tem dnem nas je zajel prvi žarek svobode, tako smo čutili. Konec laškega robstva! Tri dni smo imeli svojo republiko in vse je šlo v najlepšem redu. Ko je prispel ameriški častnik, smo bili kmalu z vsem oskrbljeni, zlasti s hrano, in delno je šlo spet v splošno zadovoljstvo od rok. 30. avgusta smo dobili slovenskega poročnika, kar nam je bilo kot zagotovilo, da v laško armado res ne spadamo-več. Tiste dni je četa tudi dobila uradni naslov: 354 Slav Company. 1. septembra smo se preselili v Ospedale, kjer smo v desetih dneh prevzeli v popolno upravo tamošnjo žago, v kateri so poprej delali črnci. Ustvarili smo si prav lepo taborišče in v njem prijetno prezimili, kljub pol metra debelemu snegu in gosti megli. Poudariti je treba, da smo bili 1000 m nad morjem. 8. februarja 1945 smo se zapeljali v St. Lucie, kjer smo dobili novo zaposlitev: razstavljanje bencinskega cevovoda iz Portovecchia do Bastie. 22. februarja smo prišli v Ghisonaccia, kjer smo pospravili še orjaško jekleno vzletišče. ***28. aprila pi smo bili le v Furiarti, pri Bastiji, kjer nas je presenetil dolgo in hrepeneče pričakovan dan: konec vojne. Zagrmeli so topovi, zaregljale strojnice, med splošno bobnenje pa se je mešalo pokanje pušk in vseh vrst razstreliv. V ozračje so švistale rakete in donenje zvonov je oznanjalo konec strašne in dolge morije,*** *mton* ***pošastnega vampirja, vzpostavitev človeškega dostojanstva in družinskega miru! Za nas pa...? Znašli smo se*** 7. ***maja 1945 sredi splošnega veselja nemi, zapuščeni, zagrenjeni...*** (Podčrtal S. V.)

9. maja pa smo po zrcalno lesketajoči se morski gladini od* pluli proti Marseillu, kjer je 354. Slav Company dobila naslov: 7418 Labor Service Company — Slav.

Dolžnost nam veleva, da v tem skromnem orisu obstoja 354. čete postavimo mal, pa iskren spomin dvema možema, čistih značajev, ki se med svoje drage vrnila ne bosta več.

24. aprila 1943 je nesrečno preminil Peter Ivančič iz Brguda pri Lanišču. Pokopan je v Castiadasu.

26. maja 1944 pa se je v Zonzi smrtno ponesrečil Anton Kregar iz Vrbovega pri Ilirski Bistrici. Pokopan je v Bastiji. RIP.

Mirko Tozon« .*[M])

SE NOVO PONIŽANJE NA PRAGU DOMOVINE

Zavezniki so šele v začetku novembra 1945 sklenili, da pošljejo »slovanske čete« domov na Primorsko in v Istro. Vendar kako? Tako, da bi bil videz tak, da gre tu za ljudi, ki so se pač vzeli od nekod in jim to, kar se je dogodilo v Jugoslaviji, ni pri srcu. Zdaj so se uresničile zle slutnje, ki so nad našimi ljudmi visele ves čas v zavezniški vojski. Zavezniki so jih jemali za italijanske državljane in kot take izročili italijanski vojaški komandi v Vidmu. Ob odhodu iz Francije so si vsi pripadniki »slovanskih čet« našili na rokave jugoslovansko zastavico s peterokrako zvezdo, da bi se na ta način razločevali od zavezniških vojakov. V Vidmu so jim odvzeli ameriško in jim dali angleško uniformo, ki je bila v črno prebarvana. Take vojaki niso nosili. S tem so hoteli kljub ostrim protestom še zadnjič ponižati primorske Slovence in istrske Hrvate. Toda kljub temu so si naši vojaki ponovno prišili na rokave jugoslovansko zastavico s peterokrako zvezdo in s tem jasno izpričali svojo pripadnost novi Jugoslaviji. Z veliko ihto so jih zatem italijanske vojaške oblasti v manjših skupinah odpuščale.

Zadnje »slovanske čete« so se vrnile v domovino konec novembra. Tako so zavezniki potlačili glas Primorske in Istre, ki je zahteval priključitev teh dežel k Jugoslaviji. Zavezniška dvolična politika proti novi Jugoslaviji je dobila še novo potrdilo in žrtev zavezniških spletk so bili tokrat naši ljudje, ki jih je fašistična oblast tirala na Sardinijo.

[2I°]) Mirko Tozon: Kratek opis nastanka in poti 354. Slav Company. »Naša zvezda«, 1945, 8, s. 18—23.

Tragika malega naroda je lahko še hujša, če je ta narod razkosan in vržen na razne strani sveta. In to se je dogajalo s primorskimi Slovenci in Istrani, ki so daleč od domovine koprneli po svobodi in si želeli boja skupaj z jugoslovanskimi narodi. Njim, ki so bili pripravljeni dati za domovino tudi svoja življenja, so krojili usodo najbolj zagrizeni fašisti, zatem isti ljudje v uniformah Badoglieve vojske in nato ameriški oficirji, ki so po navodilih svojih štabov storili prav vse, da bi čim bolj prizadeli Primorsko in Istro in obenem vse jugoslovanske narode. Kljub vsem prošnjam in apelom so Amerikanci v Franciji zadrževali »Sardince« vse do novembra 1945. »Pri vračanju v domovino so dajali prednosti italijanskim vojnim ujetnikom, pripadnikom poražene vojske.«[211])* Marsikdaj je na težki poti od Sardinije do Francije našemu človeku udaril v zavest občutek nemoči. Vendar se je znašel in nadaljeval svoj boj in s tem dokazal, da se ni izneveril domovini. In tako so tudi »Sardinci« v čisto posebnih razmerah po svoje prispevali h krepitvi narodnoosvobodilnega gibanja. Predvsem pa so se odločno uprli vsem poskusom badoglievcev in ameriških vojaških poveljnikov, da bi jih odtujili domovini. Boj jugoslovanskih narodov za svobodo je imel mnogo oblik in ena od teh je bila tudi tista, ki so se je bili oprijeli naši ljudje, ki jih je italijanska fašistična oblast tirala na Sardinijo.

Ko se je centralni NOO »slovanskih čet« vrnil v domovino, je oddal prostovoljne prispevke za spomenik žrtvam v Bazovici, četne zastave pa na željo čet razposlal naslednjim krajem: Reka, Koper, Ilirska Bistrica, Rihenberk, Tolmin, Trst, Gorica, Sežana, Pazin, Pula, Postojna, Renče, Ajdovščina, Zadar, Vipava, Bovec, Poreč, Idrija, Kanal od Soči, Cerkno, Kobarid, Labin, Buzet, Kojsko, Grahovo in Komen.

Centralni NOO »slovanskih čet« je deloval do svoje vrnitve v domovino in se še zadnjič sestal sredi decembra 1945 v Postojni, ko je bik) tu veliko zborovanje, ki se ga je udeležilo tudi okrog 1000 »Sardincev«. To je bil epilog križeve poti naših ljudi, ki jim ni bilo dano, da bi se z orožjem v rokah borili za osvoboditev domovine.

zn) Luce Ditrich: Iz spominov ..., s. 3.

* Stanko Petelin pripoveduje, da zahodn> zavezniki ob zaključnih bojih v Brdih niso dovolili 2. bataljonu Gradnikov« brigade, da bi zasledovali četnike, ki so se umikali proti Palmanovi. Četniki so se »pod njihovim okru jem lahko v Palmanovi še mesec dni kasneje mirno sprehajali — s puškami na ramah.« (Osvoboditev Slovenskega primorja, Ljubljana, 1965, s. 226).

A L B E R T K L U N

RAST IN BORBENA POT PRVE IN DRUGE PREKOMORSKE BRIGADE

PREOBRAT V JUŽNI ITALIJI

Druga svetovna vojna, ki se je začela z bliskovitimi zmagami Hitlerjevih armad in oznanjala trimuf treh velikih fašističnih sil, je kmalu pokazala, da »os« vendarle ni bila tako trdna. Iz nje je najprej izpadla fašistična Italija. Njena vojska ni mogla zabeležiti na številnih bojiščih niti ene bitke, ki bi pomenila zmago. V Rusiji je Rdeča armada uničila oba italijanska ekspedicijska korpusa in enako težko udarce so italijanski vojski zadali partizani v Jugoslaviji. Maja 1943 so bili v Alžiriji in Tuniziji dokončno uničeni zadnji ostanki združene nemško-italijanske vojske, ki se je po težkih porazih pri El Alameinu umikala proti zahodu. 10. julija so se zatem zavezniki že izkrcali na Siciliji. To je bil prvi njihov večji udarec v srce ene od držav »osi«. Italijanski fašistični voditelji so se zdaj znašli v hudih škripcih. Težki porazi italijanske vojske so v vsej goloti razkrili ne samo nesposobnost fašističnih generalov, marveč tudi to, da se italijansko ljudstvo ni hotelo boriti zanje in končno še, da so zatirani narodi komaj čakali priložnosti, ko se bodo otresli nadležnega okupatorja. Italijanski kraljevski dvor se je v tem kritičnem položaju skupaj z delom buržoazije odločil za »državni udar«. 25. julija 1943 je odstranil Mussolinijevo vlado in vajeti nove vlade izročil maršalu Badogliu. Padec fašizma pa italijanske vojske ni rešil razsula. Pospešila ga je sama vlada že s tem, da ljudstvu ni zajamčila demokratičnih svobošč in in da je ščitila nekdanje fašistične voditelje.

3. septembra 1943 se je britanska 8. armada izkrcala na samem »škornju« Italije (Reggio Calabria) in potiskala sovražnika proti severu. V skladu z zavezniškimi vojnimi načrti se je zatem 9. septembra pri Salernu izkrcala še 5. ameriška armada, a pri Tarantu 1. britanska aviodesantna divizija. Ko so 8. septembra

1943 britanske enote naglo napredovale proti Catanzaru in Cosenzi, je prišlo sporočilo o brezpogojni vojaški kapitulaciji Italije. Italijanska vojska na jugu je ustavila sovražnosti, njena mornarica pa je izplula iz Taranta in se predala zaveznikom. Takoj zatem je britanska armada zasedla važno pristanišče Taranto nato Bari in 27. septembra veliko letališče v bližini Foggie. 1. oktobra je 5. ameriška armada zasedla Neapelj. Tako je bil osvobojen večji del Južne Italije. Na vsem tem ozemlju se je zdaj močno okrepilo gibanje tisočev interniranih primorskih Slovencev, istrskih Hrvatov in pa Jugoslovanov iz predvojne Jugoslavije, ki jih je fašistični okupator prav tako nasilno odpeljal iz domovine.

Komandant 1. prekomorske brigade Savo Celeblč, slikan leta 1945 z odlikovanji in v uniformi generalmajorja (ILA)

Vsa ta množica se je začela postopoma osvobajati. Povsem spontano je v njej vzklila želja, da se čim prej vključi v boj proti nacifašistični vojski, ki še ni bila poražena. Se bolj naravno pa je v njej raslo upanje, da se bo že kmalu vrnila v domovino in tamkaj prispevala svoj delež za njeno osvoboditev. Dobro se je

zavedala, da bi bil doma njen boj najbolj učinkovit. Marsikdo je bil zdaj z mislijo Se močneje pri svojcih. Med Primorci in Istrani ni bilo malo takih, ki so bili že osem do deset let od doma.

Važna okolnost v gibanju množice Jugoslovanov v Južni Italiji je bila, da je bilo tamkaj veliko takih, ki so se v Jugoslaviji kot partizanski ali politični aktivisti že borili proti okupatorju. Vsi skupaj pa so kljub koncentracijskim taboriščem in zaporom, bedi in mučenju nadaljevali svoj boj za osvoboditev domovine. In zdaj, ko je prišel ugoden trenutek, so svoj narod* noosvobodilni boj v Južni Italiji in Afriki okrepili tako, da so iz tega boja zrasle oborožene enote, ki so potlej hitele čez morje, da se priključijo NOVJ. Bili so to prekomorci iz prekomorskih brigad in še drugih vojaških enot.

Ce upoštevamo politično usmerjenost bivših jugoslovanskih internirancev, pri čemer mislimo tudi na tisoče primorskih Slovencev in Istranov, ki jih je italijanska fašistična oblast pregnala v Južno Italijo in Afriko, tedaj vidimo, da je bil položaj za snovanje vojaških enot, ki naj bi se vključile v NOVJ, ugoden. V množici Jugoslovanov niti ni manjkalo ljudi, ki bi te enote vojaško organizirali in vodili. Problem je bil zdaj le v tem, če bodo zavezniki skupaj z Badoglievo vlado tako dejavnost podprli. Akcija Jugoslovanov pa je prav tu naletela na ovire.

Po padcu fašizma in vojaški kapitulaciji Italije bi vsak naš človek po neki logiki lahko pričakoval, da se bo nova italijanska vlada, ki je imela oblast nad Južno Italijo in se je proglašala za protifašistično, zavzela za Jugoslovane, ki jim je italijanski fašizem povzročil toliko zla. Pa vendarle ni bik) tako! Badoglieva vlada tega problema ni hotela reševati in če bi se ga lotila pošteno in odkritosrčno, bi ji bilo to prav gotovo v čast in izpolnila bi obenem tudi želje italijanskega delovnega ljudstva. Naravnost sovražno je gledala zlasti na tisoče pripadnikov »posebnih kazenskih bataljonov«, čeprav je dobro vedela, da so partizani na Primorskem in v Istri že začrtali nove državne meje, je pred tem dejstvom kratkomalo zatisnila oči in zapovedala, da morajo primorski Slovenci in istrski Hrvati še naprej ostali pod kontrolo vojske kot interniranci in kaznjenci obenem. Novim oblastnikom ni prišlo niti na misel, da bi odpravili fašistično kazensko ustanovo, ki je nosila ime »posebni kazenski bataljoni«. Koliko je to prizadelo našega človeka, ki je že 25 let pre-

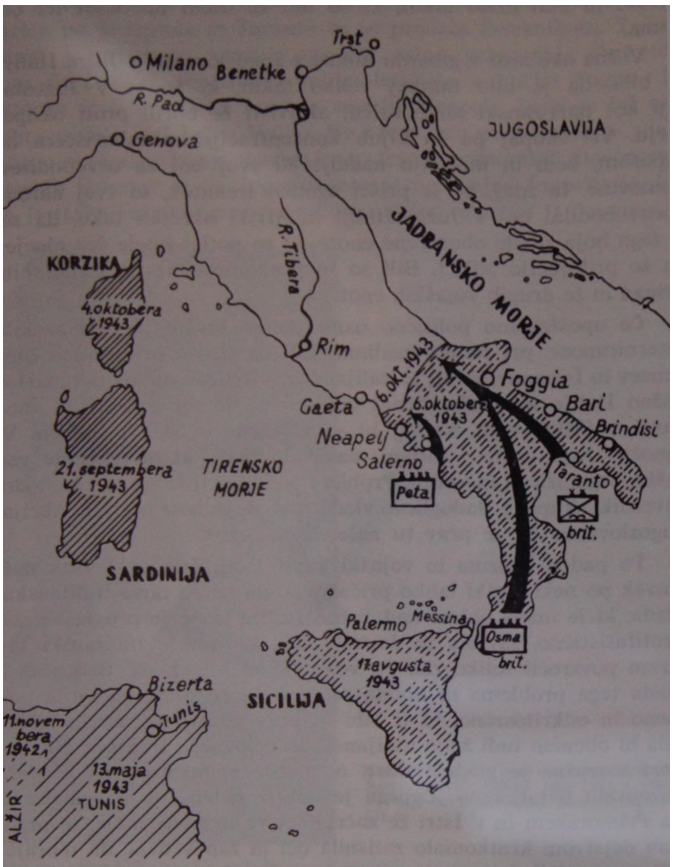

FRONTNA LINIJA, KI SO JO ZAVEZNIKI DOSEGLI V ZAČETKU OKTOBRA 1943

našal fašistični jarem, si lahko mislimo. Naj poudarimo le, da so primorski Slovenci in istrski Hrvati, pripadniki »posebnih kazenskih bataljonov«, nadaljevali svoj boj kljub temu, da jih je badoglievska vojaška komanda držala v karanteni, in uspeli v nekaj mesecih, razen tistih na Sardiniji, skoraj v celoti pobegniti iz italijanske vojske in se priključiti prekomorskim enotam.

Druga velika ovira za združevanje Jugoslovanov v Južni Italiji in njihovo snovanje vojaških enot je bila jugoslovanska begunska vlada skupaj z zavezniki, pri katerih je uživala največjo podporo. Begunska vlada je bila zlasti za Angleže prvorazredni potencialni faktor. V njihovih načrtih je bila v sklopu tistih elementov, ki naj bi že med vojno ali po njej odločali ček) pri družbeni ureditvi Jugoslavije. Enote »kraljeve vojske« begunske vlade naj bi zategadelj sodelovale pri zavezniškem izkrcanju na Balkanu. Prav zaradi tega so takoj po vojaški kapitulaciji Italije stopile v akcijo rekrutne komisije navedene vojske. Pojavile so se na Siciliji, v Kalabriji, v Bazilikati in v Apulji. Bile so dobro založene z zavezniškim denarjem in ponujale lepe nagrade vsem tistim, ki bi se prijavili v »kraljevo vojsko«.[1]) Ta denar pa ni privlačeval. Tisoči primorskih Slovencev in istrskih Hrvatov so ob stiku z ostalimi Jugoslovani kmalu zvedeli še podrobnosti o izdajstvu Draže Mihajloviča in načrtih jugoslovanske begunske vlade in obračali hrbet njenim agentom, kjerkoli so se z njimi srečali. Četniški oficirji pri begunski vladi so ostali brez vojske in osamljeni. Prav to dejstvo je mnogo pripomoglo, da jugoslovanska begunska vlada ni mogla postati politični in vojaški faktor, ki bi lahko vplival na razvoj dogodkov v Jugoslaviji.

V Južni Italiji je bil položaj precej drugačen od tistega v Severni Afriki, kjer so zavezniki zajeli več tisoč primorskih Slovencev in istrskih Hrvatov, ki so bili v italijanski vojski. Ti naši ljudje še niso bili poučeni o pravem položaju v Jugoslaviji in zato je med njimi begunska vlada lahko še rekrutirala za »kraljevo vojsko«, toda v Južni Italiji že ne več. Od tu so se v večini primerov rekrutne komisije vračale praznih rok v Kairo. Ker se je ta akcija ponesrečila, so začeli agenti begunske vlade skupaj z zavezniki ovirati, da bi se Jugoslovani, zlasti pa Primorci in Istrani, vključili v NOVJ.

*) Oslobodilački **rat naroda Jugoslavije** 1941—1945, 2., Beograd, 1964, s. 340.

CARBONARA IN GRAVINA

V velikem taborišču v Carbonari pri Bariju, v katerem se je v pičlih dveh mesecih zbralo več tisoč Jugoslovanov in med njimi nemalo Primorcev in Istranov, je morala vsa ta, sicer dobro organizirana množica naših ljudi, ugrizniti v zelo trdo kost. ***2e*** prvi dnevi bivanja v taborišču so nakazovali perspektivo ostrega boja. V vodstvo taborišča so Angleži postavili četnike (vseh je bilo okoli 150) in vse naše ljudi pod stražo kot nekakšne vojne ujetnike, četniki so si skupaj z zavezniki prizadevali na vse načine, da bi razbili enotnost Jugoslovanov, pristašev narodno*

Monopoli leta 1943. Krojaška delavnica pripravlja uniforme za borce prekomorskih brigad in za ranjence, ki so bili na zdravljenju v Italiji

osvobodilnega gibanja. V ostrem spopadu med dvema taboroma so bili najprej poraženi četniki. Končno pa so morali popustiti tudi zavezniki, saj je medtem ves demokratični svet zvedel, da se je vodja četnikov v Jugoslaviji, Draža Mihajlovič, ki je bil obenem minister za vojsko pri begunski vladi, povezal z okupatorjem in izdal pravičen boj jugoslovanskih narodov. Zdaj je bilo na dlani, da je bila partizanska vojska v Jugoslaviji edina

Slika k aie Milana Kmeta (na desni) v Bariju leta 1944. Milan Kmet Je bil komandant 1. bataljona 1. prekomorske brigade, nato komandant 1. prekomorske brigade ter namestnik in komandant partizanskega taborišča Gravina. Levo Je Tone Marin, ček, ki je takrat delal v komandi baze Bari

sila, ki se je resnično in uspešno borila proti okupatorju. Pred tem dejstvom zavezniki niso mogli več zatisniti oči in končno so priznali jugoslovansko narodnoosvobodilno vojsko za sebi enako. Ker so imeli veliko načrtov glede povojne ureditve družbenega reda na Balkanu, je bilo zanje to priznanje kot krop na glavo, in nikdar ga niso razglasili v svojem tisku, kot bi morali to storiti resnični in dosledni zavezniki.

Pristaši narodnoosvobodilnega gibanja v Carbonari so sklenili, da formirajo vojaške enote, pa čeprav je bil položaj v taborišču zelo težak. Prva prekomorska brigada se je začela oblikovati v popolni ilegali, za hrbtom zaveznikov in angentov »kraljeve vojske«. Dovolj je bil mesec dni, da se je organizirala v bataljone in si zagotovila komandni kader. 20. oktober 1943 je bil dan njene ustanovitve, 25. oktobra pa je bilo njeno formiranje v glavnem že zaključeno.* Odločilno vlogo pri tem delu sta odigrala taboriščni komite KPJ in taboriščni NOO. Komite so sestavljali: Vida Tomšič, Stane Bobnar, Ivan Božič, Franc Hočevar, Cita Lavrenčič, Nikola Mandič, Ivo Mardešič, Milutin Nikolič in Alid Selhanovič. Konec oktobra 1943 so Jugoslovani v Carbonari osnovali jugoslovanski narodnoosvobodilni odbor, v katerem so bili: Marjan Barišič, Stane Bobnar, Savo čelebič,* Ferdinad Ferjančič,

*** V 1. prekomorski brigadi so bili tudi naslednji člani KP:**

1. iz Slovenije: Stane Bobnar, Marica Gortnar, Ančka Hočevar, Franc Hočevar, Marička Kušlan, Cita Lavrenčič, Jože Laznik, Janez Ovsen jak, Elda Pavletič, Anton Pirc, Jože Seme, Vida Tomšič, Dolfe Vogelnik, Patrica Vukovič in Slavica Žagar;

2. s Primorske: Franc Benčan, Vojko Bogateč, Jože Cotič, Rihard Cebron, Ferdinand Ferjančič, Ludvik Fevče, Mirko Glavi na, Zoran Kralj, Riko Malalan, Albert Sulčič, Tone Sturm, Anton Tomšič, Armid Ukmar, Venceslav Ušaj, Narciz Vatovec, Srečko Vilhar, Rudi Vilhelm, Pietro Viola, Alojz Zakrajšek in Jože Živic;

3. iz raznih krajev Jugoslavije: Marjan Barišič, Milan Blače, Franc Božič, Nikola Mandič, Ivo Mardešič, Ante Markov, Milutin Nikolič, Halid Selhanovič, Vlado Strugar, Andjelko Šiškov in Jovan Vukmanovič.

Savo CELEBIC je ena izmed vidnih osebnosti prekomorcev. Pod njegovim poveljstvom so se bojevali vojaki v treh vojnah. Rojen je bil leta 1875 v Sti. tarih pri Cetinju v črni gori. Njegov oče Filip je bil eden izmed najvidnejših junakov svojega časa, zato je sina vzgajal na svobodoljubnih tradicijah Črne gore.

Savo ČELEBIČ je bil gojenec I. razreda oficirske šole v črni gori in je že leta 1902 postal podoficir redne črnogorske vojske in je leta 1906 postal komandir čete v zgornjem Iješanskem bataljonu. V prvi balkanski vojni (1912) je ČELEBIČ napredoval v oficirja, saj je bil hraber in priljubljen med borci. Sodeloval je v krvavih bojih v bližini S kadra in na Bardanjoli, kjer se je Se posebej izkazal kot neustrašen borec. Po končani vojni se je vrnil domov, a tu ni ostal mnogo časa, saj ga kličejo, naj gre v boj proti Bolgarom. Iz tega boja se je vrnil kot pravi junak črnogorskega ljudstva. Njegovo junaštvo so opevali goslarji in je zašlo v ljudsko pesništvo.

V prvi svetovni vojni je od 1914 dalje CELEBIC vodil vzhodni odred ter sodeloval v bojih na Sandžaku, na reki Drini in vse do Sarajeva. Tedaj je bil pod poveljstvom generala Janka VUKOTIČA.

Zoran Kralj, Riko Malalan, Ivo Mardešič, Tone Sigulin, Andrija Stanič in Dolfe Vogelnik. Politična dejavnost je bila v rokah bivših političnih zapornikov ter internirancev. Med njimi je bila na prvem mestu Vida Tomšič, članica CK KPS. K vojaškemu oblikovanju brigade so veliko doprinesli zlasti Črnogorci in Dalmatinci, bivši partizani, ki jih je okupator zajel in so bili zatem obsojeni na težke zaporne kazni. Bili so po vseh zaporih Južne Italije, a močna skupina Črnogorcev je bila tudi v sami Carbonari še pred prihodom zaveznikov in tisočev bivših jugoslovanskih internirancev. Vzorna politična dejavnost in disciplina sta v taborišču kmalu pokazali dobre sadove. Velikega poleta pristašev narodnoosvobodilnega gibanja ni mogel zavreti noben pritisk in niti aretacije nekaterih vodilnih tovarišev. Vsaka akcija zaveznikov proti njim je le še povečala njihovo odpornost in še bolj strnila njihove vrste.

Prve vesti o brigadi, ki se je formirala v Carbonari, zasledimo tudi v poročilih, ki so prihajala iz Italije na razne štabe NOVJ. Tako je Sergije Makiedo, vodja jugoslovanske delegacije, 20. oktobra 1943, poročal štabu 8. korpusa, da se je v Bariju formirala baza NOV in POJ. V istem poročilu je razčlenjeno tudi

Kasneje je bil Savo CELEBIC premeščen v lovčenski sektor in je s svojo enoto sodeloval v obrambi Lovčena in Cetinja. Ko je sovražnik po hudih boiih zasedel Lovčen, je CELEBIC padel v ujetništvo, nakar so ga poslali v taborišče na Madžarsko, kjer je ostal do kapitulacije avstro-ogrske monarhije.

Po vrnitvi domov se CELEBIC udeležuje dinastičnih borb med srbsko in črnogorsko vladarsko hišo, pri čemer se zavzema za ustanovitev velike jugoslovanske države, ki pa ne bi bila pod nadzorstvom Velike Srbije. Zaradi teh nazorov prebije več kot dve leti kot upornik (komit) v gorah, nakar zbeži v Italijo, kjer pa ga zapro v Gaeto. Leta 1926 se je vrnil in živel v svojem kraju, **a je pripadal opozicijskim strankam proti tedanjim vladajočim režimom. Kapitulacijo Jugoslavije je dočakal kot 66-letni upokojeni major, a se takoj priključi partizanom in OF ter se pojavi v štabu Lovčenskega odreda z rdečo zvezdo na črnogorski kapi. Leta 194I m 1942 poveljuje partizanskim enotam in pod njegovim vodstvom dosegajo borci pomembne zmage nad sovražnikom. Ko pa so se naše enote umaknile v Bosno, je zaradi izčrpanosti in starosti padel v roke sovražniku, nakar so ga fašistične italijanske oblasti obsodile na deset let ječe. Zaprt** je **bil do kapitulacije Italije, ko se je z drugimi obsojenci prebil ▼ Carbonaro.**

Med **tem pa je njegova družina odšla v partizane, sin Milovan je postal** narodni **heroj, a je padel kot namestnik politkomisarja 2. dalmatinske brigade. Domačije je sovražnik razrušil in o svojcih Savo CELEBIC ni vedel ničesar.**

Savo CELEBIC je sodeloval pri najpomembnejših akcijah ob ustanavljanju naših enot in je, čeprav že 68 let star, prevzel odgovorno mesto komandanta 1. prekomorske brigade.

Po prihodu v domovino je ostal kot svetovalec pri štabu mornarice na otoku Hvaru, a je kasneje krenil kot svetovalec komandanta L in 2. prekomorske brigade Vlada PROSICA skupaj z borci v Drvar, kjer aa je sprejel maršal Tito. Za tem je bil CELEBIC povišan v generalmajorja. Leta 1944 *je* bil poslan v Črno goro. Umrl je v visoki starosti 80 let. Za svoje hrabro m junaško življenje je CELEBIC prejel številna vojaška odlikovanja.

vprašanje bivših jugoslovanskih internirancev v Italiji, pri čemer je govora o njihovi vrnitvi v domovino in ustanovitvi 1. prekomorske brigade. V poročilu je govora tudi o izdajalski dejavnosti četnikov v Italiji.[1])

Od leve proti desni: Stane **Bobnar, politkomisar 1., 2. In** 3. **prekomorske brigade ter pomočnik politkomisar la v 1.** prekomorski **brigadi. Poleg njega Je znani** organizator artilerijskih **prekomorskih enot, general** pod pol **k** ovnlk, **Karel** Levlčnlk

Sergej Makiedo je zatem 2. novembra 1943 poročal štabu mornarice, da so zavezniki pristali na to, da brigado opremijo, dalje, da bo preoblačenje in vežbanje trajalo deset dni, nakar bi brigada že lahko krenila v Dalmacijo. Poročilu dodaja še, da so zavezniki pripravljeni dati nekaj svojih ladij, ki naj bi omo-

2) Dok. It. 39—1/1, k. 516 A. VZI BGD.

gočile izkrcanje brigade.[1]) Zanimivo je zatem sporočilo, ki ga je 12. novembra 1943 poslal jugoslovanski delegaciji v Bariju štab mornarice. Glasi se takole: *Ne čakajte na popolno formiranje enote (brigade), ki jo sestavljajo tovariši, ki so bili v italijanskem ujetništvu; vse tiste, ki so že oboroženi, takoj vkrcajte na ladjo. Kmalu vam bomo poslali še drugo. Ostale tovariše prav hitro oborožite, vkrcajte in pošljite sem. Dobro jih oborožite z avtomatskim orožjem in z njimi pošljite kar največ minometov, ker jih na otokih sploh nimamo. To vprašanje ne smete jemati za stvar, ki bi jo bilo treba še nadalje obravnavati, marveč kot nalogo, ki jo je treba takoj izpeljati.«[4])

Stab brigade so sestavljali: komandant Savo čelebič, politkomisar Ivo Mardešič, pomočnik politkomisarja Stane Bobnar in namestnik komandanta Riko Malalan.

Brigada je bila ustanovljena po vzorcu partizanskih brigad v domovini. Razdeljena je bila na 4 bataljone, ki so bili formirani po nacionalnem sestavu. Tako sta bila 1. in 2. bataljon slovenska, 3. bataljon je bil črnogorski in 4. bataljon hrvatski (Dalmatinci in Istrani). Ob ustanovitvi brigade je bilo v njej skupaj 1886 borcev.

1. slovenski bataljon je štel 446 mož, komandant je bil Milan Kmet,* politkomisar Ferdinand Ferjančič, namestnik komandanta

3) Poročilo delegacije NOV in POJ z dne 2. 11. 1943, dok. it. 2/1—3, k. 2021, VZI, BGD.

***) Ukaz štaba mornarice, dok.** št. **17/1—1, k. 2021, VZI, BGD.**

*** Milan KMET je bil rojen 19. avgusta 1905 v Ljubljani v uradniški družini. Osnovno šolo je obiskoval v Ljubljani v letih 1911 do 1915, nakar je opravil štiri razrede klasične gimnazije in dovršil trgovsko akademijo v Ljubljani.**

Leta 1924 je bil KMET vpoklican k vojakom, in sicer k letalcem v Novi Sad, po odslužitvi roka pa je delal kot uradnik pri različnih trgovskih podjetjih. V začetku se KMET ni ukvarjal s politiko, kasneje pa se začne zlasti na pobudo Vlada KOZAKA ogrevati za socialne ideje. Ob napadu na Jugoslavijo ga vojna doleti v Zagrebu, a se ob razsulu jugoslovanske vojske spet pojavi v Ljubljani. In tedaj začne aktivno sodelovati s pripadniki narodnoosvobodilnega gibanja tako, da je za NOB zbiral prispevke, blago in drugi material. Oktobra 1942 so fašisti KMETA in njegovo ženo aretirali, nakar sta bila obsojena na pet let konfinacije in poslana na otoke Tremiti (2eno M. KMETA so po 14 dneh vrnili vLjubljano, kjer je bila obsojena zaradi sodelovanja z OF na 9 let zapora!) Na Tremitih je Milan KMET nadaljeval z revolucionarnim delom in sodeloval Cari ustanavljanju NOO. Po kapitulaciji Italije se je skupina konfini rančev prezila v Bari. Tu **je Milan KMET postal zaradi vsesplošne aktivnosti član KP in je bil imenovan za komandanta 1. slovenskega bataljona in nato je postal komandant 1. prekomorske brigade. Zaradi dotoka vedno novih borcev v Carbonaro pa KMET ni odšel v Dalmacijo, pač pa je ostal v taborišču, da bi organiziral nove enote. Tako je sodeloval pri formiranju 2., 3. in 4. prekomorske brigade. Stab NOVJ v Banju je KMETA imenoval za načelnika oddelka za oskrbovanje v Bariju. V novembru 1944 je bil povišan v majorja JLA.**

Leta 1945 je odšel v Beograd, od tu pa v Trst Kot pomočnik Šefa pred. stavništva zavoda za izredne nabave. Za svoje delo je KMET prejel številna odlikovanja. Umrl je 1963. leta.

Ivan Keržan in namestnica politkomisarja Vida Tomšič. Ko je bil Milan Kmet postavljen za komandanta brigade, je na njegovo mesto prišel Riko Malalan.

2. slovenski bataljon je štel 452 mož. Komandant je bil Riko Malalan, politkomisar Tone Sturm, namestnik komandanta Zoran Kralj* in namestnik politkomisarja Jože živic.

3. črnogorski bataljon je štel 459 mož. Komandant je bil Jovan Vukmanovič, politkomisar Milutin Nikolič, namestnik komandanta Duro Celebič in namestnik politkomisarja Halid Selhanovič.

4. dalmatinsko-istrski bataljon je štel 523 mož. Komandant je bil Nenko Kos tič, politkomisar Milan Blače, namestnik komandanta Jožo Butir in namestnik politkomisarja Frane Božič.

Brigada je imela tudi žensko četo kot začasno vojaško formacijo. Stela je 101 borko. Komandir čete je bila Vera Križman, politkomisar Marija Curk, a pomočnik politkomisarja Cita Lavrenčič.

Komandirji prvih čet v bataljonu so bili istočasno namestniki komandantov bataljonov.

Vsak desetar je imel seznam borcev, ki so morali v najstrožji tajnosti odhajati v bližnje oljčne nasade onstran žične ograje in se tam vojaško organizirati.

* Zoran KRALJ je bil rojen leta 1901 v Trebčah pri Trstu. Zaradi težkih razmer je leta 1925 odšel v Argentino, kjer je nadaljeval že donia začeto revo* lucionarno delo. Prav zaradi tega so ga oblasti iz Argentine izgnale; vrniti se je moral v Trst. Doma je živel pod stalnim policijskim nadzorstvom, a ko so leta 1936 izobesili v Trebčah zastavo, so ga obsodili na 20 let ječe, vendar so ga hoteli prijatelji rešiti, zato so izobesili Se eno zastavo v sosednji vasi, nakar so mu fašisti znižali kazen na 5 let internacije. Zapor je prestal v Ventotene in Tremitih. Ko pa ie kazen prestal, ga italijanske oblasti niso izpustile, marveč so ga še vedno zadrževale v internaciji.

Po kapitulaciji Italije se je prebil v Carbonaro, kjer je kot zaveden član KP sodeloval vse od prvih začetkov pri ustanavljanju N00 in prekomorskih brigad ter taboriščnega komiteja. Zoran KRALJ je opravil tudi silno pomembno in odgovorno nalogo, saj je bil poslan, da zbira primorske Slovence in Istrane, ki so bili konfinirani ali pa v »posebnih kazenskih bataljonih«. Iz tega časa je zanimiva naslednja epizoda: Nekega dne novembra 1943 je kot vodja skupine ustavil italijanski vojaški vlak in zahteval, naj vsi Slovenci in Istrani izstopijo iz vlaka. Akcija ie popolnoma uspela.

Decembra 1943 se je priključil 3. prekomorski brigadi in je bil dodeljen 3. bataljonu. V začetku marca 1944 je prišel skupaj z ostalimi borci na Vis ter bil vključen v obrambo otoka. Zoran KRALJ je nato sodeloval v samostojni akciji svojega bataljona julija 1944 na otoku Braču, nato pri osvobajanju otolca Korčule in polotoka Pelješca. Sodeloval je v borbah za Split in za kastelansko obalo. ' Udeležil se je bitke za Knin, kjer se je izkazal kot izredno hraber borec. Kasneje je Zoran KRALJ poslan v Hercegovino v boj proti takoimenovanim » karm šarjem« (dezerterji iz raznih sovražnih formacij), ki so se tod klatili. Na pragu svobode pa je Zoran KRALJ padel v bojih pred Mostarjem. Žrtvoval je življenje za svobodo.

Bili so to sicer prvi koraki, vendar dovolj trdni, da je brigada kaj kmalu dobila obliko prave vojaike enote. Glavna skrb je bila doseči, da ji zavezniki priznajo sobojevništvo. To pa se je zgodilo kmalu po prihodu vojne misije NOVJ, ki sta jo sestavljala dr. Sergej Makiedo in ing. Adam Armando. Pooblaščena

Milan Blače, **politkomisar 4. bataljona 1. prekomorske brigade, le nosilec Partižanske spomenice 1941. Za** časa [OB **Je opravljal zelo ugledne funkcije v enotah** NOVJ

sta bila, da stopita v stik z zavezniškimi oboroženimi silami in z njimi rešujeta različna vprašanja v zvezi z NOB v Jugoslaviji, tako npr. vprašanja vojnih operacij, vprašanje bivših jugoslovan-internirancev v Italiji, vprašanje vrnitve jugoslovanskih trgovskih in vojnih ladij, ki si jih je Italija prisvojila, vprašanje pomoči jugoslovanski vojski itd.[5])

Za 3. november 1943 je bilo napovedano, da pride v taborišče na prvi uradni obisk tov. Sergije Makiedo, šef vojne misije NOVJ v Bariju. Ob štirih popoldne se je v izredno kratkem času iznenada in prvič javno postavila v vrste 1. prekomorska bri-

5) Pooblastilo Štaba komande Supetar komandantu **zavezniških enot —** Bari, dok, reg. št. 7/1, k. 2022 VZI, BGD.

gada. Vse je stalo v najlepšem bojnem redu: čete, bataljoni, komande, štabi. Nobene zmešnjave ni bilo, vsak borec je bil na svojem mestu, kakor da bi šlo že za staro, preizkušeno brigado. Mogočen je bil pogled na moštvo brigade in na njene štiri bataljone, postrojene v najlepšem vojaškem redu. Prišli so pred* stavniki NOV in POJ ter dva zavezniška oficirja. Komandant brigade je zapovedal mimo, politkomisar brigade pa je pozdravil navzoče predstavnike in izrazil željo, da brigada odrine v domovino. Na predstavnike sta red in disciplina napravili izredno močan vtis. Videli so pravo vojaško enoto, začudeno so spraševali, kje se je brigada urila in od kod ima poveljstvo. Ko so dobili ustrezne odgovore, so izjavili, da kaj takega niso pričakovali.

Zavezniška poveljnika sta obljubila vso pomoč in izjavila, da se bosta zavzela za odhod brigade v domovino. Kmalu pa je sledilo veliko razočaranje.

Bližal se je 7. november — 26. obletnica oktobrske revolucije. Ta dan so pripadniki brigade nameravali počastiti s proslavo. Potekale so vsestranske priprave v vojaškem, političnem in kulturnem pogledu. Proslava naj bi pokazala uspehe organiziranega dela v taborišču in vnovič manifestirala privrženost taboriščnikov NOVJ, hkrati pa dokazala pripravljenost za skupen boj z zavezniki v okviru vseh protifašističnih sil. Na sam dan proslave pa je zavezniška vojaška policija vdrla v taborišče in na splošno presenečenje aretirala 14 članov taboriščnega NOO in nekaj najbolj znanih aktivistov. V barakah so izvedli policijske preiskave in Jugoslovane razganjali z bajoneti in puškinimi kopiti. Aretirane so iz taborišča odpeljali s kamioni.

Ta dogodek opisuje Ferdinand Ferjančič takole: »6. 11. 1943, v soboto zjutraj, je v Carbonari vojaška policija zvijačno aretirala 14 tovarišev, članov JNOO z nekaj bolj znanimi aktivisti. Kot nekake ujetnike so nas odpeljali na poveljstvo vojaške policije v Bari, kjer so nas zasliševali in dolžili, da pripravljamo v Italiji revolucijo. Odvedli so nas zatem na stadion v Grumo, ki so ga uporabljali za nemške vojne ujetnike. Angleški komandant pa se je prevzemu nas aretirancev uprl z izgovorom, da nismo vojaški ujetniki, temveč politične osebe, ki ne sodimo v pristojnost taborišča.

V mrzlem in deževnem vremenu smo stali v kotu stadiona v bližini vhoda. Stražila nas je do zob oborožena angleška vojaška policija. Ves dan je pršilo po nas. K temu pa smo postali

Se tarče zasmehovanj in psovk mimoidočih vojakov, ki so nas jemali za Nemce ali Italijane... Istega dne nas je straža z okrepitvijo italijanskega karabinjerskega majorja odpeljala v odprtem kamionu v kaznilnico v Bari. Tu smo vsi obenem začeli z gladovno stavko... V soboto 13. 11. so nas izpustili iz zapo-

Pogreb **ruskega** vojnega ujetnika v Carbonari 30. **oktobra 1943.** leta. **V** pogrebni povorki je **blfto** nad tisoč pripadnikov **1.** prekomorske **brigade. Na** Čehi povorke prekocnorcev je jugoslovanska zastava s peterokrako **zvezdo. Ob zastavi** je Živka **Ob** id, v prvi vrsti s titovko na glavi pa **Ferdo Benčina**

rov... angleški predstavnik nam je sporočil izgon iz Italije. Zavetišče smo dobili na jugoslovanski ladji, ki je bila zasidrana v luki. Na parniku ‚Makarska' so nam naši mornarji pripravili večerjo, zatem pa si je naš JNOO poiskal bivališče in zatočišče na ladji ‚Sitnica'.. .«*)

Vsi bivši jugoslovanski interniranci in zaporniki v Carbonari so bili zaradi tega barbarskega zavezniškega početja v svojih čustvih globoko ranjeni. Takoj po aretaciji vodstva so Jugoslovani poslali zavezniškemu poveljstvu spomenico, ki jo zaradi zgo-

*) Pismo Ferdinanda Ferjančiča Citi Bole. Trst, 20. 1. 1965. Mapa 1. in 2. PB, IZDG.

dovinske pomembnosti navajamo tu v celoti. To spomenico so odposlali tudi predstavništvu NOVJ v Bariju s prošnjo, da jo posreduje vrhovnemu štabu NOV in POJ. Spomenica se glasi:

»Mi, svobodoljubni Jugoslovani, ki uživamo gostoljubje zavezniških oblasti v Transit Čampu, izjavljamo:

Prebivalci tega taborišča smo v velikanski večini Slovenci, Hrvati, Črnogorci, Srbi iz Jugoslavije ter iz Primorske (Trsta, Gorice) in Istre, kjer smo nad dvajset let trpeli pod fašistično peto. Vsi smo bivši politični jetniki, interniranci in konfiniranci. Fašistične oblasti so nas preganjale zaradi našega izrazitega antifašističnega mišljenja in delovanja ter boja za svobodo svojega naroda. Zmage zavezniških sil v Italiji so nam odprle ječe in potrgale žice, ki so nas obdajale v taboriščih.

Zato smo ob prvem koraku v svobodi toliko težje občutili, da naša domovina še vedno krvavi v boju proti fašističnemu okupatorju. Zategadelj želimo Čimprej skupno oditi v domovino, ki nas kliče. Bili smo prepričani, da bomo pri tem dosegli polno pomoč zavezniških angleških in ameriških sil. Pomoč nam je bila sicer dana in sprejeli smo jo ne kot miloščino, ampak z zavestjo sobojevnika v težkem boju za skupno stvar.

S ponosom nas navdaja priznanje, ki so ga dajali in ga dajejo zavezniki junaškemu boju NOV in POJ pod vrhovnim poveljstvom komandanta Tita. Ta narodnoosvobodilna vojska je osvobodila večino ozemlja Jugoslavije in narod si je na tem ozemlju postavil svojo oblast AVNOJ v skladu z načelom samoodločbe narodov, načelom, ki se je izrazilo v vseh velikih listinah, na katerih slonijo temelji za ureditev mednarodnega sožitja vseh narodov. Tej oblasti se podrejamo tudi mi. Zato je bila naša prva dolžnost, da se na teh načelih združimo in se tako pripravimo na velike dolžnosti, ki nas čakajo.

Naša brigada kot del NOV in POJ naj bi bila zunanji izraz in dokaz naše zrelosti in discipline ter pripravljenosti stopiti v boj takoj, ko bi bil v tem dosežen sporazum med vrhovnim poveljstvom NOV in POJ in zavezniško vrhovno komando. Postavili smo ljudi, ki smo jim zaupali dolžnosti, da so predstavniki naše enotnosti in tolmači naših teženj. Naše delo za združitev in discipliniranje naših vrst zato ni ‚politiziranje', ampak edini način, ki v njem lahko zadostimo svoji narodni dolžnosti, da se vključimo v antifašistično fronto vseh svodoljubnih narodov sveta.

To stališče imamo za skladnega z načeli naših velikih zaveznic. Dogodki poslednjih dni pa so nam odkrili velike nesporazume v osnovnih pogledih med nami na eni in taboriščno komando na drugi strani. Doživeti smo morali, da je taboriščna komanda ravnala z našimi, od vseh postavljenimi in priznanimi zastopniki kot s sovražniki. Se več: dne 6. novembra 1943 ob 10. uri dopoldne je bilo 14 odbornikov narodnoosvobodilnega odbora, vodstva brigade in nekaj starešin zgradb aretiranih ter med nasajenimi bajoneti odpeljanih s kamioni iz taborišča. Takoj nato

so zavezniški vojaki blokirali večino zgradb in jih drugo za drugo preiskali. Brez prisotnosti lastnikov oziroma njihovih zastopnikov je bita odprta tudi naša prtljaga.

Naslednji dan 7. novembra so nameravali na dostojen način proslaviti največji praznik naše zaveznice Sovjetske zveze. Pred hodno so o tem obvestili komando taborišča in obenem povabili zavezniške vojaške sile, da se po svojih zastopnikih udeleže proslave. Prav do začetka naše proslave 7. novembra ob pol deseti uri dopoldne, ko je bilo vse taborišče v vzornem redu in praznič nem razpoloženju že zbrano pred tribuno, s katere so vihrale zastave vseh zavezniških držav, se nam ni postavljala nobena ovira pri pripravljalnih delih, še manj pa nam je bila sporočena formalna prepoved proslave. Tako smo v skladu z zakoni demo-

Oddelek zavezniške vojske (Indijci) na častni straži ob odhodu 1. in 2. **prekomorske brigade novembra** 1943. **leta iz Carbonare v Gravino** ter **od** tu **v** Dalmacijo

kratičnega sveta upravičeno smatrali pripravljeno, a ne prepovedano proslavo za dovoljeno, toliko bolj, ker nam je bila tuja in nepojmljiva misel, da bi takšno prepoved proslavljanja narodnega praznika Sovjetske zveze, ki prispeva toliko žrtev v skupnem boju, sploh mogla biti izdana.

Tik pred začetkom proslave, ko je tisočglava množica v tišini čakala otvoritve proslave, pa so prišli vojaki s puškami, nasajenimi bajoneti in mitraljezi ter komandant taborišča, ki je prepovedal proslavo. Bili smo globoko prizadeti v naših čustvih, predanosti demokraciji in zvestobi do zaveznikov. Brez oklevanja smo izpolnili nam nepojmljivo povelje in množica se je v popolni tišini ter do skrajnosti disciplinirana razšla.

Osmega novembra ob tretji uri popoldne so britanski vojaki z nasajenimi bajoneti in revolverji brez navedbe razloga razgnali slovensko mladino, ki je več kot dvajset let ječala pod fašističnim jarmom v Primorski in Istri. To je mladina, ki se je po zgledu svojih bratov v domovini ter po zgledu vse demokratične mladine v Angliji, Sovjetski zvezi, Ameriki in vsem svetu združila v antifašistični misli in s tem dala duška svojem antifašističnemu razpoloženju. To se je zgodilo v trenutku, ko je ta mladina pela slovenske pesmi, se razgovarjala o prestanem trpljenju pod fašizmom in o nalogah, ki jih zahteva od mladine antifašistični boj. Celò učenje slovenskega jezika je bilo mladini, ki nad dvajset let ni smela spregovoriti slovenske besede, prepovedano.

Doživeti smo morali, da se je okoli nas v taborišču zadrgnil obroč bodeče žice ter da patrulje vojakov, oborožene s puškami in z mitraljezi, krožijo znotraj in zunaj taborišča.

To so samo nekateri važnejši dogodki. Tem pa se priključuje cela vrsta neštetih majhnih, vsakdanjih izrazov nenaklonjenosti angleške taboriščne komande do nas in nerazumevanje celo do naših najosnovnejših želja in potreb.

Ne moremo in nočemo verjeti, da se v navedenem ravnanju, ki ga moramo trpeti zaradi svoje odločnosti in ponosnega pripadništva ter zvestobe do AVNOJ ter NOV in POJ, kaže resnična volja, kakršna sicer preveva prijateljske odnose Velike Britanije do njenih zaveznikov — junaških borcev NOV in PO Jugoslavije. Tudi odklonitev popisovanja v prostovoljno delovno službo bi moral pravilno razumeti vsak angleški vojak in oficir, ki čuti, da pripadnik NOVJ noče biti, ni bil in ne bo nezvest svoji zastavi. Nismo sprejeli obveznosti do angleških vojaških sil kot posamezniki, ker jih sprejeti ne moremo. Storili smo to zato, ker vemo, da je naša komanda v stalnem stiku z angleško komando, in ker vemo, da je zato mogoče urediti vprašanja našega dela za zavezniške sile v sporazumu s komando NOV in POJ v Jugoslaviji in z našo delegacijo v Bariju.

Spredaj opisano ravnanje pripisujemo dejstvu, da so na delu v taborišču in izven njega temni elementi, ki v sovraštvu do svetlih demokratičnih načel, kakršna izpolnjuje AVNOJ kot izraz nepotvorjene volje narodov Jugoslavije ter v zavesti velikih hrabrih borcev NOV in POJ, zasipavajo taboriščno komando dan za dnem s kopico lažnjivih, povsem izmišljenih ali zlobno izkrivljenih, klevetniških informacij o našem hotenju in o našem delu.

Naše hotenje je zgolj eno: da bi nam bilo dano čimprej boriti se ramo ob rami z našimi dragimi brati, borci NOVJ proti skupnim sovražnikom.

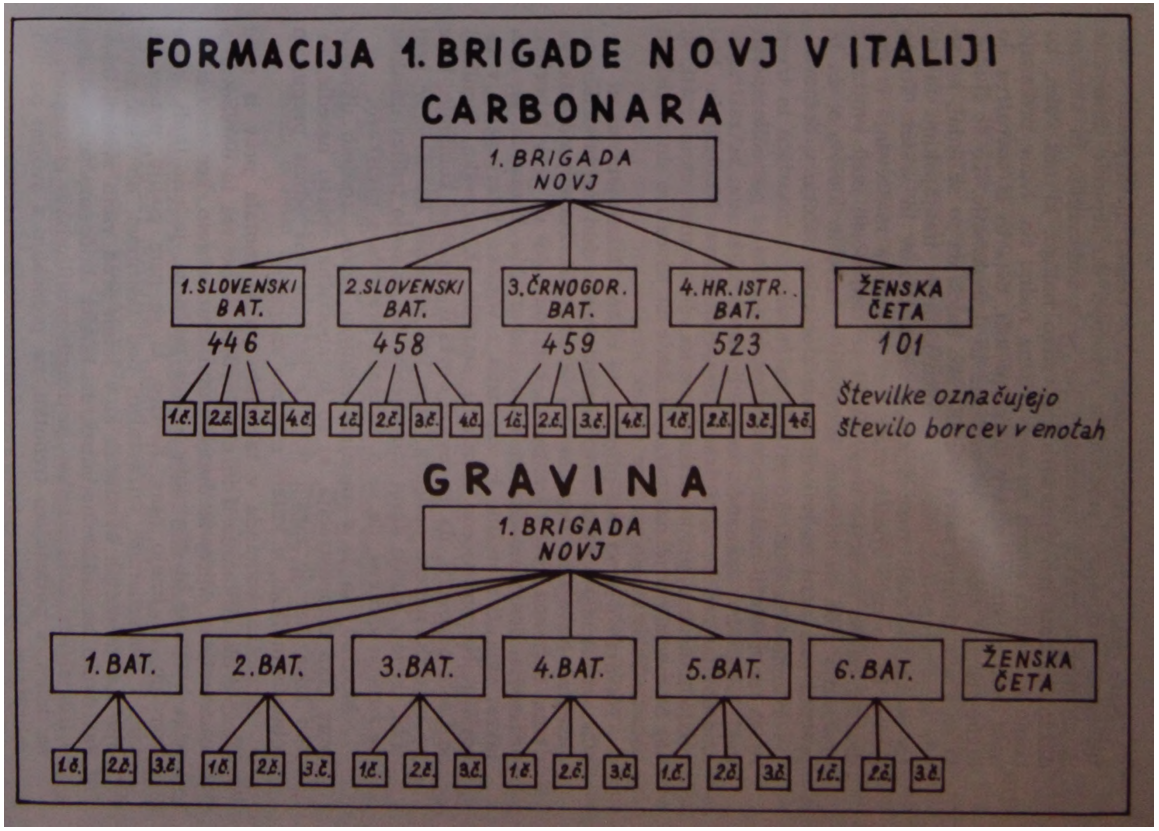

17 1. in 2. prekomorska brigada

Naše delo v taborišču je samo eno: vžigati in utrjevati v naših srcih neomajno ljubezen in zvestobo do teptane domovine in do njenih velikih zaveznikov ter se s samo vzgojo in skrajno disciplino dostojno pripraviti na veliko nalogo, ki nas čaka, ko bomo kot borci stopili na okrvavljena rodna tla. Kdor prikazuje naše delo in stremljenja v drugačni luči, dela to iz sovraštva do domovine ter velikih načel svobode in demokracije. To so ljudje, ki so v tem svojem sovraštvu šli tako daleč, da so se tedaj, ko so bili še v domovini, združili z nemškimi in italijanskimi fašisti ter si omadeževali roke s krvjo naših bratov in sester. To so ljudje, ki so nato zbežali pred jezo ljudskega maščevanja iz domovine ter se namesto tega, da bi se tam borili med svojimi z orožjem v roki za svobodo, borijo tu z lažjo in klevetajo, da bi prevpili glas vesti in prikrili svoje zločinsko početje v domovini.

Poznamo te ljudi. To je peščica četnikov v taborišču in izven njega ter njihovih redkih pomagačev, ki se jim je posrečilo splesti med taboriščno komando in nami mrežo laži, da bi zastrupili medsebojne odnose spoštovanja in prijateljstva. Medtem ko klevetajo naše delo pri angleški komandi, širijo med nami vesti, ki naj bi zasejale med nas nerazpoloženje in sovraštvo do angleških oblasti. Tako rušijo na dve strani.

Navajamo samo dva primera, ki očitno dokazujeta, da si pravilno razlagamo vzroke nesporazuma med nami in taboriščnimi oblastmi. Navajamo dogodek, ko je poročnik Dačič pred kakima dvema tednoma obvestil angleško komando, češ da se v taborišču pripravlja demonstracija in upor. Taboriščna komanda je dala takrat sklicati starešine in zagrozila z vojaško intervencijo v taborišču. Na upravičeno zgražanje starešin (Ključevška, Sigulina) je Dačič odgovoril, da je res on obvestil angleško komando, baje po naročilu nekega policista. Prav isti poročnik Dačič je že prej trdil, da je v baraki devet mitraljezov, ter je svojo trditev umaknil na izrecno zahtevo, da se o neresnici prepriča s preiskavo.

Menimo, da je v zadnjem primeru vzrok izrednih ukrepov prav taka demonstracija, ki so ji taboriščne oblasti nasedle, toliko lažje, ker je zaradi težav z jezikom naš odnos prepuščen tolmačenju ljudi, v katere nimamo zaupanja.

Angleška komanda v taborišču pa bi morala prav iz naše skrajne discipliniranosti in miru vedeti, da so vsa ta obrekovanja neutemeljena. Mirni in disciplinirani smo ne zato, ker smo šibki; naša hladnost in disciplina je mir močnega, je mir ljudi, ki se zavedajo, da imajo prav. Krivice, ki se nam godijo, potem ko smo z dvajsetletnim vztrajanjem pod fašizmom, ob vseh mučenjih na fašističnih kvesturah in v ječah pred vsem svetom izpričali svojo antifašistično misel, te krivice kriče močneje od nas o izdajalskem delu četnikov in drugih protiljudskih elementov, ki še danes, v poslednjem trenutku, ne prenehajo s svojim podlim, zahrbtnim delom.

Napisali smo to trpko pismo zato, da vam dokažemo svojo iskreno željo razložiti vam razmere v taborišču, kakor jih doživljamo mi, in svoja zavezniška čustva, ki nam branijo istovetiti

našo veliko zaveznico Anglijo a postopkom, ki ga prenašamo v taboriSČu. Smo namreč vaši zavezniki v tem velikem boju in zavezniki vseh tistih, ki se bore proti nemškemu fašizmu in okupatorju, zavezniki, ki nas druži morje krvi, prelite od fašističnih zveri.

Zavezništvo pa nalaga dolžnosti in pravice. Kot borci NOV in POJ se bomo do poslednjega diha borili proti fašističnim zverem, proti katerim se borimo že ves čas. Pripravljeni smo na pravi zavezniški način reševati vsa vprašanja, ki se tičejo naših medsebojnih odnosov, toda na način, ki spoštuje našo pripadnost našemu narodu in naši NOVJ, ki skupaj z velikimi zaveznicami Anglijo, Sovjetsko zvezo in Ameriko zmaguje nad fašističnim okupatorjem in njegovimi izdajalskimi pomogači.

Upravičeni pa smo tudi dobiti odgovor na naša vprašanja:

Kje je naših štirinajst tovarišev in zakaj se ne vrnejo v taborišče, ko njihova krivica ni niti večja niti manjša od naše?

Zakaj se odlaša odhod v domovino, kjer smo potrebni?

Zakaj moramo tu propadati telesno in duševno? Prihaja zima, večina naših tovarišev in prebivalcev taborišča pa je gola in bosa, medtem ko se hrana vsak dan slabša. Se več, najdejo se posamezniki med britanskimi vojaki in posebno med četniki, ki vrše upravo v taborišču in ki vprašanje prejema obleke, obutve, izhoda iz taborišča itd. povezujejo s članstvom v NOV in POJ. Prav na take ovire naletimo v našem kulturnem življenju.

Zakaj se nam ne prizna pravica, da si izberemo med seboj ljudi, ki uživajo naše zaupanje in ki so zvesti tolmači naših ielja in teženj?

Zakaj moramo poleg vsega drugega prenašati v taborišču navzočnosti in oblast ljudi, ki imajo roke omadeževane s krvjo naših domačih in o katerih imamo dokaze, da so aktivno sodelovali z italijanskimi in nemškimi okupacijskimi oblastmi? To so zločinci, ki spadajo v zapor in pred ljudsko sodišče, ne pa v taborišče iskrenih borcev za osvoboditev svojega naroda.

V pričakovanju skorajšnjega odgovora vas pozdravljamo z našim bojnim pozdravom: Smrt fašizmu![7])*

Zavezniki so začeli končno le popuščati, ker je bila po eni strani zasluga vojne misije NOVJ, po drugi pa enotnost in borbenost Jugoslovanov v carbonarskem taborišču. 17. novembra 1943 je angleški poveljnik mesta Bari Fitzroy Maclean sprejel v Bariju tedanjega komandanta brigade Milana Kmeta (Savo Celebič je bil kot član NOO aretiran in tedanji politkomisar brigade Ivo Mardešič je bil kot član taboriščnega NOO prav tako

J) Angleški vojaški komandi, v roke g. generalu, Bari. K. 2093, fase. 2, br. reg. 5—2, VZI Beograd.

* Probleme Carbonare in prekomorcev je podrobneje obdelal dr. Sergije Makiedo v svojem delu »Prva partizanska misija« (Beograd, 1963).

v zaporu) in njenega politkomisarja Staneta Bobnarja. Izjavil je, da se jugoslovanskim partizanom priznava zavezništvo in sobojevništvo in nadalje še, da bodo zavezniki oborožili in prepeljali v domovino 5.000 Jugoslovanov. Lahko orožje bodo borcem izročili v pristanišču Bari, težko pa na otokih v domovini. Jugoslovanski borci dobijo na razpolago taborišče v Gravini.

Po tem dogovoru je vodstvo Jugoslovanov v Carbonari organiziralo plebiscit. Za vse tiste, ki so se izrekli za NOB jugoslovanskih narodov, je bila določena premestitev v veliko taborišče v Gravini. V Carbonari so ostali le še osamljeni četniki.

Brigada je še istega dne postala legalna in je odpotovala v Gravino.

Bord 1. ln 2. prekomorske brigade v Gravini decembra 1943 pred odhodom na vsakodnevni pouk

Taborišče Gravina, kjer so številni napisi in podpisi na stenah barak še pričali, da so tu pred pripadniki NOVJ bivali angleški vojni ujetniki, se je s prihodom prve prekomorske brigade začelo postopoma spreminjati v središče vsega jugoslovanskega narodnoosvobodilnega gibanja v Južni Italiji. Sam kraj ni bil

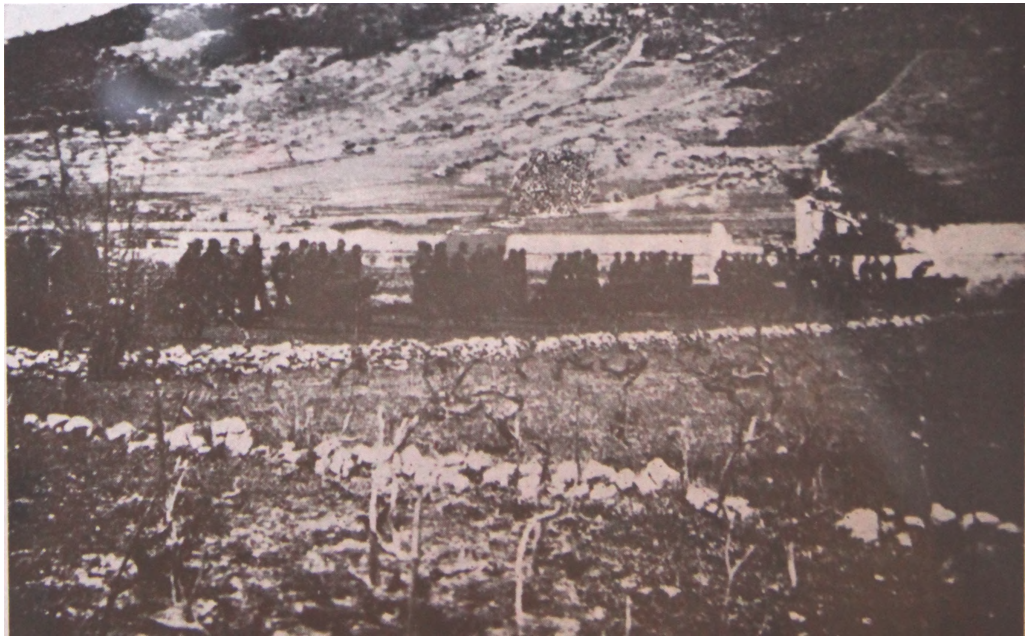

Artilerijska Sola v Podhumlju (o. Vis) leta 1943/44. Skozi to ftolo le ilo veliko število borcev I. In 2. prekomorske brigade. U so bili decembra 1943 razporejeni v nove porajajoče se artilerijske prekomorske enote. Komandant teh enot je Ml generalpodpolkovnik Karel Levičnik

najprimernejši za tako srečanje, pa čeprav leži 56 km zahodno od Barija ob veliki vojaško-strateški cesti, ki povezuje Neapelj preko Potezne z Barijem. V okolici Gravine se razprostira pusto gričevje. Bližnje reke in potoki se poleti skoraj popolnoma posuše, ostanejo pa številne mlake, leglo komarjev, ki prinašajo malarijo. Poleti vlada tu neznosna vročina, pozimi veliko dežuje in piha burja.

Veliko taborišče v Gravini je bilo razdeljeno na več oddelkov in v njih so bile razmeščene razne enote britanske vojske. Brigada se je namestila v svojem oddelku in imela svoj lastni štab, ki so ga zavezniki priznali. Po dogovoru z zavezniki pa je smel jugoslovanski oddelek sprejemati še nove borce. In tako so začele prihajati v taborišče nove in nove skupine predvsem Primorcev in Istranov. Prihajale so iz vse Južne Italije in pozneje tudi iz Afrike in Bližnjega vzhoda. Nekateri posamezniki so se prebili v Gravino celo preko fronte v Srednji Italiji. Najbolj zanimiv primer te vrste je bil vsekakor prihod bataljona »Stalingrad«. Konec novembra, tik pred odhodom prvih bataljonov v Jugoslavijo, je imela brigada 6 bataljonov in je štela skupaj 2.800 mož.

Vsak bataljon je imel po 3 čete, skupaj kakšnih 350 mož. Po tej reorganizaciji brigade bataljoni niso bili več formirani po nacionalnem sestavu, saj je npr. v 4. dalmatinsko-istrskem bataljonu bila vključena ena četa Slovencev. Ravno tako je bilo tudi v 1. in 2. bataljonu. Zanimivo je dejstvo, da so bili izločeni iz brigade 503 možje, ki so bili kot strokovnjaki razporejeni v mornariške, letalske, tankovske, topniške in ostale rodove vojske naše razvijajoče se NOVJ.*) Za oskrbovanje bolnišnice v Grumi, komande baze v Bariju in ostalih jugoslovanskih ustanov v Italiji, je bilo določenih 300 mož.

Brigada je bila prava partizanska enota že po svojem sestavu. V njej so bili namreč borci najrazličnejših starosti in najrazličnejših poklicev, pripadniki skoraj vseh jugoslovanskih narodov, bivši vojaki iz italijanske vojske in mornarice, bivši pripadniki »posebnih kazenskih bataljonov«, bivši politični zaporniki ter interniranci. V njej je bila množica, ki je pomenila del narodnoosvobodilnega gibanja jugoslovanskih narodov. Značilno pa je zanjo bilo še, da so v njej prevladovali Primorci in

®) Poročilo štaba baze št. 145 z dne 6. 12. 1943, dok. it. 13/1, k. 2091, VZI, BGD.

Istrani. To pa velja sploh za vse prekomorske brigade in druge enote NOVJ, ki so nastale v Južni Italiji in Severni Afriki. Brigada se je morala boriti tudi s Številnimi objektivnimi **teža**vami. Mnogi borci se zaradi bolezni in stradanja pred prihodom v brigado dolgo niso mogli okrepiti. Med Primorci in Istrani je bilo tudi veliko takih, ki še niso dopolnili 17 let in niso imeli še nikdar orožja v rokah. Fašistični oblastniki so jih na» silno odpeljali od doma in uvrstili v »posebne kazenske bataljone«, da bi preprečili njihov odhod v partizane. Eno pa je bilo vsem borcem skupno: volja, da doprinesejo svoj delež za osvoboditev domovine.

Brigada se začetka še ni imenovala »prekomorska«. To ime se je je oprijelo šele na dalmatinskih otokih, ko je bilo govora o borcih, ki so prišli »preko« oziroma z one strani Jadrana.

Vodstvo jugoslovanskega dela taborišča v Gravini je sklenilo, da bodo po odhodu brigade ostali v njem le nekateri najbolj izkušeni tovariši, da bi sprejemali nove borce in jih organizirali v brigade.

ODHOD BRIGADE V DOMOVINO

Borci 1. prekomorske brigade v Gravini so nestrpno pričako vali dneva, ko se bodo odpeljali v Bari in se tamkaj vkrcali na ladje, s katerimi bodo odpluli v domovino. Vse priprave in vse misli so bile zdaj posvečene temu velikemu dogodku. Končno je prišel 25. november, ko je krenila na pot prva skupina 298 mož. Se istega dne je delegacija NOV in POJ iz Barija poročala štabu mornarice o pomembnem dogodku.*) Tako se je začel prvi veliki premik brigade najprej na otoke in od tu v notranjost Jugoslavije. Prekomorci, ki so se skoraj tri mesece ob težkih pogojih borili za odhod v domovino, so končno zmagali. To so bili zanje dnevi velikega veselja in velikih nad, da bodo po dolgih letih kmalu videli tudi.svojo ožjo domovino. Nič ne de, če jih je na morju sprejemala ledena burja, ki je že napovedovala bližnjo zimo in kdo bi zdaj preveč mislil na mine, ki so jih nemški okupatorji posejali vzdolž jadranske obale. Zdaj sta bila prva misel domovina in boj proti okupatorju.

Vest o prekomorcih se je naglo raznesla po vseh otokih. Domačim in tamkajšnji partizani so zdaj prvič videli borce bri-

*) Poročilo delegacije NOV in POJ, dok. št. 14/1—3, k. 2021, VZI, BGD.

gade, ki je nosila nove zavezniške uniforme. To je dvigalo po* gum in pomenilo otipljiv dokaz, da Titova Jugoslavija ni osamljena, da je začela že prejemati pomoč, kar pa naj bi pospešilo poraz okupatorske vojske.

Po sporazumu med štabom brigade oziroma jugoslovansko delegacijo in zavezniki bi morala 1. prekomorska brigada prejeti orožje 24. novembra 1943, vendar pa so se pred odhodom v domovino oborožili le nekateri bataljoni, vsi ostali borci pa so prejeli orožje šele na ladjah ali pa na otokih.") Oborožitev je bila slaba, saj je večina borcev prejela tip pušk, ki so jih Italijani zadnjič uporabljali v libijski vojni leta 1911, v prvi svetovni vojni pa že ne več. Na vsako puško je prišlo 150 nabojev. Puške, o katerih je tu govora, so prekomorci imenovali »abesinke«. ker so jih Italijani, kot se je govorilo, uporabljali tudi v bitki pri Adui v Etiopiji leta 1896. Bile so zelo težke, nerodne in imele pripravo, ki je v afriških razmerah ščitila orožje pred prahom in peskom. Borcem so bili dodeljeni tudi puškomitraljezi tipa »Breda«, ki zahtevajo pozorno rokovanje in natančno tehnično vzdrževanje. Zato se ta tip zelo občutljivega orožja v partizanskem bojevanju ni obnesel. Vsak borec je prejel še po pet angleških ročnih granat. K uniformi, ki jo je dobil vsak borec, je spadala tudi suknja. Vsak vojak je prejel seveda tudi čevlje in še po dve odeji. Čevlji so bili izdelani za potrebe bojevanja v afriški puščavi. Ob dežju in snegu so se napihnili kot goba. Prekomorcem, ki so že nekaj tednov po izkrcanju v Dalmaciji gazili po snegu prek planin v Bosno, so povzročali mnogo gorja. Marsikdo bi se jih iznebil, če bi le mogel. Toda huda zima je bila že pred vrati in misliti v Bosni na primernejše čevlje, je pomenilo isto, kot sanjati. Prekomorci so imeli s seboj le za nekaj dni hrane in so se morali preživljati poslej tako kot vsi ostali jugoslovanski partizani.

Po sporazumu z zavezniki je bilo predvideno, da se bo 1000 borcev izkrcalo na otoku Korčuli, po 500 pa na Hvaru in Visu.

Prekomorce so prevažale domače in zavezniške vojne ladje. Te slednje — vrsta manjših ladij — so bile dobro opremljene s pripravami za iskanje min. Ladje so krenile z borci iz Barija pozno zvečer in jih izkrcale v zgodnjih jutranjih urah. Ladje so takole odhajale na otoke:[11])

[10]) Poročilo delegacije NOV in POJ dok. št. 23/1—3, k. 2021, VZI, BGD.
u) Tabelarni pregled, dok. št. 21/1, k. 2091, VZI, BGD.

Bord 1. in 2. prekomorske brigade pred vkrcanjem na ladje v Bariju. Na sliki M vidi, da borci «e nimajo orožia
Nekatere **enote** so **oborožili zavezniki** »Iz **previdnosti**« Sele **na ladjah**

Preskrbovanje borcev I. In 2. prekomorske brigade na poloiallh na dalmatinskih otokih Jeseni 1943. Kruh, vodo ln osule potrebščine so prenatali oslički

Odhod		Ladja	Število borcev
25. novembra	1943	»Bakar«	298
26. „	„	»Royal Navy«	143
28. „	„	„ „	317
29. „	„	„ „	160
30. „	„	»Darko«	140
1. decembra	1943	»Bakar«	295
4. „	„	»Royal Navy«	305
7. „	„	,. „	282
17. „	„	„ „	118
S k u p a j			2.058

Na dalmatinskih otokih so se bataljoni 1. prekomorske brigade razporedili takole:

1. bataljon v Blatu na Korčuli. Komandant je bil Rašo Kovačevič, politkomisar Ljubo Belojevič, pomočnik politkomisarja pa Dušan Mešanovič. V dveh četah so bili Črnogorci, v eni Slovenci, na Korčuli pa se je v okviru bataljona formirala še 4. četa;

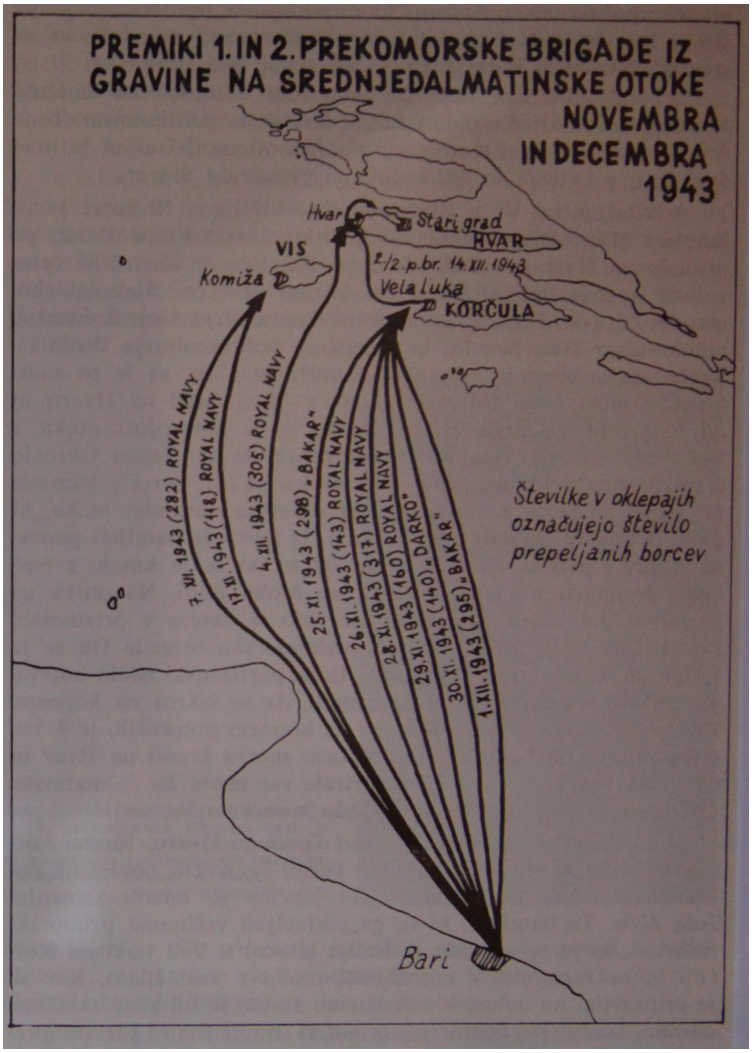
PREMIKI 1. IN 2. PREKOMORSKE BRIGADE IZ GRAVINE NA SREDNJEDALMATINSKE OTOKE NOVEMBRA IN DECEMBRA 1943
Hvar
Stari grad
HVAR
VIS
Komiža
2/2. p.br. 14.XII.1943
Vela luka
KORČULA
7. XII. 1943 (282) ROYAL NAVY
17.XI.1943 (118) ROYAL NAVY
4.XII. 1943 (305) ROYAL NAVY
25.XI.1943 (298) „BAKAR"
26.XI.1943 (143) ROYAL NAVY
28.XI.1943 (317) ROYAL NAVY
29.XI.1943 (160) ROYAL NAVY
30.XI.1943 (140) „DARKO"
1.XII.1943 (295) „BAKAR"
Bari
Številke v oklepajih označujejo število prepeljanih borcev

2. bataljon v Smokvici na Korčuli. Komandant je bil Joviča Mandič, politkomisar Andro Cukič, pomočnik politkomisarja pa Brane Petričevič. V dveh četah so bili Črnogorci, eno četo so sestavljali Istrani in Dalmatinci, 4. četa pa je bila slovenska;

3. bataljon v Veli Luki (deloma tudi v Blatu) na Korčuli. Komandant bataljona je bil Stane Kremžar, politkomisar Tone Sturm, pomočnik politkomisarja pa Jože Seme. Bataljon je imel štiri čete, v katerih so bili večinoma primorski Slovenci;

4. bataljon na Visu. Komandant je bil Egon Nojman, politkomisar Milan Blače, pomočnik politkomisarja Frane Božič, po prihodu na Hvar pa Vlado Strugar. Bataljon je imel štiri čete: v dveh so bili Dalmatinci, v eni Istrani in v eni Slovenci (komandir Zdravko Lenarčič, namestnik komandirja Alojz Žnidaršič, politkomisar Ivan Segulin in pomočnik politkomisarja Osolnik). Ta bataljon, ki se je izkrcal v Komiži na Visu, se je tu zadrževal le malo časa. Odšel je zatem v Stari Grad na Hvaru in od tu v Babovišče na Braču, od tu pa v notranjost otoka v vas Dračevico. Ker je grozila nevarnost, da se Nemci izkrcajo v pristanišču Selca na južni obali otoka, so bili borci s kamioni prepeljani v Selca z namenom, da okrepijo obrambo otoka, ki ga je držala 12. dalmatinska brigada. Iz Selca je bataljon ponovno prišel v pristanišče Babovišče, od tu pa se je kmalu z barkami premestil v vas Stomorska na otoku Solti. Na otoku ga je zatem pot vodila v vas Gornje Selo in zatem v pristanišče Rogač, kjer se je zbrala cela 2. prekomorska brigada (ta se je formirala iz dela prve, ker je bila ta za partizanski način bojevanja številčno premočna!) z namenom, da se izkrca na kopnem. Ker so to Nemci s svojo ofenzivo na kopnem preprečili, je 4. bataljon v odprtih barkah in po slabem morju krenil na Hvar in od tu na Vis, kjer so se koncentrirale vse enote 26. dalmatinske divizije, 1. in 2. prekomorska brigada in mornariške enote.

5. bataljon je bil v kraju Stari Grad na Hvaru. Komandant je bil Nenko Kostič, politkomisar Ferdo Ferjančič, pomočnik politkomisarja pa Ante Markov. Ferjančiča je kmalu zamenjal Jože živic. Ta bataljon, ki so ga sestavljali večinoma primorski Slovenci, se je po odhodu iz Italije izkrcal v Veli Luki na Korčuli in se razmestil v notranjosti otoka v vasi Blato. Ker se je pripravljal na odhod k vrhovnemu štabu, je bil pred takoinienovano korčulsko operacijo, o kateri bo pozneje govora, premeščen v Stari Grad na Hvaru. Tu je ostal nekaj dni in okrepil

obrambo otoka. Nato je bil premeščen na Brač in naposled na šolto, kjer se je koncentrirala 2. prekomorska brigada, ki bi se morala izkrcati na kopno pri Starem T rogi m. Ponoči od 18. do 19. decembra 1943 je bataljon skupaj z brigado krenil z barkami v Babovišče in Milno na Braču in od tod zopet ponoči 31. decembra 1943 na Vis skupaj z enotami 26. dalmatinske divizije ter 1. in 2. prekomorsko brigado in mornariškimi enotami.

6. bataljon je bil na Hvaru. Komandant je bil Savo Jovičevič, a politkomisar Savo Baničevic. Bataljon je bil dodeljen okrepitvi obrambe otoka na sektorju Jelše—Vrbovško. Položaje je zasedel po grupnem sistemu in branil samo najbolj ogrožene smeri eventualnega sovražnikovega napada. Po nekaj dneh bivanja na Hvaru je bataljon odšel v pristanišče Milno na Braču in od tu na otok

Anic Markov, **politkomisar** 5. bataljona 1. prekomorske brigade, nato Je bil po prihodu na **Korčulo postavljen** za **pomočnika politkomisarja istega bataljona. Ante Markov Je nosilec partizanske spomenice 1941**

Solto. Ker je bilo izkrcanje na obali nemogoče zaradi nemške ofenzive, je bataljon preko otoka Brača krenil na Vis, kjer je okrepil obrambo vzhodnega dela tega otoka.

Po prihodu brigade na dalmatinske otoke je prišlo v njej do številnih sprememb. Vsak bataljon je imel do tega časa po tri

čete, toda ker so bile številčno premočne, so v vsakem bataljonu ustanovili Še četrto četo. Kadrovsko se je brigada dopolnila iz dalmatinskih enot. Vodstvo obeh brigad je posvetilo pozornost tudi ostalim vojaškim področjem. Organiziralo je sanitetno službo v bataljonih in četah. Vanjo so se vključile predvsem Dalma-

Skupina **borcev 1. prekomorske brigade na o. Hvaru decembra 1943**

tinke, ki so pred tem obiskovale sanitetne tečaje. Ker so bili na otokih pogoji za preskrbovanje s hrano za brigado popolnoma novi, je bik) treba organizirati intendantsko službo, kakršno so imele jugoslovanske partizanske enote.

Zavezniki so v Italiji 1. prekomorski brigadi onemogočili, da bi se vojaško izvežbala. Orožje so ji izročili šele ob odhodu, na ladjah ali po izkrcanju. Zato je moral štab na otokih organizirati vaje z orožjem, kar pa zopet ni bilo lahko zaradi stalnih premikov in pričakovanja, da bodo Nemci vsak čas napadli otoke. Kar zadeva izurjenost, so bili na dobrem le Črnogorci. Med njimi je bilo precej takih, ki so se leta 1941 udeležili vstaje proti italijanskemu okupatorju in bili pozneje v raznih ofenzivah zajeti in postavljeni pred okupatorska vojna sodišča, ki so jih obsodila na težke zaporne kazni. Iz Cme gore so jih pregnali večinoma v

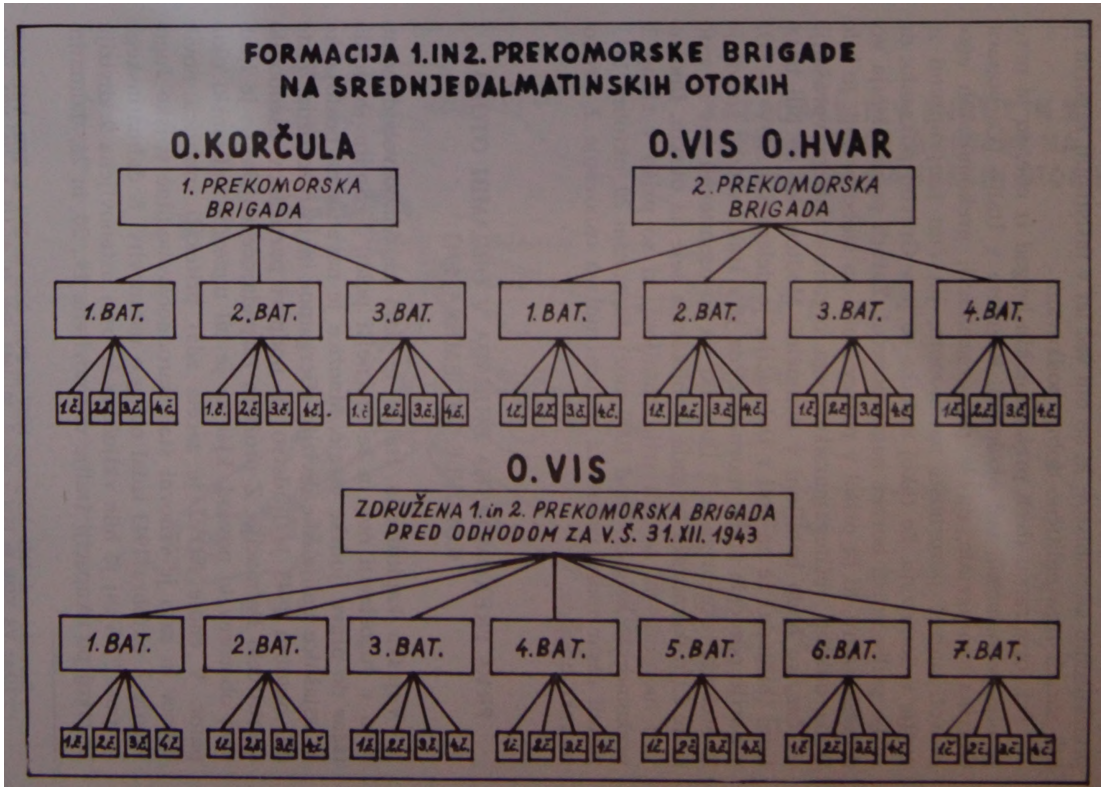
FORMACIJA 1. IN 2. PREKOMORSKE BRIGADE
NA SREDNJEDALMATINSKIH OTOKIH
O. KORČULA
1. PREKOMORSKA BRIGADA
1. BAT.
2. BAT.
3. BAT.
O. VIS O. HVAR
2. PREKOMORSKA BRIGADA
1. BAT.
2. BAT.
3. BAT.
4. BAT.
O. VIS
ZDRUŽENA 1. in 2. PREKOMORSKA BRIGADA
PRED ODHODOM ZA V. Š. 31. XII. 1943
1. BAT.
2. BAT.
3. BAT.
4. BAT.
5. BAT.
6. BAT.
7. BAT.

Južno Italijo in tamkaj razmestili po vseh večjih kaznilnicah. Slovenski bataljoni pa so imeli to prednost, da so imeli po več preizkušenih komunistov, ki so bili več let v fašističnih zaporih in bili zaradi tega politično dobro podkovani.

Pri formiranju dveh prekomorskih brigad iz ene, to je prve, je bilo pomembnih več okolnosti. Razmere v Italiji (Carbonara, Gravina) so terjale, da se pri organizaciji prekomorskih enot posveti največ pozornosti bataljonom, jih čim prej opremi in pošlje v domovino, že takoj začetka se je v Gravini pokazalo, da se bo priliv novih borcev naglo povečal. Zaradi pomanjkanja vodilnega kadra, ki bi prišel v poštev zlasti za štabe brigad, je bilo treba odložiti rešitev marsikaterega organizacijskega vprašanja na čas, ko bodo bataljoni v domovini. Medtem ko so bili bataljoni (brigada) že na poti v Dalmacijo, je delegacija NOV in POJ v Bariju poročala štabu mornarice, da je v Italiji v teku snovanje 2. prekomorske brigade.[11]) Dogodki pa so prehitevali čas in zato se je 2. prekomorska brigada izoblikovala šele na otokih. Upoštevati moramo, da so bili trije bataljoni, ki so prišli v sklop ***2.*** prekomorske brigade (nad 1000 mož), formirani 20. oktobra 1943; zaradi česar mora veljati ta datum tudi za osnovanje 2. prekomorske brigade.

PRVA PREKOMORSKA BRIGADA V OBRAMBI OTOKA KORČULE DECEMBRA 1943

Vojaška kapitulacija Italije je dala narodnoosvobodilnemu boju v Jugoslaviji nov in še močnejši polet. V Splitu je prišlo tàòas do prave ljudske vstaje. Množica je navalila na postojanke in vojašnice italijanske divizije »Bergamo« in jo razorožila. Tiste dni oktobra 1943 je ljudstvo ob podpori partizanov osvobodilo skoraj celo Dalmacijo. Z orožjem razpadajoče vojske se je ljudstvo oboroževalo povsod, kjer se je bil ugnezdil italijanski okupator. V enote NOVJ je začela zdaj pritekati množica novih borcev in zato je vrhovni štab narodnoosvobodilne vojske Jugoslavije 7. oktobra 1943 izdal nalog o ustanovitvi 8. dalmatinskega korpusa.[11]) Vanj je bila vključena že prej ustanovljena 9. divizija in takoj po okupaciji Italije ustanovljena 19., 20. in 26. dalmatin-

U) Poročilo v. d. Sefa delegacije NOV in POJ, dok. it. 29/1, k. 2091, VZI, BGD.
M) Ukaz VS NOV in POJ z dne 7. 10. 1943, dok. It. 4—1/1, k. 516, VZI, BGD.

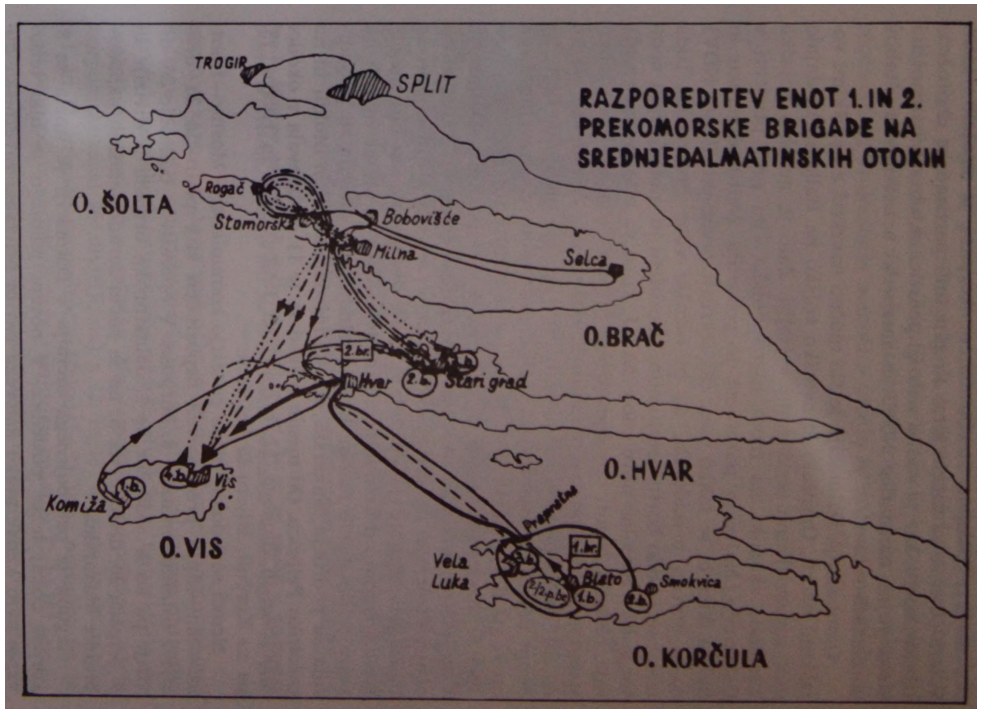
RAZPOREDITEV ENOT 1. IN 2.
PREKOMORSKE BRIGADE NA
SREDNJEDALMATINSKIH OTOKIH
TROGIR
SPLIT
O. ŠOLTA
Rogač
Stomorska
Bobovišće
Milna
Selca
O. BRAČ
2. br.
Hvar
2. b.
Stari grad
O. HVAR
Komiža
4. b.
Vis
O. VIS
Prapratna
1. br.
Vela
Luka
Blato
Smokvica
O. KORČULA

ska divizija. Skupno Število borcev korpusa je znašalo 15.000.
V tem času so se začele hitro krepiti tudi partizanske oborožene sile na morju, kar je vodilo v drugi polovici oktobra k ustanovitvi štaba vojne mornarice NOVJ in zatem še k ustanovitvi štabov pomorskih sektorjev.[14])

Osvobajanje Dalmacije je šlo močno navzkriž z nemškimi vojaškimi načrti. Ogrožalo je nemško vojsko na Balkanu in dajalo moč zavezniškemu prodiranju v Italiji. Zato je nemška vojaška komanda sklenila, da mora njena vojska čim prej prodreti v Dalmacijo. Največjo pozornost je posvetila Zadru, Šibeniku in Splitu, kjer bi se lahko vsak čas izkrcali zavezniki. Enote NOVJ so si seveda prizadevale, da bi nemški vdor preprečile. Toda težko se je bilo boriti proti dobro oboroženi in motorizirani nemški vojski. Številne nove enote NOVJ, ki so se bile komaj formirale, niso imele niti dovolj izkušenj in ne orožja, da bi se lahko spustile v frontalni boj s takim sovražnikom. Prizadevale so si, da bi nemško prodiranje vsaj zavrle. In tako so boji za kopni del Dalmacije trajali vse od septembra do novembra, za otoke pa do januarja 1944. Nemci so zasedli Split 27. septembra 1943 in do tega časa vse najvažnejše komunikacije v Dalmaciji.
V bojih septembra in oktobra je sovražnik potisnil 8. korpus od obale. Poslej je 19. divizija operirala v severni Dalmaciji in se naslanjala na gorovje Velebit, 9. in 20. divizija pa sta bili razmeščeni severno od komunikacij Imotski—Sinj in sta se opirali na pobočja Dinarskih planin. Le 26. dalmatinska divizija se je obdržala na področju Makarske, na srednjedalmatinskih otokih in na polotoku Pelješcu. Od njenih brigad se je 11. zadrževala v okolici Makarske in Biokova, 12. brigada na Braču, Solti in Hvaru, 13. pa na Korčuli, Mljetu in Pelješcu.

Nemci so z dokaj trdno posestjo komunikacije Mostar—Imotski—Sinj—Split preprečevali neposreden stik področja 26. divizije z ostalimi enotami 8. korpusa. V operativno področje 26. divizije pa so se vključile še 1. dalmatinska brigada 9. divizije in
9. brigada 20. divizije, da bi na ta način zaradi nemških napadov branile Makarsko.

Izguba že osvobojenega ozemlja v Dalmaciji je imela za **8.** korpus dokaj težke posledice. V novem položaju je bilo težko vzpostaviti kanal, preko katerega naj bi pritekala zavezniška po-

**) Ukaz Vš NOV in POJ z dne 24. 10. 1943, poročilo Štaba mornarice NOV z dne 10.11.1943 o organizaciji mornarice, dok. št. 1—I., k. M—1, 6/1891, VZI, BGD.

moč.'[5]) Naloga, ki je v takem položaju pripadala 26. diviziji in pa 1. in 2. prekomorski brigadi, da s skromnimi sredstvi branijo obalo in otoke, ni bila lahka. Toda, ko je 8. korpus vzpostavil stike z zavezniki na zahodni jadranski obali in so se pokazale možnosti za prejemanje pomoči v orožju in drugem materialu, je

Na o. Visu so sc spuščali tudi zaveznUkl avioni, ki so se vračali z borbenega poleta lz Avstrije, Nemčije itd. Na slild: zasilni pristanek supertrdnjave na Visa jeseni 1943

smatral za nujno, da se področje 26. divizije brani z vsemi silami. K temu pa se je pridruževalo še dejstvo, da je navedena obramba ogrožala nemške komunikacije vzdolž obale in s tem slabila sovražnikove pozicije v zaledju. Na temelju tega položaja je ***8.*** korpus zaukazal 26. diviziji, naj z 12. in 13. brigado brani otoke, s 1. in 11. brigado pa področje Makarske.*[6]) Taka obramba pa je tudi omogočala nadaljnji razvoj vojne mornarice. Ta bi bil seveda nemogoč, če narodnoosvobodilna vojska ne bi držala v svojih ro-

U) Ukaz 8. k. z dne 11. 10. 1943, dok. št. 6—1/1, k. 516, VZI, BGD.

»•) Telegram štaba 8. k. z dne 14. 11. 1943, dok. št. 6/1, k. 2020, VZI BGD.

k ah vsaj enega dela obale in nekaj otokov. Res pa je, da enote NOVJ tàòas niso razpolagale s sredstvi (transportna sredstva in orožje), s katerimi bi lahko držale del obale in otoke. Kot že rečeno, manjkalo jim je tudi izkušenj. Lahko so prišle do zaključka, da se ob nemški ofenzivi ne smejo spuščati v pozicijsko in frontalno bojevanje.

Z okupacijo Splita, Šibenika in Zadra Nemci seveda niso rešili vprašanja svoje sigurnosti vzdolž dalmatinske obale. Razen omenjenih pristanišč in še Omiša ter Makarske je 8. korpus kontroliral skorajda celo dalmatinsko obalo vse od septembra pa do začetka novembra 1943. Tako so enote 26. divizije v tem času držale v rokah celotno področje Makarske, vse srednjedalmatinske otoke in polotok Pelješac. V istem času pa so bile enote 9. divizije razmeščene ob komunikacijah Posušje—Imotski—Studenci—Trii j in na njih občasno ogrožale nemške premike.

Zaradi bojazni pred morebitnim zavezniškim izkrcanjem na srednjem Jadranu in pa zaradi potrebe, da vzpostavijo pomorske zveze med severnim in južnim Jadranom, so si Nemci želeli zagotoviti popolno oblast na jugoslovanski jadranski obali. Te njihove želje pa so šle še dlje. Hoteli so namreč za vsako ceno preprečiti, da NOVJ vzpostavi stike z zavezniki in si zagotovi njihovo pomoč. Za tako povezavo pa so zelo prikladni ravno srednjedalmatinski otoki skupaj s področjem Makarske. Seveda pa jih je stalno vznemirjala tudi dejavnost naših enot na tem področju in še posebej 11. dalmatinske brigade.[17])

Osvobojeno ozemlje v Dalmaciji je za Nemce torej pomenilo stalno nevarnost. Zato so sprožili celo akcijo z namenom, da bi si zagotovili posest polotoka Pelješca, področje Makarske in srednjedalmatinskih otokov.

Med nemškimi operativnimi načrti je bil najpomembnejši tisti z imenom »Herbstgewitter« (»jesenska nevihta«). Sestavljen je bil iz treh delov: prvi je predvideval zavzetje področja do ustja Neretve (to akcijo so Nemci izpeljali septembra in oktobra), drugi zavzetje polotoka Pelješca in v tretji fazi pa naj bi prišlo do zavzetja otoka Korčule. Pozneje pa so imeli Nemci v načrtu, da zasedejo še vse ostale otoke. Vse tri operacije so pomenile operativno celoto.

>[7]) Op. dnevnik 11. brigade, dok. št. 28—11, k. 1101 A, VZI BGD

NEMŠKI NAPAD NA POLOTOK PELJEŠAC

Prvi cilj operacije »Herbstgewitter« je bil polotok Pelješac. V začetku oktobra, kmalu po nemški zasedbi Stona, so se enote 7. SS divizije nekajkrat skušale prebiti skozi polotok Pelješac, vendar brez uspeha. Zato pa so v drugi polovici oktobra in v začetku novembra premestili iz Črnogorskega primorja 118. lovsko divizijo. V boju za Pelješac iz smeri Stona so poleg enot 7. SS divizije uporabili tudi enote 750. polka 118. lovske divizije, 738. polk so za iste namene okrepili z deli 668. topniškega polka, ki je že nastopil v bojih za področje Makarske na liniji Metkovič—Ljubuški.

Nemci pa se niso mogi prebiti na Pelješac po kopnem. Zato so se poizkusili izkrcati na severnem delu obale polotoka pri vasi Drače. Ta poizkus naj bi izpeljal bataljon 7. SS divizije. Nagla intervencija oboroženih sil naše mornarice v pristanišču Drače jim je po dveh urah boja onemogočila izkrcanje in jih prisilila na umik. Obenem pa je 2. bataljon 750. polka napadel položaje 13. brigade v območju Stona z namenom, da se prebije do vasi Janjina. Niti ta napad ni uspel. Nemško prodiranje se je ustavilo.

Po neuspelem poizkusu zasedbe Pelješca se je okrog 120 ustašev iz 2. prometnega zdruga (bataljona) v Makarski ponoči 21. in 22. oktobra izkrcalo na zahodnem delu otoka Brača, namreč severno od Milne, v kraju Bijaka. Očitno je bilo, da je bil namen tega izkrcanja pritegniti pozornost 26. divizije in na ta način omogočiti zavzetje Pelješca, kajti že naslednjega dne so Nemci sprožili nov napad na polotok. Medtem so ustaši v Bi jaki ropali in pobijali civilno prebivalstvo. Toda ravno v trenutku, ko so nagnali na trg množico ljudi z namenom, da jih postrele, se je v bližini pojavil bataljon 12. brigade in preprečil pokol. V samem mestecu so se vneli hudi boji in po petih urah nenehnih ostrih spopadov so partizani potisnili iz mesta ustaše, ki so se zatem umaknili v kraj, kjer so se izkrcali. V tem boju je bilo ubitih 35, ujetih pa 12 ustašev. Ce pa upoštevamo, da so se morali umakniti pod hudim partizanskim ognjem, si lahko mislimo, da so bile njihove izgube še mnogo večje.

V isti noči kot ustaši so se tudi Nemci skušali izkrcati na Braču, namreč med Sumartinom in Povljami. Nakano pa je zopet preprečila 12. brigada. Ponoven napad na polotok so

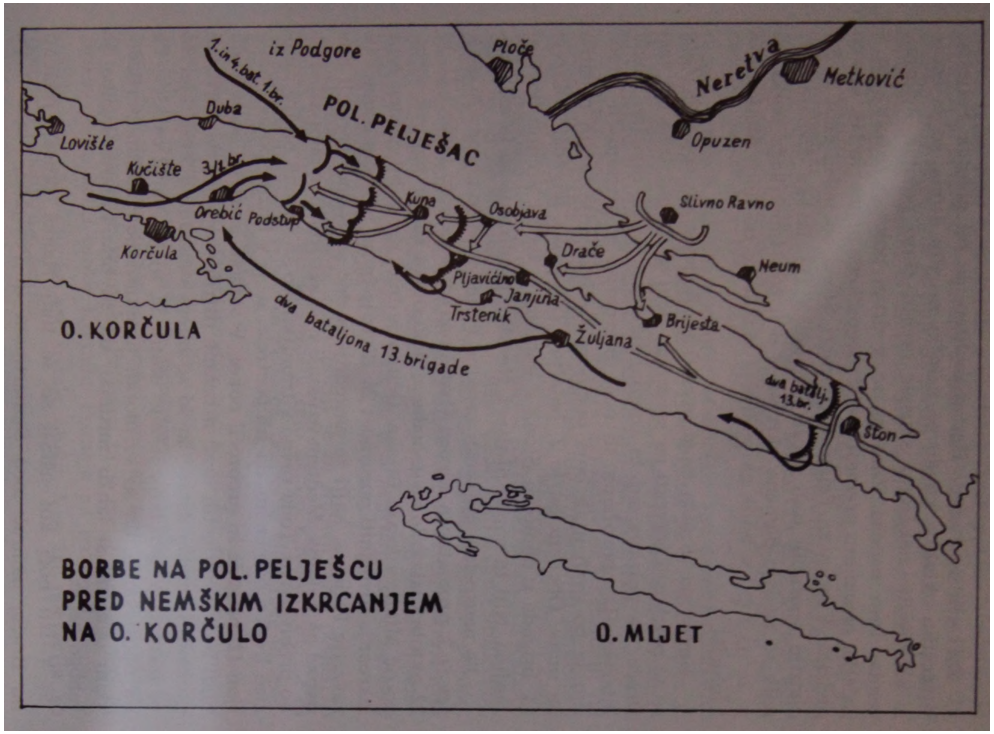

BORBE NA POL. PELJEŠCU
PRED NEMŠKIM IZKRCANJEM
NA O. KORČULO

Nemci sprožili zgodaj zjutraj 23. oktobra, namreč v pristani* ščU Crkvice na severni obali. V akciji so sodelovale naslednje enote: 3. bataljon 13. polka in 3. divizion 7. artilerijskega polka. V smeri S ton—Janjina pa so prodirali 1. bataljon 14. polka 7. SS divizije in deli 750. polka 118. divizije. Skupna moč nemških enot je bila okrog 1.800 mož.

Pri nemškem napadu je bila 13. dalmatinska brigada presenečena in ni nudila večjega odpora. Tako so Nemci napravili pri krajih Drače in Osobjava močan mostobran. Pred izkrcanjem so Nemci intenzivno obstreljevali partizanske položaje, enote 13. bri* gade pa so bile razporejene linijsko in se zaradi tega niso mogle uspešno upirati sovražniku. ***Ze*** prvega dne boja so Nemci zavzeli vasi Kuna in Pijavičino. druga kolona pa je že istega dne napadla položaje 13. dalmatinske brigade zahodno od Stona. Naslednjega dne, to je 24. oktobra, je ta kolona razbila položaje brigade v območju Stona in zasedla Janjino.[u])

Dvema bataljonoma 13. brigade je vzhodno od Janjine grozila nevarnost obkolitve in sta se zaradi tega ponoči 24.—25. 10. umaknila v vas Žuljana in od tod v Orebič. Ta dva bataljona sta zdaj napadla Nemce, ki so napredovali iz smeri Kune, in jih potisnila v vas Oskorušno.

Po treh dneh hudih bojev so Nemci potisnili partizanske enote na črto Trpanj—Oštri Vrh—Vitar—Baba—Bi jela Ploča—Veliki Rat.[1*]) 28. 10. so Nemci dosegli črto: Podstup—Zaramlje—Supine —Novačiči—Oštri Vrh—Trpanj in še istega dne zatem zasedli Vitaz, Vrh in Osoje. T0čas so se enote 13. brigade znašle na liniji: Belačica— Supine—Podstup. Tu so borci prožili Nemcem žilav odpor. Zdaj pa sta stopila v boj še dva bataljona 1. dalmatinske brigade in razmahnil se je celo boj iz prsi v prsi. Enote 1. dalmatinske brigade so izpričale veliko borbenost in odločnost, kar je vplivalo spodbudno na enote 13. brigade. V tridnevnih bojih večinoma ponoči so partizanske enote osvobodile dominantne položaje: Oštri Vrh, Vitaz, Banovine, Babo, Bijelo Pločo in Veliki Rat. Nemci so bili prisiljeni, da se umaknejo. Cim so partizani dosegli nove položaje, so takoj nadaljevali z gonjenjem sovražnika in

>*) **Zgodovina 118.** nemške **divizije, dok.** it, 3—3, **k.** 73 **A; zapisnik o zaslišanju ujetega vojaka Mirka Antley, dok. it. 20/3, k. 73 A; op. dnevnik 11. delmatinske brigade, dok. it. 28—11, k. 1101 A, VZI, BGD.**

i») **Op. poročilo štaba 26. dalmatinske divizije itabu 8. k. z dne 12. 11. 1943, dok. it. 5——1/4, k. 516, VZI,** BGD.

kmalu prodrli v Trpanj, Kuno in Potami je. Nemci so se zatem umaknili v smeri Janjine in prišli končno na črto Rota—čučin. Tu so se utrdili in nudili močan odpor. Po nekaj juriših so partizani uspeli zavzeti le Cučin, na katerega pa so Nemci izvedli štiri zaporedne juriše ob pomoči topništva iz Janjine in prizadeli partizanom precejšnje izgube (30 mrtvih, Nemcev pa je bilo 80 izločenih iz boja). Sledilo je dvodnevno zatišje. T0čas je partizanska ladja potopila sovražnikovo ladjo v zalivu Drače.

7. novembra so šli Nemci ponovno v napad in prišli na linijo StražiŠte—Sv. Jura j. Ponoči 7. in 8. in še podnevi so enote 1. in 13. brigade sprožile protinapad in ponovno zavzele Stražište, Kuno in Sv. Juraj. Naslednjega dne ni bilo pomembnejših dogodkov, vendar pa so imeli Nemci uspehe na področju Biokova. Prav tedaj pa je štab 26. divizije sprejel važne sklepe v pogledu nadaljnje obrambe polotoka Pelješca.

Na potek dogodkov na Pelješcu je vsekakor vplival neugoden položaj na področju Makarske kot posledica nemške ofenzive. Štab divizije je prišel do zaključka, da potrebuje sektor Biokovo eno brigado in še, da obramba Pelješca ni posebno nujna v primeru izgube področja Makarske. Stab 26. divizije je v sporazumu s štabom 8. korpusa spričo navedenega položaja sklenil, da se enote 13. brigade premestijo na Korčulo, a 1. dalmatinska brigada v Podgoro. Premestitev brigade ponoči 10. 11. 1943 je potekala v redu in prav tako njenih zaščitnih enot, ki so ostale na Pelješcu do 13. novembra. V bojih na polotoku so imeli Nemci 350 mrtvih in 150 ranjenih, partizani pa 45 mrtvih in 230 ranjenih.

Že naslednjega dne 14. 11. so Nemci izvršili drugi del operacije »Herbstgewitter«.

Glede bojev na Pelješcu lahko ugotovimo naslednje: zaradi šibkosti partizanskih enot so Nemci dosegli že v prvem naletu in pozneje v tridnevnih bojih precejšnje uspehe in močno ogrožali 13. brigado. Stab divizije je položaj na Pelješcu pravilno ocenil in je zaradi tega odložil napad na Makarsko, ki bi ga morala izvesti 1. dalmatinska brigada. Pri tem pa je zagrešila napako, da so trije bataljoni te brigade »prihajali na Pelješac kot kaplja za kapljo, pri čemer pa ni bilo nevihte«, kot se je kasneje slikovito izrazil komandant 13. brigade. Ce bi partizani naglo in že takoj v začetku koncentrirali na polotoku že vse navedene sile, bi bili lahko iz njega potisnili Nemce in preprečili zasedbo.

Ko so bili boji na Pelješcu še v teku, so Nemci napadli tudi na črti: Split—Sinj; Studenci—Imotski; spodnji tok reke Neretve z namenom, da bi obvladali komunikacije Mostar—Imotski—Sinj—Split in na ta način prekinili stik med glavnino 8. korpusa, razmeŠčeno severno od navedene črte in pa 26. divizijo, ki je bila južno od te črte, namreč na področju Makarske in na srednjedalmatinskih otokih. Končni cilj nemških napadov je bil tedaj zasedba obalnega območja Makarske, edinega še preostalega svobodnega dela Dalmacije”) in deblokiranje ustaških enot v Makarski in v Omišu.

Na ozemlju, ki ga je zajemal nemški napad, so bili 9. in 26. divizija NOV in nekaj odredov. Naloga 26. divizije je bila, da brani področje Makarske in srednjedalmatinske otoke, naloga 9. divizije pa, da Nemcem zapira pot v smeri Livna in Duvna in zagotovi zvezo ob komunikaciji Aržano—Studenci—Sestanovac zaradi prevoza vojaškega materiala, ki so ga pričakovali od zaveznikov na sedežu 8. korpusa v Livnem.

Na področju, ki smo ga orisali, so bile enote NOV razporejene takole: 9. divizija — 3, brigada je zasedla položaje severno od vasi Posušje na črti Snježnica, Starka, Klenak, Jelinak, Zagorje, 4. brigada pa je bila razmeščena na področju vasi Kobilič, Ridice, Studenci in Uljane.

10. brigada 20. divizije pa je tedaj z dvema bataljonoma na področju vasi Berione zapirala smer Trilj—Vrhpolje—Aržano in z dvema bataljonoma na področju Bili Brig zapirala smer Sinj—Han—Livno. Stab divizije je bil v Grabovici.

26. divizija: 11. brigada je bila razporejena na prostoru Grabovac—Kozica—Vrgorac. Na tem področju je bil razmeščen tudi po en bataljon 11. brigade. Stab brigade je bil v vasi Kozice. Imotski odred pa je bil tedaj razmeščen v vaseh Medov Dolac in Krstalica.

Neretvanjski odred je zasedel položaje zahodno od Ploč, Makarski odred pa je imel nalogo, da izvaja blokado ustaške posadke v Makarski. Zaradi planiranega napada na Makarsko, do katerega pa ni prišlo zaradi nemške ofenzive, je prišla v Baško Vodo tudi 9. brigada 20. divizije. V Podgori sta bila razmeščena

20) **Povelje štaba** 9. **divizije z dne 7.** 11. 1943, op. št. 76, dok. 19—1/1, **k. 516 ter poročilo štaba** 9. **divizije z dne** 12. 11. 1943, dok. št. 19/4, **k.** 516, VZI, BGD.

BORBE ZA MAKARSKO
PRIMORJE JESENI 1943
(OKTOBER-NOVEMBER)
Obrovac
Sinj
10./20. div.
Grabovica
Duvno
Aržano
4/9. div.
3/9. div.
Trilj
Dugo Polje
Ugljane
Kliš
Kotlenice
Studenci
Ričice
Žrnovica
Blato
Lovreć
Proložac
Posušje
Kostanjen
Šestanovac
11. br.
IMOTSKI
SPLIT
Omiš
M. Dolac
Gata
Zadvarje
Zagvozd
Krstarice
Imot. od.
MOSTAR
9/20
Baška Voda
Slivno
Turija
Poljica
O. BRAČ
Makarska
Makar. odr.
Kozica
Sumartin
Podgora
1. br.
Ljubuški
Drašniće
Kljenak
Vrgorac
Igrane
Sućuraj
Ploče
O. HVAR
METKOVIĆ

dva bataljona 1. dalmatinske brigade, zaradi umika s Pelješca pa sta 11. novembra 1943 prišla tja še dva njena bataljona. Mosorski odred je bil tedaj na severnih pobočjih planine Mosor. Stab divizije je bil v Podgori. Ostale enote 26. divizije so bile razmeščene, kot smo že povedali, na otokih in razporeda niso spremenile.

V napadu so od nemških enot sodelovale: glavnina 7. SS divizije (po prihodu v Split 892. polka 264. divizije so bile enote 7. SS divizije pripravljene za razne naloge v obalnem pasu) in 738. polk 118. divizije. Poleg nemških enot so v napadu sodelovale tudi enote 1. domobranskega prostovoljskega polka.

Nemško akcijo lahko razdelimo na dve fazi: v prvi fazi je bil cilj sovražnika, da zasede komunikacijo Posušje—Imotski—Lovreč—Trii j in na ta način zapre obroč okoli enot NOV južno od te črte. Sovražnik je usmeril svoje udarce na položaje 9. divizije. V drugi fazi je sovražnik zasledoval cilj, da razbije obkoljene partizanske enote na področju Makarskega primorja in zasede obalo. V tej fazi je bilo težišče bojev na položajih enot 26. divizije in enot, ki so bile pod njeno komando.

Potek bojev: V času od 30. oktobra do 5. novembra je prišlo le do manjših bojev na levem in desnem krilu 9. divizije (rajon Posušje, Imotski, Trilj). Obenem so Nemci začeli čistiti področje planine Mosor. Prišli so iz Splita v dveh kolonah. Ena je napredovala na črti: 2rnovica, Tugari, Gata, Kostanje, Zadvarje, druga pa na Črti: Klis—Dugo polje—Kot linice—Blato na Cetini—Kostanje. Desni koloni so se pridružile tudi ustaško-domobranske enote, ki so napredovale iz Omiša v smeri Gate.

Nemci so 5. novembra udarili na položaje 3. brigade z namenom, da se prebijejo v Duvno, toda 3. brigada je izvedla protinapad in sovražnika prisilila, da se je umaknil v vas Posušje. Istega dne so Nemci koncentrirali precejšnje sile na področju Imotskega in vasi Proložac in prav tako tudi v Pločah (738. polk 118. lovske divizije).

Naslednjega dne 6. novembra so Nemci prešli v napad z glavnino svojih sil. Ena od motoriziranih nemških kolon, okrepljena z enotami dalmatinskega prostovoljskega polka, je nastopala v smeri Imotski—Proložac—Studenci—Lovreč. Kolona je štela okrog 2.000 mož, imela nekaj tankov in okrog 100 kamionov. Druga kolona, ki so jo sestavljali po en bataljon 13. in 14. polka SS divizije in en motoriziran bataljon, je nastopila iz vasi Trilj v dveh smereh: Vednica—Vrhpolje in Caporice—Biorizine—Provo.

Nemška kolona, ki je prodirala iz smeri Imotski skozi vas Proložac v smeri vasi Studenci, je uspela po nekaj urah trajajočem boju z enotami 4. dalmatinske brigade na območju Studencev zasesti vas Lovreč. Tu so nemške enote prenočile. Enote 4. in 10. brigade so zadrževale nemške enote, ki so prodirale iz vasi Trii j v dveh kolonah. Boji so trajali ves dan in pred Triljem je pustil sovražnik na bojišču 15 mrtvih.

Po prvem dnevu bojev je štab 9. divizije pravilno ocenil sovražnikove namene. Opazil je namreč, da so Nemci nameravali obkoliti partizanske enote južno od komunikacije Imotski—Trii j in jih tu uničiti. Na temelju direktiv štaba 8. korpusa je štab 9. divizije 7. novembra izdal 3. brigadi povelje, da sproži močan pritisk na vas Posušje in operira na komunikaciji Imotski—Studenci, 4. brigadi pa, da napada na komunikaciji Imotski—Trilj, a 10. brigadi, da z dvema bataljonoma zapre smer Trilj—Vrhpolje —Tijavica in Trilj—Briona—Cista.”)

Sovražnikova kolona, ki je prispela 7. novembra popoldne iz Imotskega v Lovreč, je prodirala v smeri Sestanovca, ne da bi ji partizani nudili odpor. V šestanovcu se je zadrževala dve uri in se zatem ponovno vrnila v območje Prova in Lo vreča. Ta kolona je verjetno ustavila svoje napredovanje, ker je Čakala kolono iz smeri Sin j—Trilj.

Takoj po odhodu nemških enot sta prišla proti večeru v vas Sestanovac dva bataljona 9. brigade 20. divizije (6. novembra je bila premeščena v Baško Vodo). Se istega dne so skušali Nemci ponovno prodreti v to smer iz vasi Trilj, vendar brez uspeha.

Nemške enote, ki so prodirale s področja Mosorja, so prišle 7. novembra v vas Gata, naslednjega dne v Zvežane in potisnile Mosorski odred v smeri vasi Podgraje in Zadvarje. Nemška kolona, ki je prodirala iz Trilja, je hotela prodreti v smeri Biozinc, vendar pa je ta njen načrt propadel.

Nemci so 10. novembra ponovno krenili v napad, tokrat ob komunikaciji v smeri Trilj—Nova Sela—Kutina—Blato na Cetinji. Partizanski odpor je bil tu slabši in Nemci so še istega dne dosegli vas Blato na Cetinji. Istega dne pa je tudi kolona, ki je prodirala iz Imotskega skozi Provo, nadaljevala prodor v smeri Sestanovca in Blata, kjer se je združila s kolono, ki je napadala s smeri Trilja. Tega dne so nemške enote na komunikaciji Gata—Kostanje

*>) **Op. dnevnik štaba** 9. **divizije, dok. št. 6/2, k. 842 (za obdobje od** 1. **li.** do 1. 12. 1943), VZI, BGD.

zasedle vas Zadvarje in potisnile Mosorski odred na linijo vzhodno od komunikacije Du bei—Zadvarje. Dva bataljona 9. brigade, ki sta bila v Sestanovcu, sta se umaknila v smeri žeževice.

Tako se je na prostoru Blato—destanovac—Zadvarje znašla glavnina sovražnikovih enot, ki so se udeležile napada.[8])

V drugi fazi boja, ki je trajal od 11. do 16. novembra, se je sovražnik orientiral na to, da bi obvladal področje planine Biokovo in Makarskega primorja. Za ta čas so Nemci postavili proti 9. diviziji močne za&čitnice v vaseh: Studenci, Lovreč, Provo, Cista itd.

2e 10. novembra so Nemci z manjšimi enotami uspeli obvladati SidaČo (k. 490) in pritisnili iz nje dele 1. bataljona 11. brigade.

Naslednjega dne so Nemci prodirali v smeri Grabovca v dveh kolonah: ena iz vasi Lovreč skozi Sidačo, druga pa iz Sestanovca v smeri žeževice. Enote 9. brigade je sovražnik potisnil na pobočja planine Biokovo v smeri G. Brela, enote 11. brigade pa v Grabovac na pobočju Sr. Gore (k. 490) in Orljače. Tega dne se je ena od sovražnikovih enot poskusila pretolči iz Imotskega čez Runovič in Rimske Poti v smeri vasi Zagvozd, toda to so ji preprečile enote Imotskega odreda in bataljon 11. brigade. Okrog 15. ure so hoteli Nemci prodreti s tanki v smeri Zagvozda, toda bili so odbiti. Pod noč pa so šli v nov napad in zavzeli vas Dujmoviči.

12. novembra so skušali Nemci prodreti v vas Zagvozd, a so jih na tej poti zadrževale enote 11. brigade, v smeri Kamenmost—Poliča—Zagvozd pa jih je zadrževal Imotski odred. Tega dne so Nemci napredovali z močnejšimi oddelki v smeri G. Brela—Dubci. Enote 9. divizije niso mogle zadrževati sovražnikovega napredovanja in so bile prisiljene, da se med bojem umaknejo v smeri G. Brela—Baška Voda.

Zaradi močnejšega pritiska sovražnika v smeri Zagvozd—Kozice je štab 26. divizije sklenil, da se 1. dalmatinska brigada kot splošna rezerva usmeri iz vas Podgora na področju Zagvozda. Se istega dne so Nemci prisilili 11. in 1. brigado k umiku in zasedli Sr. Goro in Orljač.

Ponoči 12.—13. novembra se je Mosorski odred premaknil iz Baške Vode v Podgoro, dva bataljona 9. brigade pa sta bila pripeljana na ladjah in prav tako usmerjena iz Baške Vode v Pod-

B) Poročilo štaba 9. divizije 8. k. z dne 9. in 12. 11. 1943, dok. št. 13/4, 19/4, k. 516, VZI, BGD.

goro, ostala dva bataljona pa sta ostala na področju Dubci—Baška Voda. 13. novembra so Nemci silovito napadali. Na področje Kozice—Zagvozd je odšla celotna 1. dalmatinska brigada.

Na temelju ocene novega položaja sta štaba 1. in 11. brigade sklenila, da svoje enote umakneta na primernejše položaje v smeri vasi Turi ja. Zdaj je 1. dalmatinska brigada zasedla položaje v Turi ji (en bataljon je ostal kot rezerva v vasi Dragljan za smer Vrgorac—Kozice), en bataljon 11. brigade in pa Imotski odred pa sta se zaradi izčrpanosti umaknila na področje vasi Raščani. 2. bataljon 11. brigade je zasedel položaje na področju Kitice in zavaroval smer vasi Slivno. 3. bataljon pa je še nadalje izvajal blokado vasi Vrgorac.

Tiste dni je bilo opaziti koncentracije enot 738. polka 118. nemške divizije na področju Ljubuški—Vrgorac—Ploče. Bilo pa je moč sklepati, da so bile tu tudi enote 750. polka iste divizije, ki je sodelovala v bojih na Pelješcu.

Na področju Biokova je postajal položaj za partizanske enote vedno bolj kritičen. Na majhnem prostoru je bilo koncentrirano precejšnje število partizanskih enot, ki jih je sovražnik obkrožil. Poleg tega pa niti borbenost enot ni bila na višini, ker je šlo v glavnem (z izjemo 1. dalmatinske brigade) za enote, ki so se bile komaj formirale in bile že zaradi dotedanjih bojev precej izčrpane. Upoštevajoč ta položaj je štab 26. divizije sklenil, da s 1. in 11. brigado ponoči 14.—15. novembra prebije sovražnikov obroč. Proboj naj bi se začel s planine Biokova v smeri severa oziroma vasi Aržane. Na ta način naj bi omogočili enotam Mosorskega in Neretvanjskega odreda ter 9. brigadi umik iz obroča. Ta akcija pa se ni posrečila. V tistem položaju je štab 8. korpusa sklenil, da partizanske enote ponoči 15.—16. novembra napadejo sovražnika na področju Studenci—Lovrec—Zadvarje in na ta način olajšajo težak položaj enotam na področju planine Biokovo in eventualno prisilijo Nemce tudi na umik iz obalnega področja.

štab 8. korpusa je izdelal naslednji načrt, po katerem naj bi iz severne smeri napadle 5. in 6. brigada 19. divizije in 4. brigada 9. divizije. Te enote naj bi likvidirale sovražnikova oporišča v Studencih, Lovreču, Provi in v Cisti; iz južne smeri (področje planine Biokovo) pa naj bi napadale 1. brigada 9. divizije, 11. brigada 26. divizije in 9. brigada 20. divizije. Te enote so imele nalogo, da uničijo sovražnika na cesti Grabovac—šestanovac, a v smeri Zagvozd—Rimska Pot pomagajo likvidirati nemško posto-

janko v Lovreču. 3. brigada 9. divizije pa je dobila nalogo, da izvaja pritisk na Imotski—Posuije, a 10. brigada na Trilj in zavaruje smer iz vasi Lovreč—Aržana") Tudi ta napad partizanskih enot ni rodil uspehov.

Nemci so 15. in 16. novembra z močnimi kolonami iz smeri Zagvozd—Vrgorac nadaljevali prodiranje y več smereh k obali oziroma Makarskemu primorju. Napredovanje sovražnikovih kolon je imelo svoja izhodišča v vaseh Zagvozd, Polica, Slivno in Vrgorac. Ena kolona je prodirala v smeri Kozice. Sovražnikove enote so napadale tudi v smeri Klenjak—živogošče. Po zelo težkih bojih so bile partizanske enote stisnjene še v manjši prostor. 9. brigada (dva bataljona) in Makarski odred sta bila potisnjena v smeri Baška Voda—Makarska in tako se je nemška kolona, ki je napredovala iz smeri Zadvarje skozi vas Dubci in Baško Vodo 15. novembra spojila z ustaško posadko v Makarski. 16. novembra zjutraj so Nemci z eno kolono prodrli k Sv. Juraju in s tem manevrom grozili partizanskim enotam, da jim onemogočijo umik iz obalnega področja. Istega dne je močna sovražnikova kolona, ki je napredovala iz smeri Vrgorca, prisilila en bataljon 11. brigade in en bataljon Mosorskega odreda k umiku.

Po neuspelih poskusih, da ustavi nemško prodiranje ali se pa prebije v smeri Lo vreč—Aržan in upoštevajoč utrujenost partizanskih enot zaradi večdnevnih bojev, je štab 26. divizije sklenil, da svojo 11. brigado in 1. brigado 9. divizije ter 9. brigado 20. divizije skupaj z dvema odredoma umakne na srednjedal ma tinske otoke. V tej zvezi so bile takoj angažirane plovne enote 4. pomorskega operativnega sektorja iz pristanišč Podgora, Drežnica in Igrala.

Partizanske enote so 16. novembra bile hude boje s sovražnikom, ki je prodiral na celi črti, vse do 16. ure. Prav tedaj pa se je začel med samim bojem umik partizanskih enot iz že omenjenih pristanišč. Med umikom so bili partizanom Nemci stalno za petami in obenem z minometi obstreljevali območje za vkrcanje. Da bi planirani umik na tem območju čim bolj zavarovale, so partizanske enote formirale mostobran.

Ponoči 16.—17. novembra so se partizanske enote zaradi požrtvovalnosti in hrabrosti mornarjev lahko premestile na otoka Hvar in Brač (pristanišča Sučuraj, Bristovo, Vrbovška in Su-

23) **povelje štaba** 8. **k. z dne** 14. 11. **1943, dok. št.** 24—1/1, k. 516, VZI, BGD.

martin). Takrat je prišlo na Hvar tudi večje Število civilnega prebivalstva iz Makarskega primorja, ki je aktivno sodelovalo v narodnoosvobodilnem gibanju in se zaradi tega balo nemških represalij. Evakuacija se je končala 17. novembra 1943 ob 8. uri. Na pobočju Biokova je ostala le ena četa Neretvanskega odreda z okrog 60 borci.

Tamkaj bi morali ostati tudi dve četi Makarskega odreda, toda povelje ni bilo izpolnjeno in sta se prav tako umaknili na otoke, štab odreda so zaradi tega seveda poklicali na odgovornost.

Z akcijami, ki smo jih opisali, so Nemci uspeli zasesti celo obalo od Splita pa do ustja reke Neretve. Novembra 1943 je bila na obali tega področja razmeščena 118. lovska divizija, 7. SS divizija pa je odšla na območje Ljubuški—Mostar—Nevesinje.

Po naših dokumentih so imeli Nemci v opisanih bojih 683 mrtvih in 453 ranjenih, partizani pa 182 mrtvih in 529 ranjenih.[24])

BOJI NA SREDNJEDALMATINSKIH OTOKIH

štaba 26. divizije in mornarice sta bila v mestecu Hvar. Načrt obrambe otokov je bil takle: otok Brač in šolto branita 12. brigada in Bračko-šoltski odred, otok Hvar 1. in 11. brigada (brez enega bataljona) in bataljon Hvarsko-viškega odreda otok Korčulo. Lastovo in Mljet pa 13. brigada in Korčulansko-mljetski odred. Na Visu je bil bataljon 11. brigade in bataljon Hvarsko-viškega odreda. 26. divizijo so sestavljale tri na novo formirane brigade in pa 1. dalmatinska, ki ji je bila podrejena v operativnem pogledu. Odredi so bili podrejeni štabu mornarice. Dva bataljona 1. dalmatinske brigade sta bila določena za rezervo (eden na Hvaru, drugi v Stari Gradu).*

Konec novembra 1943 so bile brigade 20. divizije premeščene prek Brača in Šolte na področje Trogira, Mosorski odred pa je odšel na planino Mosor. Enote 26. divizije na srednjedalmatinskih otokih so ostale na ta način brez stika z 8. korpusom. V tem položaju, ko so se dogodki za korpus še nadalje neugodno razvijali — in tedaj je bila v teku 6. sovražnikova ofenziva — je padla odloči-

[24]) Op. dnevnik 8. k. od 1. 11. do 1. 12. 1943, dok. št. 34/14, k. 516; op. poročilo 26. divizije z dne 28. 11. 1943, dok. it. 22—1/5, k. 516, VZI, BGD.

* Operacije 9. in 26. dalmatinske divizije so v tej razpravi obdelane po dokumentih, ki se nahajajo v Vojnozgodovinskem inštitutu v Beogradu, in člankih ter razpravah Trga Fabjana, ki jih je objavil v »Vojnozgodovinskem glasniku«.

Protiletalska obramba otoka Visa **te bila v** glavnem organizirana z 20 mm topovi ter z mitraljezi tipa »Breda«. Pozneje je bilo **ob prihodu Angležev** na otok **Vis** 1944 za obrambo dodeljenih tudi nekaj 90 mm baterij, ki so imele posebne naprave za **odkrivanje sovražnih** letal (prisluikovalne naprave). Na sliki: motiv **iz** prvih dni obrambe otoka decembra 1943. V te enote je bilo vključenih tudi veliko število borcev 1. prekomorske brigade

tev, da je treba braniti dalmatinske otoke. Vzroke več ali manj že poznamo: potrebe mornarice NOVJ za svojo rast (bila je v fazi formiranja) in zagotovitev zavezniške pomoči preko otokov.“)

Zaradi potrebe po enotni obrambi otokov se je novembra 1943 formiral enoten operativni štab mornarice in pehote. Operativno področje je razdelil na tri dele: 1. sektor Brač in Solta, 2. sektor Hvar in Vis in 3. sektor Korčula, Mljet in Lastovo. Formirane so bile sektorske komande, v katere so bili vključeni štabi brigad in člani mornariških štabov.*)

Glavnina partizanskih enot je bila razmeščena na obali otokov, otok pa je imel dve obrambni liniji: ena na sami obali (obalni rob), druga pa v notranjosti na pomembnih vrhovih, kjer so si partizani zgradili utrdbe (bunkerje) iz kamenja. V vsakem zalivu je bila predvidena obramba z avtomatskim orožjem, le za večje zalive tudi minometalski in protitankovski ogenj. Na najbolj kočljivih točkah so bile razmeščene rezerve. Z rezervami vred je vsaka brigada razpolagala z enim ali dvema kamionoma.

V našem primeru je potrebno, da kljub analizam, ki jih že imamo, vnovič razčlenjujemo položaj na otokih in seveda predvsem sistem njihove obrambe. Tako bomo zatem tudi lepše razumeli vlogo prekomorcev na tem področju. V zvezi s tem, kar smo že povedali, stopajo v ospredje nekatera zelo važna vprašanja.

Ali je bil pravilen sklep, da se brani vse otoke, če pa je bilo tu veliko partizanskih enot, ki niso imele dovolj izkušenj in če je bila po drugi strani mornarica dokaj šibka, ker ni imela dovolj oboroženih ladij? Ali je bila linijska razmestitev borcev na otoku najbolj učinkovita oblika obrambe?

že prvi stiki s sovražnikom (izkrcanje ustašev na Braču) so odkrili slabost linijskega sistema obrambe in pozneje ponovno ob nemškem izkrcanju na Korčuli 22. 12. 1943. Sovražnik si je v takem položaju lahko zagotovil premoč v enotah in se je lahko z manjšimi ali večjimi žrtvami izkrcal kjerkoli na otoku. Razvlečene in zgolj pehotne enote brez pomoči letalstva in mornarice, pri čemer seveda ni bilo nikakršne gostote v obrambi, bi se sovražniku le težko postavile po robu in mu preprečile izkrcavanje. V primeru izkrcavanja in boja na obali bi morala takoj stopiti v akcijo vsa rezerva. Ker so 1. dalmatinsko brigado sestav-

B) Knjiga telegramov štaba mornarice St. 33, 36, 44 in 202, dok. St. 49/6, k. 2021, VZI, BGD.

*) Ukaz Štaba za obrambo otokov z dne 18. 11. 1943, VZI, BGD.

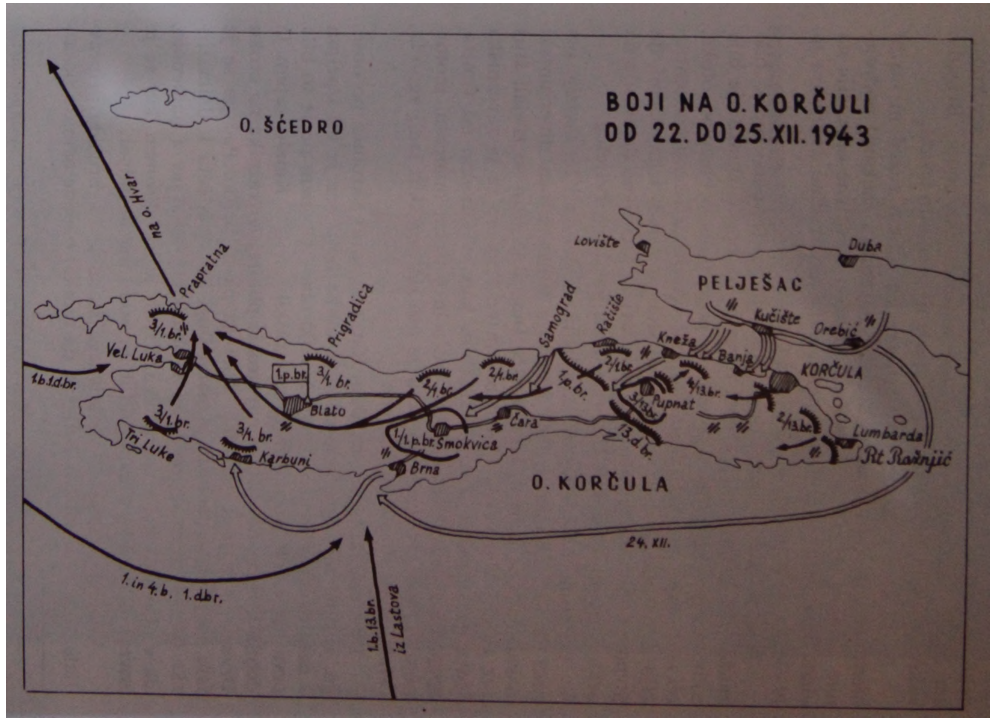
BOJI NA O. KORČULI
OD 22. DO 25. XII. 1943
O. ŠĆEDRO
na o. Hvar
Prapratna
Vel. Luka
1.b.1.d.br.
3/1.br.
3/1.br.
Tri Luke
3/1.br.
3/1.br.
Karbuni
Pogradica
1.p.br.
3/1.br.
Blato
2/1.br.
1/1.p.br.
Smokvica
Brna
2/1.br.
1.a.br.
Čara
Samograd
Rašida
Lovište
Duba
PELJEŠAC
Kućište
Orebić
Kneža
Banja
KORČULA
3/1.br.
4/1.br.
Rupnat
3/1.br.
3/1.br.
2/1.br.
Lumbarda
Rt Ražnjić
O. KORČULA
24. XII.
1. in 4. b. 1. dbr.
1.b.1.d.br.
iz Lastova

ljali izkušeni borci, bi bik) v danem položaju prav, £e bi jo porazdelili na več otokov. Ta ukrep pa bi pomenil tudi nevarnost, ker bi se razdrobila udarna moč najmočnejše enote. Brigada, kakršna je bila, pa na Hvaru vendarle ni prišla do izraza.

Da bi se pri partizanskih enotah na otokih razvil in utrdil ofenzivni duh, je operativni štab 20. novembra zaukazal podrejenim enotam, da od časa do časa sprožijo ofenzivne operacije na obali, kjer so se usidrali Nemci. Vendar do sredine decembra ni prišlo do pomembnejših akcij.

Toda to je bila tišina pred viharjem, kajti vedno več je bilo znakov, da pripravljajo Nemci invazijo na otoke. Opaziti je bilo njihove premike. Njihovi avioni so pogostoma preletavali otoke, ob ustju reke Neretve pa je bilo moč opaziti določeno koncentracijo nemškega ladjevja. Operativni štab je zaradi tega sklenil, da se po ena četa 12. in 1. brigade pripravi za ofenzivno delovanje na sektorju Omiš—Split, a 13. brigada na polotoku Pelješcu.

Ob pomoči dveh zavezniških ladij sta dve četi 26. divizije ponoči 18.—19. decembra 1943 izvršili z otoka Brača diverzantski napad na ustaško-nemško oporišče Dugi Rat. Boji so trajali štiri ure in so bili uspešni") Med bojem na kopnem se je zavezniška ladja, ki je patruljirala v Braškem kanalu vzhodno od Omiša, spopadla z oboroženo nemško ladjo in s tremi manjšimi motornimi ladjami. Po kratkem boju je ena od nemških ladij zgorela, ostale tri pa so bile potopljene.

Diverzantski napad na Dugi Rat, pa čeprav skromen po obsegu, je imel zelo pozitivne odmeve toliko bolj, ker je bil izpeljan v času nemške ofenzive na jadranski obali. Obenem pa je to bila prva akcija ob sodelovanju zavezniških enot.[2*]) Kmalu zatem je dobila 12. brigada nalogo, naj prouči položaj sovražnika na otoku Drvenik in napade posadko. Do tega pa ni prišlo. Pač pa se je isto noč, kot so partizani napadli Dugi Rat, ena četa 1. dalmatinske brigade izkrcala na obali v območju Makarske z namenom, da v neki vasi uniči sovražnika. Uspeh je bil skromen, ker se je sovražnik utrdil v zidanih hišah in nudil močan odpor.

V smislu navodila operativnega štaba je 13. brigada pripravljala desant na polotok Pelješac, da tamkaj napade nemške posad-

[27]) Trgo Fabjan: Nemačka ofenziva na Makarsko Primorje i srcdnjedalmatinske otoke. Vojnoistorijski glasnik, Beograd, VII/1965 , 5.

") Op. dnevnik 8. k., dok. St. 34—14/6, k. 516, VZI, BGD.

Vkrcavanje brigade na o. Visu leta 1943/44

ke. Toda prav v času priprav za to akcijo so Nemci 22. decembra sprožili napad na otok Korčulo, kar pa je zelo negativno vplivalo na nadaljnji potek dogodkov na otokih.

Po zasedbi polotoka Pel ješča in področja Makarske Nemci niso takoj napadli otokov, ker niso imeli dovolj vojakov, ladij in pa zato, ker so bili močno zaposleni na kopnem. Toda ko so do sredine decembra potisnili iz večjih centrov glavnino enot 8. korpusa, so lahko iz tega področja odtegnili nekaj vojske in jo uporabili za ofenzivne operacije drugod. Nemški viceadmiral Lüstmann je takoj po prevzemu funkcije poveljnika na Jadranu predlagal nadrejenim akcijo za zasedbo otokov in zlasti še Visa in Lastova. Nemška vrhovna komanda je 11. decembra 1943 ta načrt odobrila")

Nemški načrt za napad otokov je dobil ime »Freischütz« (»prostovoljec«). Akcija bi se bila morala začeti 1. januarja 1944, a so se zaradi prihoda na Jadran skupinice angleških pomorskih enot Nemci zbali, da se ne bi te enote tu usidrale. Zato so pohiteli z napadom in že 22. novembra izvršili desant na otok Korčulo.

V okviru nemških ofenzivnih načrtov za zasedbo jadranske obale, ki so dobili, kot že rečeno, ime »Herbstgewitter«, je bil najvažnejši tretji del, namreč »Freischütz«, to je desant na otok Korčulo. Ta je imel najgloblje posledice. Iz nemških dokumentov lahko sklepamo, da je sovražnik to operacijo zelo skrbno pripravil. Postavljene naloge je bilo treba »izpolniti za vsako ceno«.

Zakaj so si Nemci med srednjedalmatinskimi otoki izbrali ravno Korčulo za svoj prvi objekt napada? Eden od glavnih vzrokov je bila vzpostavitev pomorske partizanske plovbe skozi Pelješki kanal. Nemci pa so bili tudi prepričani, da je na Korčuli koncentrirana glavnina partizanskih sil, kar pa seveda ni bilo res. Računali so nadalje, da je ta otok zelo prikladen za stik med enotami NOVJ in zavezniki in seveda tudi za sprejemanje njihove pomoči. To je bilo deloma točno, saj je krožila govorica, da se na Korčuli organizira sprejemanje zavezniške pomoči. Do tega časa pa je bila zavezniška pomoč zelo skromna, saj je prišlo na otok le nekaj protitankovskih topov. V tej zvezi pa je obiskal Korčulo načelnik angleške vojne misije pri vrhovnem štabu, general Mac Lean.

Pri nemškem desantu so sodelovali: dva bataljona 750. polka 118. lovske divizije, en artilerijski divizion 668. polka iste divizije

[2*]) Dudley Pope: F lag 4. London, William Kinbert 1954, VZI, BGD.

Na sliki: od leve proti desni: Dragotin Cmogorac, politkomisar 1. prekomorske brigade, v sredini Duftan Mašanič, pomočnik politkomisarja 1. bataljona, ter Marko Boban, pomočnik politkomisarja 1. prekomorske brigade. Slika Je posneta v mestu Blato na o. Korčuli pred nemškim napadom 21. 12. 1943

in bataljon »obalnih lovcev«. Desant je izvedlo skupaj 2.000 nemških vojakov.") Na tem delu Jadrana Nemci niso razpolagali z zadostnim številom pomorskih enot, vendar so za desant zbrali

3°) Izvlečki iz zgodovine 118. nemike divizije, dok. it. 3/3, k. 73 A, VZI, BGD.

20 ladij. Med njimi je bilo 6 oboroženih dvotrupnih maonov/') ostalo pa so bile transportne ladje raznih tipov, ki pa so bile oborožene s protiavionskimi mitraljezi in topovi. Računa se, da so v desantu sodelovale tudi motorne torpedovke.

Obramba otoka je bila v rokah: 13. dalmatinske brigade (brez enega bataljona), 1. prekomorske brigade, Korčulanskega odreda in 5. pomorskega operativnega sektorja (POS). Operativni štab teh enot so sestavljali: komandant in politkomisar 13. brigade, referent pehote štaba mornarice (Vlado Prošič, pozneje komandant združene 1. in 2. prekomorske brigade, ki je po ukazu vrhovnega štaba odšla z Visa v Drvar) in komandant 5. POS. V praksi pa ta štab kot enotna operativna celota ni prišel nikoli do prave veljave. Ena od njegovih hib pa je bila tudi ta, da ni bil vanj vključen nihče iz štaba 1. prekomorske brigade, pa Čeprav je ta enota imela svoj štab na sami Korčuli. Komandant te brigade je bil Marko Katnič, politkomisar Dragotin Cmogorac, pomočnik politkomisarja pa Marko Boban. Vsi ti trije so bili stari preizkušeni borci, ki so sodelovali v NOB že od samega začetka in bili vse do prihoda prekomorcev na Korčulo na vodilnih mestih v raznih dalmatinskih brigadah.

Razpored enot NOVJ na Korčuli:

13. brigada: 2. bataljon je držal položaje od rta Ražnjič do vključno mesta Korčule, 4. bataljon položaje med Korčulo in Rečištem, 3. bataljon v rezervi v vasi Pupnat. 1. bataljon pa je bil na otokih Mljet in Lastovo;

1. prekomorska brigada: najprej je branila področje zaliva Samograd (zahodno od RaČišta) in sploh severno in zahodno obalo otoka na črti rt Proizd—Vela Luka—rt Troten—Trsteno—zaliv Karbuna—Brna.

Po prihodu iz Italije je imela ta brigada na Korčuli štiri bataljone, toda pred začetkom bojev na otoku je štab mornarice dal nalog, naj se 3. slovenski bataljon* 14. decembra 1943 premesti na Hvar preko rta Pelegrino. Zapovedano mu je bilo nadalje, naj vzame s seboj vso opremo, orožje, čim več bomb in hrano, kolikor je je imel. Bataljonu je tačas poveljeval Nenko Kostic, politkomisar pa je bil Ferdinand Ferjančič, katerega pa je na

[31]) Poročilo štaba 26. divizije, dok. St. 1/3, k. 1100, VZI, BGD.

* V dokumentih je sicer govora o 3. slovenskem bataljonu, ki pa tedaj ni več obstajal. Po reorganizaciji brigade v G ra vi ni je postal 5. bataljon 1. prekomorske brigade, na otokih pa je bil preimenovan v 2. bataljon 2. prekomorske brigade.

Borba z Nemci **na** o. **Korčuli. Na** sliki **borci** 1. prekomorske **brigade na poloftaju** 24. 12. 1943. Slika Je nejasna, ker so borci **na** položajih **zamaskirani**

Hvaru zamenjal Jože 2ivic. Bataljoni brigade pa so bili razmeščeni takole: 1. bataljon je bil v rezervi v krajih Blato in Smokvica, 2. bataljon je bil razmeščen na področju zaliva Račište do Pri gradiče, 3. bataljon pa na področju od Prigradice preko Praprotne, Treh Luk do vasi Brna. Stab brigade je bil v Blatu.

Korčulanski odred sta sestavljala dva bataljona (skupaj okrog 400 mož). Branila sta področje od Brna do rta Ražnjiča.

Artilerija: trije topovi 105 mm (okrog 50 granat). Eden je bil nameščen severovzhodno od vasi Lumbarda (k. 108), dva pa na področju Kampuša—Bilušin (k. 230); dva brdska topa 75 mm (nekaj manj kot 100 granat), od katerih je bil eden nameščen nad Račištem, a drugi nad Oskorušico; 6 protitankovskih topov (na vsakega okrog 150 granat), od katerih sta bila dva v 13. brigadi zaradi vaj, dva pa sta bila pri 1. prekomorski brigadi (od teh eden za obrambo Prigradice, drugi za vaje) ter dva za obrambo Vele Luke in Brna.[31])

Operativni štab za obrambo ni pravilno ocenil položaja na otoku. Precenjeval je moč enot in sklenil, da se izvede desant na Pelješac in se tamkaj napadejo nemška oporišča. (Po izjavi komandanta 13. dalmatinske brigade so prišli na Korčulo pet ali šest dni pred nemškim napadom: komandant 26. divizije, pomočnik komandanta mornarice in referent pehote štaba mornarice, da bi izdelali načrt za akcijo na Pelješcu). Zaradi tega se je morala 13. brigada koncentrirati na vzhodnem delu otoka, njene položaje pa je prevzela 1. prekomorska brigada. Do te zamnjave je prišlo prav v trenutku nemškega napada. Lahko sklepamo, da je nemška obveščevalna služba zvedela za načrt operativnega štaba glede napada na Pelješac")

Enote, ki so bile določene za akcijo na Korčuli, so Nemci pripeljali na področje Orebič—Kučište—Viganj. Tu so koncentrirali tudi artelerijo, ki naj bi stopila v akcijo ob desantu. Po izjavah nemških ujetnikov iz teh enot sta bili za desant na severnem delu otoka določeni vas Račište in mesto Korčula in sta bili zanju pripravljena dva bataljona 750. polka, na južni obali pa zaliv Banje, kjer naj bi se izkrcal bataljon obalnih lovcev.

[B]) Razpored naših enot, op. poročilo štaba 26. divizije z dne 6. 1. **1944,** dok. SL 1/3, k. 1100, VZI, BGD.

[23]) Poročilo partijske komisije, ki je preiskala vzroke poraza na Korčuli, dok. St. 4378. Arhiv CK ZKJ, VZI, BGD.

Potek bojev: 22. decembra zjutraj ob 4. uri so Nemci odprli artilerijski in minometalski ogenj na vas Račište in zaliv Banje. Okrog 6. ure so se nemške desantne enote približale otoku na razdalji 100 m. Takrat so Nemci sprožili močan artilerijski in mitral ježki ogenj iz oboroženih ladij. Prvi invazijski točki za formiranje mostobrana sta bili vas Kneža in zaliv Banje. Partizani so odprli močan mitraljezki ogenj in prvi poskus izkrcavanja v vasi Kneža zaradi tega ni uspel, toda desantne enote so takoj krenile proti zalivu Samograd (zahodno od vasi Račište), katerega so Nemci obdelovali z močnim artilerijskim ognjem in se zatem izkrcali, ne da bi partizanske enote prožile odpor. Tu so Nemci formirali prvi mostobran. Izkrcalo se je okrog 200 nemških vojakov, ki so zasedli k. 315 in 308. V teku dopoldneva so se v Samogradu izkrcale nove nemške pehotne enote in krenile po kolovozu proti vasi Račište. Medtem se je Nemcem posrečilo izkrcanje tudi v zalivu Kneža, s čimer je bil polotok med Račištem in Sadino odrezan. Na tem področju se je znašla ena četa 2. bataljona 1. prekomorske brigade. Prišla je na območje vasi Račište pol ure pred začetkom boja. Po naglem maršu iz vasi Pupnat do Račišta ta četa ni takoj zasedla položajev, marveč je počivala v mladinskem domu in je zaradi tega pretrpela težke izgube. Hud poraz te čete nam razkriva težak položaj zaradi neiznajdl ji vos ti komandnega kadra in pomanjkanje izkušenj, četa bi morala prav v kritični noči zamenjati 4. bataljon 13. brigade. Ni bila seznanjena z lastnostmi položajev in jih ni niti še zasedla, ko je prišlo do nemškega napada. Zelo značilno je, da je prišlo do nemškega napada prav na tem področju. Komandir čete bi moral takoj ukrepati za zavarovanje obalnega področja, ki mu je bilo dodeljeno. Tega pa ni storil. Tik pred napadom so Nemci zajeli domačina in ga prisilili, da jih je vodil k mladinskemu domu, kjer so četo oziroma dva njena voda presenetili. Od 64 borcev se jih je rešilo le 14.

Nemške enote, ki so se izkrcale v vasi Kneža in Samograd, so se združile v vasi Račište. Tako so Nemci uspeli zgraditi v pristaniščih, ki so bila primerna za izkrcavanje, močan mostobran.

Prvi poskus Nemcev, da se izkrcajo v zalivu Banje, ni uspel, ker je 1. vod 4. čete 2. bataljona 1. prekomorske brigade nudil zelo močan odpor. Ta uspeh je bil posledica dobro organiziranega opazovanja in pa borbene pripravljenosti. Borci so pravo-

časno opazili približevanje sovražnika, zasedli primeren položaj za obrambo in organizirali dober sistem ognja, ki je sovražniku onemogočili izkrcanje.

Nemci **so** nadaljevali svoje prodiranje in iz mostobrana uspeli **okrog** 11. ure zlomiti odpor partizanskih enot. Da bi sovražniku onemogočili okrepitev mostobrana pri Banji, je štab 13. brigade poslal iz Podstrane v smeri Banje eno četo 3. bataljona (brigadna rezerva), toda Nemci so z močnim ognjem preprečili intervencijo te čete in nadaljevali s prodiranjem proti jugu in zvečer zasedli Selo. Ena nemška kolona je odšla proti Račištu in tako je bil v teku dopoldneva povezan ves sovražnikov mostobran od Banje do Samograda.

Skupina borcev 1. prekomorske brigade, slikana na o. **Korčuli pred pričetkom** borb decembra 1943

Stab 13. bragade je skušal lokalizirati mostobran v Samogradu—Račištu in je sklenil, da zvečer odpošlje v boj brigadno rezervo, to je 3. bataljon, ki je bil razmeščen v Pupnatu. Nemci so v začetku boja s svojo rezervo prodrli na Oblo brdo (k. 314) in

tu se je z njimi spoprijel 3. bataljon. Na tem položaju se je bil boj do 15. ure. Enote 13. brigade so bile potisnjene s položajev in zatem sprejele boj na Velikem vrhu (k. 473). Z odločnim napadom na dokaj demoralizirane borce so Nemci uspeli okoli 16JO zavzeti ta dominantni vrh, nakar jim je bila pot proti Pupnatu odprta.

V teku popoldneva so se Nemci poskusili izkrcati v mestu Korčuli, obenem pa je ena njihova kolona napadala z zahoda ob obali in zalivu Banje. Partizanske enote v Korčuli so se hrabro branile, zlasti pa iz postojanke na zvoniku sv. Nikole na zahodnem rtu tega mesta. Nemci se v samem mestu niso uspeli izkrcati. Toda pod noč so sprožili napad z zahodne strani in prišli partizanskim enotam za hrbet. 2. bataljon 13. brigade, ki je branil obalni sektor Lumbarda—Korčula, je skušal odtegniti del svojih enot, da bi jih poslal na pomoč posadki v mestu. Ker so bile te enote močno raztresene po položajih, je minilo veliko časa, preden se je četa zbrala in njena intervencija je prišla prepozno. Enote v Korčuli so bile prisiljene, da se umaknejo v smeri Lumbarde, ker bi jih sovražnik sicer odsekal od ostalih enot in uničil. Nemci so zdaj zasedli še vasi Podstrana in 2rnovo. Po osvojitvi mesta Korčule in zavzetju dominantnega vrha k. 473 je obstajala nevarnost, da bodo enote 13. brigade na vzhodnem delu otoka popolnoma odsekane in uničene, zato pa je štab te brigade sklenil, da se umaknejo. 3. bataljonu je dal nalogo, da sproži protinapad na k. 473. V sporazumu z operativnim štabom za obrambo otoka pa je sklenil, da se vse enote umaknejo na zahodni del otoka in razporedijo za obrambo na črti Ljubak (k. 346), k. 333, Oblik (k. 462), k. 560 in k. 566 vključno s Koritnicami. Položaje od Ljubka do Kljubka naj bi zasedle enote 13. brigade, položaje od Kljubka do Samograda (Korita) pa enote 1. prekomorske brigade, okrepljene s četo Korčulanskega odreda. Tu se je vključil v boj 1. bataljon 1. prekomorske brigade, ki je bil pred tem v vaseh Blato in Smokvica.

Operativni štab za obrambo otokov je bil seznanjen s položajem na Korčuli in zato je sklenil, da pošlje na otok dva bataljona 1. dalmatinske brigade, ki sta bila v rezervi operativnega štaba. Z bataljonoma je prišel komandant 26. divizije in pomočnik komandanta mornarice. Imela sta pooblastilo operativnega štaba, da na otoku odločata o stvareh v zvezi z obrambo.

Predvideno je bilo, da pridejo enote 1. brigade na Korčulo ponoči 22.— 23. decembra, toda zbiranje obeh bataljonov je bilo zelo počasno. Do 20. ure je prišel v pristanišče Hvar (tu naj bi se vkrcali za odhod na Korčulo) samo en bataljon. Do počasne* ga zbiranja je prišlo zato, ker je štab 1. brigade na lastno odgovornost in brez pooblastila dele bataljonov poslal na razne položaje na otoku Hvaru. Ker je prišel drugi bataljon v pristanišče Hvar komaj ob 23. uri, sta komandant 26. divizije in pomočnik komandanta mornarice sklenila, da te noči ne odidejo na Korčulo, temveč naslednji večer. Upoštevala sta, da se ladje zaradi zamude ponoči ne bi mogle vrniti na Hvar, podnevi pa bi bila vožnja tvegana zaradi prisotnosti sovražnikove aviacije. Na od* goditev odhoda je verjetno vplivalo tudi slabo vreme. Kasnejša proučitev vzrokov poraza na Korčuli pa je odkrila, da voditelji operativnega štaba niso razumeli položaja na Korčuli in od tod tudi njihovo obotavljanje, da gredo na otok.[34]) Zadevo je raziskovala posebna komisija in o porazu in njegovih vzrokih je ob* lastni komite KPJ poročal CK KPJ. V tem poročilu se poudarja, da bi celo prihod enega samega bataljona na Korčulo pozitivno vplival na razvoj dogodkov na tem otoku. To seveda Nemce še ne bi prisililo, da se odpovedo svojim ofenzivnim načrtom. Toda, če bi se jim že ob začetku bojev postavila po robu prekaljena partizanska enota, kakršni so bili bataljoni 1. dalmatinske brigade, bi Nemci ob hudih izgubah le težko dosegli svoje cilje, a partizanske enote bi se lahko urejeno in brez težkih izgub umaknile. Operativni štab ni ukrepal, da bi si ustvaril take pogoje, da bi njegova rezerva lahko hitro in odločno intervenirala.

Rezultati prvega dne boja so bili naslednji: Nemci so z odločnim napadom dezorganizirali in razbili že itak slabo obrambo otoka. Zaradi tega je v bataljonih prišlo do zmede in demoralizacije. Že prvega dne je bilo izločenih iz stroja ena tretjina borcev 13. brigade. Tudi 2. bataljon 1. prekomorske brigade je imel težke izgube, saj je izgubil skoraj vse borce 4. čete. Precej domačinov iz razkopanih in deloma razbitih enot je iskalo zaklo* nišča po otoku ali si pa prizadevalo, da odidejo z begunci.

Partizanska artilerija je bila večinoma pasivna, toda na pozicijah, kjer je bila, ni niti mogla obstreljevati koncentrično in

) Poročilo **OK KPJ za Dalmacijo **z dne 22. 1. 1944, dok.** v **Arhivu CK** KPJ. ZVI, BGD.

z uspehom. Topovi so bili brez opreme za vleko in so zaradi tega 2e prvega dne skoraj vsi padli v roke sovražnika ali pa bili uničeni. Povezava med enotami je bila zelo slaba. Se zlasti pa je bila slaba v 1. prekomorski brigadi, ki se je komaj formirala.

Zvezo so enote vzdrževale s kurirji. Ti pa so bili večinoma slabo seznanjeni s položajem in nekateri zaradi nevestnosti niso izpolnjevali nalog. Partizanske enote zaradi tega niso bile pravočasno obveščene o položaju in o sklepih štabov.

Med 13. dalmatinsko in 1. prekomorsko brigado zveze skorajda ni bilo, med bataljoni in četami pa je bila zelo slaba in je v kritičnih trenutkih popolnoma odpovedala. Prav tako sta odpovedali intendantska in sanitetna služba. Skratka: že prvega dne je nastala prava dezorganizacija.*)

Ponoči 22.— 23. decembra je 3. bataljon 13. brigade dvakrat sprožil napad na k. 473, vendar brez uspeha. Ob zori je prišla v okrepitev z otoka Lastovo ena četa 1. bataljona 13. brigade. Cim se je zdanilo, je vzplamtel boj na vsej omenjeni črti. Okrog 8. ure so začeli Nemci prodirati v smeri Kupca (k. 568). 2., 3. in 4. bataljon 13. brigade so se borili na črti: Oblik (k. 462), k. 554, Kupac (k. 568). Okrog 16. ure je sovražnik izkoristil gosto meglo in se prebil v smeri zahoda na spoju med 13. dalmatinsko in 1. brigado.

Nemci so nastopili tudi s tanki. Ko so prodrli do razdalje dva km izpred Cara so se znašli za hrbtom 13. brigade, v kateri je prišlo do zmede in je začela neorganizirano zapuščati položaje. Na ta način je sovražnik presekal glavnini 13. brigade možnost odstopanja.

V vasi Cara sta bila štaba 13. brigade in Korčulanskega odreda, ki so ju Nemci napadli. Tam sta bila dva protitankovska topa, iz katerih so odprli ogenj, oba štaba sta se umaknila v vas Pupnat. Istega dne so se Nemci poizkusili izkrcati v Prigradici, toda enote 1. prekomorske brigade so jim to preprečile. Navedenega dne drugih borb ni bilo.

Ponoči 23. — 24. decembra so partizani rušili cesto od vasi Pupnat do Cara in Smokvice. Obenem so postavljali še močne barikade, ki so jih ščitili protitankovski topovi. Med tem so se zbirali razkropljeni deli 13. in 1. prekomorske brigade z na-

b) Poročilo štaba 26. divizije z dne 26. 1. 1944, dok. it. 1/3, k. 1100 in poročilo OK KPJ Centr. komiteju, dok. v arhivu CK KPJ, VZI, BGD.

menom, da zasedejo položaje severno in južno od Smokvice. Severno od Smokvice se je utrdila 1. prekomorska, južno pa 13. dalmatinska brigada.

Operativni štab za obrambo otoka ni bil obveščen o dogodkih na Korčuli dne 23. decembra, le Angleži na Hvaru so prejeli dva telegrama, iz katerih je sledilo, da je bil položaj na otoku kritičen.

Ob zori 24. decembra sta prišla z otoka Hvara na Korčulo 1. in 4. bataljon dalmatinske brigade s komandantom 26. divizije, pomočnikom komandanta mornarice in komandantom 1. dalmatinske brigade.

Bataljona 1. dalmatinske brigade sta zasedla položaje pred Smokvico, eden severno od komunikacije na območju Cara (k. 367), drugi pa južno od območja k. 140. Zbrani deli 13. dalmatinske in 1. prekomorske brigade pa so dobili nalogo, da prevzamejo bočna zavarovanja na obali. Od 1. prekomorske brigade sta bila v borbeni črti le dva bataljona: drugi, ki je že utrpel velike izgube, in pa prvi, ki je prav tako izgubil precej borcev in med njimi celo komandanta bataljona Raša Kovačeviča.

Okrog 10. ure so Nemci napadli položaje 1. dalmatinske brigade. Boji so trajali do 12. ure, ko so bòrei potisnili Nemce do vasi Čara. Nemci so imeli 20 mrtvih in 5 ujetih.

Pod večer so sovražnikovi tanki krenili iz Čara v smeri Smokvice, toda partizanski topovi so jih prisili, da so se vrnili v izhodišče. Po sklepu operativnega štaba so se bataljoni 1. dalmatinske brigade pripravljali za nočni napad na Caro.[36])

člani operativnega štaba so bili prepričani, da bodo s temi napadi uspeli pridobiti na Času, potisniti Nemce in stabilizirati položaj. Računali so tudi na pomoč zavezniške aviacije in mornarice, ki pa je ni bilo. Morda bi se moralo že tedaj (24. decembra) postaviti vprašanje, ali je nujen umik razbitih enot 13. brigade in 1. prekomorske brigade, pri čemer naj bi oba bataljona 1. dalmatinske brigade uporabili kot zaščitnico; ves nadaljnji razvoj je namreč narekoval tak sklep.*

*) Knjiga telegramov štaba mornarice, dok. 49/1, k. 202, VZI, BGD.

* Da je bil položaj 2e navedenega dne kritičen, pojasnjuje telegram komande 26. divizije in pomočnika komandanta mornarice 24. 12. 1943 s Korčule štabu mornarice. Rečeno je tako, da 13. dalmatinska brigada praktično ne obstaja več. Fronto držijo le 1. brigada, 1. prek. brigada in odred. Zelo resno postaja vprašanje beguncev. Bombardirati bi bilo treba področje vzh. od Care. (Knj. tel. štaba mor., dok. št. 49/1, k. 2021).

Pod večer 24. decembra se je sedem sovražnih ladij (dvotrupnih maonov) približalo obali pri Brnu z namenom, da izkrcajo nemške vojake, ki naj bi napadali našo vojsko za hrbtom. Partizani so jih obsuli z močnim protitankovskim in mitraljezkim ognjem. Nemci so zatem nadaljevali plovbo proti zahodu. Ne

Boji 1. **prekomorske** brigade na o. Korčuli 23. 12. 1943 **po izkrcanju** Nemcev

da bi naleteli na večji odpor, so se izkrcali na območju vasi Karbuni, ki so jo ščitili borci 4. čete 3. bataljona 1. prekomorske brigade. Zadnja rezerva za odbijanje sovražnikovih napadov je bila uporabljena pri Brnu, tako da ni bilo več enot, ki bi lahko preprečevale nemško izkrcavanje. Da je bil položaj res brezizhoden, se lahko prepričamo, če le bežno pogledamo karto, ki kaže dolgo obrambno črto (fronto), ki je bila dodeljena 1. prekomorski brigadi.

3. bataljon 1. prekomorske brigade je bil na položajih okrog Vele Luke, ki so segali do Prigradice, Prapratne in na zahodnem delu otoka do Treh Luk in Karbuni. Skoraj nemogoče si je zamisliti, da bi tako obsežno področje lahko branil bataljon, ki je štel okrog 300 borcev in so bili razvrščeni v štiri čete. Povezave med četami in posameznimi vodi v bataljonu, kot je

bik) ugotovljeno, skorajda ni bilo. Zato pa tudi Stab bataljona ni mogel pomagati vodu v Karbuni, ki je bil po izjavi komandanta bataljona v celoti zajet. Tudi četa, ki je bila razmeščena v Treh Lukah, je bila odrezana od bataljona. Ta četa je prišla pozneje skoraj neokrnjena za brigado v Drvar. Priključila se je enotam 13. dalmatinske brigade, ki so bile prav tako namenjene v Bosno.

Člani oprativnega Štaba so končno prišli do ugotovitve, da ne bodo mogli potisniti Nemcev s Korčule. Zato je odšel pomočnik komandanta mornarice na Hvar, da bi tamkaj zbral ladjevje za evakuacijo Korčulanov in pa zato, da bi pozval zaveznike, da podpro boj NOVJ na otokih.

Med boji je bil dopoldne težko ranjen tudi komandant 26. divizije Niko Martinovič, ki je zaradi izgube krvi umrl naslednjega dne na Hvaru. Ranjen je bil na opazovalnici severozahodno od vasi Smokvica. Ko sta štab 13. brigade in pa ranjeni komandant 26. divizije zvedela za izkrcavanje sovražnika v Karbuni, sta ob soglasnosti člana oblastnega komiteja Ivana Mrdžina sklenila, da se partizanske enote umaknejo s Korčule. Del partizanskih enot naj bi izvajal pritisk v smeri Karbuni, da Nemci s te strani ne bi ogrožali evakuacije in vkrcavanja.

Po sklepu, da se otok zapusti, je štab mornarice zaukazal štabom 4. in 5. pomorskega operativnega sektorja, da zberejo potrebno ladjevje za omenjeno akcijo. V ta namen je bilo zbranih 20 transportnih ladij s kapaciteto od 3500 do 4000 ljudi. Za neposredno zaščito konvoja je bila določena oborožena ladja NB—5, za širše zavarovanje pa ladji NB—9. Za vkrcanje posameznih enot so bila določena naslednja pristanišča: za 1. dalmatinsko brigado in Korčulanski odred Vela Luka, za 13. dalmatinsko brigado Bristova, za 1. prekomorsko brigado Prapratna. Pozneje je bilo spremenjeno pristanišče za 1. dalmatinsko brigado in je bilo zanjo določeno področje Prigradice.

Po evakuaciji naših enot in prebivalstva z otoka Korčule pa so nastale nove težave. Nagla zapustitev otoka je delovala demoralizirajoče na utrujene partizane. Zaradi nevarnosti nemških represalij je bila večina ladij ponoči 24. — 25. uporabljena za prevoz civilnega prebivalstva na otok Vis. To noč so se lahko umaknile z otoka le nekatere enote. Umik in vkrcavanje sta bila slabo organizirana in sta potekala dokaj neurejeno. Nekaj mo-

tornih jadrnic, ki so ile s Hvara, se je zaradi panike mornarjev vrnilo praznih s Korčule, toda na pritisk komande so se morale vrniti nazaj.

Del naši enot se je umikal delno tudi pod zaščito zavezniških lovskih avionov, ki so občasno obletavili ladje. Evakuacija je bila v teku tudi podnevi 25. decembra. Manjše skupine, ki so bile razpršene po otoku, so se vkrcale in umaknile v nočeh 25. — 26. in 27. — ***28.*** Po sklepu operativnega štaba naj bi se formiral partizanski odred 50 borcev, ki naj bi ostal na Korčuli in tamkaj organiziral manjše diverzantske akcije.

Straža ob krsti padlega komandanta 26. divizije Nika Martinovima **na o. Hvaru** decembra 1943. Niko Martinovič je bil smrtno ranjen, ko je z **dvema bataljonoma** 1. dalmatinske brigade pritekel na pomoč v kritični **situaciji ob nemškem napadu** na Korčulo decembra 1943. Takrat so se tam borile enote 1. **prekomorske in 13.** dalmatinske brigade

Kakšne so bile posledice bojev na Korčuli? 13. brigada je zgubila polovico borcev. Ob začetku boja je štela 1057 borcev, na Hvar pa jih je prišlo le 525. Nekaj jih je bilo ujetih ali pa so padli. Ko je bila brigada razbita, se je del borcev potikal po otoku, manjši del borcev-domačinov pa je ostal na otoku z

namenom, da se bo skrival in izvrševal sabotažne in diverzantske **akcije. Zaradi** demoralizacije preostali del 13. brigade, ki je pri**šel** na Hvar, v vojaškem pogledu ni pomenil veliko. Nekateri podatki govorijo o tem, da se je del borcev, ki je ostal na Korčuli, pozneje prebil na Vis.

Podoben jc bil tudi položaj v 1. prekomorski brigadi. Na Hvar je prišlo nekaj nad 500 borcev. Brigada je izgubila (padli ali ujeti) okrog 300 partizanov. V pravem vojaškem redu so se umaknili z otoka edinole bataljoni 1. dalmatinske brigade. Ovc četi 1. prekomorske brigade pa sta ostali odrezani še 11 dni na otoku; pozneje pa sta se prebili preko Visa, Pakoštane in dalje do Drvarja. Partizanske enote so izgubile na Korčuli tudi precej vojaške opreme. Prišle so ob vse topove razen enega, ki ga je izvlekla z otoka 1. prekomorska brigada.

Sovražnikove izgube so bile majhne. Po pričevanju nemških ujetnikov je bilo nekaj manj kot sto nemških vojakov izločenih iz stroja. Te nemške izgube pa so bile predvsem po zaslugi 1. dalmatinske brigade.

V korčulski operaciji je zanimiv primer 3. čete 3. bataljona 1. prekomorske brigade, ki je prišel na Korčulo 2. decembra 1943. Izkrcal se je v Veli Luki.

Pred prihodom v domovino je moral bataljon prebroditi enake težave kot vsi ostali bataljoni 1. prekomorske brigade. Iz Gravine se je bataljon pripeljal 1. decembra 1943 z vlakom v Bari. Bil je že skoraj mrak in borci so se skupaj s svojim štabom zbrali na pomolu, ob katerem sta bili zasidrani dve ladji. Zavezniki so hoteli, da se moštvo vkrca. To pa je štab bataljona odklonil, saj niso imeli še niti orožja in bali so se, da bi jih tako nemočne zapeljali morda celo kam v Afriko. Prišlo je do dolgih pregovorov in besedičenja z zavezniki in končno so po nekaj urah čakanja le pripeljali orožje. Borci so dobili stare italijanske puške, model 1891, o katerem smo že govorili, nekaj minometov in mitraljeze tipa »Breda« ter municijo. Vsak borec je dobil 200 nabojev. Nekaj ur po odhodu bataljona so Nemci bombardirali pristanišče v Bariju.

Po močno razburkanem morju mimo Monte Gargana in ob prisotnosti sovražnikovih avionov in ladij je bataljon mimo Visa priplul v Velo Luko na Korčuli. Ljudstvo je borce prisrčno sprejelo in se čudilo, da imajo partizani tako lepe obleke.

5. decembra je bataljon krenil v sredino otoka, v večji kraj Blato. Primanjkovati je začelo hrane in vode. Bataljon je dobil od komande mesta vsak dan en sod slanih rib, vina pa, kolikor so borci želeli. Zelo težko je bilo z vodo, ker je je zmanjkalo celo za kuhanje.

Povratek Iz akcije na o. Korčuli decembra leta 1943., kjer je sodelovala tudi 1. prekomorska brigada

12. decembra se je bataljon vrnil v Velo Luko. Štab je imel svoj sedež zunaj mesta. Vse štiri čete so bile razporejene tako, da so zavarovale bližnja pristanišča: 1. četa je bila v Prigradici, 2. v Prapratni, 3. v Treh Lukah in 4. v Karbuni. Ob prihodu na Korčulo je imel bataljon tri čete, po reorganizaciji na otoku je nastala še 4. četa.

Zveza na tako širokem področju je slabo delovala. Bataljon je sicer lahko uporabljal tudi telefonsko zvezo, toda v odločilnem trenutku je ta zveza, ki je šla preko opazovalnice na Humu, popolnoma odpovedala. Ko je komandant bataljona prejel ukaz za umik na otok Hvar, je poslal močno patruljo s pomočnikom komisarja bataljona na območje 3. čete, toda patrulja ni prišla z njo v stik in četa je ostala odrezana. In zatem se je zgodilo,

da se je bataljon umaknil s Korčule s precejšnjimi izgubami, 3. četa pa je ostala na otoku, prepuščena sama sebi. Komandir Čete je bil Ferdinand Stibelj, ki je pozneje padel pri Drvarju, politkomisar pa Anton Tomšič iz Ilirske Bistrice.

Komanda čete je tudi sama iskala zvezo. Po drugem nemškem izkrcanju je poslala močno patruljo v smeri Vele Luke, da bi se povezala s Štabom bataljona ali brigade, toda ni se vrnila. Ceta je ostala še nekaj časa na položajih, a ko je bil otok že zaseden, je to bilo brez pomena. Zaradi tega se je umaknila z obale v neki bližnji gozdiček in ostala tu nepretrgoma 11 dni in noči. Najtežje je bilo prve dni in da je četa vzdržala, gre zasluga predvsem zaslužnemu četnemu komisarju Antonu Tomšiču, ki je znal premagati malodušje, ki se je pojavljalo pri borcih zaradi osamljenosti in lakote. To stanje pa ni trajalo dolgo in vsi so bili zopet pripravljeni na boj. Osebne zaloge hrane so hitro pošle. V tem času narava ni nič nudila, čez nekaj dni so se povezali s terensko organizacijo, ki jih je začela oskrbovati s hrano. S četo sta imeli stike dve tovarišici, terenski delavki. Po nekaj dneh, ko so Nemci že popolnoma zasedli otok, je četo iskala oborožena partizanska ladja. Borci so se na otoku močno maskirali, saj niso vedeli, da jih partizani iščejo. Polovico čete je bilo vedno na straži. Pa tudi nekateri drugi posamezniki, ki so zbežali pred Nemci, so se vključili v to četo. Tako se je zbralo še za eno četo borcev. Naslednje dni so zavezniki bombardirali topniške položaje Nemcev na otoku in to je četama dalo poguma.

Po enajstih dneh osamljenosti je partizane okrog polnoči odpeljala partizanska ladja. To sta organizirali že omenjeni terenski delavki. Najprej sta ugotovili, kdaj bo rtič pri Treh Lukah prost, zatem je bilo dogovorjeno, da bo tu pristala partizanska ladja. Ladja je prišla in poleg čete ter nekaterih razkropljenih borcev se je vkrcalo tudi precej civilnega prebivalstva. Pluli so v smeri Visa. Iznenada se je morje močno razburkalo. V bližini je razbilo patrolni čoln. Naprava za odvzemanje vode na ladji ni delovala in barka se je začela nagibati. Valovi so vedno bolj silili na krov. Nekajkrat se je ladja ognila podvodnim skalam. Posadka je izgubila orientacijo in nihče ni vedel, kam plovejo. Noč je bila strašna. Ob prvem svitu je vihar ponehal in z obale je odmeval strel, ki je zahteval geslo. Eden od mornarjev se je dvignil in zapazil, da ladja plava proti Veli Luki, kjer je gospodaril sovražnik. Ker so »brodo-

lomci« oddali sovražno geslo, bi bilo kmalu po njih. Oglasili so se mitraljezi in krogle so letele okoli ladje. Zdajci pa je mornar ugotovil, da plujejo v bližini Stari Grada na Hvaru, ki ima zalivček močno podoben tistemu na Korčuli. Ponovno so oddali partizanske znake in strojnica je utihnila. Borci 26. divizije so se kmalu pre-

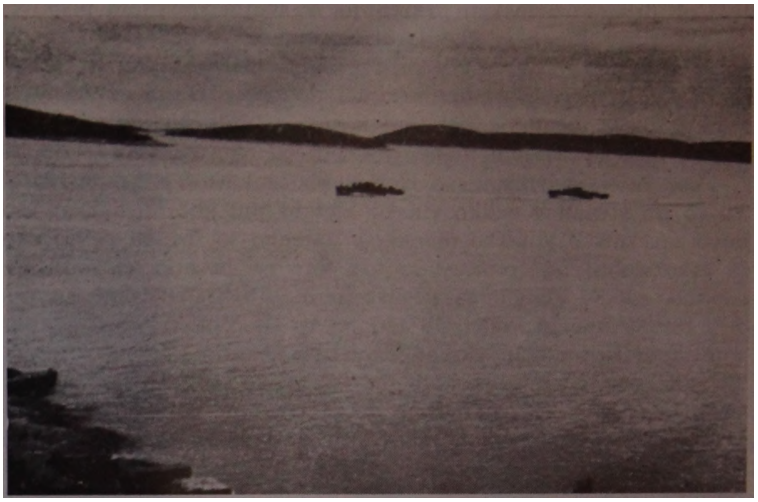

Decembra 1943. Umik **1. prekomorske** brigade z o. Korčule na o. Hvar in Vis. Korčulo so branili **trije bataljoni** 1. **prekomorske** brigade in celotna 13. dalmatinska brigada. **22.** decembra **1943 so se Nemci** izkrcali na o. Korčulo, nakar so naie enote po treh dneh **hudih bojev morale zapustiti** otok zaradi prevelikih izgub (1. prekomorska **brigada Je Izgubila nad 300** borcev, 13. dalmatinska **brigada** pa **nad 500)**

pričali, za kakšne vojake je šlo. Tako je »pozabljena četa« 6. januarja 1944 prišla v Stari Grad. Po dveh dneh počitka — in med tem so jo obiskale nemške štuke — je odšla na Vis. Ker so imeli borce te čete za pogrešane, jim je izrekel dobrodošlico sam politkomisar štaba mornarice. Na Visu je četa ostala nekaj dni, nakar je krenila za 1. in 2. prekomorsko brigado v severno Dalmacijo in od tu v Drvar. Na poti v Drvar se je udeležila še nekaterih bojev skupaj z 19. divizijo in Orienskim odredom. In končno je četa 22. februarja v vasi Korita končala svojo samostojno borbeno pot.

Z zasedbo otoka Korčule so si Nemci ustvarili ugoden položaj za nadaljnje operacije na srednjedalmatinskih otokih.

NASI UJETNIKI S KORČULE

Na Korčuli so Nemci zajeli od 200 do 250 partizanov, med njimi pa jih je bilo okrog 60 iz 1. prekomorske brigade. Večina je padla v nemške roke 22. decembra in zatem še 24. decembra 1943 ob drugem nemškem izkrcanju. V svojih spominih pripoveduje Kazimir Pipan iz Plavij pri Kopru, da je nekaj partizanov padlo v nemške roke — in med njimi je bil on sam —, ko so se poskušali pri Prigradici pretolči do obale. Tam so zašli na minsko polje in jih je pri tem nekaj izgubilo življenje. Nemci so bili tako opozorjeni in jih zajeli.")

Vse zajete partizane so Nemci koncentrirali v kraju Blato. Tu so jih strpali v veliko vinsko klet in jim pobrali skoraj vso novo zavezniško vojaško obleko. V zameno so prejeli nekaj cap in tako dobili od Nemcev še uši, kar pa je bilo za nekatere usodno, saj so zboleli za pegavcem in umrli. Partizane so pustili brez hrane in vode. Od tod pa so jih kmalu odpeljali peš v mestece Korčulo in vkrcali na ladjo, ki je prevažala petrolej.
V ladijskem trupu, kamor so jih stlačili kot sardine, je bil neznosen smrad. V Šibeniku so Nemci ujete partizane strpali v živinske vagone in jih odpeljali v Zenico v Bosni ter tam odložili v znani kaznilnici. Nemci so že na tej poti odstranili najbolj bolehne in izčrpane in jih zatem pobili. Nad ujetimi partizani so se v zeniški kaznilnilnici znašali zlasti ustaši. Ujetnike so začeli pripravljati na odhod v Nemčijo. To pa je zgledalo takole: na dvorišče so postavili dva telovadna konja. Kdor je imel dovolj moči, da ju je preskočil, je bil sposoben za nemško taborišče. Tiste, ki jim je skok spodletel, so pobili.[5*])

Eden od zajetih prekomorcev na Korčuli, Ivan Pavlovec iz Ilirske Bistrice, je svojo pot v Nemčijo in bivanje v taborišču opisal takole: »Iz Zenice so nas s kamioni odpeljali v Slavonski Brod in tu natrpali v živinske vagone. V vsak vagon so stlačili 60 borcev. Vagone so zaprli. Ponoči so nas odpeljali proti Zagrebu. V tem mestu smo ostali čez noč na mrtvem tiru. Prišli so ustaši in nas hoteli pretepati, vendar Nemci tega niso dovolili. Prvič sem videl ustaše. Prepevali so ustaške pesmi, pljuvali proti našim vagonom in nas zmerjali s partizanskimi svinjami.

[17]) **Kazimir** Pipan: Moji spomini **na** 1. **prekomorsko brigado in ujetništvo,** s. 2, rokopis. **Mapa** 1. in **2.** PB, IZDG.

[M]) Prav tam, **s. 3.**

Pot v Nemčijo smo nadaljevali preko Ljubljane... Med vožnjo v Nemčijo je v mojem vagonu od mraza, žeje in lakote umrlo nekaj tovarišev. Postavili smo jih v kot in z nami so se peljali do zadnje postaje. Koliko jih je bilo umrlo v drugih vagonih, ne vem. 18. januarja 1944 smo prišli v Mossburg na Bavarskem. Bil sem tako izčrpan, da so me morali starejši tovariši potegniti iz vagona. V taborišče smo hodili po štirje skupaj in se držali, da ne bi zaradi onemoglosti popadali po tleh. čim smo prišli v taborišče št. Vil, so nas Nemci slikali. Bili smo kosmati, sestradani in izmučeni, podobni živini, ki so jo iz vagonov pripeljali v klavnico. To so bili v mojem življenju strašni dnevi, ki bi jih težko opisal in se jih nerad spominjam.

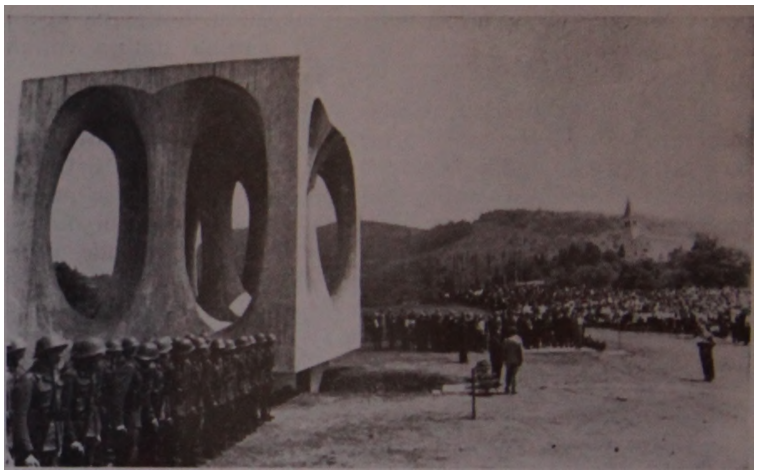

Odkritje spomenika **padlim borcem —** prekomorcem**, borcem IV. armade in borcem — domačinom v Ilirski** Bistrici, 4. **junija** 1966

V taborišču smo skoraj vsi zboleli za trebušnim tifusom in mnogi so zaradi tega pomrli. Nekateri, ki so ostali pri življenju, so zatem prenašali težke posledice. Postali so slaboumni in si jemali življenje... Tudi sam sem zbolel za trebušnim tifusom. Da sem ostal živ, se moram zahvaliti ruskemu zdravniku, ki mi je skrivaj dajal injekcije... V posebni baraki v taborišču so bili vojaki in podoficirji bivše jugoslovanske vojske. Med njimi

je bilo nekaj zagrizenih četnikov. Nosili so kokarde. Kmalu zatem so te četnike Nemci poslali v Jugoslavijo, da se vključijo v enote Draže Mihajloviča. Četniki so nas prezirali. Bili so vodje barak in pošiljali so nas na najtežje delo... V času ujetništva smo mi bivši borci 1. prekomorske brigade držali skupaj. Ko so se približale zavezniške armade, so začeli Nemci bežati. Takoj smo se oborožili in zaveznikom pomagali razoroževati in loviti nemške vojake.«*)

Med prekomorci v nemškem ujetniškem taborišču so bili tudi Istrani, (n. pr. študent Milan Kukuljan, doma nekje v bližini Matulj). Nekaterim prekomorcem v taborišču se je posrečil beg.* Od zajetih prekomorcev na Korčuli se več kot dve tretjini ni več vrnilo na svoje domove. Nekatere so Nemci pobili že na poti v Nemčijo, drugi pa so umrli v taborišču. Konec pa bi bil še bolj tragičen, če jim Nemci ne bi priznali statusa vojnih ujetnikov.

V nemškem taborišču ni nihče od prekomorcev nasedel četniški propagandi, kar zopet izpričuje, da so dobro vedeli, katera pot je lahko vodila k osvoboditvi njihove ožje in širše domovine. Preživeli s te trnjeve poti poudarjajo, da so se prekomorci na Korčuli hrabro borili in nadalje še, da ne bi do poraza nikdar prišlo, če se v enote 13. dalmatinske brigade ne bi bili vtihotapili ustaško-četniški izdajalci.

ZAKLJUČNE MISLI O BOJIH NA KORČULI

Poraz na Korčuli** je grenko odjeknil v partizanskih enotah na otokih. Prištevati ga smemo med večje udarce, ki so padli po enotah NOVJ v Dalmaciji v 2. svetovni vojni. Večina borcev in voditeljev je imela občutek, da bi se bilo s takšnim sistemom obrambe, kakršnega je imela Korčula, in brigadami, ki so se komaj formirale, res težko zoperstavljati sovražniku. In

***) Ivan Pavlovec: Zgodovinske teze prekomorskih enot, str. 2—5, rokopis. Mapa 1. in 2. PB, IZDG.**

*** Med njimi je bil Drago Slavec letnik 1926 iz Doline pri Trstu. Iz Nemčije se je prebil v** Švico **in od tu k partizanom v Italiji. Po vojni se je vrnil v rojstno vas.**

**** V Veli Luki na Korčuli stoji spominska plošča z naslednjim napisom: »1943/1944. godine na Korčuli poginulo je 350 boraca 1. i 2. prekomorske brigade«.**

Prihod borcev 1. prekomorske brigade v Dalmacijo na o. Vis Jeseni leta 1943. Na sliki se vidijo italijanske »abeslnke«. • katerimi so bili v začetku oboroženi borci 1. prekomorske brigade

usoda, ki je zadela Korčulo s 1. prekomorsko in 13. dalmatin* sko brigado, bi zadela tudi vsak drug otok in enote, ki bi se bile borile v takih pogojih.

Na takšen negativen izhod bojev na Korčuli je delovalo več objektivnih in subjektivnih faktorjev. Oglejmo si pobliže vsaj nekatere.

Ce hočemo pravilno oceniti dogodke na Korčuli, moramo upoštevati, da sta se na otoku borili dve mladi, komaj formirani enoti NOV, to je 13. dalmatinska brigada in 1. prekomorska brigada. Ti dve enoti, kot tudi večji del njunega komandnega kadra, nista imeli borbenih izkušenj; za mnoge borce je pomenila Korčula prvi boj. To velja še posebej za mlade borce s Primorske in Istre, ki so kot mladoletniki prišli iz »posebnih kazenskih bataljonov« in so dobili orožje prvič v roke šele tik pred odhodom v Dalmacijo ali celo na ladjah v zadnjih dneh novembra in prve dni decembra 1943.

Štaba omenjenih dveh brigad nista imela nikakršnih izkušenj glede obrambe otokov. Zato je tudi razumljivo, da se te enote niso mogle uspešno zoperstavljati Nemcem in onemogočiti njihove ofenzivne akcije. Vsa ta dejstva pa vendarle ne morejo v celoti opravičiti opisani potek dogodkov. Kar smo povedali, je le eno dejstvo, s katerim bi moral računati operativni štab za obrambo otokov. Lahko pa še dodamo, da omenjeni brigadi nista razpolagali niti z zadostnimi sredstvi za obrambo Korčule.

V tako zapletenem položaju je bila organizacija in vodenje operacij eno od glavnih vprašanj. Jedro tega vprašnja pa tiči v odnosih med štabom mornarice in štabom 26. divizije. Za 1. prekomorsko brigado je prav to v ospredju, saj vemo, da ni bila niti pod organsko in niti pod operativno komando 26. divizije. Tudi vsi dokumenti govore o tem, da brigada ni imela nadrejene komande, ki bi bila odgovorna za njeno dejavnost.

Ideja o formiranju štaba za obrambo vseh otokov ni bila slaba, toda v praksi se je pokazalo, da ni bilo rešeno vprašanje kompetenc operativnega štaba in regulirano vprašanje odnosov med štabom mornarice in štabom 26. divizije. Odnosi med temi štabi sploh niso bili najboljši, saj ni bilo enotnih pogledov na važne probleme; dolgo so razpravljali o nadrejenosti, razprava o obrambi otokov ni bila poglobljena itd, Vse to je imelo

negativne posledice pri obrambi otoka Korčule. Operativni štab ni funkcioniral kot enotno vodstvo. To potrjujejo številna dejstva. Predvsem ni bilo pregleda na potek operacij, ni bilo točne ocene položaja, borbene sposobnosti enot in vmes je bilo še podcenjevanje sovražnika.

To nam potrjujejo tudi same priprave za napad na polotok Pelješac v tako zelo neprimernem položaju. Operativni Štab v tem vprašanju ni imel enotnih pogledov. Posamezni člani štaba divizije so bili rezervirani do sklepa in so dvomili o uspehu akcije. Svojih pogledov pa niso niti kaj posebno branili. Odnosi v štabu, ki so nastajali ob teh razpravah, pa niso bili prikladni za reševanje problemov. Priprave za napad na Pelješcu niso temeljile na analizi realnega stanja in v zvezi s tem je prišlo do zamenjave enot, kar je bilo usodno, kajti ravno tedaj so Nemci sprožili svoj napad.

Po izgubi Pelješca štaba divizije in mornarice nista pravilno ocenila novih sovražnikovih načrtov in zaradi tega tudi nista predvidela napada na Korčulo. Nemci pa so težili za tem, da bi imeli prost prehod skozi Pelješki kanal in zato je bila zanje zasedba Korčule nujna.

Pri organizaciji obrambe otokov je operativni štab enotam dejansko zaukazal, naj otoke branijo linijsko. Uveljaviti pa bi moral grupni sistem obrambe. Zaradi linijske obrambe so se enote razpršile, borbena sredstva so se dekoncentrirala, rezerve za taktično uporabo pa so se v tem položaju reducirale na minimum; izgubile so svojo učinkovitost.

Nemci so napadli otok, ki so si ga za napad sami izbrali. V nekaterih pogledih so torej diktirali pogoje bojev. Iz tega pa seveda ne sledi, da otokov ne bi smeli braniti. Oceniti bi bilo treba, ali bi lahko branili vse otoke ali pa bi se morali omejiti le na obrambo nekaterih. Ce bi pa imeli dovolj argumentov, da bi morali braniti vse otoke, bi morali problem obrambe reševati elastično; v kritičnih trenutkih bi morali biti sposobni, da enote umikajo, dovolj hitro premeščajo, varujejo borbeno enotnost, ožijo fronto itd. Linijski razpored enot je zavrl delo pri organizaciji in moralno-politični krepitvi enot, hkrati pa skoraj onemogočil vsak vojaško-strokovni pouk, kar pa bi bilo pri drugačnem razporedu enot izvedljivo. Vpeljava vojaškega pouka in vaj bi lahko vsaj deloma odpravljala vrzeli in med njimi

predvsem pomanjkanje borbenih izkušenj. Vse to je pozneje bilo storjeno v ostalih brigadah divizije in zlasti še v 3. prekomorski brigadi na Visu.

Ko so se Nemci že izkrcali na Korčuli, je bila intervencija operativnega štaba počasna in neodločna. V tistem trenutku štab ni pravilno ocenil položaja in zmožnosti brigad na otoku, člani operativnega štaba, ki so prišli na otok z dvema bataljonoma 1. dalmatinske brigade (iz splošne rezerve), so računali, da bodo Nemce izrinili z otoka. Ta račun pa ni bil realen. V tistem trenutku bi bilo najpravilneje, da bi se 13. dalmatinska in 1. prekomorska brigada takoj umaknili s Korčule pod zaščito obeh bataljonov 1. dalmatinske brigade. To so nekateri člani štaba 1. prekomorske brigade in 13. dalmatinske brigade tudi predlagali. Zgleda tudi, da se je operativni štab preveč zanašal na pomoč, ki so jo obljubili zavezniki. V kritičnem trenutku pa je ni bilo.

Pokazalo se je nadalje, da so bili bolj zreli štabi brigad kot pa komande mornariških enot. Operativni štab za obrambo Korčule za časa nemškega napada sploh ni deloval. Za vse štabe pa se lahko ugotovi, da niso bili dovolj budni.

Obveščevalna služba je bila slabo organizirana. Operativni štab za obrambo vseh otokov in pa operativni štab za obrambo Korčule nista posvečala pozornosti poročilom, ki sta jih prejemala. Tako je npr. operativni štab za obrambo Korčule vedel 21. decembra za koncentracijo nemškega ladjevja ob ustju Neretve in pa za koncentracijo nemških enot na polotoku Pelješcu. To bi bilo lahko opozorilo za nemški napad na Korčulo. Operativni štab za obrambo otoka Korčule je npr. vedel za izjave nemških oficirjev na Pelješcu, da bodo božič praznovali na Korčuli. Kljub tem dejstvom operativni štab ni ukrepal.

Polnoma jasno je, da je operativni štab za obrambo otoka podcenjeval sovražnika. Prepričan je bil, da v primeru napada na otok Nemci ne bi mogli obvladati partizanskih enot.

Zveza med operativnim štabom za obrambo otokov in operativnim štabom za obrambo Korčule ni bila stalna. To se je pokazalo tudi kar zadeva radijsko postajo. Ta je bila nekaj časa v kompetenci 5. pomorskega operativnega sektorja, zatem pa 13. brigade, toda v odločilnem trenutku sploh ni delovala. Zveza

med 13. dalmatinsko in 1. prekomorsko brigado skorajda ni obstajala. Omenili smo že, da v Stabu za obrambo otoka 1. prekomorska brigada ni bila sploh zastopana.

Sele po umiku partizanskih enot s Korčule je Stab 26. divizije prejel obvestilo, da je v komandi enega od bataljonov 13. brigade delovala ustaška-četniška skupina, kar v dobršni meri potrjuje, da so bili Nemci o položaju na otoku dobro obveščeni.*)

Neuspeh na Korčuli je sprožil vprašanje obrambe ostalih srednjedalmatinskih otokov. Na drugih otokih se je začel v enotah širiti strah, da jih ne bi zadelo usoda 13. dalmatinske in 1. prekomorske brigade. Položaj je zdaj bolj kot kdajkoli prej zahteval, da se čim hitreje ukrepa v zvezi z obrambo otokov. Operativni štab za obrambo otokov je potegnil potrebne zaključke iz dogodkov na Korčuli. Že 26. decembra je bil na Hvaru sestanek, ki so se ga udeležili štab mornarice, štab 26. divizije in oblastni komite partije. Seji je prisostvoval tudi tedanji načelnik štaba 8. korpusa Maks Bače, ki je bil takrat na otokih. Na sestanku so pretresali tudi dogodke na Korčuli in analizirali slabosti in napake. Sklenili so, da je treba otoke Se naprej braniti, toda pri tem je treba opustiti linijski sistem in je treba vpeljati grupni sistem obrambe.

Kmalu po nemški okupaciji otoka Korčule so začele prihajati vesti o večjih sovražnikovih premikih na Pelješcu. Nemška izvidniška aviacija je postajala vedno bolj aktivna in sovražnik je začel postavljati na obali topove. Vse to je dalo slutiti, da pripravljajo Nemci napad še na ostale otoke. Zaradi tega pa je operativni štab v sporazumu z načelnikom štaba 8. korpusa revidiral svoje sklepe o nadaljnji obrambi otokov. Že 29. decembra so v tej zvezi sklenili, da se enote 26. divizije, 4. in 5. pomorski operativni sektor, enote 1. in 2. prekomorske brigade, nadalje štab mornarice premestijo na otok Vis, kjer naj se organizira močna pozicijska obramba. Do novega leta sta bili pripeljani na Vis 1. in 12. dalmatinska brigada, preostali deli 13. brigade, a ponoči 19.—20. januarja 1944 je bila pripeljana 11. brigada. Bataljoni 1. prekomorske brigade so bili s Hvara premeščeni na Vis še pred novim letom. Prav tako je bila premeščena na Vis še pred novim letom 2. prekomorska brigada, ki se je pred

«j **stab** 26. divizije NOVJ z dne 6. 6. **1. 1944, št. 1—1/5,** k. 1100, VZI, BGD.

* **Stab 26. divizije NOVJ** s **15. 1. 1944,** St. **2—1/5,** k. **1100** in članek, ki ga je objavil Trgo Fabjan v »Vojnoistorijskem glasniku« . . ., VZI, BGD.

tem z Brača in Solte zaman skušala pri Trogiru prebiti na obalo. Tako se je na Visu zbralo vseh 7 bataljonov 1. in 2. prekomorske brigade. Med zadrževanjem na otokih sta iz ene brigade nastali dve: 1. brigada s tremi in druga s štirimi bataljoni.

Ta sklep operativnega štaba za obrambo otokov je bil pravilen. Nemci so takoj nadaljevali zasedanje otokov, iz katerih so se umaknile enote 26. divizije in pa dve prekomorski brigadi. Ponoči 30. — 31. decembra 1943 so se Nemci izkrcali na otok Mljet, ponoči 12. — 13. januarja 1944 na otoka Brač in Solto, a ponoči 19. — 20. januarja 1944 na otok Hvar. Na otokih so ostali le partizanski odredi, od katerih je štel vsak 40 do 50 borcev, ki so do osvoboditve izvrševali razne diverzantske akcije. Na dalmatinskih otokih pa se niso prenehali boriti prekomorci, saj so kmalu za 1. in 2. prekomorsko brigado prišle na Vis 3. prekomorska brigada, 1. tankovska brigada, artilerijskega grupa (artilerijska brigada 8. korpusa), prve letalske enote in veliko manjših enot, ki so zatem sodelovale pri osvobajanju otokov Korčule, Brača, polotoka Pelješca itd. Zelo velikega pomena je bil sklep, da se za vsako ceno brani Vis. Ce ne bi imela NOVJ trdne baze na tem otoku, bi šli zatem dogodki na Jadranu v drugačno smer.

POT PRVE PREKOMORSKE BRIGADE H GLAVNEMU STABU V DRVAR

Razplet vojne v Rusiji v drugi polovici 1943 je pokazal, da nemška vojska ni bila več sposobna, da bi se lotila večjih ofenzivnih akcij. Očitno je postalo, da je začel Hitlerjev vojaški stroj, pa čeprav še močan, izgubljati tla pod nogami. Tedaj pa je tudi prišlo do velikega preobrata v Italiji: padcu fašizma je kmalu sledila še kapitulacija italijanske vojske. Zavezniška vojska se je zdaj pojavila na obalah južnega Jadrana. Porazi nacifašistične vojske na bojiščih so vodili k temu, da so začeli zavezniški državniki razpravljati o vprašanjih bodočih meja. Ni slučaj, da je temu vprašanju posvetilo kar največ pozornost tudi II. zasedanje Avnoja v Jajcu. Potrdilo je sklepe slovenskih in hrvaških ljudskih odposlancev, da se morajo primorski Slovenci in istrski Hrvati združiti z jugoslovanskimi narodi v novi Jugoslaviji. Ostalo pa je zdaj odprto vprašanje, kakšno stališče bodo

Borbena pot 1. In 2. prekomorske **brigade**

»L

zastopali zavezniki glede Primorske in Istre, ki ju je leta 1913 imperalistična Italija enostavno zasedla, ne da bi se pri tem zmenila za množico Slovencev in Hrvatov.

Že po prvih stikih med Jugoslovani in zavezniki se je pokazalo, da ti slednji niso bili naklonjeni združitvi Primorske in Istre z Jugoslavijo. Nastanek 1. prekomorske brigade z vsem političnim gibanjem v ozadju in njen odhod v Jugoslavijo je bil glasen protest proti vsem tistim, ki so kovali načrte, da bi primorskim Slovencem in Istranom onemogočili, da sami odločijo, kateri državi naj pripadejo.

Glavnino 1. prekomorske brigade so sestavljali primorski Slovenci in istrski Hrvati. Bilo pa je v njej tudi veliko Črnogorcev, Dalmatincev in Slovencev iz področij, ki jih je leta 1941 okupirala italijanska fašistična vojska. V brigadi so bile potemtakem zastopane malone vse jugoslovanske narodnosti. To je dajalo borbeni enoti prav poseben pečat. Iz nje se je lepo zrcalila bratska enotnost vseh jugoslovanskih narodov. Ta brigada in pa tiste, ki so se pozneje formirale, so pomenile neizpodbiten dokaz, da so se primorski Slovenci in istrski Hrvati odločili za novo Jugoslavijo. Tudi te brigade in še druge prekomorske enote so po svoje pokazale, do kod je segel narodnoosvobodilni boj jugoslovanskih narodov in kod bi morale na severovzhodu teči meje nove Jugoslavije. Pester nacionalni sestav 1. prekomorske brigade je bil prav gotovo eden od razlogov, da ji je vrhovni štab NOV in POJ posvečal prav posebno pozornost in končno tudi odredil, da se prebije v Drvar v Bosni.

Pot 1. prekomorske brigade v Bosno pa je pomenila še nekaj drugega. Ta borbena enota je odšla v Jugoslavijo v času, ko so bili zavezniki prisiljeni odpovedati pomoč Draži Mihajloviču in spremeniti svoje načrte glede jugoslovanske begunske vlade. Kljub temu pa so četniki še nadalje trdili, da so edinole oni legitimni predstavniki srbskega naroda in dalje še da jim prav zaradi tega zavezniki ne bodo nikdar odpovedali pomoči. Marsikdo, ki ni bil dovolj obveščen, se je ujel na njihove limanice. Prisotnost prekomorcev v Bosni pa bi pomenila za množico tamkajšnjega prebivalstva živ in otipljiv dokaz, da so zavezniki prenehali podpirati četnike in priznali narodnoosvobodilno vojsko za edino vojsko, ki se resnično bori proti okupatorju. Takega problema, ki je bil tako značilen predvsem za Srbijo, Bosno in Crno goro, nista poznali niti Slovenija niti Hrvatska. Dvojna igra, ki

Borci 1. in 2. prekomorske brigade na veličastnem zborovanju prekomorskih brigad in drugih prekomorskih enot 4. julija 1965 v Ilirski Bistrici. Desno od zastavonoše je Tone Šturm, politkomisar bataljona 1. prekomorske brigade, za njim pa Ferdinand Ferjančič, politkomisar bataljona 1. prekomorske brigade in prvi predsednik NOO v Carbonari

je bila tako značilna za četnike, da so namreč iskali zaveznike pri okupatorju in zatem Se pri Britancih, je bila tu nemogoča. Bela garda in ustaSi so bili odkrito na strani okupatorja. Prav zaradi teh dejstev ne bi mogla biti prisotnost prekomorcev konec leta 1943 in v začetku leta 1944 nikjer drugod v Jugoslaviji tako zaželena kot prav v Bosni in v Srbiji.

1. prekomorska brigada (najprej le ena, na otokih dve, ki pa sta se tik pred izkrcanjem na kopnem združili v eno) se je opremila v največji naglici in borci te enote so komaj čakali, da zapustijo deželo, kjer so doživeli toliko gorja. In v domovino se jim je mudilo Se iz drugih razlogov: svojim bratom bi pomagali v boju proti okupatorju. Na poti v domovino je vsakdo razmišljal o tem, kako jih bodo sprejeli, kako veselo bo snidenje, kako se bodo še okrepile vrste borcev NOVJ in kako bo končno tudi na Primorsko in Istro zasijalo sonce svobode. Mudilo pa se jim je v domovino tudi zaradi tega, ker so začeli zavezniki dajati pomoč. Cim je bila brigada za silo skupaj, ni bilo več kaj čakati; saj je bilo končno jasno, da se bodo v velikem jugoslovanskem taborišču v Južni Italiji, namreč v Gravini, kmalu zbrale še nove množice borcev, ki bodo prav tako krenile v domovino.

Seveda se je že takoj v začetku postavljalo tudi vprašanje, kje in kako naj bi prekomorci lahko dali kar naj večji delež v boju proti okupatorju. Odgovoriti na to vprašanje, pa ni bilo lahko, ker je 1. prekomorska brigada nastala v času močno razburkanih razmer in pa v času, ko so v Jugoslaviji še vedno divjali krvavi boji proti okupatorju. Položaj torej ni mogel nakazovati poti za kakšno posebno idealno rešitev vprašanja.

Sestav 1. prekomorske brigade nam razkriva tudi naslednje značilne poteze: med primorskimi Slovenci in Istrani so bili močno zastopani letniki 1924, 1925 in 1926, to je fantje, ki so bili tedaj, ko so jih nasilno odpeljali v »posebne kazenske bataljone«, stari od 16 do 17 let. Ta množica mladih fantov ni imela priložnosti, da bi se vojaško izvežbala in odhajala je na teren, ki je bil zanjo popolnoma nov, na teren, kjer se govori jezik, ki so se ga morali šele učiti. Vsi ti fantje so imeli le italijansko osnovno šolo in so poleg italijanskega jezika poznali le še domače slovensko ali istrsko-hrvaško narečje. Drugače je bilo seveda s Črnogorci ali Dalmatinci. Med njimi ni manjkalo niti bivših aktivistov KPJ in partizanov. Ta skupina je odhajala na

teren, za katerega je vedela, kakien je in kako se bo na njem znašla. Tudi Slovenci iz »Ljubljanske pokrajine« so bili kar na dobrem. Bili so večinoma aktivisti OF 1 precejšnjimi izkušnjami in večina je tudi poznala srbohrvatski jezik. V najtežjem položaju pa se je vsekakor znašla večja skupina primorskih Slovencev, bivših političnih obsojencev, ki so mnogo let prebili v italijanskih fašističnih zaporih in se v boju proti fašizmu že močno izčrpali. Vsi ti (pa tudi nekateri iz okupiranih delov Jugoslavije) so prišli takorekoč iz zaporov naravnost v Carbonaro in Gravino. V Gravini ni manjkalo niti takih bivših političnih obsojencev, ki so bili že pravi invalidi.

Očitno je, da se je morala 1. prekomorska brigada na svojem pohodu v domovino spoprijeti s težavami, ki niso bile majhne.

Združevanje 1. prekomorske brigade (oziroma dveh) na dalmatinskih otokih je bilo začasno. Že 10. decembra 1943 je štab VIII. korpusa zaukazal štabu mornarice, naj se skupina prekomorcev, ki je štela nekaj nad 1000 borcev in bila razmeščena na Hvaru in Visu in se je tu formirala kot samostojna brigada, izkrca pri Starem Trogiru. Reorganizacija bataljonov 1. prekomorske brigade je bila v polnem teku. Tako so štirje bataljoni, ki so bili na otoku Korčuli, že dobili štab brigade. Kot že rečeno, komandant 1. brigade je bil Marko Katnič, politkomisar Drago Crnogorac, pomočnik politkomisarja pa Marko Boban.

Ostali bataljoni prekomorcev so bili tedaj na Visu, Hvaru, Braču in Šolti. Za časa priprav na izkrcanje prekomorcev, ki so bili na Hvaru in Visu, se je preselil s Korčule na Hvar 3. slovenski bataljon, katerega komandant je bil Nenko Kostič, politkomisar Ferdinand Ferjančič (na Hvaru ga je zamenjal Jože Živic), namestnik komandanta Riko Malalan, pomočnik politkomisarja pa Ante Markov. To pa najbrž ni točno, saj je ta bataljon bil označen v Gravini kot 2. slovenski bataljon. Na kopnem bi se morali izkrcati seveda tudi prekomorci, ki so bili razmeščeni na otoku Korčuli, vendar je bila ta akcija prav tako odložena zaradi močne koncentracije sovražnikovih enot na obali. Poraz na Korčuli je potrdil, da je bil sovražnik obveščen o prihodu prekomorcev na dalmatinske otoke.

Iz nekega poročila pomočnika politkomisarja 1. dalmatinske brigade, ki ga je sredi decembra poslal oblastnemu komiteju KPH za Dalmacijo, vidimo da je bila 2. prekomorska brigada (formirana na Hvaru in Visu), ki bi se morala izkrcati pri Starem Tro*

Ob proslavi prekomorskih brigad in drugih prekomorskih enot, ki je bila 4. julija 1965 v Ilirski Bistrici, je občinska skupščina v Kopru podelila domicil 2. prekomorski brigadi. Na sliki: predsednik skupščine Dušan Barbič deli odlikovanja bivšim borcem 2. prekomorske brigade in ostalim borcem prekomorcem z območja občine Koper (slika zgoraj)

Ob proslavi prekomorskih brigad In drugih prekomorskih enot v Ilirski Bistrici 4. julija 1965 je skupščina občine Nova Gorica podelila domicil 1. prekomorski brigadi. Na sliki: podpredsednik skupščine Nova Gorica Dimitrij Furlan-Mitja pri. penja trak na brigadno zastavo. Zastavo drži predsednik ZZB občine Nova Gorica Albert Rajer-Borut, levo stoji Jožef Cotič, nekdanji voditelj v 1. prekomorski brigadi

giro, sestavljena iz štirih bataljonov (med tem časom je prišel še en bataljon iz Italije) in imela 1088 borcev, 66 partijcev, 124 skojevcev in 20 kandidatov KP.

Stab prvotne 1. prekomorske brigade, ki je imel svoj delež na Hvaru, se je dejansko razformiral. Njen komandant Savo Celebič je bil zaradi izčrpanosti in starosti premeščen na delo v komando mornarice, Ivo Mardišič, politkomisar brigade, je bil dodeljen oblastnemu komiteju KPH za Dalmacijo, Stane Bobnar, pomočnik politkomisarja brigade pa je bil postavljen za komisarja 2. prekomorske brigade, za pomočnika pa mu je bil določen Milutin Nikolič. Komandant te druge na novo formirane prekomorske brigade je postal Miladin Ivanovič, nekdanji komandant 1. dalmatinske brigade. V vodstvu obeh brigad je bilo precej Dalmatincev, ker so bili dobri poznavalci Dalmacije.

Obe prekomorski brigadi sta bili pod komando mornarice (telegram 8. korpusa 25. 11. 1943). Pred odhodom prvega transporta iz Barija je bilo izrecno precizirano, da se brigada internirancev prepelje na en sam otok, kjer naj bi se dokončno izoblikovala in politično okrepila. Pri razporejanju brigade pa ta navodila niso bila upoštevana, saj so bili prekomorci razmeščeni na več otokov.

Zadrževanje dveh prekomorskih brigad na otokih in vključitev treh vojaško nezadostno pripravljenih bataljonov v boje na Korčuli je presekal oster telegram štaba 8. korpusa štabu morna rice (št. 333 od 30. 12.), ki se glasi: »Po ukazu vrhovnega štaba prepeljite vse prekomorce na kopno. Za neizpolnitev našega ukaza bo odgovoren štab mornarice in Milič (Maks Bače)«. Ta telegram sta podpisala politkomisar in komandant 8. korpusa.

V telegramu št. 199 z dne 1. januarja 1944 je bilo ukazano komandi 26. divizije, »naj poizve in sporoči, kako je prišlo do pošiljanja internirancev na Korčulo z borbenimi nalogami, ko je bilo že ukazano, da jih je treba prepeljati na kopno.«

Tik pred odhodom na kopno sta se 1. in 2. prekomorska brigada združili na Visu pod enotnim brigadnim vodstvom (komandant Vlado Prošič, politkomisar Dragotin Cmogorac, pomočnik politkomisarja Marko Boban). 3.—4. 1. 1944 ponoči sta obe brigadi odšli v konvoju ribiških ladij in v spremstvu oboroženih motornih jadrnic »Jadran« in »Komat«.* Vseh borcev je bilo 1650.

* Na otoku Visu stoji spominska plošča z naslednjim napisom: »Posliie žestokih borbi na otocima krenuli su 4. januarja 1944. godine sa ove obale borci 1. in 2. prekomorske brigade za Drvar«.

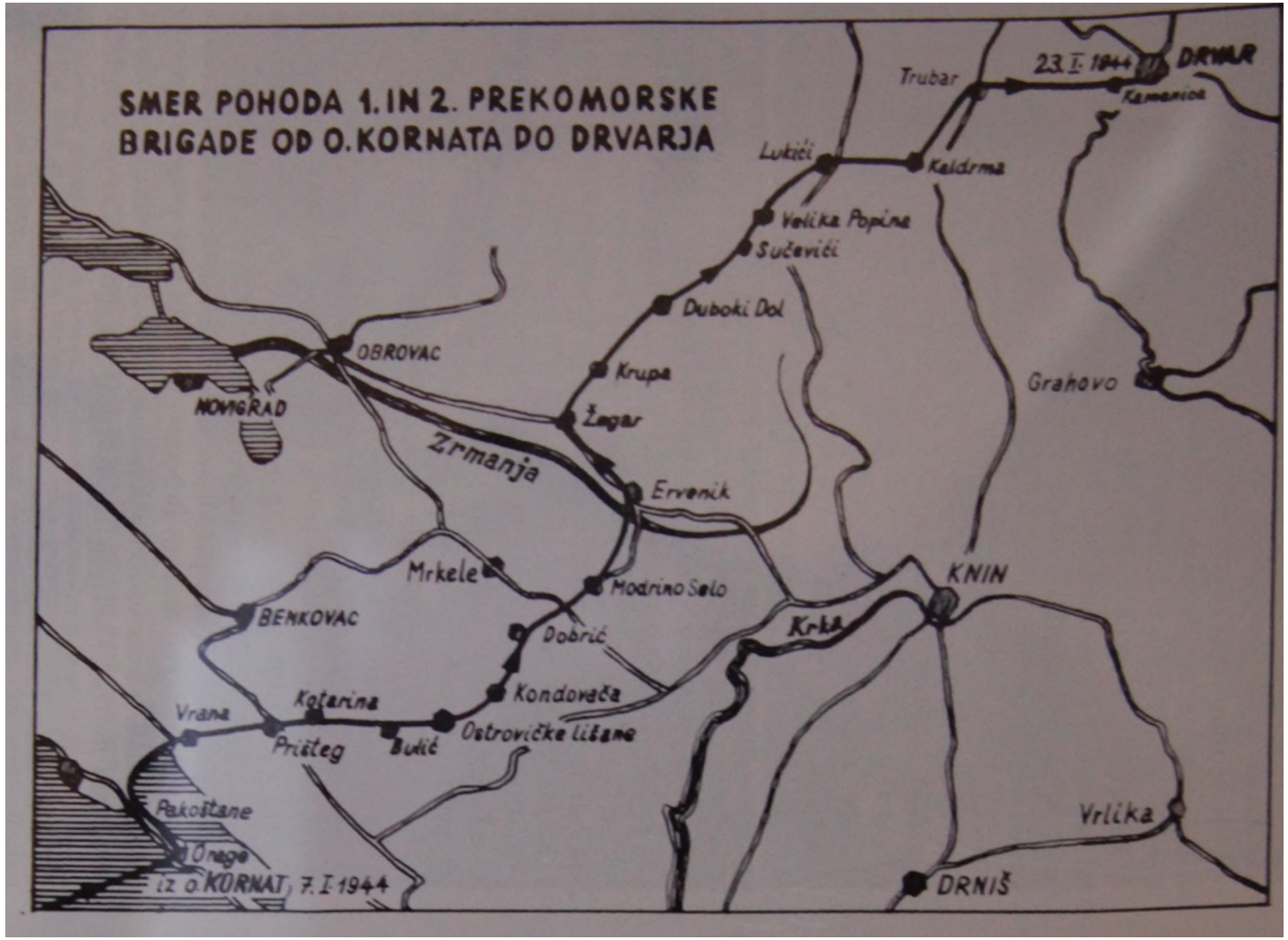
SMER POHODA 1. IN 2. PREKOMORSKE
BRIGADE OD O. KORNATA DO DRVARJA
23. I. 1944
DRVAR
Trubar
Kamenica
Lukići
Kaldrma
Velika Popina
Sučevići
Duboki Dol
OBROVAC
Krupa
NOVIGRAD
Žegar
Zrmanja
Grahovo
Ervenik
Mrkele
Modrino Selo
KNIN
BENKOVAC
Krka
Dobrić
Kondovača
Kotarina
Vrana
Ostrovičke Ličane
Prišteg
Bulić
Pakoštane
Vrlika
Ornge
iz o. KORNAT, 7. I. 1944
DRNIŠ

Prekomori I. **In** 2. brigade **ob Izkrcanju** v pristanišču Primo&ten dna 6. 1. 1944. Borci so se zatem prebijali do Drvarja, **kter te Imel takrat** sedei vrhovni **fttab.** Kasne le so **bill** razooreleni **v** 1. o role tarski konms

Izkrcali so se na Dugem otoku in Komatu in se razporedili v gozdičkih, medtem ko so se ladje zasidrale in so jih kamuflirali v globokih skalnatih zalivih. Plovbo na obalo pa so zaradi silovite burje preložili. Zadrževanje na Dugem otoku in Komatu je pomenilo precejšnjo nevarnost, da bi ves konvoj odkrila sovražnikova aviacija in vojno ladjevje. Stab brigade niti ni imel radijske postaje, da bi v primeru potrebe zaprosil za pomoč. Po polnoči 7. januarja pa se je konvoj končno prebil do obale. Obe brigadi sta se izkrcali na področju Drage v bližini Pakoštanov* južno od Zadra. Vsi komandanti ladij so bili zaradi dobro opravljene naloge odlikovani. To je bil lep podvig mornarice.

Izkrcanje je bilo za prekomorce velik dogodek, dan velikega veselja, ker je pomenil nov korak naprej na pohodu v domovino in s tem tudi možnost za prispevanje večjega deleža v boju proti okupatorju in za osvoboditev domovine. V vsakem borcu je zdaj zrasel občutek, da se bo v novem položaju lepše znašel. Povsem drugače je bilo na otokih, kjer se je bilo treba v burji in mrazu ter kljub majhnemu številu ladij večkrat premeščati z otoka na otok.

Zraven tega pa je bil tudi v primeru premoči sovražnika umik skoraj nemogoč. To bo toliko bolj razumljivo, če upoštevamo, da je bilo med prekomorci veliko mladih fantov, ki so se ob odhodu iz Barija prvič vozili po morju. Zdaj pa se je vse na mah spremenilo. Tako je torej brigada odšla moralno okrepljena na dolgo pot preko zasneženih planin. Velebit, ki je bil tedaj ves v snegu in je po vseh kotanjah in soteskah pod njim gospodovala ledenomrzla burja, pa je bil za borce težka preizkušnja. Prav v tem času je bila še v polnem jeku 6. sovražnikova ofenziva. Na tej poti je bila precejšnja ovira liška proga, preko katere bi se morala brigada prebiti. Vzdolž nje so bili sovražnikovi bunkerji, na sami progi pa številne sovražnikove patrulje. Se pred prihodom brigade do proge so izvidnice v bližini Benkovca naletele na posamezne ustaške zasede, sam prehod čez progo med Gračacem in Kninom pa je že terjal nekaj žrtev.

Bilo je to 15. januarja ponoči. Na progi se je ravno tisti čas pojavil nemški oklopni vlak, se ustavil in zasul brigado z ognjem. Nanjo pa so vsuli gost ogenj še ustaši iz bližnjega bunkerja. V

* V Pakoštanih stoji spominska plošča z naslednjim napisom: »Ovdje su se izkrcali 10. januarja 1944. godine borci 1. in 2. prekomorske brigade na putu sa Visa za Drvar«.

Kolona borcev 1. In 2. prekomorske brigade pri Ervenlku na **poli v Drvar** dne 13.1. 1944

burji, snegu, ledu in megli se je znašla brigada v objemu ognja skorajda nevidnega sovražnika. Precejšnje zlo je bilo zdaj v tem, da je en bataljon skupaj s komandantom brigade uspel prekoračiti progo, drugi del pa se je moral zaradi hudega sovražnikovega ognja umakniti. Medtem ko se je glavnina vrnila na izhodišče Turovec—Duboki Do, so se morali tisti, ki so že prekoračili progo, vrniti čez dva dni preko nje prav tako na isto področje, d tab brigade je moral po tem neuspelem proboju izdelati načrt, da se brigada prebije preko proge na drugem mestu, namreč v bližini Velike Popine v smeri Gubčevega Polja. Ta proboj ponoči 19. januarja 1944 je popolnoma uspel. Dolga kolona se je zatem vila prek zasneženih planin, sekala globeli in soteske, se zopet vzpenjala in hitela v smeri Bosne. Tu se je pokazalo, koliko lahko vzdrži človek, ki ga spremlja trdna volja. Na tej poti so mule, ki sc nosile del brigadnega tovora, padale in se niso mogle več dvigniti; borci so jih morali prepustiti žalostni usodi. Koloni so tu in tam sledili četniki, ki so se izmikali frontalnemu boju. Le čakali so, da bi kdo izostal ali da bi se kje pretrgala zveza in bi potem udarili po borcih. Brigada se je izogibala poti in pomikala po naj večji divjini, včasih v velikih polkrogih, da se ne bi po nepotrebnem izpostavljala nevarnosti in prišla končno po izredno napornem maršu 23. januarja 1944 popoldne v Drvar. Razen nekaj obolelih in ranjenih ni imela brigada po drugem proboju čez liško progo in maršu v smeri Drvarja nobenih izgub.

Vrhovni štab je v Drvarju sprejel poveljstvo brigade, ki mu je raportiralo o stanju v enoti. Tov. Titu sta poročala komandant združene brigade Vlado Prosič in pa prvotni komandant brigade Savo čelebič. Maršal Tito se je zanimal za vse, kar je bilo povezano z brigado in zlasti še za njen nacionalni sestav. Očitno je postalo, da se brigada v takem sestavu, saj je štela nad 1.600 mož, ne bi mogla uspešno boriti proti sovražniku. Zato je vrhovni štab sklenil, da se brigada razformira in se posamezni njeni deli vključijo v druge partizanske enote in zlasti pa tiste, ki so bile številčno šibke. Tako naj bi se prekomorci, ki še niso imeli izkušenj o partizanskem načinu bojevanja, čim prej prilagodili in postali glede partizanske veščine popolnoma enakovredni vsem ostalim borcem. In tako se je tudi zgodilo.

Črnogorci, ki jih je bilo v brigadi kar precej, so s tremi bataljoni prešli v 1. proletarsko brigado, Slovenci so bili dodeljeni predvsem 13. proletarski brigadi »Rade Končar«, nekaj pa jih je

odšlo tudi v 6. liško divizijo, pa tudi v sklop štabnih enot 1. proletarskega korpusa in 1. proletarske divizije, nekateri pa so bili celo dodeljeni inženirski brigadi in ščitnemu bataljonu vrhovnega štaba.

Ob odkritju spomenika padlim borcem — prekomorcem, borcem IV. armade in borcem — domačinom 4. junija 1966 v Ilirski Bistrici. Levo stoji v svetli obleki narodni heroj Janko Rudolf, sedi prvi z leve Franc Leslcošek>Luka. Za generalom Kneževičem, ki sedi, Je predsednik osrednjega odbora prekomorskih brigad dr. France Hočevar

Enote, ki so jim bili prekomorci dodeljeni, pa so bile daleč in večinoma na položajih. Zato je skupina okrog 600 Slovencev, ki sta jo vodila Stane Bobnar in Stane Kremžar krenila naprej v osrčje Bosne. Pri Drvarju, na kratkem odseku Drvar—Črni Potoči, je takrat delovala edina partizanska železnica in zato se je ta skupina odpeljala z vlakom do črnih Potokov, od tod pa v marših čez zasnežene gore vedno globlje v Bosno. Na tej poti se je skoraj polovica oddelila in priključila 3. krajiški brigadi, ostali del pa je nadaljeval pot preko Petrovega Polja vse do bližine Tesliča, kjer se je vključil v 13. proletarsko brigado. Do prvega stika s »proletarci« je prišlo v Gornjem Bjelobuču 12. februarja 1944.

Po prvi polovici februarji 1944 so se prekomorci v Bosni po* gostoma srečavali v raznih bojih In na bojnih pohodih. Bill so prvi borci, ki so se v Bosni pojavili v zaveznllklh uniformah In kot taki zbu|all pozornost ne samo pr! ostalih partizanih, marveč tudi pri civilnem prebivalstvu. Prihod prekomorcev v Bosno Je pomenil težak udarec za četnike, ki so zdaj te bolj začutili da Jih ljudstvo zapu&ča Tako so prekomorci brez dvoma doprinesli svoj delež tudi k rasti narodnoosvobodilnega gibanja v sami Bosni. Povsod so Jih z veseljem sprejeli, povsod so sl pridobivali

Skupina vodltaljav I. prakomorak« brigado, slikanji na u. Korčuli v k ruju Hlaio pred napadom Nemca v, Drugi *t* lava polit kom) Mr I. prakomoraka brigad« Dragotin Crnogorac

zaupanje zaradi svoje borbenosti in disciplinirano sti, Polagoma so se privadili tudi srbskemu Jeziku in sčasoma so izginile vse razlike med njimi in starimi partizani,

Prekomorci iz 13. proletarske brigade so prvič krenili v napad proti sovražniku pri Tesllču. Zima 1943—1944 Je bila huda. Po gorah in planjavah Bosne se Je bilo nabralo toliko snega, da so

morali borci vse tovore prenatali na lastnih plečih. Za konje in mule to bile vse gorske poti neprehodne. Nevarne jil od »ovratnika je bil v tem Čarni pegavi tifui, za katerim je zbolelo tudi mnogo prekomorcev. Hudi problemi §o nastajali, ko je bilo treba ob premestitvah enot in selitvi bolnic prenatali »tifusarje« po

Po razformlranju I. In 2. prakomoraka **biiud«** v Drvarju **l«mur)i** 1944 no ***boren*** ruporMllll v I. prolaiarako divizijo, Inltnlriiui brigado vrnovnaga llaba la la v ni'kal c r« «noia. Slovenci ao bill dodeljeni v (lavmrtn II, proleiarakl brlaadl »Had« Končar«, Črnogorci pa I. proletarakl brigadi. Nakaj prakomorcav je bilo raxporajanlh ludi v I. krajllko proletarsko brigado. Na ailkl: od lava prod d«ani oficir voda Ernest lav |x Kori ina pri Kopru, komandir Mi (?) KlaokavM taf AIMA Gregorič Iz Izola. Hpodaj latita ia prolllankovako pulko dva borca, ki ala poutaje padla v Slavoniji. Bilka Ja poanata 19. januarja 1949 v vaal Barkosovo pri aldu na ■remaki fronti. To Ja bila mllraljazka tete I. bataljona I. krajlfke prolalaraka brigada

globokem snegu. Položaj pa se je glede te bolezni Izboljšal, čim je začel v dolinah kopneti sneg. Tuko pa ne Je približal tudi ča* večjih bojev. V velikem nočnem nupadu je skušala 13. proletar* ska brigada skupaj z nekaterimi drugimi partizanskimi enotami v začetku aprila 1944 zavzeti Mrkonjič Grad, partizanske enote pa so se morale proti jutru umakniti zaradi močnih ncmftkih okrepitev. V najhujfte boje pa so prekomorci posegli po nemikem desantu na Drvar. Nenehni boji so trajali čez celo poletje in nekaj oddiha so si enote 1. proletarskega korpusa, v katerega je bila

vključena večina Primorcev, lahko privoščila šele po prihodu v Sandžak konec julija 1944. Hudi boji so se zatem nadaljevali zahodno od Užic, kjer so se borci 13. proletarske brigade spopadli z bolgarskimi kvizlinškimi enotami. Tu pa se je začela popolnoma nova faza v boju za osvoboditev izpod okupatorjevega jarma. Ogromna partizanska vojska je bila zdaj že na pohodu v srce Srbije, da bi se tamkaj združila z enotami Rdeče armade in vodila boje za osvoboditev Beograda. In tega dolgega pohoda in zatem trdega boja oktobra 1944 za osvoboditev Beograda so se udeležili tudi prekomorci. Potlej pa je prišel na vrsto še Srem, kjer je partizane čakal nov način bojevanja, frontni boj, ki je terjal težke žrtve. Prekomorci so zatem prevalili vso pot preko Slavonije, Zagreba, Ljubljane do Trsta, kjer so se srečali z ostalimi prekomorci v sklopu IV. armade. Končno so prišli v osvobojeno pokrajino, iz katere so jih pred leti pregnali fašistični oblastniki.

Težka pot prekomorcev skozi Bosno, Srbijo, Hrvatsko in Slavonijo pa vse tja do ožje domovine je terjala mnogo žrtev in samozatajevanja. Posebno trda je bila centralna Bosna, ki so jo Nemci in četniki skoraj popolnoma izropali, a zatem še huda bosanska zima, velikanske težave v zvezi s prehrano, boleznimi in nenehnimi boji. Preživeli borci, ki so napravili vso to dolgo in težko pot, pa se je vendarle s ponosom spominjajo. Ta pot, ki je zahtevala mnogo mladih življenj, je dokaz njihovega deleža k osvoboditvi domovine.

Primorske Slovence v Bosni je oviralo tudi dejstvo, da mnogi od njih po več let niso videli svojega rojstnega kraja in ničesar vedeli o svojcih. Ker so bili obenem močno navezani na svojo ožjo domovino, ki jo je fašizem tako temeljito izropal, so si želeli boriti se v domačih krajih.

V večini primerov so se partizanske enote v Jugoslaviji formirale po narodnosti, pri čemer pa so bili Slovenci iz 1. in 2. prekomorske brigade v Bosni ena od redkih izjem. Formiranje partizanskih enot po narodnosti je bila naravna posledica upora proti okupatorju vseh posameznih jugoslovanskih narodov. In ti narodi so v svojem boju postavljali na prvo mesto konkretno reševanje nacionalnega vprašanja, ki je bilo močno v ospredju zlasti pri Slovencih, če so zle posledice razcepljenosti na več držav močno občutili že pred prvo svetovno vojno, je zdaj pripadnost trem fašističnim državam, med katerimi je bil tudi sam nemški Reich, pritiskala nanje kot najstrašnejša mora. Kdor re-

Suje lastno nacionalno vprašanje z orožjem v rokah na svojih domačih tleh, ga najuspešnejše rešuje. V takem boju se najmočneje razvijejo domovinska čustva in mu dajejo močan polet. V takem boju pa je pri nas vzklila še ideja o povezavi narodnoosvobodilnega gibanja vseh jugoslovanskih narodov kot posledica izkušenj, da se mali narodi ločeno drug od drugega ne morejo

Skupina voditeljev 1. prekomorske brigade (verjetno 6. bataljon). Slikano pri Drvarju Januarja ob prihodu prekomorcev do vrhovnega Štaba

Nemško glavno oporišče v Trstu, zgradba sodišča, v kateri so se Nemci zabarikadirali. Na oknu se vidi nemškega generala, ki se pogaja s štabom 20. dalmatinske udarne divizije. Nemci se niso hoteli predati enotam NOVJ, ampak jim je uspelo medtem zbežati po podzemskih hodnikih in se predati zaveznikom

učinkovito zoperstavljati močnemu sovražniku. Odločen boj posameznih jugoslovanskih narodov proti okupatorju je bil eden od pogojev za uresničenje take povezave.

Če bi se Slovenci po izkrcanju na kopno prebijali čez Hrvatsko v Slovenijo, bi bila morebiti ta pot bolj tvegana kot pa tista v Bosno, toda vsakega borca bi v tem primeru navdajala še večja moč in pripravljenost na premagovanje težav.

Primorski Slovenci, ki so pod fašistično Italijo 25 let prenašali jarem nacionalnega zatiranja, so bolj kot ostali Slovenci in jugoslovanski narodi čutili vso težo nacionalnega problema in so si seveda želeli take partizanske enote, ki bi ga v celoti upoštevala. Prav zaradi tega se je v 13. proletarski brigadi v Bosni — in vanjo se je vključila skoraj polovica Slovencev iz 1. in 2. prekomorske brigade — na pomlad 1944 formiral slovenski bataljon, vendar pa že v času, ko je prišlo do velikih premikov. Enota ni mogla zaživeti in je to ostalo bolj pri poskusu. Zamisel je bila dobra, a je prišla prepozno. Slovenci so bili že razkropljeni po najrazličnejših enotah in nenehni boji so onemogočali zbiranje slovenskega kadra.

Vsi važnejši dokumenti o prekomorcih pa razkrivajo, s kakšno skrbjo in ljubeznijo se je za prekomorce zavzemal zlasti vrhovni štab NOV in POJ, čeprav njemu podrejeni večkrat niso bili dovolj na tekočem glede nacionalnih čustev primorskih Slovencev. Po drugi strani pa ostane dejstvo, da sta prvi dve prekomorski brigadi nastali in krenili na pot v domovino v zelo zapletenih razmerah, torej v položaju, ki ni mogel veljati za ostale prekomorske enote. Za prve prekomorce je bilo prav zaradi tega v ospredju predvsem potreba, da se vrnejo čim prej v domovino, razvoj pa naj bi potem nakazal nadaljnje konkretne oblike njihovega vključevanja v NOB jugoslovanskih narodov.

Prvi dve prekomorski brigadi sta opravili važno zgodovinsko nalogo. Zrasli sta iz narodnoosvobodilnega gibanja Jugoslovanov, ki so bili v Južni Italiji in Afriki v fašističnih zaporih, taboriščih in »posebnih kazenskih bataljonih«. Pomenili sta temelj in izhodišče za snovanje še novih prekomorskih enot. Najlažje se je za nekaj odločiti, če je teren, ki se mu želi človek posvetiti, že pripravljen. Prvi prekomorci pa so morali kreniti na neizhojeno pot, zasnovati nekaj, kar je bilo za tedanje razmere v Južni Italiji in Afriki novo. Na temelje, ki so jih zgradili, so se nasledniki (ostale prekomorske enote) lahko krepko oprli. Za Primorce in Istrane

pa je najvažnejše dejstvo, da so v odločilnem zgodovinskem času v Južni Italiji, Afriki in Sardiniji vedeli, kje je njihovo mesto in zato tudi niso postali orodje tistih sil, ki so zavirali narodnoosvo* bodilno gibanje jugoslovanskih narodov, nasprotno, aktivno so se vanj vključili. Sinovi Primorske in Istre so tudi na tujem iz* pričali svojo trdno voljo, da svojo usodo povežejo z usodo jugo-slovanskih narodov in so na ta način prispevali tudi svoj krvni davek za svobodo svoje ožje in širše domovine.

Osrednji **odbor** za **proslavo prekomorskih brigad** in **drugih prekomorskih** enot, **ki** je bila **v** Ilirski Bistrici 4. ju-
lija 1965. **Na sliki so tudi nekateri** družbenopolitični **delavci Iz Ilirske Bistrice.** Od leve prod desni: Alojz Stegfe,
Albert Klun, Janko Velikonja, Albin Kuret, dr. Rado Bordon, Miro Kocjan, Vida Tornite, Ivan Kreft, Mira Lavren-
čič, Jože **Smit, dr. Franc Hočevar, Int. Ivan Kukovec, Stane Bobnar, Edvard** Gregorčič, Karel Levitnik, Janko h-
rat In Stane Mahne

SREČKO VILHAR — ALBERT KLUN

VIRI IN GRADIVO

(BIBLIOGRAFIJA)

A) ARHIVSKO IN DOKUMENTARNO GRADIVO

— arhiv Inštituta za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani (kratica: IZDG);
— Inštitut za narodnostna vprašanja v Ljubljani;
•— arhiv Vojnozgodovinskega inštituta v Beogradu (kratica: VZI, BGD);
— Državni arhiv na Reki;
— dokumenti, zapiski in fotografije, ki jih hranijo nekdanji pripadniki 1. in 2. prekomorske brigade.

B) SAMOSTOJNE PUBLIKACIJE

— Apih Elio: Dal Regime alla Resistenza. Venezia Giulia 1922—1943, Udine 1963;
— Apih Elio: Italia. Fascismo e antifascismo nella Venezia Giulia (: 1918—1943:). Ricerche storiche, Bari 1966;
— Apih Elio: La società triestina nel secolo XVIII, Torino 1957;
— Avšič Jaka: Naš pohod v Beneško Slovenijo, 1944;
— Bandelj Vinko: Priročna knjižica za slovenske vojake v Italiji, Gorica 1923;
— Bandini Franco: Tecnica della sconfitta, Milano 1964;
— Battaglia Roberto: Storia della Resistenza in Italia, Torino 1964;
— Bevk France: Pot v svobodo, Koper 1965;
— Bratko Ivan: Teleskop, Ljubljana 1964;
— Bressan — Giuricin: Fratelli nel sangue, Reka 1964;
— Britovšek Marjan: Stavovi druge Internacionale prema ratu i kolonialnom pitanju, Beograd 1965;
— Butorovič — Klun: Tretja prekomorska brigada, Nova Gorica 1967
— Churchill Winston: Druga svetovna vojna z epilogom povojnih let, Ljubljana 1964;
— Čermelj Lavo: Ob tržaškem procesu, Ljubljana 1962;

— Čermelj Lavo: Slovenci in Hrvatje pod Italijo, Ljubljana 1965;
— Dal Pont-Leonetti-Massara: Giornali fuori legge. La stampa clandestina antifascista italiana 1938—1943, Rim 1964;
— Dedijer Vladimir: Dnevnik 1943—1944, Ljubljana 1951;
— Dudley Pope: Flag 4, London 1954;
— Gabršček Andrej: Goriški Slovenci 1840—1900, L, Ljubljana 1932;
— Golouh Rudolf: Pol stoletja spominov, Ljubljana 1966;
— Kardelj Edvard: Razvoj slovenskega narodnega vprašanja, Ljubljana 1957;
— Kocmur Janez: Primorski Slovenci v tujini za svobodo domovine, Celje 1946;
— Makiedo Sergije: Prva partizanska misija, Beograd 1963;
— Marič Mihailo: Kralj i vlada u emigraciji, Zagreb 1966;
— Pahor Boris: Nomadi brez oaze. Afriška kronika, Koper 1956;
— Petelin Stanko: Gradnikova brigada, Nova Gorica 1966;
— Petelin Stanko: Kronika Vojkove brigade, Ljubljana 1963;
— Petelin Stanko: Med Triglavom in Trstom. Zgodovina XXXI. divizije NOV in POJ, Ljubljana 1963;
— Petelin Stanko: Osvoboditev Slovenskega primorja, Nova Gorica 1965;
— Regent-Kreft: Progresivna preusmeritev političnega življenja med vojnama v Sloveniji in Trstu, Murska Sobota 1962;
— Šinkovec Črtomir: Uporni svet pod Snežnikom, Nova Gorica 1966:
— Španger Vekoslav: Bazoviški spomenik, Trst 1965;
— Štolfa Milko: Med briškimi griči je posijalo sonce, Ljubljana 1963;
— skupina avtorjev: Aula IV. Tutti i processi del Tribunale speciale fascista, Roma 1961;
— skupina avtorjev: Bili smo v Španiji, Ljubljana 1958;
— skupina avtorjev: Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji, 3., Ljubljana 1966;
— skupina avtorjev: Enciclopedia italiana 1938—1949, Roma 1959;
skupina avtorjev: Goriški zbornik 1947—1957, Nova Gorica 1958;
— skupina avtorjev: Okupatorjevi zapori in taborišča, Ljubljana 1960;
— skupina avtorjev: Oslobodilački rat naroda Jugoslavije 1941—1945, 2. knj. Beograd 1964;
— skupina avtorjev: Rab, živa priča »kulture in civilizacije« italijanskega okupatorja, Maribor 1953;
— skupina avtorjev: Prekomorci. Oris zgodovine prekomorskih brigad in drugih prekomorskih enot NOVJ, Ljubljana 1965;
— skupina avtorjev: Slovensko Primorje in Istra, Beograd 1953;
— skupina avtorjev: Trieste nella lotta per la democrazia, Trst 1945;
— skupina avtorjev: Vojna enciklopedija, 9., Beograd 1967;

— skupina avtorjev: Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda. Borbe u Sloveniji 1942 god., Beograd 1953;

— skupina avtorjev: Zgodovina diplomacije, 3., Ljubljana 1948;

— skupina avtorjev: Zločini italijanskega okupatorja v »Ljubljanski pokrajini«. Internacije 1., Ljubljana 1946;

— (Vilhar Pavle) Kuhar Lovro: O slovenskih mejah. Primorski ponatis 1943.

C) RAZPRAVE IN ČLANKI

— Barbalič Vjekoslav: Izbor dokumenata o etničkom sastavu i političkim prilikama Istre. Vjesnik Državnog arhiva u Rijeci, IV/1957;

— Bobnar Stane: Prekomorci, v zbor! Slovenski poročevalec, XIV/1953, 191;

— Bobnar Stane: Z otokov Tremitov v 1. prekomorsko brigado. Ljubljanski dnevnik, III/1953, 207;

— Bole Cita: Vidin kolektiv. Slovenski poročevalec, XIV/1953, 216 in 218;

— Butorovič Radule: Formiranje i borbe prekomorskih brigada. Novi list (Reka), 28. 6. in 9. 7.;

— Fabijan Trgo: Strategijsko-politički značaj o. Visa krajem 1943 i u toku 1944. godine. Vojnoistorijski glasnik (Beograd), 3, 1954;

— Ferenc Tone: Kratek pregled razvoja KPS in OF v Slovenskem Primorju od decembra 1942 do septembra 1943. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, Ljubljana 1/1960, 1;

— Gačnik Janko: Bil sem učitelj v Gravini. TV 15, (Ljubljana), V/1967, 25. 4.

— Golouh Rudolf: Naloge naše emigracije v današnjem položaju. Jadranski koledar 1937, Zagreb;

— Kacin Jan: Usoda narodov se ne piše v enem dnevu. »Istra« (Zagreb), IX/1937, 23;

— Klobučar Franc: Borbena pot konfiniranih Primorcev. Primorske novice (Koper), 26. 3. 1925;

— Klun Albert: Generalmajor JLA Savo čelebič, komandant 1. prekomorske brigade, TV 15, V/1967, 4. 7.;

— Klun Albert: Fašisti so priredili pustni lov. TV 15, V/1967, 21. 2;

— Klun Albert: Ob 23. obletnici ustanovitve 1. in 2. prekomorske brigade. TV 15, IV/1966;

— Klun Albert: Spomini na Zorana Kralja. TV 15, IV/1966, 10. 8.;

— Kodrič Tone: Iz bombardiranega Beograda domov, v Piso in v partizane. Primorski dnevnik, XXI/1965, 26. in 27. 5.;

— Kodrič Tone: Pred dvajsetletnico prekomorskih brigad. »Novačenjem na Siciliji. Primorski dnevnik, XXI/1965, 93—94;

— Kreft Bratko: V Ženevi nič novega. Književnost (Ljubljana), III/1935, 1—2;

— Levičnik Karel: Prekomorci v NOVJ. Vojaški informator, 1964, 7;

— Malalan Riko: Rojstvo 1. prekomorske brigade. Ljudski koledar 1954, Trst;

— Malalan Riko: Taborišče Carbonara. Ljudski koledar 1955, Trst;

— Ostan Miro: Postal sem radiotelegrafist. TV 15, III/1965;

— Perat Janko: Brez krivde krivi. Ljubljanski dnevnik, XIV/1964;

— Perat Janko: Narodnoosvobodilno gibanje Primorcev v Afriki. TT. XV/1967;

— Perhauc Rafael: Upor letalcev v Alžiru. TV 15, V/1967;

— Peruško Tone: Postanak fašizma. »Istra«, VII/1935, 32;

— (Peruško Tone) t. p.: Abesinski rat i mi. »Istra«, VII/1935, 48;

— Plenča Dušan: Pobuna u »jugoslovenskoj vojsci« izvan otadžbinc. Komunist (Beograd), 8 . 7. 1965;

— Prošič Vlado: Prva prekomorska brigada. Mornariški glasnik, 1964, 1;

— (Stubelj Danilo) Karolčev Danilo: Od battaglione speciale do 1. prekomorske brigade. Primorski dnevnik, IX/1953, 9. in 28. 8.;

— šeme — Butorovič: Prekomorske jedinice u NOB Jugoslavije. Vojnoistorijski glasnik (Beograd), 1967, 2;

— Šepič Dragovan: Problem naše emigracije. »Istra«, IV/1932, 47;

— Velikonja Janko: Iz »battaglione speciale« v prekomorske brigade. TV 15, IV/1965, 9. 2.;

— Velikonja Janko: Nastanek prekomorskih brigad. Snežnik (Ilirska Bistrica), 1965, 1. 2. in 1. 3.;

— Vilhar Srečko: O trdih bojih v Bosni. Slovenski poročevalec, VI/1945, 10. 6.;

— Vilhar Srečko: Obrazi iz Gaete (Zapisi iz zaporov). Jadranski koledar 1957, Trst;

— Vižintin B. M.: Kako smo začeli. Goriški zbornik 1947—1957, Nova Gorica 1958;

— Vremec Vidko: Uprli so se fašizmu. Primorski dnevnik, XIX/1963;

— Vrbovšek Polde: Jugoslovanski bataljon »Stalingrad«. Primorski dnevnik, XXI/1965, 14. in 15. 5.;

— Wilfan Josip: Manjšinski kongresi. Sodobnost (Ljubljana), 11/1934;

— (Žiberna Jožko) — šk—: Odlomek iz predvojne revolucionarne borbe primorskih emigrantov. Naši razgledi, 1/1952, 2;

— razne druge razprave in članki, objavljeni v jugoslovanskem periodičnem tisku v času 1945—1967.

C) ROKOPISNO GRADIVO V ZVEZI S 1. IN 2. PREKOMORSKO BRIGADO"

— Baša Franc: Spomini na 1. prekomorsko brigado;
— Batrovič Mihailo' Podatki za zgodovino 1. bataljona 1. prekomorske brigade;
— Bernetič Leon: S prvo prekomorsko brigado;
— Blače Milan: Življenjepis in prispevek za zgodovino 1. prekomorske brigade;
— Boban Marko: Prispevek za zgodovino 1. prekomorske brigade;
— Bobnar Stane: Taborišče Carbonara in delo na formiranju 1. prekomorske brigade;
— Bogateč Vojko: Življenjepis;
— Božič Frane: Življenjepis in življenje v zaporih ter v internaciji do formiranja 1. in 2. prekomorske brigade;
— Bukovac L.: Internacijsko taborišče Gonars in Renicci;
— Cotič Jožef: Življenjepis;
— Cebron Rihard: Življenjepis;
— Ditrich Luce: V »posebnih kazenskih bataljonih« na Sardiniji;
— Doljak Jože: Taborišče v Potenzi;
— Dreščck Janko: Moji spomini na boj zoper nacifašizem;
— Ferjančič Ferdinand: Ustanovitev NOO in 1. prekomorske brigade v Carbonari;
— Florjančič Roman: Ugotovitve glede dela in življenja v »posebnih kazenskih bataljonih«;
— Grl Josip: Moji spomini na ustanovitev 1. prekomorske brigade;
— Hočevar Franc: Kako so nastale prekomorske brigade;
— Hrovatin Ambrož: Moji spomini na boj za osvoboditev izpod fašističnega jarma;
— Hrvatin Gvido: Moji spomini na boj proti fašizmu;
— Jogan Maks: Moji spomini na Sardinijo;
— Juvančič Ivo: Stališče KPI do slovenskega narodnega vprašanja v razdobju med obema vojnama. Rokopis (last avtorja);
— Klobučar Franc: S 3. prekomorsko brigado;
— Klun Albert: »Posebni kazenski bataljoni«;
— Kmet Milan: Z otokov Tremiti v Carbonaro in ustanovitev 1.prekomorske brigade;
— Kocmur Janez: Proslava oktobrske revolucije v 1. prekomorski bri gadi leta 1943;

* Rokopisno gradivo je shranjeno v Inštitutu za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani, v mapi 1. in 2. prekomorske brigade.

— Kralj Janko: Kratek opis političnega udejstvovanja primorskih Slovencev in Istranov v »posebnih kazenskih bataljonih« na Sardiniji in pozneje v sestavu VII. ameriške armade v Južni Franciji;

— Kremžar Stane: Nastanek in pot 1. prekomorske brigade;

— Lapajna Ignac: Sardinija in odhod v NOVJ;

— Lapajne Julij: 228 »slovanska četa«;

— Lapajne Julij: Odiseja množice primorskih Slovencev;

— Lekovič Mišo: Podatki za zgodovino 1. bataljona 1. prekomorske brigade;

— Lenarčič Zdravko: Prispevek za zgodovino 4. bataljona 1. prekomorske brigade;

— Malovec Jože: Moji spomini na »izgubljeno četo« 1. prekomorske brigade na Korčuli;

— Markov Ante: Moji spomini na 1. prekomorsko brigado;

— Mihalič Vladimir: Borbena pot 3. čete 3. bataljona 1. prekomorske brigade;

— Miljanic Novak: Iz vojevanja prekomorcev (spomini na 2. bataljon 1. prekomorske brigade);

— Nemec Rafael: V »posebnih kazenski bataljonih« na Sardiniji;

— Ostan Miran: Spomini prekomorca;

— Pagon Franc: Pismo ženi! (Vrženo iz letala 1. 1944 in se v njem govori o ustanovitvi 1. prekomorske brigade);

— Pavlovec Ivan: Zgodovinske teze prekomorskih enot;

— Pejanovič Petar: Od Bara do Barija in ustanovitev 1. prekomorske brigade;

— Pipan Kazimir: Moji spomini na 1. prekomorsko brigado in ujetništvo;

— Požar Ivan: Moji spomini na Sardinijo

— Prosič Vlado: Prva prekomorska brigada;

— Sirk Vladislav: Prispevek za zgodovino 1. prekomorske brigade;

— Slavec Danilo: Formiranje 1. prekomorske brigade;

— Smrekar Alojz: Iz mojih spominov na Sardinijo;

— Stegù Alojz: Primorci in Istrani na Sardiniji in v Franciji v drugi svetovni vojni;

— Strugar Vlado: Prispevek za zgodovino 1. prekomorske brigade;

— Sulčič Albert: Iz spominov na delo v KP in na boj proti fašizmu;

— Šav Ernest: Borbena pot moje enote v NOVJ (1. prekomorske brigade);

— šavron Celestin: Prispevki za zgodovino 1. in 2. prekomorske brigade;

— Sfiligoj Korado: Moja pot v 1. prekomorsko brigado;

— Šinigoj Jože: Moj odhod od doma in življenje v »posebnih kazenskih bataljonih« na Sardiniji;

— Šiškov Andelko: Prispevek k zgodovini 1. prekomorske brigade;

— Škerjanc Rudi: Kako močan je bil klic domovine!;
— Šturm Tone: Prva prekomorska brigada;
— Urbanc Sonja: Janko Kralj;
— Ušaj Ciril: Napad na fašistično gnezdo v Parizu;
— Valenčič Ivan: Moja pot v boju proti fašizmu od leta 1941 do 1945;
— Velikonja Janko: Prispevek k osvetlitvi dejavnosti narodnoosvobodilnega boja v Catanzaru;
— Vilhar Stane: Nekaj podatkov o delavskem gibanju v Julijski krajini in v Italiji nasploh v obdobju med dvema vojnama, rokopis. (Last avtorja);
— Zalar Tončka: Taborišče Tremiti;
— Žgavec Janko: V »posebnih kazenskih bataljonih« v Južni Italiji;
— Zivic Jože: Prispevek za zgodovino 1. prekomorske brigade.

A L B E R T K L U N

SEZNAM PADLIH BORCEV IN BORK PRVE IN DRUGE PREKOMORSKE BRIGADE

POJASNILO

Seznam padlih borcev in bork 1. in 2. prekomorske brigade je nastal tako kot seznam padlih borcev in bork Tretje prekomorske brigade (Glej knjigo Radule Butorovič — Albert Klun, Tretja prekomorska brigada. Nova Gorica 1967, s. 337—366!). Osnovo temu seznamu dajejo posebni seznami, ki so jih oskrbeli občinski odbori ZZB iz Slovenskega primorja in Istre ter nekateri odbori iz Dalmacije, Črne gore in Slovenije. Ti posebni seznami pa so nastali na podlagi popisa žrtev 2. svetovne vojne, ki so ga izvršili v letih 1946 in 1951 do 1954. Avtor seznama pa se je opiral tudi na anketne (popisne) liste, ki so jih izpolnili nekdanji borci prekomorskih brigad pred proslavo v Ilirski Bistrici, ki je bila 4. julija 1965. Eden od virov pa so bili tudi popisni listi, ki so jih nekdanji borci izpolnili ob prejemu knjige »Prekomorci« (Ljubljana 1965). Omeniti pa je treba tudi dragocene dokumente, ki so jih dali na voljo nekdanji voditelji obeh brigad. Ti dokumenti in ostali material se nahajajo v Inštitutu za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani v posebnih mapah 1. in 2. prekomorske brigade ter osrednjega odbora prekomorskih brigad (kratica IZDG). Na osnovi vseh teh virov je bil sestavljen osnutek seznama, ki je bil razmnožen (120 primerkov) in razposlan vidnejšim borcem in voditeljem obeh brigad ter posameznim občinskim odborom ZZB, ki so osnutek pregledali, popravili ali dopolnili ter vrnili avtorju.

Seznam ne zajema samo padlih borcev, ampak tudi tiste, ki so umrli za posledicami ran, dobljenih v narodnoosvobodilnem boju, le deloma pa zajema pogrešane borce. Ti so zvečine ostali hudo ranjeni na bojiščih in zaradi strašnih okoliščin niso mogli biti evakuirani, pa čeprav so si soborci in komandirji močno prizadevali, da bi te borce rešili. Upoštevati pa je treba, da utegnejo biti kljub naj večji skrbnosti v seznamu napake, pa tudi pomanjkljivosti, kot so: napačno napisana imena ali priimki, netočni rojstni ali drugi podatki, netočni datumi in kraji smrti itd. Vse to seveda izvira iz razmer, v katerih so borci žrtvovali svoja življenja.

Pomen kratic je naslednji: r. = rojen, p. = padel, u. = umrl. Vprašaj (?) pomeni, da točnejšega podatka ni bilo mogoče dobiti, če je ob imenu padlega borca rimska številka (I., II.), pomeni, da sta to različni osebi z enakim imenom. Kjer podatki manjkajo (kraj ali datum rojstva, datum smrti ali kraj, kjer je borec padel), pomeni, da teh podatkov ni na voljo. Navedeni kraji so kolikor mogoče točno označeni, in sicer tako, da je naveden kraj in širši okoliš, kamor kraj spada. Če so kraji splošno znani, okoliš ni naveden. V mnogih primerih žal ni bilo mogoče ugotoviti krajev, kjer so borci padli, zato je navedena samo republika ali pokrajina.

V posebni prilogi k tej knjigi je objavljen abecedni seznam preživelih borcev 1. in 2. prekomorske brigade.

ABRAM Marcelo, r. 1923 (Hrvatini—Koper), p. 1944 (Črni vrh—Sarajevo).
ADAM Anton, r. 26. 5. 1918 (Dol. Košana—Pivka), p. 26. 5. 1944 (Drvar).
ALFIROVIČ Spiro, r. ? (Split), p. 1944 (Bosna).
ALTARAC Buči, r. 1918 (Sarajevo), p. 1944 (Bosna).
ALTARAC Santo, r. 1916 (Sarajevo), p. maja 1944 (Drvar).
ANTONIČ Bruno, r. 14. 2. 1926 (Prosek—Trst), p. 8. 6. 1944 (Drvar).
APOLLONIO Marcello, r. 29. 5. 1923 (Milje—Trst), p. 23. 6. 1944 (Črni Vrh—Sarajevo).
ARMANDO Herman, r. ? (Dekani—Koper), p. 26. 5. 1944 (Drvar).

BABUDER Rudi, r. ? (Škofije—Koper), u. maja 1944 v Bosni na nekem dolgem in napornem pohodu (maršu).
BACCIAVILLA Emil, r. ? (Ljubljana—Polje), p. 1944 (Drvar).
BAKOTIČ Ante, r. ?, p. decembra 1943, (Korčula).
BALOH Franc, r. 3. 1. 1907 (Stanovišče—Kobarid), p. 31. 3. 1944 (Sarajevo).
BAN Slavko, r. 1926, (Orehek—Sežana), p. 1944 (Mlinište—Bosna).
BARUCA Ivan, r. 16. 6. 1909 (Šmarje), p. 10. 1. 1945 (Srbija).
BAŠČEVIČ Ante, r. ? (Split), p. 1944 v Srbiji.
BEDALOV Frane, r. 6. 8. 1914 (Kastel Kambelovac), p. 1944 (Bosna).
BENČAN Franc, r. 26. 2. 1926 (Planina—Postojna), p. 24. 5. 1944 (Drvar).
BENČAN Peter, r. 25. 5. 1924 (Planina—Postojna), p. 24. 5. 1944 (Drvar).
BENČIČ Egidij, r. 1920 (Pomjan), p. 15. 5. 1945 (Novi Sad) — eksplozija mine.
BIASIZZO Rado, r. 10. 10. 1910 (Orehek—Postojna), p. 24. 11. 1943 (Korčula).
BILIČ Marjan, r. (Betina—Šibenik), p. 1944 (Drvar).
BIŠČAK Mihael, r. 27. 3. 1910 (Buje—Postojna), p. 1944 (Bosna).
BIZJAK Franc, r. 5. 10. 1913 (Predmeja—Ajdovščina), p. 12. 5. 1944 (Bosna—Mrkonjič Grad).
BIZJAK Jakob, r. 12. 10. 1926 (Podgriže), p. 1944 (Bosna).
BIZJAK Martin, r. 7. 11. 1914 (Mrzli log—Idrija), p. maja 1944 (Drvar).
BIZJAK Silvij, r. 29. 12. 1926 (Kal nad Kanalom), p. maja 1944 (Drvar).
BOGATEČ Drago, r. 29. 5. 1922 (Sv. Križ—Trst), p. 2. 5. 1944 (Drvar).
BONČINA Rafael, r. 18. 10. 1922 (Gornja Kanomlja—Idrija), p. 4. 4. (Sušsk__ Reka)
BONIFACCIO Bruno, r. 29. 10. 1922 (Trst), p. 23. 5. 1944 (Drvar).

BONIN Rudolf, r. 1904 (Manžan), p. 12. 2. 1944 (Mostar).
BOŽIČ Jožef, r. ? (Gorjansko—Sežana), u. 9. 8. 1945 za posledicami ran, dobljenih v NOB.
BRATU2 Jože, r. 28. 3. 1913 (Podnanos—Vipava), p. 2. 5. 1945 (Sv. Ivan—Zagreb).
BREZAVŠČEK Ciril, r. 23. 3. 1909 (Levpa—Nova Gorica), p. spomladi 1944 (Drvar).
BREZEC Jože, r. 8. 9. 1922 (Studeno—Postojna), p. 1944 (Vis).
BREZOVIC Štefan, r. ? (Idrija), p. junija 1944 (Drvar).
BUBNIČ Franc, r. 1914 (Pregarje—Podgrad), p. junija 1944 (Bosna).

CAH Zdravko, r. 23. 3. 1923 (Rižana—Koper), p. 12 . 4. 1945 (Bosna).
CERKVENIK Mirko, r. 1924 (Gornje Vreme—Sežana), p. maja 1944 (Bosna).
CETINA Ivo, p. decembra 1943 (Korčula).
CIGOJ Leopold, r. 25. 9. 1909 (Osek—Nova Gorica), p. 24.3.1944 (Bosna).
CUNJA Ervin, r. 3. 10. 1926 (Škofije—Koper), p. 14. 12. 1944 (Fruška Gora).
CUPIN Angel, r. 1920 (škofije—Koper), p. 30. 4. 1945 (Prestranek).

ČELAN Srečko, r. ? (Postojna), p. 1944 (Drvar).
ČELHAR Anton, r. 13. 4. 1913 (Prestranek), p. 24. 12. 1943 (Korčula).
ČELHAR Janez, r. 8. 10. 1908 (Matenja vas), p. 15. 4. 1944 (Bosna).
ČELIGOJ Rudolf, r. 7. 4. 1909 (Parje—Pivka), p. 1944 (Bosna).
ČELIK Ciril, r. ? (Orehek—Postojna), p. 1944 (Ribnica—Bosna).
ČEPAK Etore, r. ? (Rižana—Koper), p. 1944 (Drvar).
ČERIN Ciril, r. ? (Orehek—Postojna), p. 1944 (Kaniža—Hrvatska).
ČERNE Rafael, r. ? (Tomaj—Sežana), p. 9. 11. 1944 (Bosna).
ČOK Emil, r. 27. 6. 1920 (Lonjer—Trst), p. 20. 11. 1944 (Zemun—Beo grad).
ČOK Gvido, r. 20. 12. 1925 (Log—Dolina Trst), pogrešan junija 1944 (Bosna).
ČRNAC Ludvik, r. 15. 11. 1921 (Kal—Pivka), p. 14. 4. 1944 (Bosna).
ČUFER Janko, r. 16. 12. 1914 (Zakojca—Cerkno), p. decembra 1943 (Korčula).
ČUK Adalbert, r. 8. 2. 1926 (Pregriže—Idrija), p. 23 . 4. 1945 (Zagreb).

DEBELJAK Franc, r. ? (Kanal), p. decembra 1944 (Zenica).
DEBELJAK Marij, r. 3. 4. 1922 (Trst), p. 24. 12. 1943 (Korčula).
DEL MEDICO Franc, r. ? (Vrhnika), p. 1944 (Pleternica—Slavonska Požega).
DODIČ Peter, r. ?, p. 1944 (Bosna).

FABJANČIČ Milan, r. 17. 11. 1926, (Podbreže—Sežana), p. 27. 4. 1945 (Klana—Reka).
FATUR Andrej, r. 2. 12. 1924, (Zagorje), p. 1944 (Plevlje—Sandžak).
FATUR Franc, r. ? (Zagorje—Pivka), p. oktobra 1944 (Zemun—Beo-grad).
FATUR Janez (I.), r. 1909 (Zagorje—Pivka), p. oktobra 1944 (Zemun—Beograd).

FATUR Janez (II.), r. 16. 12. 1909 (Zagorje—Pivka), ujet 1943 na Korčuli, u. 5. 2. 1944 v taborišču.
FEVČE Ludvik, r. 13. 2. 1914 (Vrtovin—Nova Gorica), p. 25. 5. 1944 (Drvar).
FIGELJ Jože, r. 27. 2. 1920 (Št. Maver), pogrešan septembra 1944 (Bosna).
FILIPIČ Alojz, r. ? (Pečnik—Sp. Idrija), p. 1944 (Drvar).
FIŠER Stanko, r. 15. 12. 1920, (Črnice—Nova Gorica), p. aprila 1944 (Bosna).
FIŠINGER Franc, r. 16. 11. 1922 (Ljubljana), p. marca 1944 (Teslic).
FORNAZARIČ Bernard, r. ? (Vogrsko—Nova Gorica), p. decembra 1943 (Korčula).
FRANK Alojz, r. 1924, (Pregarje—Ilirska Bistrica), p. 25. 12. 1943 (Korčula).
FRANK Franc, r. ? (Pregarje—Ilirska Bistrica), p. 1943 (Korčula), u. 1944 v internaciji (Mossburg).

GOMBAČ Milan, r. 6. 1. 1926 (Hrušica—Podgrad), p. spomladi 1945 (Srbija).
GOSTIŠA Ludvik, r. 28. 8. 1925 (Zadlog—Idrija), p. 12. 4. 1945 (Sr. fronta).
GRACIN Jožo, r. ? (Split), p. 1944 (Bosna).
GRAHONJA Miro, r. 4. 12. 1926 (Gročana—Trst), p. 29. 5. 1944 (Bosna), pogrešan.
GRAHONJA Peter, r. 1912 (Sergaši), p. 3. 3. 1944 (Sandak).
GROZDANOVIČ Vlado, r. ?, p. 1944 (Bosna).
GRUPA Blaž, r. ? (Primošten—Split), p. 1944 (Bosna).
GUSTINČIČ Anton, r. 1916 (Volče—Pivka), p. septembra 1944 (Srbija).
GUŠTIN Vojko, r. ? (Sežana), p. ?.

HLAČA Avgust, r. ?, p. 1944 (Bosna).
HORVAT Dušan, r. 31. 8. 1922, p. 1944 (Drvar).
HROVATIN Jože, r. 18. 2. 1922 (Podbreg—Vipava), p. 25. 3. 1944 (Drvar).
HRVATIČ Danilo, r. 17. 5. 1925 (Ricmanje—Dolina—Trst), p. avgusta 1944 (Bosna).
HUMAR Feliks, r. 18. 10. 1921 (Kal nad Kanalom), p. decembra 1943 (Korčula).

IPAVEC Alojz, r. 1921, u. v nemškem ujetništvu.

JAKSETIČ Jožef, r. ?, p. 1944 (Mrkonjič Grad—Bosna).
JANEŽIČ Josip, r. 11 9. 1907 (Zarečje—Ilirska Bistrica), p. 1943 (Korčula).
JANKOVIČ Alojz, r. ?, (Dolnje Vreme—Sežana), p. 1944.
JANKOVIČ Jože, r. 1908 (Kal—Pivka), p. 5. 4. 1944 (Bosna).
JANKOVIČ Stanko, r. ? (Dolnje Vreme—Sežana), p. 1944.
JAZBEC Ivan, r. ? (Ponikve—Girica), p. 1944.
JERINA Viktor, r. 1922 (Polje—Tolmin), p. 1944 (Teslič—Bosna).

JOKIČ, r. ? (Kaštel šučurac—Split), p. 1944 v Bosni.
JOVICEVIC Janko, r. 1922 (Govazdevac—Peč), p. 26. 5. 1944 (Draganič).
JUG Alojz, r. ? (Solkan—Nova Gorica), p. decembra 1943 (Korčula).
JUKIČ Jožo, r. ? (Šibenik), p. 1944 (Drvar).
JURADA Albin, r. 11. 11. 1926 (Mačkovje—Trst), p. maja 1944 (Drvar).
JURETIC Ivan, r. 1 .1. 1905 (Martinovo Selo), p. 1944 (Drvar).
JURETIC Rafael, r. 10. 1. 1915 (Martinovo Selo), p. 1945 (Zagreb).
JURICIN Marko, r. ? (Pakoštane), p. 10. 1. 1944 (Bosna).
JURIšEVIC Ivan, r. ? (Velike Mune), p. decembra 1943 (Korčula).
JURIŠEVIČ Zdravko, r. 9. 4. 1924 (Dol), p. 15. 7. 1944 (reka Bosna).
JURIŠIČ Josip, r. ? (Mune), p. decembra 1943 (Korčula).

KALIGARIČ Armando, r. 1926 (Dekani—Koper), p. 23. 5. 1944.
KAPOV Ante, r. ? (Šibenik),.p. 1944 (Drvar).
KERžAN Ivan, r. ? (Ljubljana), p. 1944 (Beograd).
KLJUCEVŠEK Albert, r. ? (Zagorje ali Hrastnik), p. 1943 (Bari).
KLUN Roman, r. 31. 12. 1914 (Trst), p. 23. 5. 1944 (Bosna—Drvar).
KOCJANCIC Peter, r. 18. 6. 1922 (Prebeneg—Koper), p. 20. 8. 1944 (žab j ak—Livno).
KOCMAN Venceslav, r. 2. 2. 1909 (Salež—Zgonik), p. 21. 6. 1944 (Jajce).
KODRE Franc, r. 23. 9. 1922 (Podnanos—Vipava), p. 1943(Korčula).
KOGOVŠEK Ivan, r. 1922 (Potok—Idrija), p. avgusta 1944(črna gora).
KOKOŠIN Alojz, r. ? (Trnovo ob Soči), p. 24. 12. 1943 (Korčula).
KORDA Julij, r. 24. 7. 1924 (Milje—Trst), p. 15. 5. 1944 (Drvar).
KORON Alojz, r. 1920, (Vogrsko—Gorica), p. marca 1944 (Jajce).
KOSTIC Nenko, r. 18. 7. 1915, p. 1944 na poti v Drvar.
KOVAČEVIČ Rašo, r. ? (Grahovo—Crna gora), p. 25. 12. 1943 (Smokvica—Korčula).
KOVAČIČ Jože, r. 1913, p. 1944 (Drvar).
KOVCU Anton, r. 1921 (Vogrsko—Gorica).
KOZLOVIČ Karel, r. 1922, p. 1944 (Jajce).
KRAGELJ Ignac, r. 8. 3. 1925 (Tolmin), p. 28. 4. 1944 (Mrkonjič Grad).
KRAGELJ Stojan, r. ? (Postojna), p. 1944 (Gornji Vakuf).
KRAIGHER Boris, r. 1911 (Postojna), p. 25. 5. 1944 (Vakuf—Bosna).
KRALJ Franc, r. ? (Opčine—Trst), p. 1944 (Knin).
KRALJ Zoran, r. 18. 10. 1901 (Trebče—Trst), p. 14. 2. 1945 (Mostar).
KRANJC Anton (I.), r. 1. 2. 1924 (Stara Sušica—Postojna), p. 27. 4. 1944 (Jajce).
KRANJC Anton (II.), r. 17. 1. 1925 (Nadanje selo—Postojna), p. 10. 3. 1944 (Petrovo polje).
KRANJC Franc, r. 10. 10. 1925 (Stara Sušica—Postojna), p. 10. 5. 1944 (Gračac).
KRAŠOVEC Marjan, r. 1912 (Osp—Koper), p. 26. 3. 1944 (Jajce).
KREBELJ Anton, r. 14. 4. 1925 (Ostrožno brdo—U. Bistrica), p. 1944 (Drvar).
KREVATIN Ferruccio, r. 5. 1. 1926 (Milje), p. 21. 12. 1943 (Brač).
KREVATIN Karel, r. 12. 2. 1909 (Milje), p. 1. 5. 1944 (Mrkonjič Grad).
KRIŽMAN Josip, r. 6. 9. 1912 (Veliki Repen), p. maja 1944 (Mrkonjič Grad).
KRIŽMAN Tonček, r. ? (Kozina—Koper), u. 1945 na položaju (za jetiko).

KRI2MANČIČ, r. ? (Podgrad), p. 1944 (Jajce).
KRNEVCEV Tone, r. ? (Ostrožno brdo—II. Bistrica), p. marca 1944 (Lapac).
KUZMANIČ Ivan, r. 1921 (Padna—Piran), u. 1. 11. 1947 (Senožeče) za ranami, dobljenimi v NOB.

LAH Alojz, r. ? (Štore—Celje), p. neznano kje.
LAPAJNE Franc, r. 1912 (Idrija), p. 1944 pri Ribnici (Bosna).
LAVRENČIČ Milan, r. 23. 7. 1916 (Vrbovo—Ilirska Bistrica), p. 1944 (Knin).
LEBAN Jože, r. 20. 3. 1914 (Čadrg—Tolmin), p. 1944
LENARČIČ Jože, r. 1906, p. 1944 (Bosna).
LIVAKOVIČ Mirko, r. ? (Kaštel Lukšič), p. 1944 (Trubar—Drvar).
LOKATELJ Aleksander, r. 1899 (Osp—Koper), p. 1944 (Drvar).
LOVRENČIČ Gaetan, r. 14. 6. 1925 (Labor), p. 12. 2. 1944 pri Mostarju.
LOVRENČIČ Jože, r. 1911 (Vipava), p. 1944 (Bosna).
LOZAR Štefan, r. 23.12. 1912 (Vrtovin—N. Gorica), p. 13. 5. 1944 (Bosna).
LUKAČ Cvetko, r. 1926 (Orehek—Sežana), p. 1944 (Mliniščе—Bosna).

MAGAJNA Drago, r. ? (Dolnje Vreme—Sežana), p. marca 1945.
MALJEVEC Anton, r. 1908 (Novokračine—U. Bistrica), p. 1944 (Srem).
MARANČIČ Milko, r. 1914 (Rojci—Koper), p. maja 1944 (Mrkonjič Grad).
MAMEČ Albert, r. 28. 2. 1924 (Sp. Lokovec), p. 4. 11. 1944 pri Oblju (Bosna).
MANKIČ Franc, r. 22. 8. 1902 (Kal—Pivka), p. 1944 (Bosna).
MAREŠIČ, r. ? p. decembra 1943 (Korčula).
MARKOVČIČ Just, r. 1927 (Zanigrad—Koper), p. 25. 12. 1943 (Korčula).
MARKOVIČ Drago, r. 1916 (Petroviči—Banjani), p. julija 1944 (Srbija).
MARSIČ Anton, r. ? (Gračišče—Koper), p. 1944 (Mrkonjič Grad).
MASTEN Josip, r. 23. 5. 1926 (Slivno—Nabrežina, Trst), p. 2. 5. 1944 (Drvar).
MATOŠIČ Ante, r. (Split), p. 1944 (Bosna).
MAVER Ciril, r. 13. 3. 1911 (Tolmin), p. 25. 2. 1944 (Jajce).
MAVER Josip, r. 6. 3. 1926 (Trst), p. 14. 4. 1944 (Jajce—Bosna).
MEDVEŠČEK Cvetko, r. 1923 (Stržišče—Tolmin), p. 1944 (Bosna).
MIKULETIČ Franc, r. 29. 12. 1912 (Velika Bukovica—II. Bistrica), p. 8. 5. 1945 (Vrhnika).
MIKULETIČ Jože, r. 2. 8. 1926 (Velika Bukovica—U. Bistrica), p. 9. 9. 1944 (Kiseljan).
MIKUŽ Rafael, r. 22. 9. 1920 (Zadlog—Idrija), p. februarja 1945 (Srem).
MILAK, r. ?, p. decembra 1943 (Korčula).
MILOK Duilio, r. 17. 6. 1925 (škofije—Trst), p. 22. 5. 1945 (Srem).
MIRC RUDOLF, r. 26. 8. 1926 (Lokev—Sežana), p. marca 1945 (Sremska fronta, Tovarnik—Srem).
MIŠINIČ Jure, r. ? (Cres), p. 1944 (Bosna).
MLINAR Matevž, r. 20. 9. 1917 (Dolnji Vrsnik), p. Dalmacija.
MOČNIK Ivan, r. 15. 5. 1913 (Gorje), p. 1944 (Lika).
MOREL Matija, r. 1907 (Dolnja Košana—Postojna), p. 1944 (Bosna).
MOŽINA Jože, r. 7. 7. 1919 (Selce), p. 23. 6. 1944 (Bosna).

NAGLOST Stanko, r. 1. 11. 1910 (Vipava), p. 17. 11. 1944 (Gorica pri Pagu).
NAKRST Ivan, r. 1925 (Dol—Košana), p. 26. 5. 1944 (Drvar).
NOVAK Drago, r. 4. 7. 1924 (Zavrhek—Sežana), p. 28 . 5. 1944 (Drvar).

ORAžEN Janez, r. ? (Selce—Kobarid), p. 1944 (Drvar).
OREL Stanislav, r. 4. 1. 1916 (Zgonik), p. maja 1944 (Drvar).
OVSENJAK Janez, r. ? (Ljubljana), p. 1944 (Jajce—Bosna).

PAHOR Mirko, r. 21. 1. 1924 (Jamlje), p. 18. 7. 1944 (Plevlje).
PAPO Josip, r. 1920 (Sarajevo), p. 1944 (Bosna).
PASARIT Milan, r. 16. 4. 1926 (Mačkovlje—Trst), p. 8. 12. 1944 (Vinkovci).
PAVLOVČIČ David, r. 5. 12. 1910 (Idrija), p. 13. 9. 1944 (Sarajevo).
PAVLOVČIČ Ivan, r. 15. 5. 1907 (Idrija), p. 12. 5. 1944 (Mrkonjic Grad).
PAVLOVIČ Franc, r. 13. 3. 1914 (Palčje—Pivka), p. 14. 4. 1944 (Bihač).
PAVŠIČ Andrej, r. 7. 10. 1917 (Lepena—Bovec), p. spomladi 1944 (Drvar).
PECENIK Ivan, r. 16. 8. 1926 (Boljunec—Trst), pogrešan maja 1944 (Bosna).
PENKO Stanislav, r. 17. 7. 1911 (Postojna), p. 28. 3. 1944 (Livno).
PERAT Leopold, r. 11. 11. 1924 (Livek—Kobarid), p. 9. 4. 1944 (Petrovo Polje—Jajce).
PERKAN Rudolf, r. 1924 ?, p. 1944 (Drvar).
PETAROS Viktor, r. 20. 2. 1909 (Boršt—Koper), zajet 6. 6. 1944, u. v nemškem taborišču.
PETRINIČ Franjo, r. ? (Orlek—Cres), p. 1944 (Agino Selo).
PIPAN Jože, r. 23. 4. 1913 (Planina pri Ajdovščini), p. aprila 1944 (Plcternica pri Bjelovaru).
PIRC Franc, r. 7. 9. 1916 (Crni vrh—Idrija), p. ? (Bugojno—Jajce).
PIRNAT Branko, r. ? (Ljubljana), p? (Zec—Planina).
PLOSNIC Vito, r. ? Stabreč, p. (Drinovača—Bihač) 1944.
PODGORNIK Stanislav, r. 5. 7. 1921 (Vrtovin—N. Gorica), p. 17. 4. 1944 (Mrkonjic Grad—Bosna).
PODHRASTNIK Rudi, r. 1924, p. 1944 (Knin).
PODOBNIK Andrej, r. ? (Masare—Idrija), p. 1944 (Bosna).
POLANC Dore, r. 10. 10. 1922 (Otlica—Ajdovščina), p. 10. 5. 1944 (Bosna).
POVARNIK Renato, r. ? (Trst), p. 14. 4. 1944 (Livno).
POVH Franc, r. 30. 9. 1916 (Klenik—Pivka), p. 14. 4. 1944 (Livno).
POŽRL Jože, r. ? (Goriče—Postojna), p. 1944.
PRELC Franc, r. 10. 10. 1907 (Barka—Sežana), u. junija 1944 (Drvar).
PRETNAR Branko, r. 13. 3. 1923 (Ljubljana), u. 4. 7. 1944 od izčrpanosti (Zec—Planina).
PRIMOŽIČ Rado, r. septembra 1924 (Loka—Koper), p. 18. 2. 1945 (Babno polje).
PROSEN Alojz, r. 20. 3. 1926 (Trpčane—II. Bistrica), p. 27. 11. 1944 (Dalmacija).
PURIC Josip, r. 17. 3. 1926 (Repentabor), u. 31. 5. 1945 za boleznijo, izvirajočo iz NOB.

RADOVIČ Joviča, r. ? (Peč), p. marca 1944 (Jošavci—Banja Luka).
RAZPET Franc, r. 1920 (Poče—Idrija), p. 1944 (Reka).
RAŽMAN Gino, r. 1924 ?, p. 15. 5. 1944 (Zenica).
REBEC Dominik, r. 4. 8. 1926, (Narin—Postojna), p. 4. 4. 1944 (Jajce).
RECEK Štefan, r. ? (Ljubljana), p. 1944 (Bosna).
REJC Vinko, r. ? (Split), p. 1944 (Bosna).
ROB Stanko, r. 5. 2. 1920 (Kred—Kobarid), p. 1944 (Gornji Vakuf).
RODELA Mirko, r. 1918 (Dekani—Koper), p. februarja 1944 (Pelješac).
ROJC Jože, r. 1917 (Vrbica—II. Bistrica), p. maja 1945 neznano kje.
ROJC Željko, r. 14. 6. 1914 (Šmarje), p. 15. 8. 1944 (Sandžak).
ROPIČ Branko, r. 1922 (Ljubljana), p. 1944 ?.
ROSANDIČ Joviča, r. ? (Peč—Kosmet), p. marca 1944 (Jošavci—Banja Luka).
ROSANDIČ Radojca, r. 1912 (Pješevci—Nikšič), p. 24. 12. 1943 (Račišče—Korčula).

SANCIN Oskar, r. 2. 4. 1926 (Boljunec—Trst), p. 14. 9. 1944 (Konjic).
SANCIN Zorko, r. 7. 4. 1926 (Boljunec—Trst), p. junija 1944 (Fojnica—Trebinje, Sarajevo).
SARDOČ Anton, p. 1944 (Drvar).
SAVIN Miro, r. ? (Kaštel Lukšič—Split), p. 1944 (Bosna).
SEDMAK Anton, r. 17. 1. 1912 (Drskovče—Postojna), p. 1944 (Bosna).
SERAŽIN Ljubomir, r. ? (Tomaj), p. 9. 4. 1944.
SEVER Ivan, r. ? (Zg. Kašelj—Ljubljana), p. (Jajce).
SEVER Jože, r. 13. 9. 1913 (Orehek—Postojna), p. 24. 11. 1943 (Korčula).
SLEJKO Maks, r. 17. 9. 1912 (V. Žablje), p. 25. 5. 1944 (Drvar).
SLUGA Anton, r. 1909 (Artviže—Sežana), p. 20. 4. 1944 (Mrkonjič Grad).
SMRDEL, r. ?, p. 1944 (Jablanica—Mostar).
SMREKAR, r. ? (Vevče—Ljubljana), p. decembra 1943 (Korčula).
SOSIČ Emil, r. 1. 12. 1907 (Opčine—Trst), p. 23. 6. 1944 (Crni vrh—Sarajevo).
SOSOLIČ Ludvik, r. 4. 2. 1913 (Neblo—N. Gorica), p. 1944 (Bosna).
STAJBER Jože, r. 2. 9. 1924 (Zabiče—II. Bistrica), p. 1944 pri Kninu.
STAJKIČ Aco, r. 1926, p. (Zec Planina—Srbija).
STANIČ Slavko, r. 1925 (Artviže—Sežana), p. 6. 4. 1944 pri Vencu v Bosni.
STEGEL Miroslav, r. 16. 1. 1916 (Hruševje—Postojna), p. 9. 5. 1945 (Koroška).
STIBELJ Franc, r. ? (Vipava), p. 1944 (Trubar—Drvar).
STOPAR Jože (I.), r. 28. 8. 1909 (Veliko brdo—Ilirska Bistrica), p. decembra 1943 (Korčula).
STOPAR Jože (II.), r. 2. 9. 1924 (Veliko brdo—Ilirska Bistrica), p. 1944 (Bosna).
SVETINA Janko, r. ? (Lokev—Sežana), p. 1944.

ŠKABAR Karel, r. 18. 8. 1922 (Repen), u. 8. 8. 1946 (Ljubljana) za posledicami ran, dobljenih v NOB.
ŠOLIČ Marjan, r. 1903 (Krivi put—Senj), p. 6. 5. 1945 (Čazma—Bjelovar).

SOR-LI Peter, r. ? (Selo—Podmerec), u. 1944 od zastrupitve.
ŠTEJBER Jože, r. 15. 10. 1924 (Zabiče—II. Bistrica), p. 22. 3. 1944 (Bosna).
STEMBERGER Frane, r. 4. 2. 1913 (Jelšane—II. Bistrica), p. neznano kje.
STII3ELJ Ferdinand, r. ? p. decembra 1943 (Korčula).
STIJ3ELJ Jože, r. ? (Vipava), u. 1944 (Drvar).
ŠTIH Slavko, r. 18. 6. 1925 (Livek—Kobarid), p. 15. 4. 1944 (Jajce).
ŠTOLFA Viljem, r. 1926 (Rubije—Komen), p. 4. 4. 1944 (Jajce).
ŠTRAJN Stanislav, r. 14. 10. 1926 (Dolina—Trst), pogrešan 15. 6. 1944, ranjen in zajet v Bosni.
ŠTRAJN Vincenc, r. 14. 7. 1910 (Dolina—Trst), u. 27. 7. 1947, za posledicami ran, dobljenih v Bosni v NOB.
ŠUMAN Zrinko, r. 9. 12. 1911 (Trst), u. 4. 8. 1945 (Šibenik) za ranami, dobljenimi v NOB.
ŠVORINIČ, r. ? (Dugi Otok), p. 1944 (Bosna).

TAVČAR Janez, r. 1920 (okolica Ljubljane), u. 1944 za tifusom.
TAVČAR Jože, r. ?, p. 1944 (Bosna).
TOMAŽIČ Franc, r. 1926 (Novi Svet—Logatec), p. februarja 1944 (Jajce).
TOMŠIČ Anton, r. 12. 3. 1912 (II. Bistrica), p. decembra 1943 (Korčula).
TOMŠIČ Tone, r. ? (Trnovo), p. februarja 1944 (Trubar—Bosna).
TORKAR Franc, r. ?, p. 1944 (Bosna).
TRČEN Ivan, r. ?, p. 1945 (Klana—Reka).
TREBIZAN Alojz, r. 6. 12. 1924 (Planina—Ajdovščina), p. 25. 5. 1944 (Drvar—Bosna).
TRENTA Janez, r. ? (Mala Pristava—Postojna), u. 1944 od gladu (Lapac).
TRENTA Rudolf, r. 20. 10. 1920 (Nadnje selo—Postojna), p. 7. 3. 1944 (Livno).
TUL Julij, r. 28. 10. 1923 (Sv. Barbara—Milje, Trst), p. 6. 4. 1944 (Jajce).

UDOVIČ Viktor, r. 1921 (Poletiči—Koper), p. avgusta 1944 (Dolenjska).
UMER Anton, r. 14. 12. 1922 (Marezige—Koper), p. 26. 3. 1944 (Jajce).
URŠIC Anton, r. ? (Idrsko—Kobarid), p. 1. 5. 1945 (Idrsko).

VALENTIČ Anton, r. 14. 1. 1924 (Podbeže—Sežana), p. 15. 6. 1944 (Bosna).
VALIČ Frane, r. ? (Split), p. 1944 (Bosna).
VALIČ Maks, r. 1909 (Postojna), p. 20. 5. 1945 (pri Bingoli—Srbija).
VATOVEC Ermenegild, r. 17. 7. 1907 (Rižana—Koper), **p.** maja 1944 (Mrkonjič Grad).
VICULIN Ivo, r. ? (Kaštel Lukšič), p. 1944 (Bosna).
VIČIC Albert, r. 1909, p. 1944 (Drvar).
VIDMAR Ervin, r. 1. 1. 1922 (Otlica—Ajdovščina), p. 21. 12. 1943 (Vis).
VIDMAR Milan, r. ? (Otlica), p. decembra 1943 (Korčula).
VIDMAR Srečko, r. ? (Postojna), p. 1944 (Drvar).

VIDOVIČ Viktor, r. ? (Gračišče—Koper), p. 1944 (Sanda).
VODOPIVEC Bojan, r. ? (Vipava), p. 1944 pri Beogradu.
VOLARIČ Anton, p. 1944 pri Vrbasu (Bosna).
VOLK Ludvik, r. 15. 11. 1921 (Kal), p. 14. 4. 1944 (Srbija).
VONČINA Andrej, r. 1914 (Masara—Idrija), p. 1944 (Drvar).
VONČINA Franc, r. 21. 1. 1915 (Idrija), p. 1944 (Drvar).
VOUČO Vladimir, r. 10.2.1925 (Pragersko), p. ? (Podturn—Novo mesto).
VRABEC Ferdinand, r. 1920 (Ljubljana), p. 1944 (Vrbas pri Jajcu).
VRABEC Franc, r. 21. 10. 1908 (Pliskovica—Komen), p. neznano.
VRTLAR Ante, p. 1944 (Bosna).
VUJIČA Pavle, r. 1921 (Nikšič), p. januarja 1944 (Mrkonjič Grad).
VUKOVIČ Živko, r. 1916 (Straševine—Nikšič), p. 25. 12. 1943 (Korčula).

ZADNIK Alojz (I.), r. 1925 (Pregarje—II. Bistrica), p. 1. 6. 1944 (Bihač).
ZADNIK Alojz (II.), r. ? (Pregarje—II. Bistrica), p. 24. 12. 1943 (Korčula).
ZADNIK Emil, r. ? (Vremski Britof—Sežana), p. neznano kje.
ZADNIK Franc, r. 10. 2. 1910 (Pregarje—II. Bistrica), p. 15. 10. 1944 (Mostar).
ZADNIK Mirko, r. 12. 5. 1921 (Pregarje—II. Bistrica), p. 26. 12. 1943 (Korčula).
ZALAR Anton, r. 1. 6. 1921 (Hrašče—Postojna), p. 25. 5. 1944 (Drvar).
ZALAR Rudolf, r. 17. 4. 1907 (Hrašče—Postojna), p. 25. 5. 1944 (Drvar).
ZGAGA, r. ?, p. (Jablanica—Mostar).
ZDRAVEC Milivoj, r. ? (Šibenik), p. 1944 (Bosna).
ZNIDERČIČ Anton, r. 9. 9. 1909 (Oslavje—Gorica), p. junija 1944 (Dalmacija).
ZOBEC Angel, r. 20. 4. 1907 (Boljunec—Trst), p. 15. 4. 1944 (Travnik).

ŽAGAR Nada, r. 13. 9. 1924 (Zgornja Dobrava—Kropa), ranjena 1. 12. 1944 (Knin), u. 11. 12. 1944 (Šibenik) za posledicami ran, dobljenih v boju.
ŽGAVEC Jožko, r. 31. 12. 1920 (Logatec), u. 6. 5. 1945 v Novi Gradiški za posledicami ran, dobljenih za časa NOB.
ŽGUR Ivan, r. 4. 11. 1924 (Podraga), p. 18. 6. 1944 (Fojnica—Bosna).
ŽELEZNIK Stanko, r. 1924 (Artviže—Sežana), p. 6. 4. 1944 pri Vencu v Bosni.
ŽIGANTE Ljubomir, r. 23. 4. 1925 (Loka), p. 12. 4. 1944 (Lika).
ŽIGMAN Franc, r. 10. 10. 1920 (Trnje—Pivka), p. 15. 2. 1944 (Dalmacija).
ŽIVEC Stanislav, r. 18. 11. 1922 (Zgonik), p. 28. 5. 1944 (Mrkonjič Grad).
ŽNIDARŠIČ Franc, r. 15. 2. 1926 (Košana), p. aprila 1944 (Jajce).
ŽUŽEK Alojz, r. 27. 2. 1925 (Mavhinje—Nabrežina), p. 10. 2. 1944 (Bosna).

ALBERT KLUN

SEZNAM VODILNEGA KADRA PRVE IN DRUGE PREKOMORSKE BRIGADE

VODILNI KADER PRVE BRIGADE V CARBONARI

ŠTAB BRIGADE

Komandant: Savo Celebič, Milan Kmet; *politkomisar:* Ivan Mardešič, Stane Bobnar; *pomočnik politkomisarja:* Stane Bobnar, Vida Tomšič; *namestnik komandanta:* Riko Malalan.

1. SLOVENSKI BATALJON

Komandant: Milan Kmet, Riko Malalan; *politkomisar:* Ferdinand Ferjančič, Franc Hočevar; *pomočnik politkomisarja:* Vida Tomšič; *namestnik komandanta:* Ivan Keržan.

2. SLOVENSKI BATALJON

Komandant: Riko Malalan; *politkomisar:* Tone Šturm; *pomočnik politkomisarja:* Jože Živic; *namestnik komandanta:* Zoran Kralj.

3. ČRNOGORSKI BATALJON

Komandant: Jovan Vukmanovič; *politkomisar:* Milutin Nikolič; *pomočnik politkomisarja:* Halid Selhanovič; *namestnik komandanta:* Duro Čelebic.

4. HRVATSKOISTRSKI BATALJON

Komandant: Nenko Kostič; *politkomisar:* Milan Blače; *pomočnik politkomisarja:* Frane Božič; *namestnik komandanta:* Jožo Butir.

ŽENSKA ČETA

Komandir: Vera Križman; *politkomisar:* Marija Curk, *pomočnik politkomisarja:* Cita Lavrenčič.

Opomba: Seznam je sestavljen na podlagi ankete, ki so jo izpolnili nekdanji borci 1. in 2. prekomorske brigade pred proslavo prekomorcev 4. julija 1965 v Ilirski Bistrici in ob izročitvi knjige »Prekomorci« (Ljubljana 1965) bivšim borcem prekomorskih enot NOVJ, deloma pa tudi na podlagi osebnega dopisovanja sestavljalca seznama z nekdanjimi pripadniki brigade. Za pregled vodilnega kadra (taborišče Carbonara) obstaja avtentičen dokument v Vojnozgodovinskem inštitutu v Beogradu (fotokopija dokumenta se nahaja v Inštitutu za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani). V tem dokumentu je popis štaba brigade, štabov bataljonov in komand vseh čet.

VODILNI KADER PRVE BRIGADE V GRAVINI

ŠTAB BRIGADE

Komandant: Milan Kmet; *politkomisar:* Stane Bobnar; *pomočnik politkomisarja:* Vida Tomšič.

1. BATALJON

Komandant: Rašo Kovačevič; *politkomisar:* Ljubo Belojevič; *pomočnik politkomisarja:* Dušan Mašanič.

2. BATALJON

Komandant: Joviča Mandič; *politkomisar:* Andrò Cukič; *pomočnik politkomisarja:* Brane Petrovič

3. BATALJON

Komandant: Stane Kremžar; *politkomisar:* Tone Šturm; *pomočnik politkomisarja:* Jože šeme.

4. BATALJON

Komandant: Egon (Alfred) Nojman; *politkomisar:* Milan Blače; *pomočnik politkomisarja:* Frane Božič; *namestnik komandanta:* Djuro Celebič.

5. BATALJON

Komandant: Riko Malalan, Nenko Kostič; *politkomisar:* Franc Hočevar, Ante Markov, Ferdinand Ferjančič; *pomočnik politkomisarja:* Jože živic; *namestnik komandanta:* Ivan Keržan.

6. BATALJON

Komandant: Jovan Vukmanovič; *politkomisar:* Milutin Nikolič; *pomočnik politkomisarja:* Vlado Baničevič, Veljo Kaludjerovič; *namestnik komandanta:* Savo Jovičevič.

ŽENSKA CETA

Komandir: Vera Križman; *politkomisar:* Marija Curk; *pomočnik politkomisarja:* Cita Lavrenčič.

VODILNI KADER BRIGAD NA DALMATINSKIH OTOKIH

PRVA PREKOMORSKA BRIGADA NA OTOKU KORČULI

ŠTAB BRIGADE

Komandant: Marko Katnič; *politkomisar:* Dragotin Crnogorac; *pomočnik politkomisarja:* Marko Boban.

1. BATALJON

Komandant: Rašo Kovačevič; *politkomisar:* Ljubo Belojevič; *pomočnik politkomisarja:* Dušan Mašanič.

2. BATALJON

Komandant: Jovača Mandič; *politkomisar:* Andrò čukič; *pomočnik politkomisarja:* Brane Petrovič.

3. BATALJON

Komandant: Stane Kremžar; *politkomisar:* Tone Šturm; *pomočnik politkomisarja:* Jože Šeme.

DRUGA PREKOMORSKA BRIGADA NA OTOKIH HVAR IN VIS

ŠTAB BRIGADE

Komandant: Miladin Ivanovič; *politkomisar:* Stane Bobnar; *pomočnik politkomisarja:* Milutin Nikolič.

1. BATALJON

(prej 4. bataljon)

Komandant: Egon (Alfred) Nojman; *politkomisar:* Milan Blače; *pomočnik politkomisarja:* Vlado Strugar; *namestnik komandanta:* Drago Markovič.

2. BATALJON

(prej 5. bataljon)

Komandant: Nenko Kostič; *politkomisar:* Ante Markov, Ferdinad Ferjančič, Jože Zivic; *pomočnik politkomisarja:* Jože živic, Ante Markov; *namestnik komandanta:* Riko Malalan.

3. BATALJON

(prej 6. bataljon)

Komandant: Savo Jovičevič; *politkomisar:* Vlado Baničevič; *pomočnik politkomisarja:* Veljo Kaludjerovič.

4. BATALJON

(reorganizirani bataljon na otokih Vis—Hvar)

Komandant: Josip Cotič, Danilo Nedoh; *politkomisar:* Ludvik Fevče, Milan Gombač; *pomočnik politkomisarja:* Franc Benčan; *namestnik komandanta:* Danilo Nedoh, Ivan Keržan.

ŠTAB ZDRUŽENE PRVE IN DRUGE PREKOMORSKE BRIGADE OB ODHODU Z VISA ZA VRHOVNI ŠTAB V DRVARJU

Komandant: Vlado Prosič; *politkomisar:* Dragotin Crnogorac; *pomočnik politkomisarja:* Marko Boban.

Zaradi večkratnih sprememb v organizaciji enot Prve in Druge prekomorske brigade ni bilo mogoče rekonstruirati komand čet, zaradi česar navajamo člane komand čet skupno po abecednem redu:

Komandirji čet

Abinum Samuel, Bereta Joko, Brankovič Miro, Brusič Ivan, Bubnič Avgust, Bulatovič Joviča, Butir Jožo, Cotič Jože, čelebič Djuro, Djurovič Milutin, Dumanič Frane, Frančeskanič Ivan, Glavina Mirko, Grahor Rudolf, Ipavec Alojz, Jovičevič Milutin, Kalc Milan, Kavčič Miha, Kavčič Stane, Keržan Ivan, Kovač Anton, Kralj Zoran, Krivec Alojz, Lavrenčič Ferdinand, Leban Jože, Lenarčič Zdravko, Lipovec Alojz, Markovič Ljubo, Marvinec Roman, Mohorčič Rajko, Nedoh Danilo, Novak Ante, Nojman Alfred, Popovič Mita, Rodič Djukan, Skupek Slavko, Smokovič Ante, Sukljan Stanko, Šturm Karlo, Šav Ernest, Štibelj Ferdinand, Tomšič Anton, Topisirinovič Milivoje, Vasori Clemente, Vilhar Srečko, Vrdoljak Ante, Vučkovič Ivica, Vukičevič Živko, Živko Nikola

Politkomisarji čet

Baša Franc, Baus Mate, Belojevič Ljubomir, Benčan Franc, Beržan Milan, Biček Franc, Bogateč Vojko, Božič Frane, Curk Marija, Calič Djuro, Cebron Rihard, Dravec Milivoj, Duletič Rajko, Durm Mirko, Fevče Ludvik, Franetič Lado, Frančiškovič Zvonko, Hočevar Franc, Ilijadica Srečko, Ivanovič Mita, Ivanovič Vladimir, Jerina Franc, Kneževič Simo, Kovačev Josip, Kranjc Tone, Miranovič Aleksa, Markovčič Gracijan, Mrduljaš Rade, Pirc Franc, Popovič Jožo, Racman Ludvik, Radosavljevič Radoslav, Sabadin Bruno, Segulin Ivan, Sigulin Anton, Skok Bruno, Slavkovič Mirko, Sulčič Albert, Šiškov Andjelko, Škerlj Franc, štibelj Franc, Tadič Ante, Todorovič Novak, Tomič Petar, Tom šič Anton, Vatovec Narciz, Žafran Ivan, Zakrajšek Alojz, Zupančič Franc, Žagar Ivan, Zidan Franc.

Pomočniki politkomisarjev čet

Barišič Marjan, Batrovič Mihajlo, Benčan Franc, Bole Cita, Karabaič Franjo, Kostič Ilija, Kušlan Marička, Medved Miro, Ovsenjak Janez, Osterc Ludvik, Radovič Joviča, Rodin Svetislav, Severdja Mirko, Sigulin Anton, Strugar Vlado, Stulič Franc, Sukljan Stanko, šeme Jože, Tadin Pavo, Tomič Petar, Vukelič Vojo, Zdravec Milivoj.

Namestniki komandirjev čet

Altarac Santo, Burzanovič Ljubo, Dimitrov Atanas, Franulovič Petar, Grahor Rudolf, Grl Josip, Ilič Ivan, Jelenčič Djuro, Jovanovič Branko, Jovičevič Milutin, Kremžar Stane, Knez Ivo, Laznik Jože, Markovič Drago, Okretič Karel, Pipan Kazimir, Rugelj Janez, Srdoč Kazimir, Sukljan Stanko, Vodopivec Franc, Vukovič Živko, Žnidaršič Alojz.

ABECEDNI SEZNAM OSEB, OMENJENIH V KNJIGI

A

Abinum Samuel 372
Abram Marcelo 357
Adam Anton 357
Alfirovič Spiro 357
Aloysi Vincenzo 85
Altarac Buči 357
Altarac Santo 357, 372
Anders Vladislav 184
Antley Mirko 279
Antolin Roman 407
Antonič Bruno 357
Aostanski Umberto Amedeo 142
Apih Elio 10, 32, 49, 345
Apollonio Marcello 357
Armando Adam 251
Armando Herman 357
Auchinleck 143
Avšič Jaka 71, 345

B

Babič Branko 61
Babuder Rudi 357
Bacciavilla Emil 357
Bače Maks 319,327
Badoglio Pietro 99, 116, 117,134, 166, 191, 201,203, 204, 206,210, 213, 216, 235,239, 241, 411
Bajc 40
Bakotič Ante 357
Baloh Franc 357
Ban Slavko 357
Bandelj Vinko 76, 345
Bandini Franco 141, 142, 145, 146, 203, 345
Baničevič Vlado 269, 370, 371
Barbarič Vjekoslav 11, 347
Barbič Dušan 326
Barišič Marjan 246, 247, 372
Barišič Mira 126
Barthou Jean Louis 16, 28
Baruca Ivan 357
Baša Franc 349, 372, 407
Baščevič Ante 357
Battaglia Roberto 56, 116, 345
Batista Viktor 51
Batrovič Mihajlo 349, 372, 407
Batulič Vjekoslav 102
Baus Mate 372
Bavcon Danica 403, 404, 405, 407
Bavec Tone 63
Bebler Aleš-Primož 58, 63
Bedalov Frane 357
Beguš Avgust 161
Belè Anton 69
Beltram Julij-Janko 63
Belojevič Ljubo 266, 370, 371, 372
Benčan Franc 246, 285, 357, 372
Benčan Peter 357
Benčič Egidij 357
Bereta Joko 372
Bernetič Leon 349, 405, 407
Beržan Milan 372
Besednjak Alojz 30
Besednjak Angel-Don 45
Besednjak Engelbert 21
Betti 215
Bevk France 19, 78, 79, 87, 225, 229, 345
Biasizzo Rado 357
Biček Franc 372
Bidovec Antonija 59
Bidovec Ferdinand 14, 101
Bidovec Stane 58, 61, 102
Bilič Marjan 357

Bizjak Franc 357
Biščak Mihael 357
Bizjak Jakob 357
Bizjak Martin 357
Bizjak Silvij 357
Blače Milan 126, 127, 246, 250, 251, 268, 349, 369, 370, 371, 405, 407
Bloch Jean Richard 29
Boban Marko 295, 296, 325, 327, 349, 370, 371, 405
Bobek 53
Bobnar Marica 111
Bobnar Stane 73, 110, 111, 117, 118, 119, 127, 129, 246, 247, 248, 249, 260, 327, 333, 341, 347, 349, 369, 370, 371, 403, 404, 405, 406, 407
Bogateč Drago 357
Bogateč Peter 39, 40
Bogateč Vojko 113, 246, 349, 372, 405
Bolè Albert-Miloš 69
Bolè Cita 107, 108, 122, 124, 131, 253, 347, 372, 404, 405, 407
Bončina Ferdo 253
Bončina Rafael 357
Bonifaccio Bruno 357
Bonin Rudolf 357
Bordiga Amadeo 32
Bordon Rado 341, 403
Božič Boris 38, 40, 246
Božič Frane 246, 249, 250, 268, 369, 370, 372, 407
Božič Ivan 246
Božič Jožef 358
Bračič Mirko 70
Brankovič Miro 372
Bratuž Jože 358
Bratuž Lojze 45
Bratuž Stane 98, 100
Bratulid Vjekoslav 102
Bratko Ivan 110, 345
Bratkovič Lucijan 59
Brejc Tomo-Lojze 62
Bressan 345
Brezavšček Ciril 358
Brezavšček Josip 80
Brezec Jože 359
Brezovič Štefan 358
Britten William F. 220
Britovšek Marjan 140, 345
Brozina Ivan-Slovan 68, 70
Brumat Branko 407
Brumat Franc 59
Brusič Ivan 372
Bubnič Avgust 372
Bubnič Franc 358
Budin Alojz 30, 50, 51
Bukovac Lojze 109, 110, 121, 349
Bulatovič Joviča 372
Burzanovič Ljubo 372
Bumba Niko 126
Butir Jožo 250, 369, 372
Butorovič Radule 345, 347, 348, 355, 369

C

Cah Zdravko 358
Cankar Ivan 37
Cecchi Bruno 32
Cerioni Antonio 204, 206
Cerkvenik Mirko 358
Cetina Ivo 358
Cezar Julij 140
Churchill Winston 141, 153, 162, 165, 345
Ciano Galeazzo 17
Cigoj Leopold 358
Colja Emil 59
Colja Pina 111
Colja Srečko 51
Cotič Jožef 31, 125, 127, 246, 250, 326, 371, 372, 404, 407
Crnogorac Dragotin 295, 296, 325, 327, 334, 349, 370, 371
Cunja Ervin 358
Cupin Angel 358
Curk Marija 122, 233, 250, 369, 370, 372
Cvetkovič Dragiša 52, 57

C

Calič Djuro 372
čatlar Franc 126
Čebron Rihard 51, 112, 113, 246, 349, 372, 405, 407
Čebron Srečko 63

Čehovin Benjamin 67
Čehovin Franc 68
Čekada Ivan 68, 69
Čelan Srečko 358
čelebič Djuro 250, 369, 370, 372
čelebič Filip 246
čelebič Milovan 247
čelebič Savo 128, 153, 158, 159, 170, 240, 246, 247, 249, 259, 327, 332, 347, 369
Čelhar Anton 358
Čelhar Janez 358
Čeligoj Rudolf 358
Čelik Ciril 358
Čelik Peter — Peter Tolminski 67
Čepak Etore 358
Čerin Ciril 358
Čermelj Jožef 30
Čermelj Lavo 10, 105, 117, 345 , 346
Černe Rafael 358
Češarek Mimi — Križman 122
Čok Emil 358
Čok Gvido 358
čok Ivan Marija 20, 34, 35, 37, 39, 45, 46, 56, 158, 159, 170, 180, 182. 188, 189, 345, 346
Čotar Albin 61
Črnac Ludvik 358
Čufer Janko 358
čuk Adalbert 358
čukič Andrò 268, 370, 371

D

Dacič 119, 258
Dal Pont 32, 346
Debeljak Franc 358
Debeljak Marij 358
Dedijer Vladimir 156, 158, 164, 346
Del Medico Franc 358
Dejan Ivan 161
Delak Ferdo 38
Dimitrov Atanas 372
Dimitrov Georg 31
Ditrich Luce 216, 235, 349, 407
Djurovič Milutin 372
Dodič Peter 358
Dolenc 51
Dolenc Stane 207, 208
Dolgan Ervin 59, 66, 67, 68, 69
Dolgan Viljem 69
Doljak Jožef 196, 197, 198 , 349, 407
Dollfuss Engelbert 16, 20, 28
Dravec Milivoj 372
Dreščck Janko 161, 175,176,349,407
Dreščck Stojan 121
Dudley Pope 244, 294, 346
Dugulin Avgust-Maks 59, 62, 63
Dujc Albin 50, 56, 76
Duletič Rajko 372
Dumanovič Frane 372
Durm Mirko 372

F

Fabjan Evgen 161, 404
Fabjan Trgo 292, 319 347
Fabjančič Milan 358
Fatovič Simon 218
Fatur Andrej 358
Fatur Franc 358
Fatur Janez 358
Fatur Janez (II) 358
Ferenc Tone 62, 63, 64, 80, 347, 406
Ferlež Ivan 415
Ferrerò A. 87
Ferjančič Ferdinand 111, 127, 246, 247, 249, 252, 253,268,296, 323, 325, 349, 369, 370,371, 405,407
Ferjančič Tone-Zvonko 68
Fevče Ludvik 31, 246, 359, 371, 372
Figelj Jože 359
Fighi Mohamed 138
Filipčič Emil 63
Filipčič Alojz 359
Filipič 93
Filipovič 178, 180
Fili Radko 215
Fišer Stanko 359
Fišinger Franc 359
Florjančič Roman 90, 96, 349, 404, 407
Fornazarič Bernard 359
Frančeskanič Ivan 372
Frančiškovič Zvonko 372
Franetič Lado 372
Frank Alojz 359
Frank Franc 359
Frank Leopold 69
Franulovič Petar 372
Furlan Dimitrij-Mitja 326

G

Gabršček Andrej 104, 346
Gačnik Janko 131, 347
Gentile Giovanni 12
Gerbec 77
Gerbec Jože-Kriks 68
Giuricin 345
Glavina Mirko 73, 346, 372, 407
Golouh Rudolf 43, 44, 57, 77, 346, 347
Gombač Milan 359, 371
Gorkič Pavle 216
Gortan Vladimir 14, 102
Gortnar Marica 122, 246
Gostiša Ludvik 359
Gracin Jožo 359
Grahonja Miro 359
Grahonja Peter 359
Grahor Rudolf 372
Gramsci Antonio 108
Graziani 139, 141, 142, 146
Grbec Anton 105
Grbec Franc 105
Grbec Jože-Kriks 68
Grl Josip 349, 407
Gregorčič Simon 104, 216
Gregorič Albin 335
Gregorič Danica 130, 131
Gregorič Edvard 341
Greif Martin-Rudi 63, 69, 70
Grom Maša 37
Grozdanovič Vlado 359
Gruden Igo 109
Grupa Blaž 359
Gržina Anton 105
Guelli G, 87
Gulj Kristjan 31, 51,
Gustinčič Anton 359
Guštin Vojko 359
Gvardjančič Anton 112

H

Hamuda Mufta Ben 138
Harrison 179
Hegler Marija 122
Hitler Adolf 15, 16, 17, 18, 19, 22, 26, 40, 47, 48, 51, 52, 53, 56, 58, 71, 139, 140, 141, 143, 145, 148, 162, 219, 220, 227, 239, 320
Hlača Avgust 359
Hlača Slavica 122
Hlaj Vidko 63
Hočevar Ančka 122, 130, 246
Hočevar Franc 133, 134, 136, 139, 246, 333, 341, 349, 369, 370, 372 403, 406, 407
Hočevar Jože A. 407, 415
Horvat Dušan 359
Hrast Branko — Jaka Avšič 71
Hrovat Silvo 403
Hrovatin Jože 359
Hrovatin Ambrož 349, 405, 407
Hrovatin Vincenc 105
Hrvatič Danilo 359
Hrvatin Gvido 349, 407
Hreščak Josip 69
Hreščak Vera 109
Humar Anton 125
Humar Feliks 359
Hvalič Franc 39, 40, 59

I

Ilič Ivan 372
Iljadica Srečko 126, 372
Ipavec Alojz 359, 372
Ivančič 53
Ivančič Peter 234
Ivanovič Miladin 327, 371
Ivanovič Mita 372
Ivanovič Vladimir 372

J

Jachaz Ivan 210
Jancho Vittorio 210
Jager V. 131
Jakopič Franc 63
Jaksetič Jožef 359
Jamšek Jože 407
Janežič Josip 359
Jankovič Alojz 359
Jankovič Jože 359
Jankovič Stanko 359
Jazbec Ivan 359
Jelenčič D j uro 372
Jelerčič Jože 407, 415
Jerina Franc 372

Jerina Viktor 359
Jerman Rafael 407
Jogan Maks 198, 199, 349, 407
Jokič 360
Jovanovič Branko 372
Jovanovič Janko 360
Jovanovič Slobodan 155
Jovičevič Milutin 372
Jovičevič Savo 269, 370, 371
Jug Alojz 360
Jug Ivan 40
Jukič Jožo 360
Jurada Albin 360
Jurdana Franc 83
Juretič Ivan 360
Juretič Rafael 360
Juričin Marko 360
Jurišević Ivan 360
Jurišević Zdravko
Jurišič Josip 360
Jurkovič Marko 126
Jursinovič Janko 214
Juvančič Ivo 35, 349, 406

K

Kacin Jan 25, 347
Kalc Milan 372
Kaligarič Armando 360
Kaluža Karel 69
Kaludžerovič Veljo 370, 371
Kantetovi 31
Kante Evgen 68
Kante Slavko 68
Kante Viktor 68
Kapov Ante 360
Karabaič Franjo 372
Karadžordževič Aleksander 16, 28, 42, 164
Karadžordževič Peter 56, 71, 72, 163, 164, 165, 179, 182
Kardelj Edvard 66, 72, 346
Katnič Marko 296, 325, 370
Kavčič Ivan 99
Kavčič Miha 372
Kavčič Stane 372
Keraven Ivan 175
Kenda Vladimir 29
Keržan Ivan 250, 360, 369, 370, 371, 372
Kinbert William 294
Kjuder Oskar 405, 407
Klanjšček Tine 39
Ključevšek Albert 258, 360
Klobučar Franc 97, 213, 347, 349, 404, 407
Klun Albert 90, 91, 114, 115, 237, 341, 345, 347, 349, 355, 367, 404, 405, 406, 407, 415
Klun Roman 360
Kmet Milan 130, 245, 249, 250, 259, 349, 367, 370
Kmet Sonja 407
Knez Ivo 126, 372
Kneževič Živan 154
Kneževič 333
Kneževič Simo 372
Kocjan Miro 341, 403
Kocjančič Peter 360
Kocjančič Valerija-Špela 59
Kocman Mario 32
Kocman Venceslav 360
Kocmur Janez 128, 130, 134, 346, 349, 407
Kodrè Franc 360
Kodrič Angel 59
Kodrič Tone 131, 134, 347, 348, 404, 407
Pofol Josip 80
Kogovšek Ivan 360
Kokošin Alojz 360
Konzul j t Srečko 59
Korda Julij 360
Korič Ivan 218
Koron Alojz 360
Korošec Jože 79
Korszig Jožef 79
Kos Simon 53
Kosovel Ivan-Borodin 63
Kostič Ilija 372
Kostič Nenko 250, 268, 296, 325, 360, 369, 370, 371
Košuta Josip 38
Kovačevič Rašo 266, 304, 360, 370, 371
Kovač Albin 63
Kovač Anton 372
Kovačev Josip 372
Kovačič Jože 360

Kovačič Leon 59, 60
Kovačič Oskar 59, 60, 61, 66
Kovcu Anton 360
Kozak Vlado 249
Kozlovič Karel 360
Kragelj Stojan 360
Kraigher Boris 58, 62, 63, 109, 110, 360
Kraigher Nada 110
Kraigher Uroš 131, 404, 407
Kraigher Vito 58
Kralj 57
Kralj Franc 360
Kralj Janko 94, 96, 198, 199, 200, 201, 216, 247, 349, 350, 351, 404, 407
Kralj Zoran 42, 113, 207, 209, 246, 250, 347, 360, 369, 372
Kranjc Anton 360, 372
Krašovec Marjan 360
Kravanja Ferdo 63
Krebelj Anton 360
Kreft Bratko 16, 17, 348
Kreft Ivan 341, 346, 403
Kregar Anton 234
Krek Miha 185
Kremžar Stane 119, 121, 268, 333, 350, 370, 371, 372, 407
Krevatin Ferruccio 360
Krevatin Karel 360
Krivec Alojz 372
Krivec Milan 80
Križaj Jože 40
Križman Josip 360
Križman Vera 122, 130, 250 369 370
Križmančič ? 361
Krnevčev Tone 361
Kržan 111
Kuhar Lovro 60, 61, 347
Kukovec Ivan 341
Kukuljan Milan 314
Kumar Adrijan 63
Kumar Andrej-Marko 63, 65
Kuret Albin 341, 403
Kušlan Marička 122, 246, 372
Kutin Josip 80
Kuzmanič Ivan 361
Kyovski Rudi 131

L

Lah Alojz 361
Lakovič Vladimir 415
Lapajna Ignac 350, 405, 407
Lapajne Franc 361
Lapajne Julij 194, 198, 350, 407
Lavai Pierro 17
Lavrenčič Cita 122, 130, 246, 250, 341, 369, 370
Lavrenčič Ferdinand 372
Laznik Jože 246, 372
Leban Jože 114, 361, 372
Lekovič Mišo 350, 407
Lenarčič Jože 361
Lenarčič Zdravko 268, 350, 372, 404, 407
Leonetti 32, 346
Leontič Ljubo 134
Lemut Jože-Saša 62, 70
Lenarčič Zdravko 268
Leskošek Franc-Luka 63, 333
Levičnik Karel 248, 261, 341,348,403
Ličan Marijan 161
Likar Stane 404
Lipovec Alojz 372
Lipovš Boleslav 171
Livakovič Mirko 361
Lokatelj Aleksabder 361
Lovrenčič Gaetan 361
Lovrenčič Jože 361
Lovrenčič Milan 361
Lozar Štefan 361
Luče v 126
Lukač Cvetko 361
Lüstmann ? 294
Luštek Miroslav 403, 404, 406, 415

M

MacArlhur Douglas 156
MacLean Fitzroy 259, 294
Maček 52, 57
Magajna Drago 361
Magašič ? 200
Magli 210
Mahne Stane 341, 403
Makiedo Sergije 134, 247, 248, 251, 259, 346
Makovec Radoš 112

Malalan Riko 113, 246, 247, 249, 250, 325, 348, 369, 370, 371, 407
Maljevec Anton 361
Malovec Jože 350, 405, 407
Manella Pitassi 146
Mandič Joviča 268, 370, 371
Mandič Nikola 127, 246, 268
Mandič 216
Manfreda Andrej 35, 102
Mankič Franc 361
Manojlovič Olga 126
Mameč Albert 361
Marančič Milko 361
Mardešič Ivo 246, 247, 249, 259, 327, 369
Marešič ? 361
Marič Mihailo 164, 346
Marinac Anton 218
Marinček Tone 245
Marinšek Martin 130
Markov Ante 246, 268, 269, 325, 350, 370, 371, 407
Markovčič Gracijan 372
Markovčič Just 361
Markovič Drago 361, 371, 372
Markovič Ljubo 372
Marsetič Korbijan 404
Martinovič Niko 306, 307
Marušič Darko-Blaž 61, 63
Marvinec Roman 372
Maslo Karlo 67, 68, 69
Massara 32, 346
Masten Josip 361
Marinac Anton 28
Marsetič Korbinjan
Marsič Anton 361
Mašanič Dušan 295, 370, 371
Mašera Sergej 143
Matteotti Giacomo 13
Matošič Ante 361
Maver Ciril 361
Maver Josip 361
Mazei 199
Medved Franc 61
Medved Lidija 122, 131
Medved Miro 372
Mdved Peter 218
Medveščck Cvetko 361
Megušar Marjan 206
Mezgec 40
Mihajlovič 121
Mihajlovič Draža 71, 121, 156, 157, 159, 160, 165, 243, 244, 314, 322
Mihalič Vladimir 350, 404, 407
Mikuletič Franc 361
Mikuletič Jože 361
Mikuž Rafael 361
Milak 361
Milakovič Ivo 126
Milič 202, 327
Milanovič Aleksa 372
Miljanič Novak 405, 407
Milok Duilio 361
Mire Rudolf 361
Mišinič Jure 361
Mlinar Matevž 361
Močnik Ivan 361
Mohorčič Rajko 372
Molek 77
Montgomery Bernard Law 144
Morel Matija 361
Možina Jože 361
Mrduljaš Rade 372
Mrdžina Ivan 306
Muftà Ben Hamuda 138
Muha Gašper
Mussolini Benito 13, 15, 16, 17, 19, 22, 23, 25, 26, 31, 42, 47, 48, 51, 52, 53, 57, 71, 72, 78, 87, 106, 108, 116, 117, 140, 141, 143, 145, 146, 148, 151, 162, 191, 203, 206, 239

N

Nadrag Jože 114
Naglost Stanko 362
Nakrt Ivan 362
Nardin Peter 26, 27
Nodog Danilo 371
Neuberger Humbert 179
Nemec Rafael 195, 196, 201, 202, 207, 210, 350, 404, 407
Nikolič Milutin 246, 250, 327, 369, 370, 371
Nojman Egon (Alfred) 268, 370, 371, 372
Novak Ante 372
Novak Drago 362

O

Obid Anton 161, 253
Obid Živka 122, 130, 253
Okretič Karel 372
Oražen Janez 362
Orel Stanislav 362
Oselnik 268
Ostan Miran 170, 171, 348, 350, 404, 407
Osterc Ludvik 372
Ovsenjak Janez 246, 362, 372

P

Pagliaruzzi Josip 104
Pagon Franc 350, 407
Pahor Boris 138, 346
Pahor Franc 350
Pahor Jože 37, 57
Pahor Mirko 362
Papo Josip 362
Pasarit Milan 362
Pavletič Elda 122, 130, 131, 246
Pavlovčič David 362
Pavlovčič Ivan 362
Pavlovec Ivan 312, 314, 350, 407
Pavšič Andrej 362
Pazdera Erna 122, 130
Pečnik Ivan 362
Pehaček Rado 406
Penko Stanislav 362
Pejanovič Petar 350, 405, 407
Perat Janko 156, 158, 160, 165, 183, 185, 341, 348, 403, 404, 405, 407
Perat Leopold 362
Perhauc Rafael 168, 172, 173, 187, 188, 348
Perkan Rudolf 362
Peruško Tone 43, 348,
Pervanje Edvin 403
Petaros Viktor 362
Petelin Stanko 235, 346
Petrinič Franjo 362
Petrovič Brane 268, 370, 371
Pipan Jože 362
Pirc Anton 246
Pirc Ivan 161
Pirc Franc 362, 372
Pipan Kazimir 312, 350, 372
Pirjevec Dušan-Ahac 63
Pirjevec Miro 216
Pirnat Branko 362
Platiša Jaka-Franc 63, 69
Plenča Dušan 348
Plosnič Vito 362
Podgornik Stanislav 362
Podhrastnik Rudi 362
Podobnik Andrej 362
Polanc Dora 362
Popek Milka 130
Popovič Jožo 372
Popovič Milka 122
Popovič Mita 372
Povarnik Renato 362
Povh Franc 362
Povh Ivan 161
Povh Jože 404
Požar Ivan 214, 350, 404, 407
Požrl Anton 51
Požrl Jože 362
Prelc Franc 362
Premrl Janko-Vojko 69, 70, 88, 92
Pretnar Branko 362
Prežihov Voranc 60
Primc Anton-Dušan 68
Primc Ivan 105
Primožič Rado 362
Prosen Alojz 362
Prosen Milan 155
Prosič Vlado 128, 247, 296, 322, 348, 350, 371, 407
Puntar Milko 66
Purič Josip 362

R

Racman Ludvik 372
Radessich Ivan 210
Radosavljevič Radosav 372
Radovič Joviča 372
Rajer Albert-Borut 326
Razpet Franc 363
Rozman Gino 363
Raspopovič Radisav 219
Rataj J. P. 22, 224, 225
Rebec Dominik 363
Recek Štefan 363
Regent Ivan 31, 37, 346

Rejc Vinko 363
Rehar Voj an 68
Ribar Miran 159
Roatta 108
Rob Stanko 363
Robotti 108
Rodela Mirko 363
Rodič Djukan 372
Rodin Svetislav 126, 372
Rojc 93
Rojc Josip 105, 363
Rojc Željko 363
Rommel Erwin 142, 143, 144, 152, 156
Ropič Branko 363
Rosandič Joviča 363
Rosandič Radojca 363
Roosvelt F. Delano 153
Rudolf Ivan 153, 159
Rudolf Janko 333
Rugelj Janez 372
Rukin Ferdo 51
Rustja Ernest 114
Rustja Pavle 68, 69

S

Sabadin Bruno 372
Samsa Ivan 68
Sancin Ivan-Jovo 67
Sancin Oskar 363
Sancin Zroko 363
Saracino Corrado 135
Sardoč Anton 363
Satler Ciril 161
Sauro Nazario 28
Savin Miro 363
Sedmak Anton 363
Sedmak Damas 39
Segulin Angel 44
Segulin Ivan 268, 372
Selasie Haile 29, 142
Selhanovič Halid 246, 250, 369
Seljak Andrej 161
Seražim Ljubomir 363
Semič Stane-Daki 67
Separovič Filip 219
Sergo Klement 29
Sever-Nanos 77
Sever Ivan 363
Sever Jože 363
Severdja Mirko 372
Sigulin Tone 247, 358, 372
Silone Ignazio 43
Silič Aleksander 59
Simovič Dušan 53, 56, 153, 155, 158
Sirk Vladimir 405, 407
Sivec Ivan 80
Skok Bruno 372
Slavec Danilo 350, 407
Slavec Drago 314
Slavkovič Mirko 372
Slejko Maks 363
Sluga Anton 363
Smrdel ? 363
Smrekar Anton 215, 350, 407
Smodlaka Sloven 219, 220
Smokovič Ante 372
Skočir Karlo 215
Skočir Ludvik 218
Skočir Mirko-Miško 70
Skrt Stanislav 112
Skok Jože 114
Skupek Slavko 372
Sorta Aleš-Prešeren 68
Sosič Emil 363
Sosolič Ludvik 363
Srdoč Kazimir 372
Spasič Milan 143
Srebot Franc 69
Stajber Jože 363
Staj kič Aco 363
Stanič Slavko 363
Stanič Andrija 247
Stankovič ? 335
Stalin-Josip Visarionovič 164
Stegar Ivo 105
Stegel Miroslav 363
Stegù Alojz 200, 212, 216, 222, 224, 341, 350, 404, 407
Stepančič Miroslav 406, 415
Stibelj Franc 363
Stigliò Goran 216
Stone ? 155
Stojadinovič 17
Stopar Jože 363
Stricelj Franc 114
Stropnik Franc 180, 181, 182
Strugar Vlado 246, 268, 350, 371, 372 405

Stulič Franc 372
Sukljan Stanko 372
Sulčič Albert 39, 49, 50, 76, 113, 246, 350, 372, 407
Susič Jože 31
Svetiba Janko 363
Svoboda Miloš 218

Š

Šav Ernest 335, 350, 372, 405, 407
Šavli Franc 63
šavron Celestin 350, 407
Šeme Jože 246, 268, 346, 348, 370, 371, 372
Šemrov Nada 59
Šepič Dragovan 41, 348
Sfiligoj Korado 350, 407
Šibelj Anton-Stjenka 68, 69
Šinigoj Jože 196, 350
Šinigoj Silvo 407
Šinkovec Črtomir 54, 67, 68, 346
Šiškov Andželko 246, 350, 372, 407
Škabar Karel 363
Škabar Marica 61
Škapin Ljubica 122, 130
Škarabot Alojz 171
Škarica Nada 122, 126, 131
Škerlj Franc 161, 372, 404
Škerjanc Rudi 351, 350, 407
Škrbec Maks 112
Škrk Zoro 218
Šmit Jože 341
Šmit Jože 403
Šolič Marjan 363
Šorli Peter 363
šoštar Jože-Miha 68
Špacapan Avgust-Strnad 59, 62, 63
Špacapan Mile-Igor 40, 68, 69
španger Vekoslav 340
Štejber Jože 364
Štemberger Anton 218
Štemberger Franc 364
Štibelj Ferdinand 310, 364, 372
štibelj Franc 372
štibelj Jože 364
Štiebel Janko-Vukasovič 104
Štih Bojan 63
Štih Slavko 364
Štolfa Milko 110, 346, 406
Štolfa Viljem 364
štrajn Stanislav 364
Štrajn Vincenc 364
Štubelj Danilo-Karolčev 348
Štucin Jaka 63
Šturm Karlo 372
Šturm Tone 73, 246, 250, 268, 323, 350, 351, 369, 370, 371, 405, 407
šubašič 163
Šuman Zrinko 364
Šupe Šime 126
Švernič ? 364

T

Tadič Ante 372
Tadin Pavao 372
Taljat Valdo 216, 220
Tavčar Janez 364
Tavčar Jože 364
Tekavec Ivanka 122, 130
Terbižan Franc 161
Timošenko 156
Tito 71, 72, 135, 154, 163, 187, 218, 219, 226, 228, 229, 247, 250, 254, 264, 332
Todorovič Novak 372
Tomažič Franc 364
Tomažič Pinko 24, 31, 36, 45, 51, 53, 54, 58, 59, 60, 102
Tomič Petar 372
Tomšič Anton 246, 310, 364, 372
Tomšič Tone 58, 364
Tomšič Vida 122, 123, 128, 246, 247 250, 341, 347, 369, 370
Topisirinovič Milivoje 372
Torkar Franc 364
Tozon Mirko 218, 229, 234
Trčen Ivan 364
Trebižan Alojz 364
Trebižan Franc 161
Trenta Janez 364
Trenta Rudolf 364
Tresič-Pavičič 44
Trinko Ivan-Zamejski 28, 38
Tripkovič Ivan 175
Trocki Leon 32
Tul Julij 364
Tuma Henrih 38

U

Udovič Karlo 161, 404
Udovič Pepi 61
Udovič Viktor 364
Ukmar Anton 30
Ukmar Armid 51, 113, 128, 246, 405, 407
Umer Anton 364
Urbanc Sonja 42, 351
Uršič Anton 364
Ušaj Ciril 42, 351
Ušaj Darko 108
Ušaj Venceslav 246

V

Vadnal 53
Valenčič Ivan 351, 405, 407
Valentič Anton 364
Valentinčič Maks 39, 40
Valentinčič Viktor 220
Valič Franc 364
Valič Maks 364
Vasori Clemente 372
Vatovec Ermengild 364
Vatovec Ernest 27
Vatovec Narciz 246, 372
Velebit Vladko 183
Velikonja Janko 98, 99, 100, 341, 348, 351, 403, 404, 405, 407
Velušček Anton-Matevž 59, 62, 63
Viculin Ivo 364
Vičič Albert 364
Vičič Franc 69, 105
Vičič Jože 404
Vidmar Ervin 364
Vidmar Srečko 364
Vidmar Milan 364
Vidovič Viktor 365
Vilfan Jože 64
Vilhar Alojz 77
Vilhar Pavle 61, 347
Vilhar Rudolf 79 348,
Vilhar Srečko 38, 39, 57, 58, 77, 246, 372, 403, 404, 406, 407, 415
Vilhar Stane 21, 31, 30, 49, 76, 351
Vilhelm Rudi 51, 113, 246
Viola Pietro 246
Viškič Zvonko 175, 176
Višnjevec Karel 161
Vivante Angelo 33
Vižintin Bogomil M. 59, 62. 348
Vodnik Valentin 9
Vodopivec Albin 31
Vodopivec Franc 372
Vogelnik Dolfe 127, 130, 246, 247
Volarič Anton 365
Volk Jože 59, 62
Volk Ludvik 365
Vončina Andrej 365
Voučo Vladimir 365
Vrabec Ferdinand 365
Vrabec Franc 365
Vrabec Viktor 98, 99, 405
Vrdoljak Ante 372
Vrbovšek Polde 122, 348, 404, 407
Vremec Vidko 26, 30, 31, 45, 51, 52, 348
Vrtlar Ante 365
Vučkovič Ivica 372
Vukmanovič Jovan 209, 246, 250, 369, 370
Vukelič Vojo 372
Vukičevič Živko 365, 372
Vukotič Janko 246
Vukovič Petriča 122, 246
Vukovič Živko 372
Vujiča Pavle 365

W

Wavell 143
Wilfan Josip 20, 21, 348
Wilson Henry M. 183

Z

Zadnik Alojz 365
Zadnik Emil 365
Zadnik Franc 365
Zadnik Mirko 365
Zdravec Milivoj 126, 372
Žafran Ivan 372
Zakrajšek Alojz 246, 372, 407
Zalar Anton 113, 365

Zalar Rudolf 365
Zalar Tončka 111, 113, 351, 407
Zelen Danilo 57, 102
Zervas Napolenon 162
Zgonik Franc 31
Zidar Jože-Jadran 68
Žniderščič Anton 365
Zogu Ahmedbeg 15
Zobec Angel 365
Zupančič Franc 372

ž

žagar Dana F. 122
Žagar Danica S. 122
Žagar Nada S. 122, 130
žagar Ivan 372
Žagar Franc-Čemberlen 67, 70
Žagar Nada F. 122, 130
Žagar Savica S. 122, 130, 264
Žefrin Josip 105
Žgavec Janko 92, 93, 351, 407
Žgavec Jožko 365
Žgulj ? 114
Žgur Ivan 365
Železnik Stanko 365
Židan Franc 372
Žiberna Jožko 37, 40, 58, 348
žigante Ljubomir 365
Žigman Franc 365
žitnik Franec 114
živec Stanislav 365
Živic Jože 111, 246, 250, 268, 298, 325, 351, 369, 370, 405, 407
Živko Nikola 372
Živkovič Pera 163, 164, 165, 175
žižrnond Frac 59
Žnidaršič Alojz 268, 372
Žnidaršič Franc 365
Žnidaršič Josip 105
Županovic Josip 126
žuže Alojz 365

ABECEDNI SEZNAM KRAJEV IN DEŽEL, OMENJENIH V KNJIGI

A

Abesinija 24, 30, 31
Abukir 153, 166
Ada Ciganlija 39
Aden 142
Adis Abeba 29
Afrika 16, 33, 44, 70, 72, 98, 121, 138, 140,141, 142, 143, 144,145, 147, 149,151, 157, 158, 159,162, 167, 168,174, 185, 186, 188,189, 190, 193,241, 243, 262, 263,308, 339, 340
A§ani 79, 153
Agino Selo 362
Agrigento 29
Aiaccio 212, 232
Ajdovščina 67, 68, 161, 235, 362, 364
Alatri 89
Albanija 15, 30, 44, 48, 52, 79, 114, 144, 189
Aleksandrija 79, 153, 166, 177, 178, 183
Alessandria 106, 147
Alghero 195, 197, 202$_J$ 204. 210, 214
Alma 185, 187
Alžir 173, 184, 185, 186, 34*S*
Alžirija 163, 168, 173, 183 184, 187, 239
Aman 153, 166
Amerika 158, 188, 189, 256, 259
Ancona 106
Anglija 17, 47, 48, 135, 174, 256, 259
Anzio 174
Argentina 11, 41, 42, 250
Aržano 281, 286, 287
Apulija 243
Aquila 93, 98, 106, 229, 230
Arezzo 106
Arles 222
Artviže 363, 365
Astri 93, 194
Atira 159, 161
Augusta 171
Avezzano 97
Avstrija 9, 10, 15, 16, 21, 23, 33, 39, 47, 161, 166, 184, 275
Azija 147

B

Babno polje 362
Babovišče 268, 269
Bagdad 22
Balkan 15, 22, 23 , 30, 42, 44 , 49, 52, 61, 104, 143, 158, 161. 162, 163, 165, 166, 167, 169, 172, 184, 187, 189, 243, 246, 274
Banje 299, 300, 301
Banja Luka 363
Banjška planota 71
Banjani 360
Barka 362
Bardia 141, 177
Bardanjola 246
Bari 49, 85, 97, 99, 100, 107, 108, 117, 118, 119, 121, 122,123, 131,132, 176, 200, 207, 210,213, 240,244, 245, 247, 249, 250,252, 253,254, 256, 259, 260, 262,263, 264,272, 308, 327, 330, 345,350,360
Bazilikata 97, 197, 213, 243
Bastia 216, 233, 234
Baška Voda 281, 284, 285, 286, 287
Bavarska 313

Bazovica 220, 235
Beda Fom 141
Belgija 21, 49
Belluno 106
Belvedere 97
Beneška Slovenija 28, 33, 71, 88, 138, 345
Beneške Brezje 71
Benetke 48, 107
Bengazi 141, 146, 168, 177, 179
Bennina 179, 183
Benkovac 330
Bergamo 97, 107
Beograd 24, 25, 34, 35, 36, 37, 39, 46, 47, 48, 53, 58, 72, 102, 153, 154, 187, 249, 259, 336, 345, 346, 347, 348, 360, 365, 369
Berione 281
Berlin 16, 42, 152
Berkosovo 335
Betina 357
Biguli 218
Bihač 362
Bi jaka 277
Bjelovar 363
Bileča 48
Bili Brig 281
Bilje 59
Bilušin
Biorizine 283
Bistrenica 29
Bizerta 171, 176
Blato 266, 268, 283, 284, 285, 296, 301, 309, 312, 334
Bližnji vzhod 143, 161, 168, 178, 179 183, 184, 262
Boljunec 362, 363, 365
Bologna 92, 106
Bòne 173, 176, 187
Bonifaccio 212
Borello 174
Borovnica 111
Bosna 247,264, 306, 312, 322,324, 332, 330,334, 336, 339, 348,357, 358, 359,360, 362, 363, 364,3b5
Boršt 186, 362
Boufarik 186, 187
Bougie 173
Bovec 53, 67, 235, 362
Brač 174, 250, 268, 269, 274, 277, 287, 288, 290, 292, 320, 325, 360
Branik 53, 63, 112, 113
Brda 53, 71, 89
Bregi 29
Brescia 97, 107
Brgud 234
Brione 284
Bristovo 287, 306
Briščniki 51
Britanija 161
Brje 112
Brkini 69
Brna 305
Bruxelles 29
Buenos Aires 42
Bugojno 362
Buje 186, 357
Butere 97
Buzet 235

C

Cagliari 80, 195, 204, 212, 214, 215, 231, 232
Cahniči 186
Caltanisetta 97
Capracotto 174
Carbonara 123, 126, 127, 130,131, 134, 244, 246, 247, 249, 250,252, 253, 255, 259, 260, 272, 323,325, 369
Carrara 92, 94
Cassar Said 171
Castiadas 107, 115, 195, 204, 234
Catania 134
Catanzaro 93, 97, 98, 99, 239, 349, 351
Celano 97, 114
Celje 346
Celovec 56
Cepki 186
Cerkno 93, 161, 235
Cesena 121
Cetinje 246, 247
Chiesa Nuova 109
Chilivani 204
Ciampino 194
Cirenajka 16, 65, 138, 140, 141, 142, 143, 145, 146, 169

Cista 284, 285, 286
Civitavicchia 107, 231
Constantina 168, 169, 172, 185, 187
Cordova 42
Corso 173, 185
Cosenza 239
Cres 360, 362
Crni Vrh 363

č

Cadrà 306
Canebla 360
Caporice 283
Cara 303, 304
Cehoslovaška 16, 47, 162
Čehovini 67, 68
Čenebla 71
Cepovan 80
Cezarji 186
Ciginj 115
Crna gora 101, 111, 114, 209, 247, 270, 322, 355, 360
Cmi kal 186
Crni vrh 48, 357, 362
Črnogorsko primorje 277
Cmiče 359
Cučin 280

D

Dalmacija 10, 101, 111, 214, 215, 219, 248, 249, 255, 264, 272, 274, 276, 281, 302, 311, 314, 316, 325, 327, 355, 360, 362
Dekani 88, 186, 357, 360, 363
Deraa 141
Divača 53, 161
Dževdželija 49
Dobrovo 53
Dodekanez 28, 29, 138
Dol 360 , 362
Dolenjska 57, 89, 364
Dolina 53, 67, 314, 364
Dolnja Košana 357, 360
Dolnje Vreme 359
Dornberk 196, 197
Dračte 277, 280
Dračevica 268
Draga 330
Drgljan 286
Drinovača 362
Dreka 70
Drežnica 287
Drvar 247, 296, 306, 308, 310,311, 320, 322, 327, 329, 330, 331,332, 333, 335, 337, 353, 357, 360,362, 363, 364, 371
Drskovče 363
Dubci 285, 286, 287
Duboki Do 332
Dubrovnik 187
Dugo Polje 283
Dugi Otok 330, 364
Dugi Rat 292
Dunaj 20, 28, 40, 52
Duvno 281, 283

E

Eastborn 174
Egipt 48, 141, 143, 144, 147, 148, 156, 162, 163, 165, 169, 175, 188,
El Adem 168, 179
El Ageila 141, 146, 178
El Alamein 239, 144, 156, 158, 177, 193
El Ariš 163, 168
El Dab 155
El Gizah 176
Elba 115
Elmas 197, 204, 207, 231
Enna 134, 215
Eritreja 138, 142, 203
Ervenik 331
Etiopija 17, 18, 28, 29, 30, 33, 37, 42, 52, 66, 67, 78, 140, 142, 146, 151, 193, 264
Evropa 13, 23, 42, 44, 47, 49, 51, 225

F

Ferrara 107
Firence 12, 28, 41, 47, 48, 54, 56, 92, 107
Foggia 240
Fojnica 363

Forte Brevetta 69
Fort Caroubiere 185
Fort L'Eau 185
Fossonbrone 106
Forli 107
Fonduk 185
Francija 17, 21, 25, 48, 49, 52, 94, 135, 190, 191, 200, 211, 214, 217, 220, 222, 224, 225, 229, 234, 235, 350
Frosinone 107
Fruška Gora 358
Furiana 233

G

Gabrovica 15
Gaeta 50, 77, 106, 107, 139, 247, 348
Gallipoli - Fossano 97
Gata 283, 284
Ghisonaccia 233
Ginifa 179, 180, 182, 183
Giudecca 107
Godovič 92
Golfo Aranci 204
Gonars 62, 63, 109, 110, 115, 349
Gorica 10, 18, 19, 26, 27, 30, 32, 45, 46, 53, 60, 76, 80, 85, 87, 88, 93, 108, 109, 195, 197, 198, 218, 219, 227, 230, 235, 254, 362, 365
Goriška 26, 27, 59, 62, 90
Gorjansko 358
Gornja Branica 31, 67, 68, 196
Goriče 362
Gornja Brela 285
Gorje 360
Gornje Bjelobuče 333
Gornja Kanomlja 357
Gornje Selo 268
Gornji Vakuf 360
Gornji Zemon 68
Gornje Vreme 358
Govazdevac 360
Gradišče 27, 68, 69
Grabovac 281, 285, 286
Gračana 359
Gračac 330
Gračišče 360, 365
Grahovo 53, 235, 360
Gravina 131, 132, 133, 134, 135, 207, 209, 213, 214, 244, 245, 255, 260, 262, 263, 267, 272, 296, 308, 324, 325, 347, 370
Grčija 48, 52, 79, 107, 114 140, 142 144, 162, 189
Grgar 196
Grottaglia 97, 128
Gruma 252, 262
Gubčevo Polje 332
Guturu Frascu 195, 232

H

Haifa 157
Halfaja 155
Han 281
Hercegovina 104, 250
Helwan 166, 167
Hrašče 365
Hrvaško primorje 101, 111
Hrpelje 90
Hrvatska 322, 366, 339
Hrvati 320
Hum 309
Hrvatini 357
Humin 71
Hruševje 363
Hvar 111, 174, 247, 264, 263, 269 270 274, 287, 288, 290, 292 296,' 298' 302, 304, 306, 307, 30s' 309 319' 320, 325, 327
Hussein Dey 173
Hrušica 359

I

Idrija 10, 29, 30, 32, 48, 194, 358, 360, 362, 365
Idrsko 161, 364
Iglesiente 195
Igrala 287
Ilirska Bistrica 53, 161, 200 212 234, 235, 310, 312, 313, 323 326 333, 341, 351, 355, 360, 364, 365, 369
Imotski 274, 281, 283, 284, 285, 287
Indija 144, 188
Irak 143

Iran 143
Istra 9, 10, 11, 12, 14, 15, 18, 23, 26, 33, 34, 49, 54, 59. 66. 71, 74, 76, 77, 79, 86, 90, 101, 102, 103,' 106, 111,124, 125, 138, 139,146. 149, 159,164, 170, 186, 187,189, 190, 191,192, 194, 203, 206,207, 210, 219,222, 225, 234, 235,241, 254, 256,260, 316, 324, 340, 347
Italija 9, 10, 12, 13, 15, 16, 17, 19, 20,21, 22, 23, 26, 28, 29,30, 32, 35,36, 39, 41, 42, 44, 45,46, 48, 49,52, 54, 58, 60, 61, 64,72, 74, 78,79, 80, 81, 83, 84, 8790, 91, 92, 94, 96, 97, 98, 99, 106, 108, 115, 116,117, 122, 124, 127.128, 131, 134,135, 137, 138. 141,142, 145, 146,148, 149, 162* 163,166, 168, 174,176, 179, 181, 184,188, 189, 190,191, 192, 193, 194,200, 201 202,207, 213, 219, 225,228, 239, 240,241, 243, 244, 247,248, 249, 250,252, 253, 254, 263,270, 272, 274,276, 314, 320, 322,324, 327, 339, 351, 362
Libija 66, 138, 140, 142, 145, 147, 322, 324, 327, 362, 339, 351
Ivanjica 48
Izmailija 168
Izola 325

J

Jadransko morje (= Jadran) 9, 28, 56, 58, 66, 263
Jajce 178, 365, 364, 363, 36C
Jablanica 365, 363
Jamlje 362, 280
Jaseno 68
Jeruzalem 153
Jelšane 68, 70, 71, 364
Jelše 269, 320
Johannesburg 167
Jašavci 363
Jugoslavija 11, 12, 13, 14, 15, 17, 18, 19, 20,21, 22,23, 24, 30,31, 32, 34, 35,36, 37, 40, 41, 42,43, 44, 45, 46,48, 49, 51, 53, 55,56, 57, 65, 67,72, 74, 80, 85, 86,87, 97, 100, 102, 108, 113, 115 118, 124, 125,128, 133, 135 143,146, 154, 157,158, 161, 163, 164,165, 166, 167,169, 170, 171. 172,174, 180, 182,188, 189, 190, 191194, 200, 201,203, 207, 212 214,215, 216, 218,219, 222, 224,' 227,228, 229, 234,239, 240, 241, 243,244, 246, 247,251, 254, 256, 262,263, 264, 272,314, 320 322 , 324,325', 336
Julijska krajina (Benečija) 10, 11, 13, 14,15, 17, 19, 20, 24, 25,26, 27, 28,29, 30, 31, 14, 32, 34,35, 37, 42,44, 49, 51, 55, 57. 79,80, 85, 87,94, 102, 105, 149 152, 163, 166, 203, 228, 229, 351

K

Kairo 71, 155, 157, 163, 178, 180, 182, 243
Kalabrija 91, 93, 97, 98, 128, 243
Kamenmost 285
Kamno 215
Kal 358, 359, 360, 365
Kanal 70, 200, 235, 358
Kanalski Lom 63, 78
Karbuna 296, 305, 306, 309
Karnija 9
Karšete 186
Kasfareet 167, 168, 177, 178, 179
Kaštel Lukšič 360, 363, 364
Kaštel Šučurac 360
Kenija 142, 188
Kilovče 67, 69
Klana 364
Klis 283
Klenak 287, 362
Kneža 299
Knežak 54
Knin 250, 330, 360, 362
Kobarid 35, 53, 80, 161, 235, 357, 362, 363, 364
Kobilič 281
Kojsko 235
Kolašin 187
Kolpa 56
Koludrovica 50

Komen 53, 98, 235, 364, 365
Komiža 268
Konjevrata 126
Konjice 363
Koper 10, 15, 27, 46, 53, 88, 102, 161, 186, 229, 235, 312, 326 335, 345, 357, 360, 363, 364
Poprščina 104
Korčula 174, 219, 250, 264, 266, 269, 272, 274, 276,290, 294,295,296, 297, 298, 300,301, 302,304,305, 306, 308, 309,310, 311312,314, 316, 317, 318,319, 320,325,327, 334, 357, 358,307, 359,360,363, 363, 364, 365,370
Korita 311
Koritnice 90
Kornat 330
Koroška 10, 363
Korzika 52, 191, 210, 212, 213, 216, 218, 219, 220, 215, 225, 226, 232
Korita 335
Kostanje 283
Kosmet 363
Kostanjevica 59
Kotlinice 283
Kozice 281, 286
Kozina 360
Kranjska 10
Košana 365
Kras 53, 59, 68, 69, 71, 227
Kremance 62
Krivi put 363
Krmin 27
Krn 71
Kropa 365
Kred 365
Kromberk 30, 59, 63
Kubed 161
Kučište 298
Kuma 279, 280
Kupac 303
Kutina 284

L

Labin 186, 235
Labor 360
Lanišce 234
Lastovo 10, 288, 290, 294, 296, 30.?
Le Fraschette 89
Lecce 97
Lepena 362
Lemež 71
Libanon 143, 164 167, 168, 184
Ligurija 97
Libušnje 80
Lipa 363 , 365
Lipari 106, 115
Livek 161, 362, 364
Liverpool 174
Loco 281, 362
Ljubljana 10, 16, 20, 21, 35, 37, 38, 40, 41, 48, 51, 56, 57, 59, 62, 66, 67, 77, 106, 109, 110, 166, 206, 235, 249, 313, 336, 345, 346, 348, 349, 355, 357, 359, 360, 362, 363, 364, 365, 369
Ljubljanska pokrajina 57, 60, 66, 67, 70, 87, 101, 106, 108, 109, 110, 111, 114, 325
Ljubuški 277, 286, 288
Loke pri Kromberku 63
London 56, 63, 162, 163 , 200, 346
Lonjer 358
Log 358
Lokev 360, 363
Loka 362, 365
Logatec 364, 365
Lovčen 247
Lucca 115
Lovrec 283, 284, 285, 286, 287
Lumbarda 298, 301

M

Macomor 197
Mačko vij e 362, 360
Maddalena 232
Madrioli 121
Madžarska 247
Maison Blanche 185, 186, 187
Makarska 274, 275, 276, 277, 280, 281, 292, 294
Makarsko primorje 281, 283, 288
Makedonija 29

Mala Bukovica 68, 69
Manče 68
Manžan 358
Marezige 53, 186
Maribor 42, 44, 46, 346
Marmarika 169
Marsala 134
Marsa Matruh 147, 155
Marseille 42, 218, 220, 222, 224
Marsej 42, 234
Martinovo Selo 360
Matera 97, 113
Materija 358
Matulji 186, 310
Medov Dolac 281
Melfi 97
Menerville 173, 185
Messina 28, 131, 134
Metaponto 119
Metkovič 277
Milan 61, 345
Miliš 204
Milje 53, 79, 357, 360
Milna 269, 277
Miramas 222,
Miren 53, 197
Miljct 274, 288, 290, 296, 320
Mliniče 357, 360
Modena 107
Mokre 66, 67
Molfetto 174, 175
Monigo—Treviso 109
Monopoli 129
Monte Albanoioco 97
Monte Cassino 174
Monte d'Oro 97
Montef errante 174
Monteforte di Verona 107
Monte Gargano 110, 308
Morsko pri Kanalu 200
Moskva 200
Mostar 42, 250, 274, 281, 288, 360
Most na Soči 53, 80, 200
Motovun 35
Mossburg 313, 359
Mrkonjič Grad 335, 357, 359, 360
Mrzli log 357
Murska Sobota 346
Mustafa Paša 147, 148, 149, 152, 153

N

Nabrežina 53, 365
Nadanje Selo 360, 364
Nanos 69
Nazaret 159
Narin 363
Neapelj 77, 80, 176, 214, 240, 262
Neghelli 146
Nemčija 16, 17, 19, 47, 52, 53, 56, 58, 121, 151, 219, 227, 275, 312
313. 314
Nemški Rut 53,
Neretva 318
Nevesinje 288
New York 56
Nikšič 187, 363, 365
Nizza 52
Notranjska 67
Novi svet 364
Nova Gorica 54, 59, 326, 345, 346, 355
Nova Gorica 365
Nova Sela 284
Novarra 107
Novi Sad 249
Novokračine 54, 360
Novo mesto 134, 365

O

Oblik 303
Okroglica 73
Ogrska 21
Olbia 204, 231
Omiš 276, 281, 292
Općine 113, 360, 363
Orebič 279, 298
Orehek 357, 358, 360, 369
Orio 97
Oristano 194
Orlek 362
Osek 358
Oskorušica 298
Oskorušno 279
Oslavje 365
Osoje 279
Osp 360

Ospedale 233
Ostrožno brdo 67, 69, 360
Otlica 362, 363

P

Padna 360
Pag 362
Pakoštane 308, 330, 360
Palčje 362
Palagruža 10
Palermo 133, 134, 170, 171
Palestina 153
Palmanova 235
Paoli 97,
Pariz 21, 30, 41, 42, 140, 224, 351
Parje 358
Parma 107
Pantelleria 29
Pazin 29, 235
Peč 187, 363
Pečnik 359
Pelješac 250, 317, 318, 319, 320
Pesaro 107, 122
Pescara 107
Pescopennataro 174
Petroviči 360
Petrova Polje, 333, 362, 360
Piacenza 107
Pianura della Mura 195
Piemonte 97
Pijavičina 279
Pirej 50
Pisa 347
Pisticci 113, 115, 119, 127
Pistoia 90, 93, 107
Pivka 69, 88, 357, 365
Pizzighettone
Pjaževci 363
Planina 16, 17, 357, 362, 364
Plavje 59, 312
Pleternica 358
Plevlje 358, 362
Pliskovica 365
Ploče 281, 283, 286
Podbreg 359
Poče 363
Pobreže 358, 364
Podbrdo 53, 161
Podgora 280, 281, 283, 285, 287
Podgrad 360
Podgriže 357
Podgorje 284
Podhumelj 261
Podmelec 363
Podnanos 98, 358, 360
Podonavje 22, 23
Podraga 53, 365
Podstrana 300, 301
Podturn 365
Poletič 364
Polica 287
Polje 359
PD1 jska 16, 48, 162, 184
Philippeville 169
Ponikve 359
Pontin 41
Ponza 106, 115
Pordenone 107
Poreč 235
Portotorres 197, 204
Portolongone 106
Portovecchio 233
Potami je 280
Potenza 94, 97, 197, 199, 262
Posaarje 16
Postojna 10, 53, 54, 69, 77, 88, 161, 235, 360, 362, 363, 364
Postojnska 51
Posušje 276, 281, 283, 284, 287
Potok 360
Povij e 277
Pragersko 365
Prapratno 298, 305, 306, 309
Prebeneg 360
Predmeja 357
Pregrize 358
Progarje 358, 359, 365
Premencan 79
Prestranek 77, 358
Prigradica 298, 303, 305, 306, 309, 312
Primorska 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 18, 20, 23, 24, 26, 28, 30, 32,33, 34, 35, 36, 38, 40, 46, 49, 51,53, 54, 55, 57, 58, 59, 60, 61, 62,63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71,72, 74, 75, 77, 78, 79, 86, 88, 90,91, 95, 98, 101, 102, 104, 109, 110

115, 124, 125, 133,137,138,139, 146, 149, 159, 164,170,176,180, 181, 182, 189, 190,191,192,194, 203, 206, 210, 225,227,234,235, 241, 246, 254, 256,316,322,324, 340
Primosten 329, 359
Proložac 283, 284
Prosek 30, 66, 357
Provo 283, 284, 285
Prvič 126
Puglia 97, 135
Pulj 35, 85, 108, 161, 230, 235
Pulsano 97
Pupnat 296, 299, 303

R

Rab 109
Račišče 296, 298, 299, 300, 363
Raščani 286
Ravenna 107
Ravne 131
Reggio Calabria 239
Reka 10, 18, 68, 85, 93, 198, 200, 230, 235, 345, 347, 363
Reka pri Cerknem 67
Renče 31, 53, 59, 235
Repen 363
Repentabor 362
Renicci 103, 110, 121, 122, 349
Rezija 28, 38, 71
Ribnica 360
Ricmanje 359
Ričice 281
Ridotta Capuzzo 141, 143
Rihemberk 235
Rijeka 11, 347
Rim 11, 13, 15, 16, 24, 25, 27, 28, 31, 35, 49, 53, 60, 69, 79, 80, 81, 87, 107, 115, 152, 194, 219, 220, 229, 346
Rižana 59, 186, 358, 364
Rodos 107
Rog 39
Rojci 360
Roma 27, 32, 42, 48
Romagna 121
Romunija 162
Rouiba 185
Rota 280
Rovigo 107
Rovinj 35
Rubije 364
Rusija 16, 72, 78, 79, 162, 189, 192, 227, 229, 232, 320
Rute 40

S

San Bartolomeo 232
San Deletrio 230
San Domino 111, 113
San Eusanio 230
San Gavino 115, 195
Sanluri 196, 197
Santa Maria Maggiore 107
Sadina 299
Salež 360
Salighes 204
Salò 117
Samograd 299, 300, 301
Sarajevo 246, 357, 362
Sardinija 50, 76, 79, 80, 92, 93, 94, 96, 107, 125, 135, 151, 154, 166 170, 184,190, 191, 192, 193,194, 195, 197,198, 200, 201, 202,203, 204, 207, 209,210,212,213,214, 215, 216, 219,220,225,226,231, 233, 234, 235,243,340,349,350
Sarzano 92
Sarrabus 195
Sassari 50, 207, 214
Savoia 52
Sandžak 246, 336, 359, 363
Savona 107
Selce 268, 360, 362
Selo 171, 300, 364
Senj 363
Senožeče 57, 161, 360
Sergaši 359
Sežana 235, 359, 362, 363, 364, 365
Sibirija 192
Sicilija 92, 94, 97, 122, 131, 134, 146, 151, 154, 163, 170, 171,181, 194, 213, 226, 239. 243, 348
Sidi el Rama 164
Sidi el Barani 141, 155

Sinj 274, 281
Siracuza 97, 134
Sirija 143
Skadar 246
Skalnica 62
Slavina 53, 69
Slavonija 335, 336
Slavonski Brod 45, 312
Slivno 286, 287
Slovenija 21, 22, 23, 24, 36, 37, 40, 46, 47, 48, 53, 56, 57, 62, 63, 65, 66, 67, 71, 72, 74, 95, 104, 108, 109,115, 227, 228, 246, 322, 339, 355
Slovensko primorje 62, 70, 72, 111, 219,225, 226, 227, 228, 229, 235, 346
Smokvica 268, 298, 303, 304, 306, 360,
Snežnik 54, 67
Soča 9, 10, 54, 227
Solkan 360
Solum 141, 143 , 239, 183
Somalija 52, 138, 142, 188
Sovjetska zveza 23, 30, 47, 48, 51, 52, 56, 58, 65, 79, 143, 227, 255, 265,259
Split 250, 274, 275, 281, 283, 288, 291, 292, 357, 359, 360, 363, 364
Spodnji Lokavec 360
Spoleto 107
Srbija 165, 247, 322, 324, 336, 357, 359, 360, 363, 364, 365
Srednji Vzhod 159, 166
Sredozemlje 161, 168, 183
Sredozemsko morje 22, 44
Srem 336, 360
Sremska Mitroviča 39, 40, 49, 50
Stabreč 362
Stalingrad 162
Stanovišče 357
Stari Grad 268, 269, 288, 311
Stari Trogir 325
S. T. Gallura 204
St. Lucie 233
Stol 71
Stomorska 268
Ston 277
Straževine 365
Stražišče 280, 360
Studenci 276, 281, 283, 284, 285, 286
Studeno 358
Sučuraj 287
Sudan 142, 188
Suhor 69
Suk el Kamiz 173, 185
Sumartin 277, 287
Sv. Ivan 358
Stara Sušica 360
Sv. Barbara 364
Sv. Juraj 280, 287
Sv. Just 90
Sv. Križ pri Trstu 49, 113, 357

§

Šembije 68
Šempas 171
Šempeter 31
Šestanovac 281, 284, 285, 286
Šibenik 126, 274, 276, 312, 360, 3Ó5
Šid 335
Škofije 59, 186, 357, 358, 360
Škrbina 59
Šmarje 357, 363
Šolta 174, 268, 274, 288, 290, 320, 325
Španija 16, 17, 18, 24, 25, 30, 32, 40, 43, 45, 51, 55, 78, 346
Špik 71
Štanjel 68
Štitari 246
Št. Maver 359
štore 360
Šturje 67, 68
Švica 48

T

Taormia 134
Tantiuri 153
Taranto 97, 98, 107, 119, 127, 142, 175, 203, 239, 240
Teheran 183
Teslič 333, 334, 359
Tijavica 284
Tirolska 105

Tobruk 141, 144, 168, 177, 178, 179, 184
Tomačevica 69
Tomaj 358, 363
Tolmin 53, 90, 235, 360
Tolminska 9, 35, 53, 90, 102, 138, 194, 220
Topolec 68, 69
Torino 10, 56, 107, 345
Toskana 54, 146
Tovarnik 360
Trani 115, 122, 123, 124, 128, 130
Transjordanija 153, 166, 182
Trapani 134
Travnik 365
Trbovlje 102
Trebče 42, 113, 207, 209, 250, 360
Trebinje 187, 363
Tremiti 14, 106, 110, 111, 113, 114, 115, 117, 127, 249, 250, 347, 349, 351
Trilj 276, 281, 283, 284
Tri Luke 305, 306, 309, 310
Tripolis 144
Tripolitanija 16, 138, 140
Trnovo 360
Trnje 365
Trogir 288, 320
Trpanj 280
Trpčane 54, 362
Trst 10, 18, 22, 24, 26, 30, 31, 32, 33, 35, 42, 46,49, 50, 51, 53, 59, 60, 61, 67, 80,85, 87, 88, 90,93, 104. 107, 108, 127,161, 163, 186,198, 207, 209, 218,219, 222, 225,226, 227, 228, 229,230, 235, 249,250, 253, 254, 336,338, 346, 357,358, 360, 362, 364, 365
Trubar 360
Tržič 27
Tugari 283
Tunis 176
Tunizija 141, 163, 168, 170, 173, 183, 184, 239
Turčija 48, 143
Turri 106, 108, 115
Turije 286
Turovec 332

U

Učeja 71
Udine 32
Uganda 188
Uljane 281
Umag 186
Ustica 106
Užice 336

V

Vakuf 360
Vednica 283
Vela Luka 268, 296, 298, 305, 306, 308, 309, 310, 314
Velebit 330
Velika Britanija 52, 140, 256
Velika Bukovica 360
Velika Popina 332
Velike Mune 360
Velike žablje 363
Veliki Repen 360
Veliko Brdo 363
Velikovec 56
Vena Fiorita 197, 199, 204
Venac 363, 365
Venezia Giulia 10, 30, 32, 49, 345
Ventotene 106, 115, 250
Vevče 363
Vicenza 107
Videm 28, 88, 90, 107, 234
Viganj 298
Villacidro 195, 197
Villa S. Maria 174
Vinkovci 362
Vipava 69, 235, 360, 362, 363, 364, 365
Vipavska 53, 69, 112, 171
Vis 174, 176, 215, 250, 264, 268, 269, 275, 288, 289, 290, 293, 294, 296, 306, 308, 310, 311, 318, 319, 320, 327, 330, 358, 364, 371
Vitovlje 70
Vogrsko 360
Volče 40, 359
Volčja draga 59
Vrbas 365
Vrbica 68, 363

Vrbovo 234, 360
Vrbovško 269, 287
Vremski Britof 59, 365
Vrhnika 358, 360
Vrh na Braniku 63
Vrgorac 281, 286, 287
Vrhpolje 281, 283, 284
Vrtojba 195
Vrtovin 30, 31, 359, 362

z

Zabiče 363, 364
Zarečane 93
Zadar 10, 235, 274, 276
Zadlog 359, 360
Zadvarje 283, 284, 285, 286
Zagorje 358, 359, 360
Zagreb 15, 24, 249, 312, 336, 346, 347
Zagvozd 287
Zakojca 358
Zakriž 161
Zanigrad 360
Zarečje 359
Zavrhek 362
Zec Pianina 362, 363
Zdravščina 88, 115
Združene države Amerike (—ZDA) 156
Zemun 358
Zenica 312, 363
Zcppara 96, 197, 204
Zgonik 53, 362, 365
Zgor, Kašelj 363
Zgornja Dobrava 365
Zonza 233, 234
Zvežane 284

ž

žabjak 360
žaga 67
ženeva 17
Zeževica 285
živogošče 287
Žrnovica 283
Žrnovo 301
žuljana 279

SPREMNA BESEDA

Našmu zgodovinopisju, ki je posvečeno narodnoosvobodilnemu boju, se je pridružilo tudi pričujoče delo: Prva in Druga prekomorska brigada. Tako so se izpolnile želje zlasti bivšim borcem dveh brigad, da bi prišli do knjige, ki govori o premalo znanih straneh našega narodnoosvobodilnega boja in pa o njihovem deležu za osvoboditev domovine.

Ugodne odmeve med prekomorci in tudi v širši javnosti je imela že knjiga »Prekomorci« (1965), ki pa je lahko zajela le drobec dogajanja v zvezi s prvo in drugo prekomorsko brigado. Kazalo je torej nadaljevati z delom, ki je že ob samem začetku rodilo dobre sadove. Odtod tudi koristna pobuda komisije za razvijanje tradicij NOB pri republiškem odboru ZZB Slovenije julija I960 glede ustanovitve osrednjega odbora prekomorskih brigad NOVJ, ki naj bi organiziral pisanje monografij o vseh posameznih prekomorskih enotah in delal, dokler ne bi izčrpal svojega obsežnega programa. Osrednji odbor sestavljajo: predsednik dr. France Hočevar, tajnik Albert Klun in člani Danica Bavcon, Stane Bobnar, dr. Rado Bordon, Silvo Hrovat, Miroslav Kocjan, Uroš Kraigher, Ivan Kreft, Albin Kuret, Karel Levičnik, Miroslav Luštek, Stane Mahne, Janko Perat, Edvin Pervanje, Jože Šmit, Janko 'Velikonja in Srečko Vilhar.

Načrt osrednjega odbora je predvideval, naj bi knjiga o prvi in drugi prekomorski brigadi obširno obravnavala tudi tisti del narodnoosvobodilnega gibanja, ki so ga primorski Slovenci in istrski Hrvati nadaljevali v »posebnih kazenskih bataljonih« in pa kot vojni ujetniki v Afriki in svoj boj povezali z bojem tisočev Jugoslovanov iz stare Jugoslavije, ki so jih italijanski fašistični okupatorji tirali v zapore in taborišča v Južni Italiji. To pa je zopet zahtevalo od avtorja, da se poglobi v celo vrsto zgodovinskih dogodkov po letu 1934 in zlasti pa, da osvetli vlogo KPS v

zvezi s Primorsko. Knjiga vsebuje zategadelj tudi nekaj krajših poglavij, ki obravnavajo položaj slovenske narodne manjšine pod fašistično Italijo in govori o slovenskem nacionalnem vprašanju na splošno.

Obsežnega terenskega dela sta se takoj lotila odbor 1. prekomorske brigade z domicilom v Novi Gorici in odbor 2. prekomorske brigade z domicilom v Kopru. Ker sta obe brigadi nastali skoraj v istem času in jima je bila v marsičem skupna tudi borbena pot, sta se oba odbora dogovorila, da se bosta dela lotila v tesni medsebojni povezavi. Kmalu pa se je pokazalo, da živi **v** *Kopru razmeroma največ nekdanjih voditeljev obeh brigad in zato sta odbora sklenila še, naj koprski odbor izpelje vso akcijo do konca ob pomoči Goričanov. In tako so se začeli po vsej Primorski sestanki prekomorcev, na katerih so ugotavljali število padlih, pogrešanih in preživelih, zbirali podatke o nastanku brigad in o njuni borbeni poti.*

Načrt, da bi čim prej dobili knjigo o prvi in drugi prekomorski brigadi, sta že od vsega začetka moralno in materialno podpirali skupščini občin Nova Gorica in Koper in pa oba odbora ZZB na tem področju.

Da bi bilo široko zasnovano delo čim plodneje in zbrana zgodovinska dokumentacija čim obsežnejša in zaneslivejša, so bile ustanovljene pri osrednjem odboru tri komisije: **komisija za Italijo** *(predsednik Uroš Kraigher, tajnik Polde Vrbovšek in člani Danica Bavcon, Cita Bole, Stane Bobnar, Josip Cotič, Albert Klun, Miro Luštek in Janko Velikonja),* **komisija za Afriko** *(predsednik Janko Perat, tajnik Jože Povh in člani, Evgen Fabjan, Korbijan Marsetič, Miro Ostan, Franc Škerlj, Karlo Udovič ter Jože Vičič) in* **komisija za Sardinijo** *(predsednik Janko Kralj, tajnik Alojz Stegu in člani Franc Klobučar, Stane Likar ter Rafael Nemec). Naloga treh komisij je bila, da za svoja področja ugotovijo razvojne smeri in preverijo opise posameznih važnejših dogodkov, konfrontirajo izjave in pregledajo verodostojnost dokumentov in pričevanj.*

Pred številnimi zamotanimi vprašanji se je znašel zlasti stalni odbor 2. prekomorske brigade v Kopru (predsednik Srečko Vilhar, tajnik Karlo Udovič in člani Roman Florjančič, Tone Kodrič, Zdravko Lenarčič, Vlado Mihalič ter Miro Ostan). Zato je pritegnil k sodelovanju nekatere voditelje nekdanjih brigad, ki so se takoj pokazali pripravljene nuditi dragoceno pomoč. Ti tovariši in tova-

rišice so: Danica Bavcon, Milan Blače, Leon Bernetič, Marko Boban, Stane Bobnar, Vojko Bogateč, Cita Bole, Rihard Čebron, Ferdinand Ferjančič, Ambrož Hrovatin, Oskar Kjuder, Albert Klun, Ignac Lapajne, Jože Malovec, Novak Miljanič, Petar Pejanovič, Janko Perat, Vladimir Sirk, Vlado Strugar, Ernest Šav, Tone Šturm, Armid Ukmar, Ivan Valenčič, Janko Velikonja, Viktor Vrabec in Jože Živic.

Vsi našteti tovariši in tovarišice so se skupaj s člani odbora obračali na preživele borce, naj bi popisali boje, v katerih so sodelovali, in pomembnejše dogodke, ki so se jim še posebno vtisnili v spomin, in pa, da bi dali zgodovinsko dokumentarno gradivo (fotografije, podatke o starešinah posameznih enot obeh brigad, brigadne in bataljonske liste in sploh vse tisto, kar pripadniki nekdanjih brigad hranijo kot dragocen spomin). Vse to je zlasti pripomoglo k boljši osvetlitvi borbene poti Prve in Druge prekomorske brigade. Odziv je bil nenavadno velik. Vsi tovariši, ki smo jih zgoraj našteti, so mnogo doprinesli zlasti k točnemu opisu tudi tistih dogodkov, za katere ni izvirnih arhivskih dokumentov ali pa so ti dokumenti zaenkrat še nedostopni. Tako se je pokazalo, da je za knjigo, ki želi verno prikazati nastanek in borbeno pot prvih dveh prekomorskih brigad poleg arhivskih virov uspešen način ugotavljanja zgodovinske resnice tudi razgovor s skupinami nekdanjih starešin ter skupno tehtanje in ocenjevanje posameznih dogodkov.

Bil je seveda skrajni čas, da se v zvezi s pisanjem knjige o prvi in drugi prekomorski brigadi opišejo važnejši dogodki, ki so oblikovali narodnoosvobodilno gibanje na Primorskem in mu dali še svojstven pečat, pri čemer pa je bilo treba, kot že rečeno, upoštevati tudi vlogo KPS, njen naraščajoči vpliv med primorskimi emigranti in zatem tudi na samem Primorskem. Tako se jasno pokaže, da se je narodnoosvobodilno gibanje na Primorskem in v Istri razraščalo pod vplivom več dejavnikov in bilo tesno povezano tudi z dogajanjem v Jugoslaviji.

Knjiga posveča pozornost tudi tistim pripadnikom »posebnih kazenskih bataljonov« (Sardinija), ki bi se bili po vojaški kapitulaciji Italije takoj priključili NOVJ, če tega ne bi preprečili zahodni zavezniki skupaj z Badoglievo vojsko.

Mladina, ki še ni podrobneje seznanjena z NOB na Primorskem in v Istri, bo našla v knjigi še novo potrdilo, da ni moč uničili ljudstva, ki je pripravljeno boriti se za svobodo, pa najsibo

zatiralec še tako močan in nasilen; našla bo tudi zgodovinske podatke o tem, kako so se primorski Slovenci in istrski Hrvati daleč na tujem v usodnih letih povezali z ostalimi Jugoslovani v bratskem boju za osvoboditev skupne domovine izpod okupatorjevega jarma.

Poglavje »Primorski Slovenci na domačih in tujih tleh v boju za osvoboditev domovine« je napisal Srečko Vilhar. To poglavje je obenem uvod k vsem bodočim monografijam prekomorskih enot, ki bodo izšle v Knjižnici NOV in POS.

Albert Klun pa je napisal poglavje »Borbena pot Prve in Druge prekomorske brigade«, izdelal seznam vodilnega kadra brigad, seznam padlih in preživelih borcev obeh enot, zbral obsežno dokumentacijo in komentiral slikovno gradivo ter napisal še kratke biografske podatke o nekaterih voditeljih dveh prekomorskih brigad.

Najina hvaležnost gre najprej komisiji za razvijanje tradicij NOB pri republiškem odboru ZZB NOV Slovenije v Ljubljani, da je knjigo o prvi in drugi prekomorski brigadi uvrstila v Knjižnico NOV in POS. Pri organizaciji tega je veliko prispeval njen tajnik Milko Štolfa. Zahvaljujeva se tudi osrednjemu odboru prekomorskih brigad in zlasti njegovemu predsedniku dr. Francetu Hočevarju, ki nama je dajal vsestransko pomoč; nadalje tudi stalnima odboroma 1. in 2. prekomorske brigade in še številnim tovarišem, ki so veliko pripomogli, da je knjiga izšla.

Zahvaljujeva se tudi generalpolkovniku JLA Radu Pehačku, Stanetu Bobnarju, dr. Ivu Juvančiču in dr. Tonetu Ferencu, ki so pregledali rokopis in opozorili na vrzeli.

Posebej se tudi zahvaljujeva občinskima skupščinama Nova Gorica in Koper ter odboroma ZZB obeh občin, ki sta s svojo podporo v precejšnji meri omogočili izid knjige.

Hvaležna sva Vojnozgodovinskemu inštitutu v Beogradu, Inštitutu za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani, Muzeju ljudske revolucije prav tam in še drugim ustanovam in njihovim sodelavcem, ki so nama pomagali pri zbiranju dokumentarnega in arhivskega gradiva.

Ob tej priložnosti se zahvaljujeva tudi strokovnima recenzentoma prof. Miroslavu Lušteku, sodelavcu Inštituta za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani, in polkovniku JLA Miroslavu Stepančiču, sodelavcu Vojne enciklopedije v Beogradu, ki sta rokopis prebrala in nama dala več dragocenih nasvetov.

Iskrena zahvala gre prof. Jožetu A. Hočevarju iz Kopra, lektorju knjige, ki si je prizadeval, da bi bila knjiga jezikovno čim bolj v redu m to tudi kar zadeva dokumentacijo in obliko knjige. Zahvaljujeva se tudi grafiku Romanu Antolinu, ki je na temelju osnutkov Alberta Kluna izdelal zemljepisne skice.

Posebno zahvalo za poslane spominske sestavke, fotografije in razne druge dokumente zaslužijo zlasti naslednji sodelavci:

Franc Baša, Mihajlo Batrovič, Danica Bavcon, Leon Bernetič, Milan Blače, Marko Boban, Stane Bobnar, Vojko Bogateč, Cita Bole, Frane Božič, Jožef Cotič, Rihard Čebron, Janko Drešček, Luce Ditrich, Jože Doljak, Ferdinand Ferjančič, Roman Florjančič, Mirko Glavina, Josip Grl, France Hočevar, Ambrož Hrovatin, Gvido Hrvatin, Jože Jamšek, Rafael Jerman, Maks Jogan, Oskar Kjuder, Franc Klobučar, Sonja Kmet, Janez Kocmur, Tone Kodrič, Uroš Kraigher, Janko Kralj, Stane Kremžar, Ignac Lapajna, Julij Lapajne, Mišo Lekovič, Zdravko Lenarčič, Riko Malalan (sin), Jože Malovec, Ante Markov, Vlado Mihalič, Novak Miljanič, Rafael Nemec, Miro Ostan, Franc Pagon, Ivan Pavlovec, Petar Pejanovič, Janko Perat, Ivan Požar, Vlado Prosič, Vladimir Sirk, Danilo Slavec, Anton Smrekar, Alojz Stegü, Albert Sulčič, Ernest Šav, Celestin Šavron, Korado Sfiligoj, Silvo Šinigoj, Andelko Šiškov, Rudi Škerjanc, Tone Šturm, Armid Ukmar, Ivan Valenčič, Janko Velikonja, Polde Vrbovšek, Alojz Zakrajšek, Tončka Zalar, Janko Žgavec in Jože Živic.

Zahvala pa gre tudi članom delovnega kolektiva ČZP »Soča« v Šempetru pri Novi Gorici, zlasti direktorju Jožetu Jelerčiču in tehničnemu vodji Branku Brumatu in vsem onim, ki so kakor koli pripomogli k temu, da je knjiga v predvidenem roku izšla.

želiva, da bi ta knjiga, ki je sad osebnega in kolektivnega truda, prispevala dober delež k zgodovini narodnoosvobodilnega boja.

Srečko Vilhar
Albert Klun

VSEBINA KNJIGE

Stran

PRIMORSKA OD LETA 1934 DO VOJAŠKE KAPITULACIJE ITALIJE 9
Slovenska pokrajina ob Jadranu..... 9
Črni oblaki nad Evropo.....13
Slovensko nacionalno vprašanje in primorski Slovenci 18
Leta velikih razočaranj in novih upov.....25
Nadaljevanje boja v emigraciji.....36
Na veliki prelomnici.....47
Narodnoosvobodilno gibanje na Primorskem do vojaške kapitulacije Italije 58
Razmah partizanstva na Primorskem..... 65

POSEBNI KAZENSKI BATALJONI.....75

V FAŠISTIČNIH ZAPORIH IN TABORIŠČIH.....101

PLEBISCIT NA TUJIH TLEH ZA NOVO JUGOSLAVIJO 116

V BOJU ZA DOMOVINO NA VROČIH AFRIŠKIH TLEH 137
Vojna v Afriki 140
Politična akcija naših vojnih ujetnikov.....145
Prvi upor »gardnega bataljona« proti četniškemu vodstvu . . 159
Jugoslovanska begunska vlada in načrti za izkrcanje na Balkanu 161
Primorski Slovenci in Istrani med letalci.....166
Naši v Tuniziji in Alžiriji.....168
Kam je »Afrikance« še zanesla vojna.....173
Upor proti »kraljevi vojski« in begunski vladi.....177
Plebiscit v Alžiriji..... 183

PRIMORSKI SLOVENCI IN ISTRSKI HRVATI NA SARDINIJI, KORZIKI IN JUŽNI FRANCIJI.....191
Sardinija, veliko ujetniško taborišče za naše vojake.....193
Fašistični pritisk na pripadnike »posebnih kazenskih bataljonov« 197
Pod komando Badoglieve vojske..... 204
Na Korziki.....210
Nova prizadevanja v Franciji za vrnitev v domovino..... 222
Še novo ponižanje na pragu domovine.....234

Stran

RAST IN BORBENA POT PRVE IN DRUGE PREKOMORSKE BRIGADE 237
Carbonara in Gravina 244
Odhod brigade v domovino 263
Prva prekomorska brigada v obrambi otoka Korčule decembra 1943 272
Nemški napad na polotok Pelješac 277
Borba za IVlakarsko primorje 281
Boji na srednjedalmatinskih otokih 288
Naši ujetniki s Korčule 312
Zaključne misli o bojih na Korčuli 314
Pot prve prekomorske brigade h glavnemu štabu v Drvar . . 320

VIRI IN GRADIVO (BIBLIOGRAFIJA) 343

SEZNAM PADLIH BORCEV IN BORK PRVE IN DRUGE PREKOMORSKE BRIGADE 353

SEZNAM VODILNEGA KADRA PRVE IN DRUGE PREKOMORSKE BRIGADE 367

ABECEDNI SEZNAM OSEB, OMENJENIH V KNJIGI 373

ABECEDNI SEZNAM KRAJEV IN DEŽEL, OMENJENIH V KNJIGI 387

SPREMNA BESEDA 401

VSEBINA KNJIGE 409

Knjižnica NOV in POS 25-1
Ureja zgodovinski odbor
komisije za razvijanje tradicij NOB
pri predsedstvu republiškega odbora ZZB NOV Slovenije
v Ljubljani
Predsednik Ivan Ferlež

*

Srečko Vilhar — Albert Klun
PRVA IN DRUGA PREKOMORSKA BRIGADA
Rokopis je odobril
zgodovinski odbor na seji 12. septembra 1967
Strokovna recenzenta
Miroslav Luštek in Miroslav Stepančič
Lektor Jože A. Hočevar
Opremil Vladimir Lakovič

*

Založba, tisk in vezava ČZP »Soča« v Novi Gorici
oktobra 1967 v 2000 izvodih
Za založbo Jože Jelerčič
Klišeje izdelala tiskarna »Ljudske pravice« v Ljubljani